

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 11 (114)

2006 йил, ноябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

УИЛЬЯМ САРОЯН. Ҳикоялар.....	3
ҲУСАЙН НИҲОЛ ОТСИЗ. Кўкбўриларнинг тирилиши. Роман.....	27
ЛЕСЛИ УОЛЛЕР. Банкир. Роман.....	66
ЭРКИН ВОҲИДОВ. Тахт ва бахт. Драматик достон.....	130
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Азал майининг мазаси. Бадиъа.....	159

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МУХТОР ШОҲОНОВ. Адашган тараққиёт ёки Қайирхоннинг эълон қилинмаган фармони. Достон.....	16
--	----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

НИКОЛАЙ БЕРДЯЕВ. Жамият ҳаётида сўз ва воқелик.....	170
---	-----

АДАБИЙ ҲАЁТ

АЛЕКСАНДР РЕКЕМЧУК. Мумтоз адибга тақлид.....	178
АБДУРАҲИМ МАННОНОВ. Очилмай қолган гунчалар.....	184

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

АТ-ТАНУХИЙ. Фаройиб воқеалар.....	191
-----------------------------------	-----

ТОШКЕНТ
НОЯБР

М. Уйғур номидagi

To'shkent Davlat san'at instituti

Kutubxona inv. №

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир хайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Минҳожиддин МИРЗАЕВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 11. 2006.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА

Компьютерда саҳифаловчилар Ш.АБДУЖАББОРОВА, Н.ИБРОҲИМОВА

Босишга рухсат этилди 14.12.2006 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1000 нусха. 06—747 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2006 й.

Уильям Сароян

Ҳикоялар

МАК-ГРЕГОР ҚАЛБИ

Мен ҳали ўн олти ёшга ҳам кирмаган эдим, рождество кунларининг бирида, биз яшайдиган Сан-Бенито авенюда валторн чаладиган бир чол пайдо бўлиб қолди. Уйимиз олдига яқинлашганда, негадир тўсатдан чолғусининг овози ўчди. Югуриб кўчага чиқдим, чол яна чалармикан, деб кутиб турдим. Аммо унда бундай хоҳишни кўрмадим.

— Яна биронта куй эшитсак бўлармиди, — дедим мен.

— Бўталоғим, — деди чол. — Қалби тоғли Шотландияда қолган бир мискин кимсага бир стакан сув келтириб беролмайсанми?

— Нега қалбингиз у ерда қолади, амаки?

— Азоб чекаятми менинг қалбим, — жавоб берди чол. — Наҳотки бир стакан совуқ сув келтириб беролмасанг менга, а?

— Онангиз қаердалар? — сўрадим мен.

— Менинг онам Бреморда, — деди чол. — Аммо қалби бошқа ерда.

— Унинг қалби қаерда? — сўрадим яна.

— Тоғли Шотландияда, — деди чол. — Болам, жуда ҳам сувсаб кетдим.

— Нега энди ҳаммангизнинг қалбингиз тоғли Шотландияда қолиб кетаверган?

— Тақдир экан-да, — деди чол, — бугун бу ерда бўлсак, эртага бошқа ердамиз.

— Онангизнинг онаси-чи, у қаерда?

— У шу ёқда. Вермонтда, Уайт Ривер деган кичкинагина бир шаҳарчада, аммо унинг қалби ҳам Вермонтда эмас.

— Бечора у муштипарнинг қалби ҳам Шотландиядами? — сўрадим мен.

— Худди шундай — деди чол, — Шотландиянинг қоқ ўртасида. Ташна бўлиб ўлдим-ку, болам!

Шу пайт отам айвонга чиқиб арслондай ўкириб қолди:

Уильям Сароян таниқли америка ёзувчиси. XX аср бошларида Америка Қўшма Штатларига кўчиб келган арман оиласида туғилган. Отаси руҳоний бўлган. Уильям уч ёшида отадан етим қолади, етти ёшидан бошлаб тирикчилик учун кўчаларда газеталар сота бошлайди, узумзорларда, телеграфда, ҳар хил дўконларда ишлайди, сарсон-саргардонликларни бошидан кечиради. Сароян асарларидаги воқеалар, қаҳрамонларнинг кечинмалари ҳаётийлиги билан ажралиб туради.

У биринчи ҳикоясини 1933 йилда ёзади, бир йилдан кейин эса унинг илк китоби — “Учар трапедиядаги довьорак йигит” (1934) тўплами чиқади ва унга катта шухрат келтиради. — Узининг кўрган-кечирганлари, Америкада яшайдиган арман оилаларининг ҳаёти Сароян ижодининг асосий мавзуини ташкил қилади У жаҳон адабиётида ўз ўрнига эга бўлган мумтоз адиблардан биридир.

Таниқли ўзбек кинорежиссёри Шухрат Аббосовнинг кино соҳасидаги илк бора қадами У.Сарояннинг ижоди билан боғлиқ. У Олий кинорежиссёрлик курсларини тугатар экан 1959 йилда диплом иши сифатида У.Сарояннинг “Филиппинлик ва маст” ҳикояси асосида илк кинофильмини яратиб катта муваффақият қозongan.

*Русчадан
Анвар
ЁҚУБХУҲАЕВ
таржималари.*

— Жонни, бечора қари одамни тинч қўйсанг-чи, маҳмадона! Югур, сув олиб қел, бўлмаса бутунлай ҳолдан тойиб қолади.

— Ўзингиз олиб келсангиз ҳам бўларди! — дедим мен. — Ҳозир қўлингиз бўш-ку.

— Нега энди менинг қўлим бўш бўларкан, — хафа бўлди отам. — Наҳотки, миям шеър тўқиш билан банд бўлиб турганини билмасанг, Жонни!

— Салом, — деди отамга қараб чол.

— Салом, — деб жавоб қилди отам, — бир дақиқа бизникига кириб дам олсангиз бўлмасмикан? Агар биз билан фақирона овқатимиздан татиб кўрсангиз, гоят хурсанд қилган бўлардингиз.

— Сэр, — деди чол, — ўлгудай очман. Таклифингизни жон-деб қабул қиламан.

— Амаки, “Эй ажойиб кўзлар, рухсат этинг, сизлар учун бир ичай”, деган қўшиқни чалиб беролмайсизми? — деб сўрадим мен. — Шу қўшиқни жуда яхши кўраман-да.

— Ўғлим, деди чол, — Гап қўшиқда эмас, мутлақо. Гап нонда. Сен буни менинг ёшимга етганда тушунасан.

— Барибир, мен шу қўшиқни жон-деб эшитар эдим, — дедим мен.

Чол айвонга ўтди-да, дадамга қўлини узатиб:

— Исминг Жаспер Мак-Грегор, — деб таништирди ўзини, — касбим — созандалик.

— Сиз билан танишганимдан гоят хурсандман. — деди отам.

— Жонни, мистер Мак-Грегорга бир стакан муздек қудуқ сувидан келтир.

Бориб қудуқдан бир финжон сув келтириб бердим. Чол сувни бир симиришдаёқ тамом қилди.

— Мени ҳозир ватанимдан тахминан беш минг миллик масофа ажратиб турибди, — деди у. — Сэр, танамдан жоним чиқиб кетмасдан олдин озгина нон билан пишлоқ еб олсак, чакки бўлмасди-да.

— Жонни, — деди дадам. — Югуриб бориб дўкондан бир бўлак оқ нон билан бир фунт пишлоқ олиб кел!

— Пул беринг! — дедим мен.

— Мистер Козакка айт, қарзга бериб турсин, бир пенни ҳам пулим йўқлигини биласан-ку.

— Мистер Козак “энди қарзга ҳеч нарса бермайман”, деган. Ваъдаларимизга тўйганмиш. Сизлар на ишлайсиз, на қарзларингизни тўлайсиз, дейди. Анча қарздор бўлиб қолибмиз.

— Бор, унга аҳволни тушунтир, — буйруқ оҳангида деди дадам, — у ёғини ўзинг биласан. Ҳали бирор марта ҳам дўкондан қудуқ қайтмагансан-ку. Демак, ўн минутдан кейин сенинг шоҳона таом билан қайтишингни кутамиз.

— Билмадим, қандай бўларкин, мистер Козак, сизлар мени лақиллатаяпсизлар, дейди. У сизнинг нима иш қилишингизни суриштираётган эди!

— Бўлмаса бориб айт, — жавоб берди дадам. — Менинг ундан яширадиган нарсам йўқ. Мен шоирман, шеър ёзаман.

— Сизнинг шеърларингиз уни қизиқтирмаса керак, — дедим мен. Наҳотки ўзимизда егулик ҳеч нарса топилмаса?

— Қовурилган жўхоридан бошқа уйда ҳеч вақо йўқ, — деди дадам. — Тўрт кундан бери шу билан жон сақлаяпмиз-ку, Жонни. Агар катта поэма яратишимни истасанг, албатта, нон билан пишлоқ олиб келасан.

— Хўп, уриниб кўраман.

— Ҳа, мабодо йўлда кетаётиб, бирор чақа топиб олсанг, ярмини менга беришни унутма.

— Хўп бўлади, — жавоб бердим мен.

* * *

Дўконга кириб келганимни кўрган мистер Козак истар-истамай менга қараб кўзини қисди.

— Мистер Козак, — гап бошладим мен — мабодо Сиз Узоқ Шарқ мамлақатида ёру биродарларингиздан ажралиб, пулсиз қолиб кетсангиз-у, бир нарсоний учраб қолса, наҳотки, у сизни бирор фунт гуруч билан қўллаб юбормайди?

- Мақсаддан келиб кўяқол, нима истайсан? — сўради мистер Козак.
- Ўзим шундай... бироз валақлашгим келаяпти, — дедим мен. Сиз ўша оқ танлининг ёрдамига умид боғар эдингиз, шундайми, мистер Козак?
- Қанча пулинг бор?
- Гап пулда эмас, — жавоб қайтардим унга. — Ҳамма гап шундаки, мабодо бирон киши ҳалиги Узоқ Шарқ мамлакатада ёрдамга муҳтож бўлиб қолса ва ўша кишининг ўрнида сиз бўлиб қолсангиз, нима қилардингиз?
- Билмайман, — деди мистер Козак, — Шарқ мамлакатада менга пишириб кўйибдимми?
- Мистер Козак, — деб яна гап бошладим мен, — айтайлик, мана — сиз, атиги бир бўлак нон билан бир фунт пишлоққа муҳтож бўлиб қолдингиз, жонингизни сақлаб қолиш учун ён-агрофдагилардан ёрдам сўрармидингиз?
- Билмадим, — деди мистер Козак, — сўрашга уялар эдим.
- Мистер Козак, — гапни бошқа томонга бурдим мен, — дарвоқе, ишларингиз қалай?
- Яхши, Жонни, — жавоб берди мистер Козак, — сеники-чи?
- Бундан ҳам яхшироқ бўлиши мумкин эди... — хўрсиндим мен. — Болаларингиз қалай?
- Яхши, — деди мистер Козак. — Стефан югурадиган бўлиб қолди.
- Оббо, Стефан-ей, — завқландим мен, — у ўзи бўладиган бола-да.
- Мен ҳам шундай деб ўйлайман, — деди мистер Козак, — мен унинг коллежда билим олишини истар эдим, биринчидан ўнингичага ўқишга мажбур қиламан. Унга ўзим фойдалана олмаган имкониятларнинг ҳаммасини яратиб беришга ҳаракат қиламан.
- Имоним комилки, юзингизни ерга қаратмайди.
- Жонни, сен ўзи нима олмоқчисан? — ниҳоят чидолмади мистер Козак, — қанча пулинг бор?
- Мистер Козак, мен сиздан бирон нарса сотиб оламан, деб келганим йўқ. Ўзингиз биласиз-ку, сиз билан фалсафий мавзуларда суҳбатлашишни яхши кўраман. Менга бир бўлак оқ нон билан бир фунт пишлоқ беринг.
- Аммо пулини нақд тўлайсан, Жонни, — деди мистер Козак.
- Ҳа, дарвоқе, соҳибжамол қизингиз Эстер яхши юриптими?
- Унинг ишлари яхши. Аммо пулни барибир нақд тўлашга тўғри келади, Жонни.
- Эстернинг ишлари яхшилигидан гоят хурсандман, мистер Козак, — дедим мен, — ҳа, айтгандай, бизникига Жаспер Мак-Грегор меҳмон бўлиб келди. У буюк созанда.
- Эшитмаганман ҳам, билмайман ҳам. Мен сенга бир бўлак қотган нон билан бир фунт пишлоқ бераман. Аммо бундан кейин бирор нарса оламан, деб хаёлингга ҳам келтирма. Менга қара, даданг нима иш қилади ўзи? Хунари нима?
- Дадам шеър ёзади, мистер Козак. У бошқа иш билан шуғулланмайди. Менинг дадам дунёдаги энг машҳур шоирлардан бири.
- Хўш, Жонни, демак ҳаммаси бўлиб мендан 25 цент қарздор бўлдинг, — ҳисоблаб чиқди мистер Козак. — Бу гал ҳам бераман, аммо бу энг сўнггиси.
- Эстерга мендан салом айтиб кўйинг, мен уни яхши кўраман.
- Бўпти, бўпти, — деди мистер Козак.

* * *

Дадам билан мистер Мак-Грегор, овқат олиб келармикан, деб мени кўчада кутиб туришарди. Узоқдан менга кўзлари тушиши билан кўчанинг ярмигача югуриб келиб қарши олишди. Қўлимдаги нарсаларни кўрганидан кейин кўнгиллари жойига тушди-да, орқаларига қайтишди. Айвонда мени бувим ҳам кутиб ўтирар эди. Мени кўриши биланоқ, у уйига дастурхон ёзгани кириб кетди.

- Куруқ қайтмаслигингни билар эдим, — деди дадам.
- Менинг ҳам имоним комил эди, — тасдиқлади мистер Мак-Грегор.
- Мистер Козак, бундан кейин қарзга ҳеч нарса бермайман, — деди.
- Дўкандор бўлгандан кейин шундай дейди-да. Уни қандай қилиб кўндирдинг-а, Жонни?

— Аввал мен Узоқ Шарқ мамлакатлари ҳақида ҳикоя қилдим, сўнг очликдан ўлим тўшагида ётган одам тўғрисида гапирдим, оиласининг ҳол-аҳволини сўрадим.

— Ҳаммаси соғ-саломат юришган эканми, ишқилиб?

— Отдек экан — жавоб бердим мен.

Шундан сўнг ҳаммамиз ичкарига кирдик-да, ҳалиги мен олиб келган нон билан бир фунт пишлоқни паққос туширдик, устидан икки-уч стакандан сув ҳам ичиб юбордик. Ёйишга бирорта ушоқ ҳам қолмагандан кейин, мистер Мак-Грегор бошқа ҳеч нарса йўқмикан, деб ошхонани тимирскилай бошлади.

— Жонни, ана у юқоридаги кўк банқаларда нималар бор? — деди у.

— Майда тошлар, — жавоб бердим мен.

— Ана у бурчакда қатта хум турибдими?

— Ҳа, унда илон бор, кўчадан топиб олган эдим.

— Оҳ-оҳ, — деди мистер Мак-Грегор, — бир бўлак қовурилган илон гўштига нима етсин.

— Илонни сизга бермайман.

— Нега энди, Жонни? Яхшилаб овқатланиб олганимиздан кейин, мен суякли созимда сен яхши кўрган куйни чалиб бераман. Тушунсанг-чи, мен жуда очман.

— Менинг ҳам қорним оч, аммо илонни бермайман.

Отам, бошини кўлига тираган ҳолда ҳаёл суриб ўтирар эди. Бувим эса, ичида Пуччинининг “Ўтмиш, йўлларингда ёлғиз бораман...” ариясини итальян тилида хиргойи қиларди.

— Бир мусиқа эшитсак қандай бўларкин? — деди бир вақт дадам. — Жонни ҳам йўқ демаса керак-а?

— Бўлмаса-чи, мистер Мак-Грегор, эштайлик, — дедим мен ҳам.

— Яхши, жоним; — деди мистер Мак-Грегор. У ўрнидан турди-да, чолғуни кўлига олиб, чала кетди. Одатдагидан қаттиқроқ чалганидан, куй узоқ-узоқларга таралиб одамлар қалбини ҳаяжонга соларди. Мистер Мак-Грегор куйни тугатганда, уйимиз олдига йиғилган кўни-кўшнилар қарсак чалиб юборишди. Дадам мистер Мак-Грегорни айвонга олиб чиқиб:

— Қадрдон кўшнилар, биродарлар, мен сизга замонамизнинг машҳур созандаси Жаспер Мак-Грегорни таништирмоқчиман, — деди.

Дурадгор Раф Апли эса:

— Мистер Мак-Грегор, яна битта кўшиқ эшитсак қандай бўларкин? — деб илтимос қилиб қолди. Унга жавобан мистер Мак-Грегор:

— Уйингизда биттагина тухум топилмайдими? — деб сўради.

— Нега топилмас экан, — деди Раф, — уйим тўла тухум.

— Агар малол келмаса, ана шу тухумлардан бир донагина олакелсангиз, — деди мистер Мак-Грегор; — қайтганингиздан кейин мен сизга шундай куй чалиб берайки, ҳаяжондан юрагингиз қинидан чиқиб кетсин.

— Бўпти, ҳозир олиб келаман, — деди Раф.

Мистер Мак-Грегор Том Бэкердан ҳам: “Сизникида озгина бўлса-да, колбаса топилмайдими?”, — деб сўради.

— Ҳа, топилади, — деди Том Бэкер.

— Малол келмаса, уйингиздан озгина колбаса олиб келсангиз, қайтганингизда мен сизга шундай куй чалиб бераманки, асти қўяверасиз. Аминманки, умрингизда бунақасини эшитмагансиз.

Том колбаса олиб келгани уйига кетди. Мистер Мак-Грегор ўн саккиз кўшнимизнинг ҳаммасидан ҳам худди шу йўсинда егулик нарса ундириб олди ва эвазига ажойиб куйлар чалиб берди. Улардан бирининг номи “Менинг қалбим бунда эмас, Шотландияда” деб аталарди. Уни эшитган ҳар бир одам ўзини йиғидан туюлмади. Кўшиқ тугади. Одамлар уй-уйларига тарқалди, мистер Мак-Грегор эса йиғилган овқатларнинг ҳаммасини ошхонага олиб кирди. Уша кўни оиламиз тўйгунча овқатланди. Биз бахтиёр эдик.

Овқат еявериб, қорнимиз шишиб кетганидан кейин мистер Мак-Грегор:

— Сэр, агар йўқ демасангиз, мен яна бир неча кун сизларникида турсам, — деди.

— Бажонидил, худди ўз уйингиздек билаверинг, — деб жавоб берди дадам.

Мистер Мак-Грегор бизникида ўн етти куну ўн етти кеча қолиб кетди, ўн саккизинчи куну тушдан кейин уйимизга қариялар уйидан бир одам келди.

— Мен қариялар уйи топшириғи билан келдим, — деди ҳалиги киши, — мистер Мак-Грегорнинг бизга қайтиб боришини истардим. Икки ҳафтадан кейин ҳар йилгидек байрамолди томошаларимиз бошланади. Байрам тантаналарини ўтказиш учун бизга созанда керак.

Хаёлга чўмиб ўтирган мистер Мак-Грегор ўрнидан турди-да, келган одам билан чиқиб кетди. Эртаси куну тушга бориб қорни очган дадам:

— Жонни, бориб мистер Козакдан бирор егулик олиб келсанг-чи. Бу иш сенинг қўлингдан келишини биламан. Берганини олиб келавер, — деди.

— Мистер Козак, аввал қарзларингни тўлаб қўйинглар, деганди. Насияга ҳеч нарса бермайди.

— Аввал сен бор-чи, — деди дадам. — Унинг юрагига сен ҳаммавақт калит топа олгансан. Албатта, у сенга бирон егулик беради.

Мен мистер Козак дўкони томон йўл олдим, яна Узоқ Шарқ мамлақати муаммосини муҳокама қила бошладик. Хуллас, кушга ҳам урвоқ бўлмайдиган бир чимдим овқат билан ярим банка қайин шарбатини ундиргунча ҳақ она сутим оғзимга келди.

Уйга келганимда, дадам:

— Менга қара, Жонни, олиб келган овқатинг қари кампиримизга таъсир қилмаса, деб қўрқаман, — деди.

Дарҳақиқат, эртаси куну азонлаб бувим худди саъвага ўхшаб сайраб қолса бўладими. Буни эшитган дадам ҳайқириб юборди:

— Мана шу куш овқати билан мен қандай қилиб уллуғ поэма ярата оламан?

“ЖАҲОН АЛЬМАНАХИ” ЎҚУВЧИСИ

Биринчи бўлиб Бэрри келди, аммо у тез орада қоронғилик ичидан Харли пайдо бўлганини кўрди. У енгил-енгил йўталиб кўяр, қандайдир кўшиқни хиргойи қилиб келарди.

— Харлимисан?

— Ҳа. Нима янгиликлар бор?

— Биласанми, мен нима ҳақида ўйладим, — деди Бэрри. — Яшаш учун уй жуда торлик қиларкан.

— Қайси уй?

— Хоҳлаган уйинг. Мен шундай қарорга келдим: ухлаш учун, албатта, уй яхши, лекин яшаш учун эса — эркинлик.

— Қаерни назарда тутаяпсан? Африканими? Ёки шунга ўхшаш бошқа бир иссиқ ерними?

— Йўғ-е, шунчаки тўрт девор бўлмаса бўлди. Хоҳласанг шу ерда, хоҳласанг бошқа ерда. Уй торлик қилаяпти. Гап шу.

— Кенг уйлар бор-ку.

— Қайси уйни олма, барибир торлик қилади. Агар гап ҳажмда бўлганда, унда ҳамма қамоқхоналарга тушишга ҳаракат қиларди — уйларнинг энг каттаси — ўша ер.

Ҳа, Алкатрос — уймисан уй, — деди Харли. — Мен уни кинода кўрганман. Ичкарисини, демоқчиман. Биласанми, у ер менга ёққандай ҳам бўлди.

— Алкатросга тушиб қолиш — бу даҳшат-ку, дўстим, — деди Бэрри.

— Унчалик эмас. Ҳалиги, йигитлар у ерда ўтириб олиб ҳар хил ширин нарсалар ейишарди, гапга киришиб кетганларида йигитларнинг калласи жойида эканлиги дарров кўзга ташланарди-қоларди. У ердаги хурсандчиликни айтмайсанми, бутун кино давомида улар кулишгани-кулишган эди.

— Улар деганинг ким ўзи?

— Уларнинг энг каттаси — Хэмфри Богарт¹. Унинг суҳбатини олмабсан, дунёга келмабсан, хоҳ Алкатросда бўлсин, хоҳ бошқа ерда. Унга ўхшаган яна икки йигит бор, қани энди бир улар билан ўтирсанг, мазза бўларди-да.

¹ Хэмфри Богарт — таниқли Америка киноактёри.

— Йўғ-е, мен хоҳдамасдим. Ороллардаги ўша одамларга шундай раҳмим келардики...

— Ороллардаги одамларга раҳминг келади? — Ҳайрон бўлди Харли. — Ахир Англия ҳам орол-ку, Ирландия ҳам, Австралия ҳам.

— Ахир, биз қамоқда эмасмиз-ку.

— Ҳамма ҳам қамоқда эмас.

— Лекин фақат улар эмас, ҳалиги Алкатросдагилар. Улар бизга ўхшаб шундайгина ўринларидан туриб кета олмайдилар.

— Улар шу нарсани қила олмайди, биз эса қилишимиз керак, — деди Харли. Бир ёки биру чорак доллар топиш учун биз ҳар куни тонг отмасдан туришимиз керак. Шуми эркинлик деганинг?

— Нима ҳам қилардик, — деди Бэрри. — Тагин ҳам омадимиз келгани бу.

— Билмадим, — эътироз билдирди Харли. — Балки омаддир, балки йўқ...

Бирин-кетин яна тўққиз киши келиб қўшилди, юк машинаси келиб, Хеггерти газеталарни йўл ёқасига ташлагунга қадар ҳамма қоронғиликда секин гаплашиб турди. Икки ёки уч кишига у янги обуна бўлганларникини берди.

— Бэрри! — чақирди Хеггерти.

— Лаббай, сэр?

— Бу ерда сен учун яна иккитаси бор.

Хеггерти юк машинасига қайтиб чиқди-да, кетди. Харли ва Бэрри ўзларининг газеталарини ўраб, тартиб билан халталарига тахлай бошладилар.

— Яна нима? — сўради Харли.

— Биласанми, мен нимани ўйладим, — деди Харли, — атрофда нимага кўзинг тушмасин, ҳаммаси қизиқарли.

— Ростданми? Буни сен қачон ўйлаб топдинг?

— Бугун эрталаб, соат жиринглаши олдидан. Мен доим қўнғироқ чалинишидан бир неча дақиқа олдин уйғонаман.

— Хўш, атрофдаги нарсаларнинг нимаси қизиқ экан?

— Биласанми, ёмғирдан кейин атроф шундай чиройли бўладики! Бир хил нарсаларни томоша қилиб тўймайсан, нега десанг, улар доимо турланиб туради. Ундан кейин, уларнинг ҳаммаси сеники.

— Қанақасига?

— Нимага кўзинг тушмасин, ҳаммаси — сен учун.

— Бир кун банкда кўзим бир ҳовуч пулга тушди, лекин улар меники эмасди, — кулиб юборди Харли.

— Шунга ўхшаш нарсалардан бошқа ҳаммаси, албатта.

— Хўш, яхшироқ яна нима бор?

— Кўп нарса.

— Масалан?

— Масалан, эрта тонг.

— Мана шу тонг-а?

— Бу тонг, айниқса.

— Ўзингга ола қол уни, — деди Харли. — Бугун эрталаб мен ўрнимдан тургим ҳам келмади. Зарур бўлгани учун турдим. Озгина бўлса-да, ақли бор одам ҳали ухлаб ётипти. Биздан бошқа ўрнидан турган бирорта одамни сен кўрдингми? Фақат биз ва Хеггерти.

— Буёққа бир қара, — деи Бэрри.

Харли газета ўрашдан тўхтади-да, юқорига қаради. У баланд осмонда ойни кўрди.

— Хўш, нима бўпти?

— Унга бир қарагин. Қандай мусаффо, топ-тоза ва совуқ.

— Ундан нима фойда?

— Биласанми, нимани ўйладим, — деди Бэрри. — Ҳўв ўша тепадаги ойни, у ҳам менга қарашли. У — мен учун шундай очилиб турипти.

— Шунақами! Хўш, яна нима ҳақида ўйладинг?

— Яна, — деди Бэрри, — бу ерга келганимда, биз сен билан иккимиз ҳар тонгдаги суҳбатимиз, сўнг халталарни елкамизга ташлаб олиб, йўлга равона бўлишимиз ҳақида ўйладим. Сен нима ҳақида ўйладинг?

— Менми? — ҳайрон бўлди Харли. — Ҳеч нима ҳақида ўйламадим. Шундай уйқум келган эдики, бошқа нарса ҳақида ўйлаш хаёлимга ҳам келмади. Қанча

ухламай, уйкуга ҳеч тўймайман. Балким, эртага бирор нарса ҳақида ўйлаб кўрарман. Ушанда сенга айтиб бераман.

У халтасини тасма билан елкасига маҳкамлаб, ўрнидан турди-да, Бэррини кута бошлади.

— Агар эрта тонгда ой ҳақида, пул ҳақида ёки бошқа бирор нарса ҳақида миямга бирор фикр келиб қолса, — деди у, — албатта мен сенга айтаман, Бэрри. Хўш, қалай, тайёрмисан?

— Деярли, — жавоб берди Бэрри.

У тезда охириги олтига газетани ўраб халтасига жойлади-да, елкасига тангиб ўрнидан турди. Ўз юкларидан мумкин қадар тезроқ кутулиш мақсадида улар, хар галгидай, икки маҳаллани бирга босиб ўтишди.

Муюлишда ажралишаркан, Харли деди:

— Менга қара, биласанми, газеталарни олиб келишгандан кейин, уларни ўрай бошлаганимда шунақа уйқум келдики, иш устида ухлаб қолиб, уларни беихтиёр ўрайверибман. Туш кўрибман, тушимда гўё Алкатросда, Богарт ва бошқа йигитлар билан бирга эмишман. Қамокда биз эрта турдик, биласанми, давра қуриб суҳбатлашаётгандик, шунда Богарт менга қараб: “Ҳой! Сен бу ерда кўп бўласанми?” — деди. — Қани, айт-чи, мен унга нима деб жавоб бердим?

— Нима деб жавоб бердинг? — сўради Бэрри.

— “Мен бу ерда кинони охиригача кўраман”, — маъна нима дедим унга. Умуман, буларнинг ҳаммаси кинодагидек, тўғрими?

— Нима кинодагидек? — қайта сўради Бэрри.

— Бутун ҳаётимиз-да, — деди Харли. — Қаерда ўралашиб юришингдан қатъиназар. Майли, ўйлаб кўраман, балки миямга бирор нарса келиб қолар. Ушанда мен сенга айтиб бераман. Тўғрисиёям-да, ахир сен менга ўз ўйларингни айтиб берайсан-ку.

— Улар унчалик қизиқарли эмас-а, тўғрими?

— Ҳечдан кўра, бори-да, — деди Харли. — Кўришгунча хайр!

— Хайр!

Эртасига саҳарлаб ёмғир қўйди. Бэрри айнан соат қўнғироғи чалинишидан олдин уйғонди. У бирақайиға иккита куртка кийиб олиб, югурганча кўчага чиқди. Осмонда на ой, на юлдуз бор эди, дарахтлар шамолда тебранганидан бир томчи ҳам ёмғир шохда турмай ерга тушарди. Кеча эрталаб эса шохдаги томчиларни томоша қилиб тўймасдинг. Кечагига қараганда бугун қоронғироқ эди, аммо кўча ва уйларни кўрса бўларди. Бэрри ўйлашиб қолди, қоронғилик ва ёмғир туфайли у кўчада диққатга сазовор бирорта нарсани кўра олмайди.

“Қизиқ, Харли бугун нималар ҳақида ўйлаётган экан”, — дилидан кечирди у. Аммо Бэридан кейин биринчи бўлиб Блейк ва Ферроулар келишди.

— Ҳавони қаранг-а! — деди Ферроу.

— Харли қани? — сўради Блейк.

Улар ёмғир тагида туриб, Хаггертини кутишарди. Деярли ҳамма келиб бўлганди, ниҳоят, Хаггерти ҳам келди.

— Обуначилардан иккита бекор қилингани бор, — деди у. — Биттаси Блейкники, иккинчиси Харлиники.

— Кимлар экан улар? — сўради Блейк.

— Эда Ларуз.

— Эсимни танибманки, у газетага ёзилиб келади, дегандингиз шекилли.

— У ўлди.

— Қачон?

— Одам ўлгандан кейин, қачон ўлганининг нима аҳамияти бор, — деди Хаггерти. — Агар одам ўлса, “Кроникл”га ёзилганлиги ўз-ўзидан бекор бўлади.

— Эда Ларуз, — Блейкнинг оғзидан чиқиб кетди, — тўсатдан ўлиб қолади, деб ҳаёлимга ҳам келтирмагандим.

— У ерга энди бошқалар келади, — деди Хаггерти. — Уларни ёзилишга кўндираемиз. Харли қани?

— У ҳозир келади, — деди Бэрри.

— Ҳозир деганинг нимаси? Менда унинг учун бекор қилингани бор. Бу гал ҳеч ким ўлмаган. Одамлар кўчиб келишган, холос. Бутун тонг мен уни кутиб ўтиролмайман, ахир.

— Ҳозир келади, — деди Бэрри.

— Бир дақиқа кутаман, — тўнғиллади Хеггерти. — Ёмғир тагида қоққан қозикдай туришга тоқатим йўқ.

У юк машинасига чиқди-да, кута бошлади.

Газета тарқатувчилар ўз дасталарига энгашиб, газеталарни, Хаггерти тарқатган сув ўтказмайдиган тиниқ нарсага ўрай бошладилар. Улар тез, ҳаддан ташқари тез ишлаб, газеталарни халталарга жойлашга шошилардилар, ҳали ўлмаган, кўчиб кетишга улгурмаган хонадонларга газеталарни мумкин қадар тезроқ етказиб бериш керак эди.

— Эда Ларуз, — деди Бэрри. — Унинг кўриниши қанақа эди?

— Шунчаки кекса бир кампир эди, — жавоб берди Блейк. — Харли қаерда қолди экан?

— Келади, — деди Бэрри. — Ўша кекса кампирнинг кўриниши қанақа эди?

— Уни яхшироқ билиб олгунича у жодугарга ўхшарди, — тушунтирди Блейк.

— Илгари у ҳеч кеч келмасди-ку. Харлининг йўналишини ким билади? А?

— Айтдик-ку сенга, келади деб.

— Келишга-ку келади-я, — рози бўлди Блейк. — Аммо Хаггертини кутдириб қўйишдан ва унга бақиршдан не фойда?

— Унинг йўналишини мен биламан, — деди Бэрри.

— Қаердан биласан?

— Бу ерга ишга келмасимдан олдин Харли доим мени ўз йўналиши бўйлаб бирга олиб юрарди. Агар у ҳаддан ташқари кечикса, унинг ўрнига бугун мен боришим мумкин.

— Демак сен олдиндан Харлининг йўналишидан юриб кўрган экансан-да?

— Ҳа.

— Қанча вақт?

— Бир ойча бўлса керак.

— Нима учун?

— Тўрт девор ичида ўтиришни ёқтирмайман, — деди Бэрри. — Унинг йўналиши уйимизнинг ёнгинасидан ўтади. Бир кун Харли ёнимиздан ўтаётганида мен кўчада эдим. Биз у ерга энди кўчиб келган эдик. Йўналишининг қолган қисмини бирга босиб ўтдим, кейин биз ҳар кун эрталаб шундай қиладиган бўлдик. Шундан сўнг Харли мени ҳам ишга жойлаб қўйди. Бунга бир йилдан кўпроқ бўлди, бу ерга сен ишга кирмасингдан икки ой олдин. Бу Харлига нима бўлди экан-а? Бугунга қадар у бирор марта ҳам ишдан қолмаган.

— Бир кун эмас бир кун ҳамма нарса биринчи бор бўлади, — деди Блейк. — Мен яхшиси Хаггертини жўнатишга уриниб кўраман. — У Хаггертининг олдига боради.

— Харлининг бекор қилинган йўналишдагиларини менга бера қолинг, деди у. — Харли ҳозир келиб қолади.

— Яхшиси мен кутаман, — унамади Хаггерти. — Агар у келмай қолса-чи? Менга зарур кептими, унинг газеталари бўйнимда қолиши...

— Яхши, сэр.

Блейк ундан узун рўйхатни олдида, ёмғирдан пана қилиб Бэррига узатди. Хаггерти жўнаб кетди.

— Мана, унинг бугунги йўналиши, — деди Блейк. — Эрталаб бир йўла икки йўналишни босиб ўтишга кўзинг етадимми?

— Бўлмасам-чи, — тасдиқлади Бэрри. — Нега энди сен, — гўё жодугарга ўхшарди, дединг?

— Китобдаги жодугар расми эсингдами? — сўради Блейк, — эсингда бўлса, у ўша расмдагига ўхшарди. Овози ҳам худди бизнинг тасаввуримиздаги жодугарнинг овозига ўхшарди. Аммо ўзи кексайган ёқимтой хоним эди. Рождество байрамига менга свитер ҳадя қилганди. Уни мен учун ўзи тўқиганди.

— Қайси свитерни?

— Ёқаси баландини. Мен уни доим кийиб юраман. Қизил ранг. Шундан кейин Эда Ларуз ҳақидаги фикрим тамоман ўзгарганди. У кекса бўлсаям шундай мулоим хоним эдики, ўлганига мен жуда ачинаман. Бу Харлига нима бўлди ўзи-а?

— Нима бўларди, — деди Бэрри, — ухлаб қолгандир-да.

— Менинг ҳам тургим келмаганди. Лекин унинг сендай дўсти борлиги қандай яхши.

— У мени ишга жойлаган, — деди Бэрри.

Бэрри ўзининг газеталарини ўраб бўлиб халтасига жойлади. Харлининг газеталарини ўраб, ўзиники билан бирга халтага жойлагунча ҳамма тарқаб бўлганди. Ўзининг газеталаридан тезроқ қутулиш мақсадида, Бэрри олдин ўз йўналиши бўйлаб юрди — ўзиникини у яхшироқ биларди-да, — ундан қутулгандан кейин Харли йўналиши билан шуғулланди, уй рақамлари ва фамилияларни Хаггерти берган рўйхат билан солиштириб топди.

Одатда, Бэрри уйга салкам етти ёки саккиздан сал ошганда, ота-онаси ҳали ўринларидан турмасдан кириб келарди. Нонуштасини уларсиз қиларди, китобларини оларди-да, мактабга жўнарди. Мактабдан кейин у шаҳар кутубхонасига кирарди, Олтин Дарвоза боғида сайр қилар ёки дўкон витриналарини томоша қилиб, уйга кечки овқатга қайтарди.

Кечки овқатни улар доимо бирга қилишарди, овқатланиб бўлгач, у кичкина хонага кириб олиб, ўзи туғилган йилда чиққан сеvimли китоби “1944 йил жаҳон альманахи”ни ўқишга киришарди, кўзлари юмилиб қолгунча ундан бошини кўтармасди. Унинг хонаси чоққина бўлиб, четроқда, йўлакнинг охирида жойлашган эди. Хонада доирасимон баланд дераза бўлиб, у доимо ланг очик турарди, эрталаб уйғонганда у осмонни кўрарди. Бу унга жуда ёқарди. Ота-онаси кеч ётишарди. Отаси “Юнайтед Пресс”да ишларди. Онаси эса кўп вақтини меҳмондорчиликда ўтказарди. Икковларининг ёши қирқларда бўлиб, улар доимо бир-бирлари билан нари-берига бориб туришарди. Отаси ҳатто бир марта бақириб ҳам юборганди, шунда онаси йиғлаб-йиғлаб нарсаларни ерга отиб юборган эди. Унинг ота-онасига раҳми келарди, чунки улар наинки бир-бирларини, умуман бошқа ҳеч кимни ҳам яхши кўришмасди. Уларнинг икковини ҳам у жуда яхши кўрарди. Онасига ҳам, отасига ҳам бирдек ичи ачиса-да, оиласи аҳил эмаслигига анчадан бери ақли етарди. Аммо бугун Бэрри уйга эрталаб саккиз бўлмасдан қайтди. Унинг келганини эшитиб, ваннадан отаси чиқди. Юзи совун кўпиги билан қопланган, бир томондаги соқоли олинган эди.

— Бэрри, сен ҳали шу ердамисан? — деди у.

Эғнидаги оқ халат тугмаларини йўл-йўлакай тақиб, ётоқхонадан онаси чиқди.

— Бэрри, шу вақтгача нима қилиб ўтирибсан бу ерда? — сўради у.

— Харли ишга чиқмади, — жавоб берди Бэрри. — Унинг йўналишини мен ўзимга олдим. Хўп, мен кетдим.

— Шошма, — деди отаси. — Хўл бўлиб кетибсан-ку, бор, кийимингни алмаштириб ол.

— Олдин нонушта қилиб ол, — деди онаси.

У йўлакдан ўтиб ўз хонасига кирди-да, кийимини алмаштириб чиқди. Ошхонага қайтгач, отаси қаҳва ичиб, газета варақлаб ўтирганини кўрди: Бэрри газетани столда доимо отаси учун қолдирар эди. У қаймоқ солинган қаҳва билан онаси тайёрлаган қуймоқни ея бошлади. Онаси кириб стол ёнига ўтирди. Отаси газетанинг иккинчи ярмини унга узатди.

— Ким дединг, бугун ишга чиқмаган? — сўради онаси.

— Харли.

— Харли? — сўради отаси. — Қайси Харли?

— Эйфи.

— Харли Эйфи, — такрорлади онаси.

— Ухлаб қолгандир-да.

Бир неча минут улар индамай овқатланишди, отаси билан онаси газета варақлаб ўтиришди.

— Ёши нечада унинг? — сўради отаси.

— Мен билан тенг, — жавоб берди Бэрри.

— Сизлар ўртоқмисизлар?

— Харли менинг энг яқин дўстим, — деди Бэрри. — У ҳам мени ўзининг энг яқин дўсти деб билса керак. У мени ишга жойлаб қўйган.

— Бу нима? — тўсатдан онаси отасидан сўради.

— Нима экан? — сўради отаси.

У шошиб ўрнидан турди.

Бэрри отаси газетани онасига берганини ва қозикдаги пальтоси томон борганини кўрди. Онаси газетлага нигоҳини ташлаб, қаҳва солинган ликопчани кўйди-да, ўрнидан турди. Қўлида газета билан ўз ётоқхонасига кириб кетди. Бэрри эса мактабга кетиш учун ўрнидан турди. Эшикка етганда уни отаси чақириб қолди.

— Менга қара, Бэрри, — деди у. — Бугун мактабдан кейин тўғри уйга кел, хўпми? Мен сенга пальто олиб бераман, сув ўтказмайдиганидан.

Бэрри мактабдан уйга қайтганда, отаси меҳмонхонада ўтирарди.

— Бэрри! — чақирди у.

— Ҳа, дада?

— Бу ёққа кир, бирпас ўтиргин, хўпми? Онанг меҳмонга кетган.

Бэрри меҳмонхонага кириб, отасидан сал нарида ўтирди. Бу ерга у камдан-кам кирарди.

— Сенга айтадиган гапим бор, — гап бошлади отаси. Бироз сукут сақлаб турди-да, сўнг деди: — Бэрри, одамнинг ҳаётида ҳар нарса бўлиши мумкин, баъзида сира қутилмаган нарсага дуч келади. — У яна бироз тўхтаб олди. Ҳар нарса бўлиши мумкин. Мен демоқчиманки... хуллас, энди ишларимиз бошқача бўлиб кетиши мумкин. Ҳозир ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини аниқлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Қандай бўлишидан қатъи назар мен доимо ўйлаб келганман. Биз ўзимиз уч ака-ука, тўрт опа-сингил эдик. Менинг ҳам дўстларим бўлган, лекин уларни ўз ака-укам, опа-сингил деб билардим. — Шу ерга келганда у яна тўхтади-да, тўсатдан ўрнидан турди. — Қани кетдик, сенга сув ўтказмайдиган пальто оламиз.

Йўлда отаси деди:

— Гапимни тушунгандирсан, Бэрри?

— Ўзи нима гап? — сўради Бэрри.

— Биз ажрашдик, — деди отаси. — Биз, албатта, дўст бўлиб қоламиз, лекин бошқа-бошқа уйларда яшай бошлаймиз. Онанг уйни ўзига олиб қолиш ниятида. Уйнинг пули деярли тўлаб бўлинган, мен эса бошқа бирон жойга бориб турарман.

— Қаерга?

— Нима десам экан, олдин меҳмонхонага кўчиб ўтаман, ундан кейин яна бир гап бўлар. Балки, Сан-Францискога кетарман.

— Мен-чи, мен қаерда яшайман?

— Уйда. Онанг билан бирга яшайсан.

— Сизлар қачон ажрашдинглар?

— Кеча. Бу ҳали яна бир йилча чўзилади, лекин барибир ҳаммаси ҳал бўлган. Билдиришни мен бугун газетадан ўқиб қолдим. Нима, бундан хабаринг йўқмиди?

— Билар эдим, аммо газетала ўқиганингда, ҳалиги, нима десам экан, одам ростлигига ишонаркан. Ажрашганлар бир уйда яшай олмайдими?

— Йўқ, — деди отаси. — Бугундан бошлаб мен озодман, нарсаларимни йиғиштириб, уларни меҳмонхонага жўнатишга улгурдим. Ҳозир нарсаларим ўша ерда. Сенга плаш оламизда, мен меҳмонхонага кетаман. Ҳалиги Харли деганинг қанақа бола ўзи?

— У менинг дўстим, — деди Бэрри.

Улар сотиб олганлари оддий плаш эмасди. Сув ўтказмайдиган бўлишига қарамай, у башанг, тўқ-кўк рангда бўлиб, тагидан томоғигача тугмали эди.

— Эгнингдан ечма, — деди отаси. — Уйга шундай боргин.

Улар дўкондан чиқиб, муюлишгача бирга боришди. У ерда бироз туришди, автобус кўринди.

— Тўппа-тўғри уйга бор, хўпми? — деди отаси. — Онанг яқинда қайтади, сени кўргиси келиб қолади.

Автобус келиб тўхтади, эшиги очилиб, аввал бир хоним чиқди, орқасидан яна биттаси, сўнг навбат отасига келди, лекин у чиқишга шошилмади, ҳайдовчи бир дақиқа кутгандай бўлди-да, эшикни қарсиллатиб ёпди. Машина жўнаб кетди.

— Ҳозир бир икки минутдан кейин, бошқаси келади, — деди отаси. Улар муюлишда туришаркан ёмғир яна қуя бошлади.

— Бу, сенга ҳеч ҳам таъсир қилмаслиги керак, — деди отаси. — Ҳеч ҳам, Бэрри.

Күчанинг нариги томонида Бэрри отаси билан бирга келаётган Харли Эйфини кўриб қолди.

— Харли! — чақирди уни Бэрри.

Овозини эшитиб, ота-бола тўхтади: Харли югуриб күчанинг бу томонига ўтди, отаси эса дўкон витринасига қўйилган темир-терсак буюмларни томоша қила бошлади.

— Яхшимисан, Бэрри! — гап бошлади Харли. — Менинг йўналишимни олганингни Блейк айтди менга. Бу яхшилигингни албатта қайтараман. Эрталаб тура олмадим, бетоб эдим. Куни бўйи кўрпа-ёстиқ қилиб ётдим. Тумовми ёки бошқа бирон нарсами, билмадим, лекин ҳозир ўзимни яхши ҳис этаяпман. Дадам мени кинога олиб борди. Ҳов ана ўзи.

— Бу менинг дадам, — деди Бэрри.

— Салом, мистер Томкин, — деди Харли. — Эсингда бўлсин, Бэрри. Яхшилигингни, албатта, қайтараман.

— Э, арзимаган нарса-ку.

— Сиз билан танишганимдан гоёт хурсандман, мистер Томкин. — гапида давом этди Харли. — Сизни доим кўргим келарди, Бэррининг дадаси қандай экан деб. Анови турган менинг дадам. Сенинг дадангдан у бироз каттароқ, Бэрри:

— Дадангдан нечтасанлар? — тўсатдан сўради Бэррининг отаси.

— Болаларни айтмоқчимисиз?

— Ҳа.

— Олтамиз, мистер Томкин. Мен охиридан биринчисиман. Энг кичкина синглим етти ёшда, катта акам йигирмада. Уйимиз тўла одам, бир нарса дея олмайман, лекин Бэрри менинг энг яқин дўстим. Хўп Бэрри, ҳозирча. Эртага эрталаб кўришамиз.

— Ҳа, Харли.

Харли күчани кесиб ўтди. Бэрри отасига қаради.

— Ажойиб плаш экан, зўр. Ўзингизга ҳам шунақасидан олсангиз бўларди.

— Уйлаб кўраман, — деди отаси. — Энг асосийси, сен янги плашли бўлдинг. Бэрри. Ана, менинг автобусим ҳам келди.

У чўнқайиб ўтирди-да, Бэррининг кўзига қаради. Унинг лаблари кулиб турса ҳам кўзлари жиддий эди.

— Хайр, ўғлим, — деди у Бэррининг елкасидан кучиб бағрига босаркан. — Сен бунга парво қилмаслигинг керак.

Автобус келиб тўхтади. Эшик очилди. Бэррининг отаси қаддини тез ростлади-да, машинага чиқди. Отаси чўнтагидан бир неча тангани қандай олганини ва автоматга ўн цент ташлаганини Бэрри кўриб турарди. Автобус эшиги қаттиқ ёпилиб, жойидан қўзғалди. Бэрри отасини яна бир бор кўришни истади, аммо у бошқа орқасига қайрилмади.

Бэрри автобус ортидан узоқ қараб қолди. Сўнг ўша томон аста одимлаб кетди. Ун қадамларча юргандан кейин одимларини жадаллатиб, югура бошлади. Автобус кейинги муюлишда тўхтаганини кўриб, тезроқ югурди, аммо улгурмади, машина жойидан қўзғалиб, йўлида давом этди. Барибир Бэрри югуришдан тўхтамади. Автобус кўча охирида қўздан ғойиб бўлгунга қадар югуриб кетаверди.

ФИЛИППИНЛИК ВА МАСТ

Тивит пальто кийган бақироқ йигит ёмон одам эмасди, шунчаки маст эди, холос.

Олифтанамо нимжон филиппинликни ёмон кўриб қолган оқ танлилар “орамизда туртиниб юрма” дея уни у ёқдан-бу ёққа ҳайлар эдилар. Тўпланганлар бухта орқали Оклендга бориш учун пароход кутишарди. Агар йигитчанинг кайфи бўлмаганда унга ҳеч ким эътибор бермаган ҳам бўларди, лекин у маст бўлиб, зални бошига кўтариб шовқин соларди.

Ҳамманинг филиппинликка гўё раҳм келгандай бўлса-да, аммо ҳеч ким унинг ёнини олишни истамасди, филиппинлик эса юрагини олдириб қўйган эди.

У одамлар ўртасида турарди, маст эса уни турткилаб, вайсай кетди:

— Сенга айтаяпман, нарироқ тур. Бор, йўқол бу ердан! Мен Францияда тўрт ой жанг қилганман, мен ҳақиқий америкаликман. Бу ерда оқ танлилар орасида пишириб қўйибдим сенга?!

Филиппинлик эҳтиёткорлик билан одамлар орасини ёриб ўтиб, мастдан узоқлашишга ҳаракат қиларди: у мумкин қалар хушмуомалалик билан, чурқ этмай, ҳеч кимга тегмасдан шошилмаган ҳолда тўпланганлар орасидан ўтиб борарди.

Филиппинлик қочишга ҳаракат қилгани сайин маст туртиниб-суртиниб бўлса ҳам, унинг изидан қувиб келарди.

Маст энди бутунлай ҳаддидан ошиб, филиппинликни сўка бошлади: «Эҳ сенлар, унақа-бунақалар, Сан-Франциско бўйлаб гердайиб юрасанлар, пулни эса идиш-товоқ ювиб топасанлар! Ким сенларга олифтагарчилик қилишга ҳуқуқ берди?»

У болохонадор қилиб сўкинарди. Унинг оғзидан чиқаётган гаплар шундай бемазалашдики, хонимлар ўзларини гўё ҳеч нима эшитмаётганга солишга мажбур бўлишди. Катта эшиклар очилиши билан ёш филиппинлик шошилич равишда одамлар орасини ёриб ўтди-да, пароходга биринчи бўлиб чиқиб олди. У узоқдаги бурчакка бориб беркиниб олди, у ерда бироз ўтиргач, овлоқроқ жой қидириб топиш мақсадида яна ўрнидан турди. Маст пароходнинг бошқа томонида эди. Ёш филиппинлик узоқдан унинг сўкинган овозини эшитиб турарди.

У кўзи билан хилватроқ жой ахтара-ахтара ўзини ҳожатхонага урди. Хоналардан бирига кириб олиб, эшик лўкидонини суриб қўйди. Маст ҳам ҳожатхонага кириб, у ердагилардан, филиппинликни кўрмадинларми, деб суриштира кетди.

— Мен ҳақиқий америкаликман, — такрорлар эди у. — Мен икки марта урушда ярадор бўлганман.

Ҳожатхонада у очиқдан-очиқ аёллар олдида айтиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкинар эди, эгилиб, ҳар бир бўлма тагига мўралай бошлади. «Кечирасиз, узр», — дерди у керак бўлмаган одамларга, аммо ёш филиппинлик яшириниб олган бўлмага етганда у ўша-ўша сўкинганча унинг чиқишини талаб қила бошлади.

— Мендан қочиб қутула олмайсан — дерди у. — Оқ танлилар бор жойда сенинг бўлишга ҳаққинг йўқ. Чик, бўлмаса эшикни синдираман!

— Кетинг! — деди унга ёш филиппинлик. — Маст эшикни ура бошлади.

— Барибир чиқишга мажбур бўласан! — бақирарди у. — Мен кутиб тураман.

— Кетинг! — такрорлади ёш филиппинлик. — Мен сизга ҳеч қанақа ёмонлик қилмаганман.

Уни ҳайратга солган нарса шу эдики, бу ердагилардан биронтаси мастни тинчитмас ёки ҳайдаб юбормасди. Шунда у ҳожатхонада икковидан бошқа ҳеч ким йўқлигини англаб қолди.

— Кетинг! — деди у қатъий.

Маст эса ўчакишиб ҳақоратлар билан жавоб берди ва эшикни уришда давом этди. Ёш филиппинлик вужудини қамраган алам энди ғазабга айланди. У титрай бошлади, лекин рўпарасида турган мастдан кўрқиб эмас, балки ич-ичидан тошиб келаётган ғазабдан. У чўнтагидан пичоқ олди ва ўткир тигини яланғочлаб, уни қўлида шундай сиқиб олдики, тирноқлари юмшоқ кафтига ёпишиб қолди.

— Кетинг! — шивирлади у. — Қўлимда пичоқ бор. Бирон кор-ҳол бўлишини истамайман.

Маст ўзининг америкалик эканини тинмай такрорлар эди. Йигирма тўрт ой Францияда бўлган. Икки марта яраланган. Бир марта болдиридан, иккинчи марта сонидан. У ҳеч қаерга кетмайди. Қандайдир исқирт, қилтилаган, сариқтумшук пичоқ ушлаган филиппинликдан кўрқмайди. Қани, чиқсин ўша филиппинлик, ахир бу кимсан — америкалик!

— Мен сизни ўлдираман, — деди ёш филиппинлик. — Мен ҳеч кимни ўлдиришни истамайман. Сиз мастсиз. Кетинг. Илтимос, бирон кўнгилсизлик содир бўлмасин, — жуда жиддий такрорлади у.

У кема дизели ўз юрагидаги ғазаб туғёнига монанд дук-дук ураётганини эшитиб турарди. Бу ғазаб беҳуда эмасди, бошдан кечирган камситишлар, хўрланишлар, қочишлар сабаб эди. Энди эса буларга яна қутулиш истаги ҳам келиб қўшилди. У аста эшикни очди ва пичоқни ҳамон сиқиб ушлаган кўйи безори ёнидан жим ўтиб кетишга ҳаракат қилди, лекин маст унинг енгидан

маҳкам ушлаб олиб, ўзи томон тортди. Камзулининг энги шарр этиб йиртилиб кетди. Филиппинлик шарт орқасига ўгирилди-да, мастнинг биқинига пичоқ солди. Пичоқ ғирч этиб мастнинг қовургасига бориб тақалганини сизди. Маст қичқириб юборди ва дод сола бошлади, сўнг филиппинликни бўғзидан тутди. Филиппинликни тутиб кетди, гўё бурчакка сиқиб қўйилган боксчи мушт ургандай, устма-уст рақибига пичоқ санчди.

Маст ҳолдан тойиб, йиқилиб тушди, Филиппинлик эса тифидан қон томиб турган пичоқни қўлида маҳкам ушлаганча ҳожатхонадан югуриб чикди. У шляпасиз эди, сочлари тўзиган, камзулининг бир энги узилган.

У нима қилиб қўйганини ҳамма тушунди, аммо ҳеч ким жойидан қимир этмади.

Кутулиш мақсадида филиппинлик кема тумшуғи томон югурди, сўнг орқасига қайтди ва кеманинг қўйруқ томонидаги бурчакка бориб биқинди. Унга гапиришга ҳеч ким журъат этолмасди, чунки у нима қилиб қўйганини ҳамма биларди.

Қочишга эса унга жой йўқ эди, шунинг учун ҳам ҳали кема бошлиқлари келмасдан, тўсатдан атрофдаги одамларга бақира бошлади:

— Мен унга ҳеч қандай ёмонлик истамаган эдим! Нега уни тўхтатиб қолмадинглар? Одамни хўрлаш ҳам шунчалик бўладими?! Ўзингиз кўрдингиз, у маст эди. Мен унга озор беришни истамадим, лекин у мени тинч қўймади. Камзулимни йиртиб юборди, ўзимни эса бўғмоқчи бўлди. Мен унга айтдим, агар кетмасанг ўлдираман, дедим. Наҳотки, мен айбдор бўлсам? Мен Оклендга боришим керак, акамни кўриш учун. У касал. Наҳотки, касал акасини кўришга бораётган одам шундай бўлишини хоҳлайди, деб ўйлайсизлар? Нега уни тўхтатиб қолмадинглар?

Мухтор ШОХОНОВ

Адашган тараққиёт ёки Қайирхоннинг
эълон қилинмаган фармони*Достон-икрорнома*

I

Айланади куррай замин
 Турфа ажинлари,
 Турли доғлари,
                                 чандиқлари билан
 Шўрлик Суқротнинг боши каби -
 На ўз замонаси,
 На ўз давраси,
 На ўз ҳукмдори,
 На ёлғиз рафиқаси
 Ксантиппа томонидан
 Қадрланган.

Айланади куррай замин,
 Суқротнинг фожеаси ҳали унда жо,
 Алғов-далғовлардан ҳорган,
 Холи танг,
 Бақамти асрлар чегарасида,
 Ҳиммат ва Ёвузлик кутблари аро,
 Орасида - Ҳа, Йўқ тушунчасининг.
 Айланади куррай замин
 Турфа даврларнинг
 Маънавий ганжин,
 Руҳий иқлимларин қилмасдан писанд,
 Буюк тараққиёт гармселида,
 Умуммаданиятлар шиори ила
 Кечмоқда инқилоб - аксилмаънавий.
 Башарият топган чўнг қадриятлар
 Жаҳолат измига ўтмоқда секин.
 Жаҳолат кулфатнинг дояси беёшак. >

Дунёнинг чўққиси - юксак Эверест
 Кўтарар кафтига энг чайирларни,
 Асаблари метин, энг ботирларни.
 Энг серсув дарё бу - Амазонқадир,
 Оқар у тан олмай чегараларни,
 Оби ҳаёти-ла беш мамлакатни
 Қилар бахтиёр.

Энг эзгу одат бу Гуржистондадир,
 Келур у мўйсафид тарих қаъридан:
 Қизларни турмушга чиқарар маҳал,
 Саналаркан унинг бош сепи китоб -
 Гуржи ифтихори, - Шота асари
 “Иўлбарс терисини ёпинган ботир”.
 Берилмаган бўлса агар ул китоб,
 Тукис саналмаган
 Энг бисёр сеп ҳам.

О, ўз шоирига зўр эҳтиромни
 Шотландияда кўрдим.
 Мен меҳмон бўлган уйнинг эгалари
 Тонгда уйғотиб:
 - Узр, нонуштани ўзингиз ёлғиз
 Қиласиз, - дедилар, -
 Ахир, бу айём
 Улуғ шоиримиз - Роберт Бернснинг
 Туғилган куни.

Мен ҳайратда қотдим - у буюк қалбга
 Тиловат қилмоқ-чун бутун шаҳарнинг
 Черков сари оқиб боришин кўриб,
 Бу тонг тилда эди шеърлари унинг.

Дунёнинг энг буюк асари - “Манас”.
 Бошқалардан фарқи унинг шундаки,
 Бу бебаҳо ижод

минг йиллар бўйи

Фақат тилдан тилга кўчиб яшаган.
 Етказган бахшилар -
 Авлодма-авлод.
 Достонни бус-бутун куйлаш-чун ҳатто
 Йил ҳам камлик қилган,
 Бироқ халқ тинглаган ютиб нафасин,
 Баъзида тонггача сира юммай кўз,
 Муҳим юмушларни суриб нарига.
 Бу фильмлар эди - тавсифин унинг
 Тасвирлай олмаган ҳеч бир режиссёр.
 Зеро у - фикрлар, сўзлар, имолар
 Уйғун камолини топган шоҳ достон!

“Санта-Барбара” - минг серияли
 Фильм ижодкорлари мақтанмасин ҳеч.
 Улар қадим қирғизларнинг
 Рухий уфқларин
 Уриниб қайтадан кашф этмоқдалар,
 Кашф этганда ҳам мўъжаз қисмини.

II

Гўзал Иссиқкўлнинг қирғогидаги
 Оқ қордай товданган ўтов ичида
 Жами қирғизларнинг чин фаҳри бўлган
 Йигитга Иссиқкўл ўзидай гўзал
 Бир қизни никоҳлаб берар сония
 Сўрашди отадан рози-ризолик.

Қўшни ўтовдаги суқсур қиз эса
Кутарди отаси жавобин илҳақ.
Тўй учун тараддуд эди авжида.

Ўнта дошқозонда қайнарди тинмай
Той гўшти, бир қанча
Кўйнинг эглари.

Соҳилда чўмилар эди болалар
Кўл эса недандир безовта эди,
Қисқа, оппоқ мавжлар
Отиб қиргоққа.

Йигит фазилатин тенги йўқ эди.
Мерган эди,

Олис қояда турган
Олқорнинг кўзидан ура оларди.
Чаптаст, абжир эди худди шер каби,
Аён эди унга қирқ битта хунар -
Хуллас, у орзуси эди қизларнинг.

Кўпирган, тобдаги қимиздан тотиб,
Берилиб айни чоғ жиндек хаёлга,
Даъфатан сўради
Қизнинг отаси:
- “Манас” дан хабари борми йигитнинг,
Биларми лоақал ундан бирор байт?

Қоплади ўтовни ўлик сукунат,
Йигит эса (қандай шармандалик бу!)
Мағрур нигоҳларин қадади ерга.

- Йўқ, - кескин айтилди ота жавоби, -
У менга бўлолмас муносиб куёв.
Яқин одамингнинг жоҳил юраги
Энг баттол фанимнинг қаҳридан ёмон!!!

III

Энг юксак эҳтиром -
Қалб эҳтироми,
Энг олий тарбия -
Сўз билан эрур;
Абай айтганидек:
“Шеър - сўз султони”.
Унда ҳар бир ҳарф - ҳис,
Ҳар мисра - тўлқин.
Шеърят - фикру ҳислар
чархидир.

Юракдан зукколик
Талаб қилар,
Чақмоқ тафаккур.
Ҳар ким дўстлашолмас
Шеърят билан
Ушбу сабадан,
Ҳатто шеър ўқишни
Удалай билмас
Гоҳ санъаткор ҳам.

Агар бутун дунё юзини бурса
 Руҳнинг сарчашмаси саналиб келган,
 Қалбни тозаришга ундовчи мудом -
 Пок имон тимсоли адабиётдан,
 Яъни шеърятдан;

Агар бутун дунё зеҳнин қаратса
 Буюк Шекспирнинг даҳоси эмас,
 Қандайдир “жанжалкаш”
 бир футболчига,
 Оёқлари билан довруғ қозонган;

Агар бугун

Қизгин давралар аро
 Кашанда овоз-ла

яланғоч кўксин,

Очиқ сонларини ўйнатиб дуркун,

Эрсираб куйловчи сахна юлдузи

Суюмли, азизроқ бўлса ёшларга -

Ҳассос зотлар - Ҳомер, Сенекалару

Евтушенко, Вознесенскийлардан кўра,

Цю-Ци, буюк Умар Хайёму

Ҳамзатов ва Ориповлардан кўра;

Агар бугун

Москвада, Олмаота, Бишкекда

Ҳеч иккиланмай

Ўз отасин мўмай фойдага

сотиб юборувчи,

Янги чиққан олғир бизнесмен -

Эътиқодлар устида рақс тушиб,

Олий давраларда

Тортса ўзига кўпроқ эътибор

Насрдаги шоир,

Осиё руҳиятин ёниқ овози

Чингиз Айтматов шахсидан кўра;

Агар бугун

Чегаралар йўқолиб кетса -

Имон ва муртадлик орасидаги,

Истеъдод ва дидсизлик орасидаги.

Ва шарму ҳаёнинг тафт-ҳарорати

Тушиб кетса энг паст кўрсаткич қадар,

Демак юксалмоқда мумтоз ваҳшийлик,

Қанотин ёзмоқда оми маърифат.

Демак жамиятнинг қурч баданида,

Унинг қонларида, хужайрасида

Ўлган диёнатнинг ҳимоя кучи.

О, балки башарнинг томирларида

Ширин ёлғонлар-ла омихталанган

Онгсиз истеъмолнинг заҳар-олуди

Бормоқда биқсиб.

Ньютоннинг учинчи қонуни ҳам бор:

“Ҳар қандай ҳаракат

Юзага келтирар зид ҳаракатни”.]

Қачонки одамлар

Ўйлашса яққаш моддий бойликни,

Ўзларин шаҳвоний хоҳишларидан

Ортмасалар ҳеч,

Унутиб руҳоний тушунчаларни -
 Айланарлар бир хил, тўмтоқ касларга.
 Одатда бунақа қавмлар, бешак,
 Ёмон кўра бошлар ёвдек бир-бирин.

[Мен Лотин Америкасидан
 Аён эшитаман Маркес овозин,
 Шундоқ гоёни у уқтирар мудом:
 Халок бўлаётган сайёрамизни
 Қутқариб қолмоқлик мумкиндир,
 фақат
 Инсоний энг буюк тафаккур билан.
 Жамики эзгулик кучларин тўплаб,
 Ярата олсайдик умумбашарий
 Олий маънавият ва олий ахлоқ,
 Зеро бу шиддатли тараққиётга
 Керакдир бамисли тоза ҳаводай.]

IV

Бир чекка овулдан улкан шаҳарга
 Кириб келган шаддот, танноз қиз.
 Эркакларни қўлқоп алмаштиргандек
 Бирин-кетин,
 Бирин-кетин алмаштирди хўб...
 Ўнинчи эрини тарк этаётиб, —
 Жазб эта бошларкан ўн биринчисин,
 Ўзича ўйлади:
 “Бунақа тарзда
 Бузилиб кетишим аён, шубҳасиз”.

Уни йўқлаб келган мўйсафид ота
 Деди даргазаб:
 - Нафратимни сўз-ла билдиролмайман,
 Ҳамма ҳисоблардан ўзиб кетдинг сен,
 Бу билан нафақат ўзингни,
 балки
 Бутун қавмимизни қилдинг шармисор.
 - Йўқ, ота, - деди қиз,
 қатъий ишонч-ла, -

Бу телба шаҳарда,
 гар ростин айтсам,
 Қизлар кўп — бир бор ҳам эрга чиқмаган;
 “Тунги капалаклар” дерлар уларни,
 Улар мендек йилда бир марта эмас,
 Эрларни ҳар куни ўзгартирарлар,
 Худди дастрўмолни янгилагандек.
 Улардан кўра мен
 Минг бора тоза ва бокирадирман.

Чол боқиб нафрат-ла қизига,
 Деди:
 - Билинади бари қиёсда фақат.
 Сен ўзингни кимга қиёслашингда,
 Бироқ ҳамма гап.
 Сен ва сенинг каби саёқлар ҳамда -
 Пайдо бўлган қадар “янги қозоқлар”,
 Бизнинг халқимизнинг удумларида
 Ахлоққа дахлдор икки юздан кўп

Тақиқлар бор эди -
 Бутун миллатни
 Ушлаб турарди у
 Юксак чўққида,
 Булар ёзилмаган қонунлар эди.
 Мана, Авезовнинг “Абай йўли”да
 Шундай бир даҳшатли, мудҳиш лавҳа бор,
 Гўё бузуқликда гумон этилиб
 Келин ва қайнога -
 Камка ва Кодар,
 Маҳкум бўладилар улус қаҳрига,
 Ҳар битта уруғдан таниқли одам
 Миллат номусини буккани учун
 Тош отар уларга,
 Қилар тошбўрон.
 Шаксиз, бу разолат ҳамда ваҳшийлик.
 Лекин улар учун ору номуснинг
 Эзгу ақидаси бўлган муҳимроқ.
 Лекин ишон менга,
 Фаҳшнинг шарманда
 Суюқоёқлари ўша замонда
 Бориб қолгандами менинг ўлкамга,
 Тирик отардилар уни гулханга.

Бизнинг шўрлик демократия, сени
 Бошбошдоқлик дея англашар кўплар.
 Бошбошдоқлик эса жуда хавфли,
 Гонконг тумови сингари.
 Жами ахлоқсизлик тез юқувчандир!

Шу гапларни айтиб,
 Ота ўрнидан кўзгалди-да жим,
 Жўнаб кетди хайрлашмай ҳам.

Ҳа, тушундиш мумкин бу мўйсафидни,
 Севганди умрида чунки бир марта.

V

Боревда ўқигандим,
 Уртамиёна рассом
 Аёл билан — суратин чиздираётган —
 Ишрат пайтида
 Кўз юмади юрак тутқаноғидан.
 Унга зўр ҳасад-ла дейди ҳамкасби:
 «Қандай зўр ўлим!
 Ўзи рассом эди бир пулга қиммат,
 Лекин ҳалок бўлди Рафаэль монанд!»

Немис филологияси профессори
 Ҳусаин Рисалдинов,
 Кўзин қисиб дилбар рафиқасига,
 Менинг қулоғимга шивирлар аста:
 - Қара, чиркинлашди муҳит нақадар,
 Ҳавас чин севгига айланди бугун,
 Чин севги - шаҳватга,
 Шаҳват-чи - савдода аллақачонлар,
 Дўстлик тугилмоқда ўша савдодан...

Асримизнинг онгу тасаввуридан
Шарм-ҳаё илдинин кўпормоқ бўлган
Шаҳват инқилобин даҳоларига
«Шон-шараф» бўлсин -
Ахир, нимагадир эришди улар...

VI

Ака-укалар бор - қондош, туғишган,
Бироқ бир-бирдан
Рухан кўп йироқ -
Мисли Экватордан Антарктида қадар,
Туяр бир-бирига
Адоқсиз нафрат.

Туғишганлар - бизга атои Тангри,
Танлаш йўқ бунда.
Яхши бўлса улар - мамнунмиз беҳад,
Ёмон бўлишса-чи,

қочгунг қаёққа.

Ҳатто (кўрсатмасин бу кунни худо)
Емак ҳам ташийсан қамоқхонага.

Бироқ бахтёримиз бир нарсдан биз,
Беҳисоб оломон,

минглаб тўдадан

Юракка энг яқин, манзур одамни
Танлаб олмоқликка имконимиз бор.
Улар билан баҳам кўра оламыз,
Англаб дилларимиз бир оғиз гапдан,
Қалбимиздаги энг теран дардларни.
Бу чоғ миллат сира келмагай эсга,
Оқ танли ё қора - аҳамияти йўқ.
Бунда энг муҳими қалб эрур ҳамда
Тафаккур парвози қучган юксаклик
Ва эзгу ниятлар хайрихоҳлиги.

Занжи Том Стейн,
Рио-де-Жанейро шахрин фарзанди
Эргакнамо Атлантика қирғоқларида
Кечган хуш, дилқушо суҳбатдан кейин
Деди:

- Энг олий сафоси бахтиёрликнинг
Иккита қалбдаги ҳамоҳанг сурур.
Буни дунёдаги ҳеч бир туйғуга
Алишиб бўлмас,
Зеро сен - туғишган биродаримсан!

Асл рус шоири,
“Хоҳлайдими руслар урушни”
Номли шеърнинг муаллифин мушфиқ онаси
Зинаида Ермолаевна
Мени қучиб туриб, юракдан деди:
- Сен менинг ўғлимнинг қадрдонисан,
Демак, ўғлимдирсан энди менинг ҳам!

Бу сўзларни қабул қилдим мен
Тақдир берган
Мукофот янглиғ.
Энг олий қондошлик -

Дил туташлиги,
 Модомики дунё бўлинар экан
 Шарққа ҳамда Ғарбга,
 Модомики бугун садо бераркан
 Энг баланд мақомда миллатпарастлик
 Ҳамда узлатдан-да биқиқ маҳдудлик,
 Ҳаттоки фашизм,
 Турфа оқимлар
 Ашаддий тўлқиндек кўтараркан бош,
 Булар бари оддий меҳр-муҳаббат
 Тансиқлигидан,
 Булар бари руҳий баркамолликка
 Интилмасликдан;
 Қалбнинг танбаллиги,
 Ҳамдардлик туйғуси ўлганлигидан -
 Буларнинг бари.
 Энг ёмони шуки - бу аломатлар
 Урчир давлатларнинг тимсолларида.

Шундай афсона бор:

Чол ўлаётиб,

васият қилибди ўз фарзандига:

“Ҳар битта шаҳарда ўзингга уй қур”:

Ўйи,

ота вафот этгандан кейин

Иморат тиклабди ҳар бир шаҳарда.

Ҳамма бойлигини сарфлаб битириб,

Қашшоқлашибди ва

Мурожаат қилибди бир донишмандга.

Донишманд дебдики:

- Сен падарингнинг

Қилган васиятин англабсан хато.

Ҳар битта шаҳарда уй қур дегани -

Дўст орттир дегани ҳар бир шаҳарда,

Ахир, дўстнинг уйи -

Уйинг эмасми сенинг ҳам чиндан!

Менинг кенжа қизим жажжи Ойчурек

Гўдаклик зехнию уқуви билан

Қуради эринмай ўйинчоқ уйлар,

Ҳаргиз Ўзинг қўлла.

Имкон бергин Ўзинг эртанги кунда

Ўзи учун уйлар тикламоғига

Ҳолдан тойган, ҳорғин қадамим

Етиб улгурмаган шаҳарлар аро.

Мен Чингиз Айтматов билан,

Руҳий биродарим билан иккимиз

“Овчининг қояда қолган кўз ёши”

Китоби устида ишлаган палла

Хулосага келдик

шундай бир мудҳиш:

Ҳар битта инсонга зўравонлик, зулм

Туйғусин азалдан берган табиат.

Кимдадир мудрар у, сезилмас якқол,

Кимдадир кўринар оз-оздан аён,

Кимдадир бу ҳаргиз жунбишда, рўйроқ.

Кошкийди адашган бўлсак биз лекин,

Афсус, тарих буни тасдиқлар мудом.

Йўқса қадимги Рим аҳолиси
 Хаёт-мамот учун майдонга тушган
 Гладиаторларнинг қонли жангидан
 Хаяжон туймасди бу қадар серзавқ,
 Мароқ туймас эди бу томошадан.
 Йўқса Испанияда
 Айни шу кунда
 Нафис қалбли шоир Лорка юртида
 Буқаларнинг жанги - коррида,
 Инсон-ла жониворнинг яккама-якка
 Қонли олишуви минглаб одамни
 Жазб қилмаган бўлар эди ўзига.
 Уйингоҳга тушиш насиб қилмаган -
 Шўрликлар унутиб барча юмушин,
 Утириб олмасди қоққан қозикдек
 Телеэкранларнинг рўпарасига.
 Йўқса минг-минглаган томошабинлар
 Кинотеатрларга туриб навбатда
 Бемисл ёвузлик бош роль ўйнаган
 Даҳшат фильмларин томошасига
 Юрак ютиб бунча ошиқмас эди.

Мана, нима учун бор кучни тўплаб,
 Инсондаги ниҳон, бераҳм, ёвуз -
 Туйғулар қулф уриб кетмасин учун
 Кўйишимиз керак мустаҳкам тўсиқ.
 Магар сўниб бўлса халқона
 Ва руҳий камолот сарчашмалари,
 Мурғак жоҳилларга, телба зотларга
 Қарши кўйилмаса Данте ва Пушкин,
 Моцарт ҳамда Гёте;
 Агар Гитлар хочи билан кеккайиб
 Утувчи тақирбош ёш фашистларга
 Бақамти кўймасак жўмард Манасни,
 Буюк Шекспирнинг салоҳиятин,
 Ё қари Ишкамба - хасисга қарши
 Кўймасак Сервантес Дон Кихотини,
 У ҳолда ҳали кенг томир отмаган
 Инсондаги йиртқич бераҳмлик, ҳа,
 Рухда патос боғлаб кетиши мумкин.

Энг даҳшатли гап бу:
 Қозоғистонда
 Янги Чикатило бўлибди пайдо.
 Отаю онаси мутлақо соғлом,
 “Аъло”га ўқиган ўзи мактабда -
 Тенгқурлари аро ўта билимдон.
 Ҳатто катга олим бўлиб дунёга
 Танилиб кетиши ҳеч гап эмасди.
 Не тонг, галат хислат уйғонди унда:
 Кимники азоблаб,

қийнаб ўлдирса,
 Оладиган бўлди шундан зўр лаззат.
 Судда у ўзини ўзи фош қилиб,
 Барчасин тан олди очиқчасига,
 Сўнг деди:
 - Кўп узр,

сизга бу ҳис ёт,
 Сира тушунмайсиз ушбу туйғуни,
 Яъники - руҳимни яйратган сўнгсиз
 Бу ишдан ўзимни тиёлмаслигим.

Санкт-Петербурглик ирсиятшунос -
Олим баён қилди ўз хулосасин:
- Унинг еттинчи ва ё саккизинчи -
Авлодида қонхўр бир жаллод ўтган,
Шу сабаб ундаги қонга ташналик
Насл суриб - қайтган бўлса, не ажаб.

Мана, керак бўлса зўр бошқотирма.

Кўринг бунга энди тесқари мисол:

Асал опа,
Қирғизистонлик мўътабар она
Ўзининг қутлуғ 97ёшида
Соддадиллиги ва

жайдарилиги,

Уйин жиҳозлари жўнлиги билан.
Ажралиб турмасди у сира - ўзи
Яшаган аилнинг оддий чўпони
Онасининг туриш-турмушидан ҳеч,
Гарчанд саналса ҳам бутун бир давлат -
Бошлиғига суюк, энг муҳтарам зот...
Мижжамга ёш қалққан энди бу ҳолдан.

Бир кун дастурхон теграсида у
Олиҳиммат, титроқ қўллари билан
Чой узатаркан,
Сўйлаб берган эди жуфти ҳалолин
Туғишгани - Шабдон-ботир ҳақида.
Қирғиз Дон Кихоти ўзи экан нақ,
Зеро бу ўлкани куч биланмас, у
Бошқарибди беҳад саховат ила.
Ҳар бир камбағалга,

ҳар бир қашшоққа

Улашиб беминнат сигир ва қўйдан,
Бу қилган ишидан роса яйраркан.
Ўша афсонавий ботир ҳақида
Ҳикоясин давом эттирар экан,
Асал она кулди

Ва қўшиб қўйди:

- Айтишларичаки, унга онаси,
Кўкрагин тутибди уч ёшга қадар
Кунда бир неча бор тенгқурларини
Чақираркан Шабдон қошига,
Эмишга ундаркан аввал уларни,
Ўзи энг сўнг эмса, бўларкан мамнун.
Демак,

таърифи йўқ ҳиммат мужжассам

Бўлган унинг қони,
Ҳужайрасида.

Мен кўп бор ўйладим булар ҳақида,
Ки, мана, неча минг йиллар асноси
Тоғиб ва йўқотиб,
Йиқилиб, туриб,
Турланиб, ўзига ишониб қаттиқ
Ва кўп нарсаларда адашиб чандон
Изланишин давом эттирар инсон.
Шунингдек, бу қадим чархи дун аро
Юрибди Манаснинг,
Жўмард Шабдоннинг

Издошлари ҳам.

Мингафус,

қон ичар Чикатилонинг

Нухалари ҳам бардавом унда

Ва ҳаммаси - инсон қиёфасида.

Олдимизда учта мангу савол бор:

[Қандай асраш, қандай қўриқлаш мумкин

Эзгулик ҳисларин одамлардаги?

Ёвузликни қандай маҳв этиш мумкин?

Нима қилмоқ керак туғилмасин-чун -

Янги Чингизхонлар,

Янги Гитлерлар?]

Инқилоб бормоқда - аксилмаънавий,

Ажиб, жозибали шиорлар ила:

“Фаровон қиламиз аввал турмушни,

Демократиянинг эшикларини

Энг асл тиллодан қиламиз аввал!

Шуғулланажакмиз маънавият-ла

Мавриди етганда -

Кейин, бафуржа!”

[Инсон табиати ўзгача аммо.

Тоza, гўзал руҳга ҳеч таянмаган -

Бисёр тўқлик,

Юҳо истеъмолчилик -

Одамни туб-тубдан айнитган беҳад.

Моддиюнчиликни - худбин, яланғоч, -

Содда хотиржамлик, лоқайдлик билан

Ўз ҳолига ташлаб бўлмайди зинҳор.

Йўкса у айланар

Шундоқ хатарга -

Чигиртка хавфидан

Минг бор мудҳишроқ!]

Қозоқчадан

Мирнўлат МИРЗО

таржумаси.

Хусайн Ниҳол ОТСИЗ

Кўкбўриларнинг тирилиши

Роман

КЎЗГОЛОН БОСТИРИЛГАНДАН КЕЙИН

Чин хоқони Тай-тсунг оғир ўйга ботганди. Бир неча кундир кўнгли қоронғу. Олдинига ичини тирнаётган нарсанинг нелигини билолмасдан анча қийналди. Сўнгра ўйлай-ўйлай бунинг тагига етди. Аммо ҳамон қўрқарди. Кун ботиши биланоқ, ҳар кўлка, ҳар шарпа уни ваҳимага соларди, анави бошкесар кўзголончилардан бири қоронғилик ичидан писиб келиб ўзига ёйдан ўқ отаётгандай туюлаверарди. Хоқоннинг ўйлашича, исёнчилардан бир нечаси бошкентда яшириниб олганди. Чунки улардан ўттиз саккизтасининг жасадини топишди, Вай дарёсидан ҳам учтасининг ўлиги чиқди. Шундай катта кўзголонни қирқ бир кишининг қила олишига Чин хоқони ҳеч ишаноқмасди. Бу бошибузуклар қанчалар қўрқмас, қанчалар эсини еган исёнчилар эса-да, уч юздан ортиқ чин аскарини ўлдирмоқ ва улкан бир шаҳарга бунчалар қўрку солмоқ учун ҳарҳолда улар бир неча юз киши бўлиши керак.

Бугун Сиганфу ва тевараги уч куң қаричма-қарич текширилди, бир нечалар ёрғиланди— сўроққа тутилди ва ўлдирилди, аллақанчаси қийноқларга солинди, бироқ беркиниб олган исёнчилардан бирортасиям қўлга тушмади. Қизик, ўз тахтига кўз тиккан кўмондонларидан бирортаси буларнинг яширинишига ёрдам бермоқдами ё? Унда булар сарой ичида ҳам бир иш чиқариши мумкин.

Чин хоқони шуларни ўйларкан, юраги сиқилар, ҳаяжонланар эди. Айғоқчиларининг айтишича, кечаси бир неча ерда исёнчилар гимираб қолгани эшитилганмиш. Бироқ қанча тит-пит қилишмасин, кимса топилмади. Ҳарҳолда бу бўрилар кечаси овга чиқишни ёқтиришади, шекилли. Саройни тунда босганлари каби шаҳарда ҳам қоронғида иш битириб юришибди, фақат кундузи арвоҳлардай кўзга кўринишмаяпти. Аммо нечун бирортаси қўлга олинмади, а?

Сиганфу халқи исёнчилардан қўрққанидан тунлари кўчага чиқолмай қолди. Шаҳар четида яшайдиган битта чинлик кечаси Вай дарёси бўйидан қайтаркан, улардан аллақанчасининг отлари билан сувдан сузиб ўтиб кетаётганини кўрибди. Яна бириси ҳам Сиганфу кентининг қоқ ўртасида қуролланган, йирик-йирик бир тўда кишининг шошиб бораётганини кўриб, ўтакаси ёрлиганича қочиб қолганмиш. Исёнчилар ҳалиги иккаласига ҳеч зарар етказишмапти, фақат бир қари хотинни ўлдиришмапти. Уша кеча кўшнисидан гуруч сўрагани

*Туркчадан
Тоҳир ҚАХҲОР
таржимаси.*

Хусайн Ниҳол Отсиз (1905—1975) Истанбулда, ҳарбий денгизчи оиласида туғилди. Махсус ҳарбий ўқув юртини битиргач, Истанбул дорилфунунида таҳсил олди, турколог тарихчи, адабиётчи бўлиб етишди. Шеърлари, мақолалари билан танилди. Ўзи «Отсиз мажмуа», «Урхун», «Утукан» журналларини чиқарди. Машҳур олим ва адиб Фуод Кўприлига ёрдамчи бўлиб ишлади. Кейинчалик ўқитувчилик, кутубхоначилик қилди. Хусайн Ниҳол Отсиздан 15 жилдлик асарлар мерос бўлиб қолди. Шеърлари, мақолалари тўпланган китобларидан ташқари «Дали Курт», «Рух одами» романлари «Ўлмаслик дориси», «Ялоқилар кечаси» қиссалари, айниқса «Кўктуркларнинг ўлими» ва «Кўктуркларнинг тирилиши» тарихий романлари машҳур.

чиққан хотин эшикдан ҳатлабоқ, исёнчилар, дея бақирибди-да, йиқилибди. Кўчага чиққан кўшнилари уни ўлик ҳолда кўришибди. Ҳеч ерида ўқ ё қилич яраси йўқ эмиш. Қаршисидаги исёнчиларга кўзи тушган хотин бечоранинг ўша заҳоти кўрқувдан жони чиқиб кетган экан.

Бугун қари бир хотинни кўрқитиб ўлдирганлар, эртага пайтини топиб, саройга босқин қилмайди, деб ким айта олади?

Чин хоқони мана шуларни ўйларкан, олдиндан тadbир кўриб, сарой черигини кўлайтирди, соқчиларни кучайтирди, ўзи ҳам одағига кўра кечалари шаҳар айланишни тўхтатди. Шуларга қарамасдан кўнгли тинчимасди. Боши кесилган Кур Шаднинг ўлганига ҳалиям унча ишончи йўқ. Кур Шаднинг қизини қатл эттирди, аммо унинг хотини билан ўглини топтира олмасди-да.

Бир ёқдан вазирларининг айтган фикрлари ва тақлифлари ҳам кўнглини алағда қилиб, бошини қотириб қўйди. У ўздан жаҳли чиқиб, ёмон хаёлларга борарди. Бу чигалларни ечиш, бир қарорга келиш учун саройда йиғилиш ўтказишга келишилди. Тай-тсунг охириги умидларини ана шу йиғинга боғлади.

* * *

Сиганфу саройининг кенг йиғноқ уйида тантанали, ҳаяжонли руҳда кенгаш бошланди. Чин хоқони қаршисидаги вазирларнинг асаби таранг. Хоқон Кур Шад исёндан кейинги ҳузурсиз вазиятдан сўз очиб, бундан кутулиш учун нималар қилиниши кераклиги борасида вазирлар фикрини сўради. Тўғриси, унинг ўзи ҳам бошқалардай ҳаяжонли эди. Биринчи бўлиб Вай-чинг сўз олди. У эскидан туркларга ашаддий душман эди. Кур Шад кўзғолонидан сўнг ёвлиги, кини қайнагандан-қайнаб, туркларни йўқотиш унинг гоёсига айланганди. У тушунчаларини огиз кўпиртириб сўйларкан, туркларнинг таҳликали аждарлар эканини, улар кунларнинг бирида Чинни чўктириш учун ишга киришмасдан туриб, ҳозирданок чора кўриш лозимлигини уқтирди. Чорасини ҳам совуққонлик билан айтди. Чиндаги бутун туркларни ўлдириш...

Иши доим Вай-чингга қарши чиқиш, у билан тортишиш бўлган Ван-йанпў бу фикрга дарҳол эътироз билдирди. У, туркларни чинлаштириш давлат учун янада фойдали эканини илгари сурди, бу миллатнинг қобилятидан фойдаланилса, Чинга қанчалар наф келишини санаб ташлади.

Вазир Ли-пе-лў олдин сўзлаган иккала вазирни ҳам қўллаб сўйлади, Йансаки уни маъқуллади.

Чин хоқони бугун ҳар доимгидан ҳам иродасиз эди. Қайси вазир сўзласа, унинг таъсирига тушар, шу боис тинмасдан фикрини ўзгартирар эди.

Узоқ тортишувлардан кейин, ниҳоят, бир қарорга келинди. Кўрқмаслиги, ташаббусчилиги туфайли Чинда қолиши таҳликали ҳисобланган турклар эски юртларига қайтариб юборилади. Бу қарор Вай-чингга чақмоқ ургандай таъсир қилди, ғазабдан титраб, сўнг бор сўз олди.

— Бу қарор билан Кур Шаддан энгилганимизни тан олган бўлурмиз, унинг истагани ҳам ўзи шу эди, — деди.

Фақат Чин хоқони ва бошқа вазирлар жин ургандай бошлари говлаган, шунчалар ваҳимага тушган эдики, кўрқувдан қутулмоқ учун энгилишни тан олишдан ҳам уялишмасди.

Навбат қарорни қандай амалга оширишга келиб тақалди. Туркэли сиртардушлар ҳокимияти остида қолганди. Чиндаги юз минг турк уларга қарши бир иш чиқазолмайди, чунки уларнинг кўпчилиги хотин-қиз, бола-чақа. Чин хоқони бу масалада порлоқ тушунчага эга эди.

— Сиртардушлар ҳам турк, булар ҳам. Гоҳ буларни, гоҳ уларни қувватлаб, икковини бир-бирига қирдирамиз. Ҳар иккисининг бўйнига боғланган ип қўлимизда бўлади. Шу билан бирга шимолдаги чегараларимизни ҳам кўриқлағаймиз, — деди хоқон.

Бу дохиёна тушунчани эшитган вазирлар ҳурмат билан бош эгдилар. Ҳеч бири эътироз этмади. Хоқон кўндан бери йўқотган нашъасини топгандай мамнун кўринарди. Вазирларга бир-бир қараб:

— Бу туркларнинг бошига кимни қўйсақ экан? — дея сўради.

Кўкбўрилар уруғидаги барча тегинларни эслашди, бирортасиниям ёқтириб, маъкул кўришмади, шунда хоқон ўз таклифини билдирди:

— Сирпа Тегинни қўйсақ, не дейсиз?

Бу сўзни эшитиб, Вай-чингнинг юзи буришиб кетди, кўзлари аллақандай маъноли йилтиллади.

— Юзини кўрган одам кўрқадиган, ваҳший боқишли бир тасқара, — дея минғирлади у

Хоқон кулимсади:

— Ана шу кўрқинч юзли тасқара бизга кўкнинг юборган энг яхши тортиғидир, — деди. Кейин сўзидаги маънони англамасдан бир-бирига анграйган вазирларига шуларни уқтирди. — Барчаси ёруғ ва кўркама юзли кўкбўрилар уруғидаги тегинлар бу кўрқинч юзли, хунук одамни ўзларига ёт санашади. У фарб туркларидан бўлгани учун уруғини ҳам аниқлаш қийин, шунинг учун унинг келиб чиқишини шубҳали деб билишади. У ҳақда турли миш-миш бор. Бирининг айтишича, онаси ўлик туғилган бола ўрнига уни — кимлиги номаълум Сирпани боқиб олган экан... Шундай қилиб, турклар бошига Сирпа Тегинни тайинласак, бошқа тегинлар бундан оғриниши аниқ, ўртага кин уруғи сепилади. Бу кин уруғини ўстириш учун кўкбўри уруғидан икки тегинни Сирпанинг қўли остида ёрдамчи қилиб қўямиз. Сирпа бизга энг содиқ тегиндир, уни кўктурклар ёмон кўргани учун ҳам бизга содиқ қолишга мажбур. Уни хоқон қилиб тайинласак, ҳарҳолда кўктуркларни чинликлар манфаатига уйғун идора этади, деб ўйлайман.

* * *

Бир неча кундан кейин Сирпа хоқон, ёнида юз минг турк билан Чин деворларидан ташқари чиқди. Бу чиқиш Чинда, хусусан Сиганфуда бир байрамдек самимий қутланди. Энди кечаси ҳам кўчаларда чўчимасдан кеза олишди, ортиқ бирдан ёпириладиган ўлим олбостилари йўқ.

Тай-тсунг ҳаётидан жуда мамнунди. Саройини босадиган таҳликадан қутулганди. Ана энди роҳат қилиб ухлаш бахтига етишади. Бундан кейин тушларида бу фалокат қароқчилар қўмондони Кур Шад кесик боши билан қаршисида тикланавермайди, тириклигини заҳарлай олмайди.

Бу ҳодисалар ёлғиз Вай-чингга ёқмаганди. У саройда Ван-йан-пў бидан юзмаюз келиб қолганида:

— Қирқ қароқчининг ўлиши қирқ миллиўнлик давлатни енгди, — дея кулимсиради. Сўнгра сўзини тамомлади. — Хаёллардан кўрққанингиз учун енгди!..

ИСБЕНДАН ҚИРҚ ЙИЛ ЎТГАЧ

(679 йил)

Кўкка тутан, сўнгсиз водийга ёйилаётган оқиш ранг жимирлаб, кўзни толдиради. Чексиз текисликдаги тепача ва ундаги бир неча оғоч яққол кўзга чалинади. Оғочлар ёнидан кунчиқарга қараб бир ирмоқча сассиз оқиб ётибди, қирғоғидаги ўтлоқда бир неча қўй-қўзи ўтламоқда. Тепачанинг этагига тўртта турк чодир қурилган.

Қуёш богаркан, энг бошдаги чодирдан бир эркак чиқди-да, уфқларга узок қараб қолди. Кўзи қаттиқ, йўқсил кийимли, баҳодир кўринишли бу одам қирқ ёшларда эди. Манглайидаги, юзидаги қилич излари, тиртиқлар бошидан кўп ишлар ўтганини англашиб турибди. Бошидаги бўркининг туклари тўкилган, эгнидаги ямоқди тўни, оёғидаги этиги ҳам бир неча еридан йиртилган. Белидаги пичоқ ана шу эски-тускилар орасида ялтиллаб кўзга ташланади, олтин ва қумуш безакларига кўра худди хоқон хазинасидан олинганга ўхшайди. Уфққа тикилган кўзларидан ниманидир кутаётгани аниқ. Бироқ узокларда на бир қора, на кўтарилган тўзон кўринади; нарироқда ўтлаётган пода товушидан бошқа ҳеч нарса эшитилмайди.

Йўқсилча кийинган баҳодир тер босган кўзларини яна бир бор уфқларга қадаб, толгин турди-да, чиққан чодирга қайтиб кирди. Чодир бурчагида,

кигиз устида бир қари хотин сассиз чўзилиб ётибди. Кўзлари эшикка тикчилган. Ҳай деб ётган бу кампир йўқсил баҳодирнинг онаси. У кучанган товушда:

— Урунгу! Кўринишмадими? — деб сўради.

Урунгу онасига таскин берди:

— Кўринишмади, эна! Бироқ, инон, келишади!..

Кампир сўнгги кучларини тўплагандай оғир инқиллаб:

— Эртагача етолмаслигимни, сезяпман, — деди. — Кел, сенга айтадиган сўзларим бор, эшит.

Урунгу секингина онасининг ёнига чўкди, чордона қуриб, унга кўзларини тикди. У онасининг ўзига айтадиган муҳим гапларини йилларча, тоғдай бардош билан кутганди. Не ёзиқки, сўнгсиз истак билан кутган бу оналарга етишганда онасидан айрилмоқда. Бу ҳеч бир бошқа онага ўхшамаган, мяхрибон, шафқатли, азобкаш, энг яхши онадан... Йўқсил ва кимсасиз бир оилага мансуб эканлари ҳолда энг бой, хонзода хотинлардан ҳам устун бўлган мана шу онасидан айрилмоқда...

Тириклигининг сўнгига етган бу яхши хотин энди узук-юлуқ товушда, секин-секин ичидагини тўкди:

— Урунгу! Совуқлик юрагимга қараб юксалмоқда. У юрагимга тегиши билан мен учун ҳар нарса тугайди, ўламан. Бироқ бу ўлим менинг биринчи ўлишим эмас...

Урунгу ҳайратланиб онасига қаради.

— Мен бундан анча олдин бир ўлгандим. Сени ўстириб-улгайтириш учун яшадим, — деди онаси. — Ўн беш ёшинга тўлиб, эр етилдигинг кунда менинг бу ериюзиде қиладиган ишим қолмаганди. Ушандан бери ёлғиз бир нарсани кўриш истагида яшаб юрдим. Бу — йиллардир сен ортидан интилаётган тушунча: Ўтуқанда турк хоқонининг хоқонлик қилишини, туркларнинг турк тўрасига бўйсуниб яшаганини кўрмоқ... Бундан ўттиз уч йил олдин, ўшанда ўн бир ёшли бола эдинг, Чиби тегин чинликларга қарши оёқланиб, Кўктурк давлатини тикламоқ учун кураш бошларкан, бўрибошли байроқ Ўтуқанда ҳилпирасин дея сени Чиби хоқон ўрдусига мен юборгандим. Чиби хоқон тутқун этилиб, Чинга олиб кетилгунгача уч йил урушларда чиниқдинг, ўлимчил яраларинг-да битиб кетди. Яхши саваддинг. Отанга ярашадиган ўғил бўлганингни кўрсатдинг. Кўрган қийинчиликларим, эмгагим бўшга кетмаганидан кўп суюндим: Берган субимни оқладинг...

Кампир жимиб қолди. Толиққанди... Ўелининг сўроқ тўла кўзларини кўрмайсайди, яна анчагача тин олиб ётарди.

— Сен бахти қора бўлиб туғилганинг, — дея сўзида давом этди у. — Чунки туғилганингда турклар тутқун қилиниб, Чинга олиб кетилганига беш йил бўлганди. Урунгу! Чиби хоқон билан Олтой тоғларигача бирга бординг. Кўктурк элларини кездинг. Бироқ Ўтуқанга, қутлуғ ерга етолмадинг. Шунинг учун сени бахтинг қора дедим. Ўтуқанда бўлмаганим ҳолда менинг кутим¹ сеникидан устундир, чунки мен Ўтуқанда туғилганман! Кўп йиллар у ерда яшадим... Қур Шад Чин кўшқини босганида, Чиби хоқон Олтойда Чинга қарши қуролланиб кураш бошлаганида кўнглимда икки бор умид ўти ёнди. Энди у ўт сўниқ. Бироқ у ўтнинг куллари ичида бир чўғ учқун бериб турибдир. Бўйлаким, ўлган чоғимда, совиб қотган юрагимни ёриб очгучи чиқса, у ундаги ўша чўғни кўради. У чўғ устида Ўтуқан хаёли ёғдуси-да бордир... Урунгу! Совуқлик юрагимга туташаётгандай. Сенга айтадиганларимни чобук² айтайин. Ортиқ кимлигингни билиб ол! Сенинг тўғри отинг Урунгу эмас!

Урунгу бир сесканди.

— Ким бўлмаса?

— Кимлигини мен-да унуттим.

— Бу не деганинг, эна? Ҳар нарсани эсда тутасан-да, ёлғиз ўғлингнинг отини унутурсанми?

— Ўғлим! Сен кўнгил истаги нелигини биласанми? Сенинг отингни унутмоқ истагандим. Буни шунчалар кўнгилдан, ич-ичимдан истадимки, сўнггида унуттим, кейин бирор бор эслаёлмадим.

¹К у т — руҳ англамида (тарж.).

²Ч о б у к — тез (тахр.).

Урунгунинг қошлари керилди. Товуши тўнглашди.

— Эна! — деди. — Мен шунчалар ёмон ўғилми эдим, отимни унутмоққа интилинди-да, сўнгинда унуттинг?

Онанинг кўзлари шафқатли кулимсиради.

— Йўқ! Сен шунчалар яхши ўғилсанки, отингни ўзимдан-да беркитиб, сирдай сақлаб яшадим. Нетайин, отангнинг кимлигини-да сендан, бошқа ҳар кимдан яшириб, билдирмай келдим.

— Отамнинг-да отини унуттингми?

Хотин жавоб бермади. Кўзлари олайиб, жим қотди. Бунақада Урунгу отасининг отини билолмай қолиши мумкин. Онанинг нафас олиши огирлашганди. У ўғлига боқиб, чодир эшигига ишора қилди:

— Шуни оч, ичкарига ёруқ кирсин, — деди.

Урунгу эшик ўрнидаги кигизни юқори кўтарди, ичкарига оқшом ёруғи ёпирилди. Кун яқиндагина ботганди. Чодир ҳам, икки кўнгил ҳам бир ғариблик ҳавосига тўла эди. Урунгунинг товуши бу ғариблик ҳавосини тўлқинлантирди:

— Эна! Отамнинг отини-да унуттингми?

— Унутмадим!-деди кампир. — Унутмак истасам-да, унутолмасдим. Отанг унутилмас киши эди. Сенинг отанг Кур Шад эди.

Урунгу яна бир сесканди. Қўли белидаги пичоғига ёпишди.

— Буни нечун бугунгача айтмай келдинг? — деди.

— Чиндилар сени ўлдирамиз, деб қидириб юрганди. Сени улардан сақлаш учун нималар қилдим, қанчалар қийналдим, билмайсан. Сени улардан беркитиб, олиб қочиб кетишим учун опанг ўзини фидо қилди. Чиндилар уни ўлдирдилар...

Кампирнинг кўзларидан ёш дувиллаб оқди. Ташқарида, ўтлоқ ёқда қўйлардан бири қайғули маъради.

— Опангнинг отини-да унуттим, — деди она. — Сен тирик қолишинг, яшашинг, улғайишинг учун шундай қилишга мажбурдим. Бироқ отангнинг отини унутолмасдим. Уни унутсайдим, сенинг, менинг яшашимдан бир англам қолмасди. Белингдаги отангнинг пичоғидир. Исёнга жўнаркан, менга ташлаб кетганди. Бу пичоқ кўкбўри уруғининг тилсимли пичоғи. У Бумин хоқондан қолган. Сопининг четига Бумин хоқоннинг оти ёзилиб, тамғаси ўйилган.

Урунгу пичоғини қинидан суғурди. Аммо ёзувни кўролмади.

— Битик ҳар доим кўринмайди, — деди она. — Кун чиқаркан, ботаркан, кўринади. Чодир эшигига ёвуқлаш. Пичоқни кунботарга қаратиб, унга боқ.

Урунгу онасининг айтганидай қилди. Пичоқ сопига ўйилган кўктурк ёзувидаги Бумин хоқон деган ёзувни ўқиди. Сопнинг нариги ёёига хоқон тамғаси ўйилганини кўрди. Фақат бу ёзув-чизувлар шунчалар хира тортгандики, билмаган киши кўролмасди.

— Ўғлим! — деди она. — Пичоқ сопидаги аранг кўрганинг битик билан тамға туркларнинг кути юксалган кунларда порил-порил порлайдир. Бу пичоқни жуда катта қам¹ ясаган.

— Қироч отами?

— Йўқ! Қироч отанинг отаси...

Шу чоғда узоқдан яқинлашаётган отларнинг туёқ товушлари эшитилди. Кескин боқишларини уфққа тиккан Урунгу эндигина қорая бошлаган водий шимолидан уч отлиқнинг келаётганини кўрди ва онасига бу ҳақда мужда бермоқчи бўлди. Аммо унинг сўзини бўлмаслик учун индамади.

— Урунгу! — деди онаси. — Кўкбўри уруғининг атоқли бир ўғлисан. Чунки сен Кур Шаднинг боласисан! Бу билан овунишга ҳаққинг бор. Мен-да Кур Шаднинг хотини бўлганим учун бутун умр овуниб-ғурурланиб яшадим. Бироқ буни ҳеч очикқа чиқармадим. Хоқон бўлиш отангнинг ҳаққи эди, у эса, хоқонликдан кечиб, ўзини курашга, ёвларга қарши урушга бағишлади. Сен-да отангга ярашиқли ўғил бўлмоқ истасанг, кўкбўри уруғидан эканингни кимсага сўйла-масдан яша. Бўрибошли байроқ Утуканга тикилгунгача кураш. Хоқон бўлишга ҳаққи бир тегин² эмас, оддий Урунгу ўлароқ саваш, шундайлигингча қол!

Урунгу умрида илк бор онасига эътироз билдирди:

— Нечун, эна?

¹Қ а м — шаман (тарж.).

²Т е г и н — шаҳзода (тарж.).

— Чунки энг кучли, энг яхши киши ҳаққидан воз кеча билган кишидир. Энг буюк қахрамонлик-да ҳеч нарса кутмасдан қилинган қахрамонликдир. Кур Шад шундай қилганди. Опанг шундай қахрамонликни бажарганди. Сен-да улардай иш тут. Сенинг-да отангдай бўлишингни истаيمان.

Урунгу жавоб бермади. Туёқ товушлари яқинлашиб қолганди. Ҳай деб турган она яна шундай деди:

— Айтганларимни қилишинга, отанга ярашиқли ўғил бўлишинга онт ичсанг, бахтиёр ҳолда ўлурмен. Аслида Кур Шад ўлган кун мен ҳам ўлгандим. Бу ҳаёт юкини сен улғайгин дея кўтариб юрдим. Истаганимдай онт ичсанг, ўлим тоғли бир туш-каби келажак...

Урунги эсини таниганидан бери онаси кўрган-кечирган қийинчиликларни ўйлади. Кур Шаднинг хотини бўлганининг ўзиёқ улугликка юксалтирган бундайин онанинг энг сўнгги истагини бажармоқдан кўнгул тўла аччиқ бир севинч туйди. Онасининг ёнига ўтирди. Пичоғини қинидан чиқариб ерга қўйди. Пичоқ устига қўлини босиб, онт ичди:

— Отамга, сенга ярашиқли ўғил, опамга мос ука бўлиш учун ҳеч нарса кутмасдан савашажакман. Онтимни бузсам, кўк кирсин, қизил чиқсин!¹ — деди. Унга қўшилиб пичоққа қўлини босган онаси рози жилмайди.

Отларнинг туёқ товуши шундоққина чодир ёнида тинди. Уч отлиқ сакрашиб ерга тушишди. Эшикка учиб чиққан Урунгу, қўлида бир чамчақ² қимиз тутган Бўрини кўраркан, бошини онаси ёққа буриб:

— Эна, қара! — деди. — Бўри сенга бир чамчақ қимиз келтирди.

Бироқ азоб чека-чека жони чиққан она ортиқ эшитмасди. Бу тўрт чодирлик овулнинг уч чодирдаги ҳар киши хотинга шифо бўлар дея ҳар ёққа қимиз қидириб чопсалар ҳам, пайтида етиб келишолмаганди. Кур Шаднинг хотини, исбандан кейин қирқ йил кутгани, қирқ йил азоб чеккани ҳолда Ҳутуканни кўролмасдан ўлган эди.

КУР ШАДНИНГ ХОТИНИ

Ҳаша кечаси овул теран бир жимжитликка кўмилганди. Чодирнинг очиқ эшиги ёнида ўтирган Урунгу тонг отгунгача онасини пойлаб, ўйлаб чиқди.

Эски хотиралари кўз ўнгига бир-бир жонланарди. Росаям эскилари айқаш-уйқаш, қоришиқ эди. Ҳатто булардан қай бири олдин, қай бири кейин юз бергани ҳам аниқ эмасди. Қоронғи эсдаликлардаги юзлар, воқеалар тура-тура ойдинлашиб, тартиб ва рўсмана қиёфа касб эта бошлади. Анави пастак кулба нимаиди? Исқирт бир чин кулбасийди. У ерда онаси билан ўтказган кунлари қанчалар оғир, сиқиларлик эди-ей. Аммо нимадан сиқиларди? Урунгу бунинг сабабини эслолмасди. Ҳаша кулбада яшаганларида ўзининг ҳеч ким билан гаплашмаганини жуда яхши хотирлайди. Агар Ҳашанда сўзлашни билмайдиган бола бўлган эса, унда у чоғдаги воқеаларни қандай эсламоқда? Йўқ, йўқ! Демак, унчалар кичик бўлмаган. Ҳа, сўзлашишни биларди. Фақат биров билаң гаплашиш тақиқлангани учун соқовдай индамай юрарди. Онаси унга шундай қилишини буюрганди. Ҳа, анави уни кучоғида кўтариб юрадиган, ўйнатадиган қизча ким эди? Балки онасининг ёшлигидаги қиёфаси билан уни адаштираётгандир. Аммо у ҳолда, катта бир боғда онаси билан Ҳаша қизчанинг бирга ўтирганини хотирламаслиги керак эди. Қизиқ, Ҳаша қизча опасимиди? Ҳарҳолда у опаси эди. Яна бир тўп баҳодирлар ва уларнинг орасидаги шу бахтиқора чинликларнинг башараларини ҳам эслайди...

Урунгу энг эски хотирларини титиб-титкилаб, отасининг юзини эслашга тиришди. Отаси Чин саройици босганида, у тўрт ёшда эди. Буни эслай олади. Фақат онаси, уни хавфдан қўриқлаш учун ҳар нени унуттиришга шунчалар уринганки, хотирасида бир қанча воқеалар, кишилар айқаш-уйқаш бўлиб, хиралашиб кетганди. Гавжум бир ерни эс-эс эслайди. Бу ер ҳарҳолда Сиганфу шахрийди. Фақат отасининг юзини бир неча баҳодирлар ичидан қандай ажратиб олиб, хотирларкин? Шундай қилиб, яна катта бир уйда икки туркнинг

¹Кўк кирсин, қизил чиқсин — кўк (муқаллас) тиг ичмига кириб, қонимга буланиб чиқишига — ўлимимга розиман, ангиламида (тарж.).

²Чамчақ — ёғоч қимиз идиш (тарж.).

гаплашганини ҳам яхши эслайди. Белларида қиличлари ҳам бор эди. Шу икки-сидан бири Кур Шадмиди? Ҳарҳолда ўша эди. Чунки у уйда онаси ҳам бор эди. Ҳатто, ҳатто ўзини қучоғида ўйнатиб юрадиган қизча ҳам бор эди. Онаси, онаси ўша уйда бўлганидан кейин отаси ҳам ўша ерда бўлади-да, албатта. Ҳа, у ўша ердайди. Чунки икки баҳодирдан бири иккинчисига Кур Шад деб мурожаат қилганди. Кур Шад уни қим деб сўзлашганди? Мана шуни Урунгу ҳеч эслай олмай қийналарди. Отасининг юзи секин-секин хотирасида шаклланмоқдайди. У Утуканнинг энг мергани эди, белидаги энли қиличи, садоғи... Ҳа, у ёнидаги баҳодирга Буғу Алп дея хитоб қилганди. Урунгу бу отни кўп эшитганди. Исёнда у ҳам ўлганини жуда ёшлигида туйган... Сўнгра бирдан кўз олдига бошқа нарсалар кела бошлади. Ана, унинг каттароқ бўлиб қолган пайти. Олти-етти ёшларда. Онаси уни елкасига опичиб олгани ҳолда, ботқоққа ўхшаб бир ердан узоқ юриб ўтишганди. Ушандан кейин қаттиқ оғриб қолганди, иситмаси кўтарилиб, анчагача бир чодирда ётганди. У пайтлар онаси от минадиган, қурол тақадиган бир хотин эди. У чодирда ётаркан, онаси ташқарига чиқиб кетарди, анчадан сўнг қимиз, қатиқ, сут олиб келарди.

Бир олишувни ҳам яхши хотирлайди. Урунгу ўтлоқда ётганида, бириси қиличини яланғочлаб унга ҳужум қилиб қолганди. Йўғ-ей, унга эмас, ўша ўтлоқдаги бошқа бир кишига, ҳа, бир хотинга, ўзининг онасига ташланганди. У чинлик черик эди. Онасининг қўлида қилич бор эди. Роса уришишди. У олишувнинг охири нима билан тугаганини эслай олмайди. Фақат қонга беланган онаси, уни қучоғида маҳкам тутганича қочиб бораётгани ҳалиям шушлоққина кўз ўнгида. Бу қочиш Урунгу ёдида ҳам отлиқ, ҳам яёв шаклида сақланиб қолган. Бутазорлар ичида яшириниб ҳам ётишганди. Буларнинг бари бир-бирига қоришиб кетган хотиралар. Ушандан кейин бир турк чодирда қолгани эсида... Бирданига...

Урунгу бошини кўтариб кўкка боқди. Хаёллари чекилди. Ой юксалган, ҳаво салқинлашган эди. Шу чоғ кўзларининг ёшли, юзининг намли эканини сезди, ичкарига, онаси ётган ёққа қаради. Ойга боққанида, кўзи қамашган экан, олдинига ҳеч нарса кўрмади. Сўнгра ҳаяжонланиб, шошиб илгари отилди. Онасининг бошида отаси билан опасининг арвоҳи тургандай туюлди. Иккиси ҳам ҳозиргина эслаганидай, хаёлидаги кўринишда эди. Уларни йўқотиб қўйишдан кўрққанидан ўша ёққа ошиқди. Бироқ хаёлий қиёфалар унга қайгули боққанларича, бирдан эриган каби, гойиб бўлишди.

Бундан кейинги хотираларида ортиқ айқаш-уйқашлик йўқ. Онасининг илк бор ўзига ўқ отишни ўргатганлари кечагидек ёдида. Урунгу ўқ отишни ўрганиб олганидан кейин онасига ёрдамлашиш учун овга чиқарди, аммо кўпинча қўли бўш қайтарди. Ейдиغان нарсалари қолмаган кунларда онаси “иштаҳасизман, бугун ҳеч нарса егим йўқ,” дея ўз тегишини ҳам ўғлига берарди. У ўн ёшида икки жониворни ўлдирганди, ўшанда онаси роса суюнганди, йўқсил чодирининг бир бурчида сақланган пичоқни олиб, унинг белига тақиб қўяркан: “Сен катта бўлганинг сари бу пичоқнинг ҳам қадри ортиб боради” деган эди.

Бўш пайтларда иккаласи қарама-қарши ўтиришар, онаси унга эски урушлардан, хоқонлардан, беклардан сўйлаб берарди. Урунгу ҳаммасидан ҳам Кур Шад исёнини яхши кўрарди. Зотан онаси бу воқеани жуда ўхшатиб ҳикоя қиларди. Шунақаям чиройли сўйлардики, Урунгу ўзининг ўша қирқ бир киши орасида бўлмаганига афсусланарди.

Кур Шад исёнидан етти йил ўтгач, кўрқинч юзли Сирпа хоқон чинликлар ҳисобидан Кўрага уюштирган босқинда ўлдирилди. Шунда кўкбури уруғидан Чиби тегин Чинга қарши оёқланди, Олтойда бир қанча туркларнинг бошини қовуштириб, Кўктурк хоқонлигини қайта тирилтиришга, тиклашга тиришди. Ушанда Урунгу ўн бир ёшда эди, уни онаси чақириб, бу буюк ишда қатнашиши кераклигини сўйлаб, Чиби кўшинига юборганди. Ҳали кун кўрмаган ўсмир Урунгу қиличини, садоғини, ёйини тақиб, тўрвасига қовурилган эт, пиширилган тарик солиб, отига миниб, йўлга тушганди. Йўлда қароқчиларга йўлиққан, улар билан йиртқичларча олишиб, тузоғини ёриб чиқиб, сўнгра чинлик йўл қоровулларига дуч келиб, улардан ҳам қутулиб, Турк хоқонлиги ўлкасига, Чиби хоқон ўрдусига бориб етган эди.

У кўшинда уч йил хизмат қилди, урушнинг нималигини ўрганди. Бу ўрдуда аллақанча олтмишни уриб қўйган эр¹лар билан бирга Урунгу каби кўплаб ўсмирлар ёндош, йўлдош эди. Унинг юзбошиси Қутлуқ ўн саккиз ёшли йигит, Кур Шад исёнининг энг улуг қаҳрамонларидан Буғу Алпнинг ўғли эди. Қутлуқнинг ўн етти ёшдаги укаси Урпан эса Урунгунинг ўнбошиси. Урпаннинг ўнлигида ўн бир-ўн икки ёшдаги икки ака-ука бор эди, Урунгу ўшалар билан ўртоқлик қиларди. Бу учала тенгдош кундан-кунга яқинлашиб, самимийлашиб боришарди. Ака-укаларнинг каттаси Арслон, кулмас юзли бола. Кичиги Бўри эса кулиб турадиган, қорача черик. Булар Кур Шад исёнида ўлган баҳодирлардан юзбоши Ёмғирнинг ўғиллари эди.

Барчаси уч йил тинимсиз, ёз-қиш демасдан, очликка, сувсизликка чидаб, чарчаш нима билмасдан от учирдилар, қилич сермадилар, қарғи² санчдилар, ёйдан ўқ уздилар. Урунгу ерузидаги қийинчиликларни илк бор бу йилларда кўрди, суйган йўлдошларини савашларда йўқотди. Бир урушда юзбоши Қутлуқ аллақанча ўқ еб қулади, бошқа бир гал ўртоғи Арслон санчилган қарғилардан ўлди-учмоққа учдилар. Кейин-чи?.. Кейин ишлар яна бузилди, ўзаро келиш-маслик бошланди, кўшин тарқалди, Чиби хоқонни тутқун этиб, Чинга олиб кетишди. Бу бузилиш, бу тутқунлик Урунгуга жуда оғир таъсир қилди, ўртоғи Арслон ўлганида ҳам юраги оғриқдан бунчалар ачимаганди.

Уч йилдан сўнг тагин онасининг йўқсил чодирига қайтганида, ўн тўрт ёшли ўсмир бўлса ҳам, у энди синалган, бошидан кўп кунларни кечирган бир черик эди. Онаси уни жиддий юз билан кутиб олди, бурчини бажаргани учун манглайдан ўпиб алқади. Енгилишларда унинг айби йўқлигини айтиб, бугун қилинмаган иш эртага албатта қилинажagini, шундай бўлиши кераклигини таъкидлаганди.

Кейин орадан йиллар ўтди. Урунгу кўкбўри уруғининг, кўктуркларнинг байроғи қачон кўтариларкин, дея кутди. Умидсизланганида бўзқирларга чиқиб кетди, қай куни ўртоқлари билан, қай кун ёппа-ёлғиз чинликлар билан урушди, қон тўкди, яраланди, ўлдирди, ҳар сафар яна онасининг чодирига қайтиб келди.

Бу оғир йилларда, тошни тирноқ билан қазиб яшалган кунларда Бўри ва ўнбоши Урпан учаласи қон қардоши ўлароқ бирлашишди. Кишилари тарқалиб кетган Туркэлида ўзбошларича овул қуришди. Буюк Чин деворининг шимолида, унга ярим кунлик йўл ёқасидаги бу овулда атиги тўрт чодир тикилганди. Чодирларнинг бирида Урунгу, хотини, болалари ва онаси билан турарди. Иккинчисида Бўри бек, хотини ва ўғли, учинчисида ўнбоши Урпан оиласи яшарди. Урпаннинг бир ёшдан фарқ қиладиган беш ўғли бор. Тўртинчи чодирда бир қари хотин невараси Қизил билан кун кечирарди. Бу кампир Кур Шад исёни қаҳрамонларидан Юмрунинг онаси, Қизил унинг ҳаётда қолган ёлғиз ўғли эди.

Урунгу Кур Шад исёни воқеаларини онасидан тинглай-тинглай охири ўзи ҳам гўё ўша кўзғалишнинг қатнашчисига айланиб қолганди. Бўри, Урпан ва Қизил исён қаҳрамонларининг ўғли экани учун уларни жуда яхши кўрарди, бошқа исёнчиларнинг ўғиллари билан ҳам танишишни истарди, ўзи-да у ўлган баҳодирлардан бирининг ўғли бўлмаганидан ўртанарди, ичи ёнарди. Кўнглини ёндирган яна бир нарса бор эди. Шунчалар мерган, шунчалар қиличсолар экан, отга-миңганида шамолдай учаркан, фақат юрагидаги ва билагидаги кучича ишониб яшаркан, шундай иқтидори билан ўзининг қорабудундан — авом халқдан бўлиши, отасининг кимлигини билмаслиги ич-этини кемирарди. Отасининг кимлигини онасидан бир-икки сўраганида, у ҳам “кези келганда айтарман” дея кесиб кўя қолганди. Онасини қаттиқ ҳурмат қилмасайди, мажбурлаб бўлса-да, айттирарди. Фақат бу қаҳрамон онага у шунчалар жондан боғлангандики, унинг сўзидан чиқишга ўзида куч тополмасди. Ҳарқолда ўша қаҳрамонлар орасида унинг отаси бўлмаган, у ўз ётоғида ўлганлардан биридирки, онаси бунга айтишдан тортинади, шуларни ўйларкан, Урунгу бошқа бир не деёлмасди.

Кунларнинг бирида овулга кўрқинч фалокат ёғилди. Тўрт йигит, яъни Урунгу, Урпан, Бўри ва Қизил овдан қайтишаркан, овулни вайрон ҳолда кўришди. Овулни босқинчилар босган, чодирлар ёқилган, кўй-қўзи талон қилинган, хотинлар

¹Эр — эски турк кўшинидаги оддий аскар (турж.).

²Қарғи — форсча найза сўзининг эски ўзбекчаси (турж.).

билан болалар ўлдирилган эди. Фақат Урунгунинг онаси билан бир ўгли тирик қолганди. Иккиси ярали, эсидан айрилган ҳолда йиқилган, ёқилган нарсалар орасида ётишарди. Урунгу онаси билан ўглини ҳушига келтириб, ўнгаришга тиришаркан, анави бор-йўғидан айрилиб, эсини йўқотаёзган уч йигит отларига қамчи уриб, жанубга қараб уча кетишди. Олдиларидан Чин девори чиққунгача от суриб, теваракни кузатиб боришди, аммо бирорта чинликни кўришмади. Хотини ва беш ўғлидан бирдан айрилганига чидамаётган Ўрпан девор устидаги соқчи уйчасига қарата, эркак бўлсанг, майдонга туш, дея бақирди. Кимса жавоб бермагач, уларни сўкди. Тепадан мазахли кулги эшитилди, бундан аччиқланиб, тентак-лашаёзган Ўрпан яна тинимсиз сўқинди ва охири ҳайқириб шундай деди:

— Мингбоши Буғу Алп ўгли Ўрпанман! Сен, тепадаги соқчибоши, қанжиклар кўмондони, сўйла, кимсан? Отингни айт, кўрайлик, кимлигингни билайлик! Деворга тирманади, деб қўрқма. Қўрқма-да, шу тубан, жирканч отингни беркитма!

Ўрпаннинг аламли ҳайқаришига тепадагилар хохолаб кулдилар холос. Кейин битта чинлик соқчи бузуқ туркчада шундай деди:

— Эй, ўғрилар кўмондони, хуш келдинг! Деворга тирманиб қоласан, деб қўрқадирман, аммо буйруқ берганинг учун отимни айтай. Кулингиз бугун тўрт чодирдаги сичқон болаларини оналари билан қийма-қийма қилиб ўлдирган юзбоши Ван... Бошқа бирор буйруқлари борми?

У шундай дея яна бир қаҳқаҳа урди-да, ичкари кириб, кўздан йўқолди. Энди куйидаги уч йигит учун ҳам ортга қайтмоқдан бошқа бир иш қолмаганди...

Шундан кейин Урунгу, бир оз ўзига келган онасининг сўзига кириб, ўгли ва ўртоқлари билан шимолга қараб йўл олди. Ҳозир яшаб турганлари ерга келиб қўнишди. Бир неча йилдир шу ерда кун кечиринишди. Неча кун очиқ ҳавода ётиб ўлим билан олишган она ва болакай ниҳоят ўнгланиб кетишди. Фалокатлар йироқлашди, бир неча кўй-қўзига эга бўлишди, онаси тўқиган чодирга кириб, янгидан яшай бошлашди. Бир-икки йил ҳайё-ху дегунча ўтиб кетди, бу орада Бўри билан Қизил узоқларга сафар қилдилар, ўзларига тенг қиз топиб келдилар. Фақат Урунгу яна уйланишни эсига келтирмасди.

Овулбоши Ўрпан эди. Еши ҳам бошқа эркаклардан катта. Фақат у бирор ишини Урунгунинг онасидан сўрамасдан қилмасди. Бу хотин доимо энг тўғри сўзни сўйларди, ҳар нени ўзича ўйларди, керакли пайтда уларни бир ишга йўллашни ҳам яхши уддаларди.

Ўрпаннинг, Бурининг, Қизилнинг болалари туғилганида, янги келинларга чақалоққа қарашни ўргатган ҳам шу она эди. Сўзнинг қисқаси, бу хотин овулнинг жони эди.

Шундай қилиб, бу оқшом овулнинг руҳи, жони саналган она ўлганди, овул етим қолганди.

* * *

Ой анча юксаклардайди, овулда салқин бир эпкин эсарди. Узоқдан келган отлар чодирлар олдида тўхтади. Ўрпан ва Қизил, уларнинг хотинлари ва болалари отлардан тушишди. Эллик ёшдан беш ёшгача барча овулликлар она хотинга қимиз топиш учун тўрт ёққа от солишганди. Бу унумсиз, шўр тупроқларда яшаётган овул йўқсиллари суянган онахонларидан, руҳларидан айрилиб қолмаслик учун елиб-югуришган, тонг чоғида унинг хаста дудоқларидан тўкилган “бир қултум қимиз бўлсайди” деган сўзларни қултум бир буйруқ билиб, уч эркак ва уч хотин энг кичиги беш ёшдаги саккизга боласи билан отларга минишиб, Ўрпан айтган ёқларга уча кетишганди. Тўртга бўлиниб тўрт ёққа йўналган ўн тўрт киши тўрт чамчақ қимиз топиб қайтишди. Бироқ она илк келтирилган қимиздан ҳам тотина олмасдан жон берди...

Овул жонидан айрилганди. Барчанинг кўнгли мунгли, бўйни букик, эзилиб-эзилиб йиғлашарди. Урунгу чодир эшигида кўкка термилганича тик турар, ўн беш ёшли Тачам эса ичкарида тек қотган эди.

Тонгютарга яқин барча ётди. Ёлғиз Урунгу тонг оқаргунгача ўтириб чиқди, кечмишда бир-бир кўз ўнгидан ўтказди. Уйлаб кўрса, онаси шундай она эдики, ўз ўлими билан ҳам ўглини бахтли этмоқда — Кур Шаднинг ўгли эканини унга гизлича билдирмоқда эди.

Тангрининг ишига ҳайрон қоласан киши! Ҳамма Урунгунинг онаси ўлди, дея йиғлашарди. Аслида эса ўлган Кур Шаднинг хотини. Қирқ киши билан Чин хоқонлигини енгган ва чинликлар кўнглига солган кўркув туфайли ундаги тутқун туркларни қутқарган Кур Шаднинг хотини...

Урунгу бутун кечани бир-бирига қарама-қарши икки туйғу талошида кечирди. Бир ёндан тенги топилмас онасидан айрилгани учун ёнарди, иккинчи томондан эса, Кур Шаднинг ўгли бўлганидан севинарди, буни кимсага айтолмаслигидан сиқиларди, ўзининг Кўкбўри уруғидан, хонадонидан бир тегиншаҳзода экани ҳолда қорабудундан — қора халқдан чиққан оддий черикдай яшашнинг эшсиз гўзаллигини ўйлаганида кўнгли қувонарди.

Куннинг илк ёғдулари эшиги очиқ чодирга ёпириларкан, Урунгу қайрилиб, чодир ичига қаради. Бир бурчақда онаси сўнгги уйқусини ухларкан, берирокда ўгли чарчоғини чиқармоқда эди. Бошқа чодирларда илк говур-шовурлар бошланганди. Урунгу онасига тикилганича, ичи тўкила-тўкила: “Кур Шаднинг хотини” дея пичирлади. Сўнгра уйғониб, кўзгалаётган Тачамга боқаркан, “бу Кур Шаднинг оқтиғи”¹, деган ўй кўнглидан ўтди.

ЧЎЛЛАР ҚУЧОҒИДА

Чексиз чўлда Урунгу ёппа-ёлғиз от суриб бормоқда. Онаси ўлганидан бир йил ўтгач, у ўгли Тачамни уйлантирди, чодирини келин-куёвга бериб, овулдошлари билан хайрлашди-да, бир ўзи йўлга чиқди.

Бахтини шундайгина санаб кўриши керак. Кўктурк давлатини қурмоқ учун байроқ кўтарган бирор тегинни учратса, унга қўшилади; ўшандай шаҳзода йўлиқмаса, Утуқангача отини йўргалатиб бораверади, у қутлуг юртни ўз кўзи билан кўради.

Йўлда у онда-сонда йўлчиларга дуч келди; ов қилиб, қуш отиб кун кечирди, булоқлардан сув ичиб, бағри яйради.

Бир оқшом, йўл юра-юра бир ўрмонча ёқасида тин олиб, ёнбошидаги ариқча сувининг шилдирашини эшитиб ётаркан, уч отликнинг булоқбошида тўхтаб, отдан тушганини кўрди. Ўзлари сув ичиб, отларни ҳам суғоришгандан кейин, улардан бири Урунгуга қарата:

— Ҳей чўллик, кимсан? Қаён борурсан? — деди.

— Отим Урунгу. Кузгай² га йўл тутгим, — деди у.

Келгиндиларнинг бу сўзга учмагани туришларидан, боқишларидан аён эди. Урунгуни улар қаердан ҳам танирди? Энди иккинчиси сўроққа тутди:

— Кимлардансан, қайси уруғдансан? Хоқонинг ким?

Урунгуга булар у билан ўйнашаётгандай туюлди. Хоқонини сўрашмоқда. Туркэлида хоқон қолдимики, булар сўраса? Уларга қаттиқ-қаттиқ жавоб берди:

— Кўктуркман. Хоқонимга келсак...

Урунгу жим қолди. Нима ҳам дерди?

Келгиндиларнинг юзи аллақандай бурушди, тиришди. Хоқонининг кимлигини сўраган келгинди уни мазахлаган товушда:

— Кўктуркман, деганингдан кейин хоқонингнинг кимлигини айтмасанг-да бўлур, — деди.

Урунгу ўтирган еридан сакраб турди.

— Сен ўзинг кимсан? Кимлардан? Хоқонинг ким? — дея бақирди.

— Мени юзбоши Қатир Бага дерлар, — деди келгинди. — Тўққизўғузман. Хоқоним... — деганича қотди. Урунгу унинг сўзини шартта кесди:

— Етар! Тўққизўғузлигингни билдик, хоқонингдан сўйламасанг-да бўлур.

Юзбоши ўпкалаган товушда:

— Тўққизўғузларни ёқтирмайсанми? — дея сўради.

— Қарлуқлардан кўра баҳодир эканингизни биламан, — деди Урунгу.

— Кўктурклардан-чи?

— Кўктуркларнинг буйруғида юрганингизни-да биламан.

Урунгу билан тўққизўғузлар ораси ўн беш одимча келарди. Ўртада тўқнашув чиқай деб турарди.

¹Оқтиқ — арабча набира сўзининг ўзбекчаси; Хоразмда ишлатишади (тарж.).

²Кузгай — арабча шамол сўзининг эски ўзбекчаси; кунгай (жануб) атамасининг терси; бугунда ҳам сайрамликлар кунгай, Кузгай дейишади (тарж.).

Тўққизўғуз юзбошиси ерга урувчи боқишлари билан кулимсираркан:

— Сен анави чинликларни кўрқитган Кур Шад бўлмагин тагин? — деди. Кейин юзи бўронда қолгандай бўзарган Урунгуга сўз бермасдан чулдиради:— Сизнинг Кур Шадингиз кўп уста ўқотар эмиш. Қора қоғон чоғида, биздан енгилган ўша Тўлахон ўрдусида у-да от сурмиш, бироқ ўқлари бизникиларни инжитмамиш.

Урунгунинг ичи чўғ тушгандай жизиллади. Ўзини йўқотаёзди. Ишни ҳазил билан битирмоқ мақсадида:

— Тўққизўғузларнинг чинликлардан кўра яхшироқ ўқотар эканини-да билдурман, — деди кесатиб.

Бу сўз ўтга ёғ бўлиб сепилди. Қатир Баға эпчиллик билан садоғидан ўқ олиб ёйига қўйди, кўзлади-да учуртди. Визиллаган товуш эшитилди. Урунгунинг бўрки бошидан учиб, ўқ билан орқадаги оғочга санчилиб қолди. Шундан кейин тўққизўғуз юзбошиси гуриллаб:

— Чинликдан кўра яхшироқ ўқотарни кўрдингми энди? — деди. — Шу сўзимни қулоғингга қўйиб ол! Бир бармоқ остидан уриб, бошингнинг қатигини чиқариб қўйурман!

Тўққизўғузлар қаҳқаҳа оғиб кула бошлашди. Шу чоғ олдингисидан кўра ёмонроқ иш бўлди. Урунгу тўққизўғуз юзбошисидан ҳам усталик ва чаққонлик билан, яшин тезлигида садоғига қўл урди: кетма-кет уч визиллаш эшитилди. Уч ўқ шақиллаб кулишиб турган уч киши бошидаги бўркларни учуриб, орқадаги дарахтга қадаб қўйганди.

Шу ондаёқ кулгилар тинди, кўзлар олайди ва орадаги масофа икки бор қисқарди. Урунгу ҳамон ичининг бир ери жизиллаган ҳолда:

— Иш бунақа бўлади! Сизлар-да бу сўзимни қулоғингизга қўйиб олинг!- деди. Фазабдан кўз олди қоронғилашди, ҳатто тўққизўғузлар ортидан бу ерга яқинлашаётган отлиқларни ҳам илғаёлмай қолди.

Юзбоши Қатир Баға дарҳол ўзини ўнглаб олди.

— Билдик, сен ҳазиллашиб бўлмас бир баҳодир экансан, — деди. — Бироқ қиличларимизни-да синамасдан ёқангни бўшатиш йўқ!

Қиличлар шақирлаб қиндан чиқди. Урунгу кўринма турумида сиртини бир дарахтга тиради. Қатир Баға эҳтиётли одимлар-ла яқинлашиб, илк зарбани берди. Кескин шақирлаш эшитилди. Хужум қайтарилди.

Юзбоши бир одим тисарилиб, қиличини ҳавода айлангириб, янгидан хужумга ўтди. Ўнгдан, чапдан кетма-кет қилич солди, Урунгу миҳлангандай бир ерда турганича зарбаларни қайириб ташлади.

Бўрклари бошларидан учган анави иккиси бу ишларга анграйиб қараб қолишганди. “Бу бало қайдан чиқди ўзи? Бунга ҳатто Қатир Баға ҳам бас келолмайди шекилли.” Шуларни кўнгилдан кечириб, икковлон олишувни қизиқиб кузатаркан, йигирматача отлиқ тўпи нарироқда кўр тўқди. Ораларида беклар, чериклар, отбоқар-жиловчилардан ташқари бир ёш қиз ҳам бор эди. Барчасининг унга кўрсатаётган ҳурматидан унинг шу карвон бошчисиси экани билиниб турибди. Ҳамма ерга тушгани ҳолда у ҳамон от устида ўтирарди.

У бир оз олишувни кузатди. Юзбоши Қатир Бағага тер тўқтирган бу баҳодирнинг кимлигини суриштирди. Бўрклари учирилган икки тўққизўғуз унинг Урунгу отли бир кўктурк эканлигини, тенги йўқ ўқотарлигини оғиз кўпиртириб сўйлашди. Ёш қиз ёнидагилардан бирига буйруқ берди:

— Мингбоши! Олишувни тўхтат!

Мингбоши қиличини суғуриб, урушаётганларнинг ўртасига тушди.

— Айрилиг! Ойхоним буйруқ берди! — дея бақирди.

Урунгуда ҳам, Қатир Бағада ҳам олишувни тўхтатиш истаги йўқ эди. Аммо Ойхоним отини эшитган заҳоти юзбоши ортига чекиниб, қиличини индирди. Ерга тиз чўкиб, Ойхонимга салом берди.

Урунгу ана шу чоғда ўзига келиб, ён-верига қаради. Яхши кийинган, кўркам ва девқур баҳодирлар унга кўз тикишган, ёш ва гўзал бир қиз ҳам отининг устида уни кузатмоқда эди. Урунгуга қиз танишдай туюлди, аммо кимлигини аниқ эслай олмади. Бир оз олдин олишгани анави юзбошининг ерга тиз урганини кўриб, Ойхоним отини тилга олганини эшитгандаёқ қизнинг аслзода эканлигини англаганди. Фақат шу пайт боши гаранг эди. Мингбошига қараб:

— Бизни нечун ажратдинг? Ойхоним ким? — дея сўради.

— Ойхоним бизнинг хоқонимиз Баз қоғоннинг қизи. Сизни унинг буйру-гига кўра ажратдим, — деди у.

Қисқа бир шақирлаш эшитилди, Урунгу қиличини қинига тикди. Бир неча одим отиб, Ойхонимга яқинлашди. Ерга тиз уриб:

— Буйруғинг бош устига! — деди.

Ойхоним ишорасидан сўнгра у ўрнидан қалқди ва тик қотди. Эски-туски кийимига қарамай туриши, сўзлари, бир оз олдинги олишуви бу йигитнинг улуглигини билдириб турарди. Тўққизўғуз хоқонининг қизи одамларни бир қарашда танирди, ҳатто ичларидан не ўтганини ҳам англади. Жиянларидан бири қам-шаман эди. Қизга унинг яширин билимларни ўргатгани тўққизўғузлар оғзида афсона эди. Қиз Урунгуга шундай деди:

— Йигит! Отим Урунгу деганинг билан ўзингни яхши танитмадинг. Бир бек эканлигингни сезиб турибман. Кимсан? Бизга кимлигингни билдираармисан?

Қизнинг товушидаги майинлик, оғирлик унга нималарнидир эслатмоқда. Бу товуш ҳам Урунгуга таниш. Шунчалар гўзал, шунчалар жонига яқин бир овозки, у ичидан келаётгандай, чорлаётгандай туюлади, аммо у жавоб беролмайди.

У жим тургани учун Ойхоним яна ўзи сўзлашда давом этди:

— Қанақа олишганингни кўрдим. Юзбоши Қатир Баға билан қилич уриштириш катта иш, ҳар кимнинг қўлидан келмас. Уста ўқотарлигинг-да кўриниб турибди. Сен кўктуркларнинг улуг бекларидан бўлсанг керак.

Урунгу ҳамон сукут сақларди. Бу товуш юрагини қоплаб борар, унга кечмиш кунларни эслатар, қизни унга янада яқинлаштирар эди.

— Йигит! Ўқ отишда донғи очунни тутган Кур Шаднинг ўлганидан қирқ йил ўтмасайди, уста ўқотарлигинга қараб туриб сени Кур Шадсан дердим.

Қизнинг бу сўзлари ичидаги бир ярани тешиб юборди, Урунгу титраб кетди. Кур Шаднинг ўглиман дейишдан аранг ўзини тутди. Отаси ўлганига қирқ йил бўлди, аммо ҳамон оти-сони яшамоқда. Айниқса, кўктуркларнинг ёғийси тўққизўғузлар орасида, уларнинг тилида ҳам яшаётганидан Урунгунинг кўнгли севинч ва овунчга тўлди.

Ана энди қизнинг ўзи ҳам, товуши ҳам кимга ўхшашини эслади. Ойхоним бундан йигирма йил олдин чинлик юзбоши Ван ўлдирган хотинига қуйиб қўйгандай ўхшарди, товуши ҳам худди уникадай. Шуларни ўйларкан, Урунгунинг тили ечилди:

— Йўқ, хоним! Бек эмасман, — деди. — Қорабудун¹ дан бир кўктуркман.

Хоқон қизи Урунгуга кўзларини қадади. Йигитнинг сўзларига ишонмаганга ўхшарди, юрагининг ич-ичини ўқимоқ истагандай тикилиб турарди. Иккисининг кўзлари тўқнашди. Атрофдагилар уларнинг сўзларини эшитиб, гоҳ Урунгуга, гоҳ Ойхонимга боқиб, ишнинг нима билан тугашини кутишарди. Бир хоқон қизининг кўзларига бундайин тик қараш мумкинлигига кимсанинг ақли бовар этмасди! Бу кўктурк, агарда бек бўлса ҳам, хоқон қизига тик боқишга қайдан журъат топди? Ахир бу қора хақдан бири эмас, Кур Шаднинг ўғли эди. У қаршисидаги қизнинг яшил-чағир кўзларига қараганича ўзини унутганди. Бу кўзлар уни йигирма йил олдинги кунларга олиб кетган, у суюкли хотинини такрор кўргандай ҳолатда эди. Фақат орада бир фарқ бор эди: бу юз, бу кўзлар хотинининг юз-кўзидан янада гўзал, жозибали эди.

Хоқон қизининг юзи ўзгарди, жиддий тортди. Унга тик боқа турган бу баҳодир, бу кўрқмас, уста ўқотар қанақасига қорабудундан бўлсин?

— Баҳодир! Қаён борурсан? — дея унга савол берди қиз.

— Ўтуканга, хоним! — деди йигит.

— Биз-да кузгайга кетурмиз! Истадигинг ергача биз билан бора билирсан, — деди Ойхоним майин товушда.

Урунгу ерга тиз уриб:

— Буйруғинг бош устига! — деди ва кўзларини ундан олиб, ортиқ юзига боқмади.

¹ Қ о р а б у д у н. — эски туркча, қора халқ англамида (тарж.).

* * *

Карвон у оқшом ўрмончадаги боулоқ бошида кўноқлади. Жиловчилар етак отлардан туширилган бўхчаларни ечиб, чодирларни қуришди. Хоқон қизининг катта чодир алоҳида эътибор билан тикланди, кигизлар тўшалиб, ётоғи тай-ёрланди. Ундан кейин мингбошининг, икки юзбошининг чодир тикилди. Ўнбошилар, эрлар-оддий аскарлар ва жиловчилар уч-тўрттадан бўлишиб, биттадан чодирга жойлашдилар.

Урунгунинг чодир йўқ эди. Отининг эгари ортига боғлаб қўйган кигизи унга ҳам тўшак, ҳам ётоқ эди. Тўққизўғуз мингбошиси Урунгуга уч аскарнинг чодирда ётиши мумкинлигини айтди, бироқ у мингбошига миннатдорлик билдириб бунга кўнмади, кигизимда ухлаб ўрганганман, деди.

Баз хоқоннинг кичик қизи Ойхоним отасининг истагига кўра сафарга чиққанди, энди юртига қайтмоқда. Бу сафардан Баз хоқоннинг қандайдир яширин мақсади борлигини тахмин қилишарди, аммо унинг нималигини кимса билмасди.

Урунгу тўққизўғузлардан биров нарида, бир ўзи ўйланиб ўтирарди. Ўнбошилардан биттаси келтирган эт билан қимизни қайтариб юбораётганди, булар Ойхонимнинг тортиғи эканлигини билгач, фикрини ўзгартирди, иштаҳа билан қимиздан ича-ича қонди, ойлардир ўзи шуни орзу қиларди.

Туннинг салқин эпкинни оғочлар япроғини ўйнаб эсаркан, шовур-шувур таралар, Урунгу хотинини ўйлар ва уни Ойхоним билан қиёсларди. Улар ўртасидаги ўхшашлик Ойхонимга нисбатан кўнглида яқинлик туйғусини орттирмоқда. Унинг ҳам кўзлари шунақа эди. Бўйи ҳам шунчалик эди. У ҳам сўйларкан, Урунгунинг кўнгли шунақа титрарди. Унинг ҳам ранги шунчалар тиниқ, гўзал эди. Фақат... Фақат Ойхоним ундан-да гўзалди.

Урунгу раҳматли хотинини шунчалар сўярдики, ўлганидан кейин унинг тенгини учратмади. Кўктурklar орасида хотини ўлгач, қайта уйланмаган кимса топилмасди, шунинг учун қурдошлари Урунгунинг ёлғиз юрганига ҳайрон қолишарди. Онаси ҳам бир гал энди ўйланиши кераклигини қаттиқ уқтирди, бироқ у шунчалар қатъий рад этдики, онаси бу мавзунини қайта тилга олмади. У йигирма йил ёлғиз яшади, кўнглида хотинининг ҳаёли бир чўғ эди, энди кулланган, хира тортган бўлса-да, ҳамон уни ҳурмат билан хотирларди.

Бу кеча ҳам уни ўйларди. У хотиндан хотиралардан бошқа не қолди ўзи? Жонли мерос ўлароқ Тачам қолди. Энди ўтган кунларни ўйлаб, уни эслаш шунақаям ёқимли туюлардики, бу тотли хотираларни уйғотгани учун Ойхонимдан ҳам миннатдор эди. Ичи орзиқиб, “уям яшаб юрсайди, қанчалар яхши бўларди” дея кўнглидан кечирди. Уша қарганган Ван уни ўлдирмасайди, Урунгу ҳам шунақа уйсиз-ўчоқсиз, йўлларда сарсон тентираб юрмасиди. Шу ерда, эллик одим наридаги чодирда ётган Баз хоқоннинг қизи Ойхоним эмас-да, унинг хотини бўлиб қолса, қандай яхшийди. Урунгунинг кўнглида йигирма йил олдин ўлган хотини ҳақидаги эсдаликлари ва Ойхонимга боғлиқ туйғуларини аралашиб, бир бутунлашиб, кўнгли кўзгусида битта аёл жамоли жилваланди. Бу аёл жамоли ўтган йигирма йилдан бугунгача чўзилган оралиқни тўлдирарди, Урунгунинг қутсиз, бахтсиз кечган тириклигини, қоронғи бир йўлга менгзаган умрини ёритаётган бир қуёшга айланарди. Худди илк ёз ойларида чўлни қиздирган ёқимли қуёшга...

У қирқ беш ёшда эди. Бу дунёнинг аччиқ-чучук ҳар несини кўрди, фақат охир-оқибат ичининг уч улкан аламга тўлганини англаб, толедан ўксинди. Биринчиси — Ўтуқанда турк хоқонининг, олтин бўрибошли байроқнинг йўқлиги. Иккинчиси — Кур Шаднинг ўғли эканлигини айтолмаслиги. Учинчиси — суюкли хотинини соғинмоқнинг аччиқ туйғуси. Ота-онасининг ўлимлари Тангри буйруғига уйғунлиги учун ортиқ ёниб-қуймасди, бироқ бошқа кулфагу аламлар инсонлардан келгани учун изтироб чекарди. Нечун бахтиёр бўлолмасин? Нечун Ўтуқанда турк хоқонлиги қурилмасин? Нечун Кур Шаднинг ўғли эканини айтмаслиги керак? Нечун қайтадан ўйланиб, янгидан яшашни бошламасин?

Урунгу бирдан ўзига келди. Хотини ўлганидан сўнг йигирма йил ўтди, Кур Шаднинг ўғли эканлигини сўйламасликка онасига онт ичганди. Демак, унинг учун биргина умид қолибди: Ўтуқанда турк хоқонлигини қурмоқ. Кунлардан

бир куни бир тегин байроқ кўтариб чиқади, ўшанда Урунгу унга қўшилади-байроқ кўлкасида туриш учун кушдай учиб боради.

Ярим кечадан ўтганда юзбоши Қатир Баға ёнига келиб, нега ётмаганини сўрагунгача у бир тўнканинг устида ўйланиб ўтирарди. Юзбоши аскарларнинг соқчиликдаги ўринларини текшириб, ҳар иш ўйланганидек эканлигини билгач, кўнгли тинчиди. Кейин ҳалиям ётмаган, ҳавонинг салқинлигига қарамасдан кигиз тўшагига ўралмасдан, совуқда ўтирган Урунгуга яқинлашиб, унга чодирда тунашинг мўмкин, дея таклиф этди.

Урунгу шундагина ҳавонинг салқинлигини туйди. Вақт ярим кечадан ошганини англади. Ой анча юксаклашганди. Юзбоши бирдан эгилиб, Урунгунинг юзига тикилди.

— Кўзингга бир нарса кирганми? — деди. — Нега кўзларинг ёшли?

Урунгу кўлларини кўзига олиб бориб, ишқалаб кўрди. Намлидигига кўра, ҳарҳолда, бирор пашша-машша кирган шекилли. У юзбошига тик боқиб:

— Менга очикда ётганим тагин-да яхши. Кечанг ойдин бўлсин, — деди.

Нарироқдаги отининг олдига бориб, устидан кигиз тўшагини олди-да, ўралиб ётди. Қаттиқ ўтлоқ ерга узандию қолди. Булоқбошидаги кўноқликда соқчиликда турганлар тонг оқаргунгача кўктуркнинг қаттиқ ерда ухлайолмасдан тўлғониб чиққанини кўришди.

ЎТУКАН ЙЎЛИДА

Эртаси куни, карвон шимолга қараб йўлга чиқаркан, Урунгу ҳам уларга қўшилди. Ойхонимнинг изни ва буйруғи билан ўз жойини эгаллади. Юзбоши Қатир Баға билан икки ўнбоши анча илгаридан от суришмоқда. Ойхоним ортида мингбоши бормоқда. Хоним ишора қилса, дарҳол унга яқинлашиб, буйруғини эшитади. Буларнинг орқасидан жиловчилар, юк ортилган етак отлар келмоқда. Икки ўнбоши карвоннинг ўнгу сўлида соқчилик этишмоқда: улар гоҳ-гоҳ икки ёққа от қўйиб, анча илгариларни кўздан кечириб, яна карвонга қайтишади. Энг кейинда келаётган юзбоши — ортчи соқчи, у ҳам орқа тарафнинг кўз-қулоғи.

Урунгу юкчи ва етак отлар билан ортчи юзбоши оралигида бормоқда. Яхши қийинган беклар, чериклар ичида у йўқсил кўриниши билан ажралиб турарди, бундан эъқилса-да, карвонга қўшилганидан севинарди. Унга қимиз беришди, шунча эътибор кўрсатишди, бу учун кўнглида уларга ҳам бир ёрдамим тегсайди, деган ўй туғилди. Аммо қачон, нима қилади? Йўлда фақат шуни ўйларди, кимса билан суҳбатлашмасди. Ора-сира ортчи юзбоши ундан бирор нарса сўраса, қисқагина жавоб берарди.

* * *

Шундай қилиб уч кун йўл юришди. Учинчи кун оқшомида бир сув ёқасида кўр тўкишди. Чодирлар тикилди, ҳар ким ўз жойини эгаллади. Тўққизўғуз чериклардан бириси кўбиз чалиб, дейиш¹ сўйлай бошлади. Жиловчилар ва чериклар, ҳатто ўнбошилар ва юзбошилар кўбизчи ёнига йиғилишиб, унга қулоқ солдилар. Ойхоним ҳам чодир эшиги ёнидаги эгарлардан ясалган юмшоқ ўтирғичда ўйга чўмганича, мингбоши унинг қаршисида тик турганича тинглашмоқда.

Урунгу неча йиллар бурун, Чиби хоқон ўрдусида ёш бир черик экан, кўбизчилар термасини эшитиб, роса ҳаяжонланганди. У кўшинда бир неча кўбизчи бор эди. Улимли уруш кунларида, кечалари улар кўбизларини чалиб, қонли сўғушлардан, юракларни тилган ўқлардан, кўксиларни парчалаган найзалардан, бош учирган қиличлардан ҳикоя қилишарди, сўвдайин оққан қонларни, фидо бўлган сонсиз жонларни, ҳар онда иш кўрсатган ботирлару қаҳрамонларни олқишларди. Урунгу ўшандан кейин йиллардир бирор кўбизчини учратмаганди, кўбиз товушиниям соғинганди. Энди анави тўққизўғуз бахшининг кўбиз чалиши унинг хаёлини узоқларга олиб кетди, дунёсини унуттирди. У кўбизчи даврасидан анча нарида, чордона қурганича термани тинглар, хаёли бошқа оламда эди. Тўққизўғуз бахшининг кўшиғи ўзи бир жаҳон эди...

¹ Д е й и ш — терма, арабчадаги шеър сўзининг эски туркчаси (тарж.).

Дема, кўнгил тин олар
 Ҳар оқшом кун ботганда.
 Кетармидир қайғулар
 Кеча келиб етганда.

Боқишларим армонли,
 Кўнгил тоғим туманли,
 Кўзёшим оқар қонли
 Ишқ кушин сайратганда.

Яшайиш — севги, тилак.
 Ёр — узоқда бир чечак.
 Севгим, қайғум битажак,
 Тириклигим битганда.

Бир гўзални соғиниш...
 Шудир энг гўзал дейиш!
 Умринг бўйи сев, севиш
 Ёр қўлингдан тутганда.

Ёрни эслаш ўй, ишим.
 Улим билмас хонишим.
 Балки тинар ёнишим
 Сўнг уйкуга кетганда...

Бахши қайнаб қўшиғини айтарди. Аллақачон ўзини унутган Урунгу уни ортиқ эшитмас, фақат қўшиқнинг онгига ёзилиб қолган икки қатори ичида оралиқсиз қайтариларди:

Балки тинар ёнишим
 Сўнг уйкуга кетганда...

Ишқилиб, шу тўққизўғуз бахшиси Урунгунинг юрагига ўт ёққанди, дунёсига ўт туташтирганди.

У ана шундай хаёл денгизига чўмиб, кўнгли қайғуга ботиб, узоқларга термиларқан, нарироқдаги Ойхоним билан мингбоши у ҳақда сўйлашиб туришарди. Уч кун йўлда бирга юришгач, мингбоши уни синчиклаб ўрганди, йўқсил кўринишига қарамай, белидаги пичоғи кўп қимматли эканлигини кўздан қочирмади. Ойхонимга буларни билдираркан, қорахалқдан бунақа одам чиқмаслигини айтди, бу хусусда олдиндан шубҳаланган хонимнинг фикрини қувватлади.

Ётишга бирор чодир йўқ бу кўктуркнинг бек эканлигини ўйлаш ҳам анча оғир. Фақат баҳодирлигини, виқорли туришини, пичоғини кўраркан, бу борадаги шубҳа тарқаб кетарди. Кишиларнинг юрагидагини, ичидагини ўқишга уста Ойхоним ҳам бу йигитнинг кимлигини билолмай, иккиланиб қолганди. Унинг нуфузли одам эканлиги ҳарҳолда сезилиб турибди. Фақат шу йўқсиллиги... Бу ерда бир гап бор...

Бир ўнбоши: “Сени Ойхоним чақирди” деган чоғда Урунгу ўзига келди ва шундагина унинг бу сўзни икки бор қайтарганини тушунди.

Кўёш ботганди. Бахши ҳамон қўбизини сайратмоқда, анча нарида уч-тўрт отлиқ соқчигина тўрт ённи кузатиб кезиб юрибди, бошқа барча унинг қўшиғини тингламоқда.

Урунгу хоқон қизи қаршисига борди, ерга тиз уриб, бош эгди. Сўнгра қалқиб, типпа-тик турганича Ойхонимнинг сўйлашини кута бошлади. Ёнларида мингбошидан бошқа ҳеч ким йўқ. Хоқон қизининг кўнгилни сел қиладиган товуши эшитилди:

— Баҳодир! Эртага йўлларимиз айрилади. Нима дейсан, бизга бир сўзинг борми?

Урунгунинг ичи титраб кетди. Фақат бир неча кунгина бирга бўлишларини билса-да, бу кунларнинг битишини ҳеч ўйламаганди. Хаёлида ҳар куни шундай биргаликда йўл босишадигандай, ҳар оқшом чодирлар қуриладигандай, хоқон

қизи чодирига кириб-чиқаркан уни узоқдан кўрадигандай, яна йўлга тушиб, хоқон қизи олдинда, у орқада, сафар тинмай давом этадигандай туюлар эди... Эртага бошқа-бошқа йўлга кетишларини билдириб, Ойхоним Урунгуни кўнглини ағдар-тўнтар қилиб юборганди. Йигит бир он кўзларини ердан олиб унга қаради:

— Бунинг учун кўнглим ўртанур, хоним! — деди ўксинганича.

Мингбошига бу сўз ўзгача таъсир қилди. Ойхонимнинг юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади. Яшил-чағир кўзларининг ичи кулимсираганича:

— Нечун? — дея сўради.

— Менга яхшилик қилдинг: шу ергача бирга келишимга изн бердинг, кимизингни аямидинг. Мен эса бунинг эвазига ҳеч бир хизмат этолмадим, шундан кўнглим ўртанур, — деди Урунгу.

— Хизмат этмоқ қўлингдир, — деди Ойхоним.

Урунгу кўзларини яна ердан олиб, хоқон қизига боқди. Қарашларида севинч порларди. У индамасдан бу хизматнинг қандай эканлигини сўрамоқда эди, Ойхоним буни англади. Урунгуни кўнглини элитган товушида:

— Сени хоқон отамнинг олдига олиб бораман. Унинг черигига кириб, истаганинча хизмат эта оласан. Хоқон отам сендай баҳодирни ўнбоши қилар, деб ўйлайман, — деди. Шундан кейин товушида бошқача бир майинлик, меҳр товланганича, секин: — Сен бунга ярашган ботирсан-да, — деди.

Урунгуни юраги қувонч-ла гупуллаб урарди. Ойхоним билан бирга яна йўл юрмоқ, хоқон отасининг черикига кирмоқ, ундан айрилмаслик... Қандай яхши!

Фақат не ёзиқки, бу гўзал нарсаларнинг бирортаси ҳам амалга ошмасди. Тўққизўғузлар билан бирга кетса, Утуқанга боролмасди — кунларнинг бирида мутлақо юз берадиган кўктурларнинг исёнига кўшила олмасди. Ўзларининг, яъни кўктурларнинг ёғийлари бўлган бу тўққизўғузлар кўшинига кирса, отаси Кур Шаднинг ҳам, яқинда ўлган онасининг ҳам руҳи чирқарди. Урунгу шуларни ўйларкан, жиддий тортди. Яна ерга тиз уриб:

— Мени кечир! — деди. — Хоқон отангнинг черигига киролмасман. Бундан бошқа ҳар ишни буюр, бошимни тикиб бажараман.

Жим қолишди. Ой юзли хоқон қизининг ич-ичидан хафа бўлганини мингбоши сезди. Урунгуни кўнглида эса бўрон кўзғолган, борлиги алғов-далғов эди.

— Баҳодир! Биз билан юрсанг, севиначим. Демак, эртага айрилурмиз. Мендан не тиларсан? — деди Ойхоним.

— Тилагим соғлигингдир! — деди Урунгу. — Билмасдан туриб соқчиларинг билан олишганим учун кечирининг истардим.

Ойхоним юз-кўзида бирдан минг бир чечак очилган каби гўзал кулимсиради.

— Сенда не ёзиқ, баҳодир! — деди. — Юзбоши Қатир Баға бўркингни тешмасайди, бу ишлар бўлмасди. Унинг тешган бўрки ўрнига сенга ўз бўркимни бераман.

Қиз сўзларини тугатаркан, бошидан бўркини олиб, йигитга узатди. Урунгу сапчиб бориб ерга тиз урди, хоқон қизига бош эгди. Бўркини Ойхонимнинг кўлидан олибоқ ўпди, кейин манглайига теккизиб:

— Менга қутлук тортиқ бердинг, Ойхоним! — деди. — Эрта тонгданоқ буни бошимга кийиб, ўлгунгача бир қутлук эсдалик, дея бошимда тутажакман!

Иккиси бир-бирига қараб қолишди. Бу боқиш чоғида борлиги Ойхонимнинг тенгсиз гўзаллиги билан тўлиб-тошган Урунгу уч кунлик жумбоқнинг ечилганини сезди. Унинг ичига ўт туташган, хоқон қизига кўнгил олдирган эди.

* * *

Ўша кечаси Урунгу бошидан тоғ ағдарилгандай енгил тортиб, роҳат қилиб ухлади. Тонгача туш кўриб чиқди, тушида у бахтли киши эди. Неча бор уйғониб, ён-верига боқди, нарироқдаги соқчидан бошқа ҳеч не кўзга чалинмади. Фақат бир гал, тушмиди-ўнгмиди, ўнчалик фарқлай олмай қолди, узоқдаги Ойхоним чодир эшиги очилганини, хоқон қизи ташқари чиқиб, кўкка, йироқ-йироқларга қараб-қараб яна ичкарига кириб кетганини кўргандай бўлди. Тонгга яқин эса тушига отаси Кур Шад, онаси, опаси, ўлган хотини кирди, сўнгра

¹ Ёзиқ — айб (тарж.).

бариси бирдан ғойиб бўлиб, майдонда биргина хотини қолди, у безакли, чиройли кийимлар ўртасида тинмасдан йиғлар эди...

Урунгу эрга турди. Отига қаради. Бошига Ойхоним берган бўркни кийди. Бугун ҳам тириклигининг оғир кунларидан бирини яшаши керак. Не қиларди, бахтидан кўради-да, елкасига тақдири ортган юкни индамасдан кўтаришга ўрганган. Ора-сира толенинг кулиб қараганини ҳам билади. Турмушнинг аччиғига ўрганган, қийинчиликлар билан йўғрилган кишига бахт қуёшининг бир кўриниб қўйиб, озгина севинтириб, яна уни қоронғиликка улоқтириб юборишидан не маъно чиқарди?

Бу тонг карвондагилар ҳар кунгидан эрта уйғонишганди. Йўлга тушарқандар, бир тепача ортида улар Урунгуга дуч келдилар. У Ойхонимни кўриши билан отидан сакраб тушди, эрга тиз уриб, унга салом берди. Қиз ҳам кўнгилни яйратувчи кулимсираши билан Урунгуга боқди, йигитнинг жонини титратган товушда:

— Бахтинг очиқ бўлсин, баҳодир! — дея ўтиб кетди.

Карвон ўтиб кетгунча эрга тиз урганича қотиб қолган Урунгу бугун ортчилик қилаётган юзбоши Қатир Бағанинг овозидан ўзига келди. Юзбоши Урунгуга бир чамчақ қимиз тортиқ этаркан, унга ўйчан тикилди. Қатир Баға бир оз хомуш кўринарди.

— Урунгу! — деди у. — Ойхоним сени ёқтириб қолди. Баз хоқон ўрдусига кирмаётганинг кўп ёмон бўлди.

Урунгунинг ичига чироқ ёқса ёримасди. Тез жавоб олмоқчидай дарҳол:

— Нечун? — дея сўради.

— Биздан айрилиб кетмоқдасан. Мен сени тагин қачон кўраман-да ярим қолган олишув қачон битади? — дея юзбоши унга сўроқли боқди.

— Тоғ тоғ билан учрашмас, киши кишини учратар. Бир кун тагин кўришармиз, — деди Урунгу.

Юзбоши жилмайди.

— Яхши қол! — деди.

— Бахтингни берсин!

Карвон уфқда кўздан йўқолгунгача Урунгу тош қотиб турди, йўловчиларни қарашлари билан кузатиб қўйди.

БЎРИБОШЛИ БАЙРОҚ

Кўклам тугаб, ёзнинг иссиқ кунлари бошланди. Буюк Хитой девори минораларини қўриқлаётган соқчиларга кириб-чиқадиغانларни қаттиқ текшириш буюрилган. Кўринишдан кўркувли ҳеч нарса сезилмасди, аммо барча чин айғоқчилари берган хабарлар қаттиқ сергакликни тақозо этмоқда.

Чин ўлкаси ичидан шимолга қараб йўлга чиққан бир отлиқ турк буюк деворга яқинлашиб қолганди. Бу ерларни яхши билиши ишонч билан от учирашидан аён. Деворга ёвуқ келиши билан ҳеч тўхтамасдан юқорига кўтариладиған йўллардан бирига бурилди. Девор устига кўтарилиб, яна ҳеч иккиланмасдан ўнгдаги минорага йўналди. Бу ердаги чин соқчилари бир отлиқнинг яқинлашганини кўрибоқ йўлини тўсишди.

— Тўхта! Кимсан? Қаерга боряпсан? — дейишди.

Бу турк чин тилини бир чинликдай яхши биларди.

— Ёт эмасман!-деди у.

— Отинг ким?

— Тўнюқуқ!

Соқчилар юзбошиси бу отни эшитиши биланоқ ичкаридан ўқдай отилиб чиқиб, келгувчини қаршилади. У Тўнюқуқни танирди. Фақат унинг бунақа пайтда бу ерда нима қилиб юрганини тахмин этолмади.

— Тўнюқуқ! Бундан ўтолмасан, — деди юзбоши.

— Нечун?

— Ясоқдир.

— Сенга ишонганимдан бунгача келгандим.

— Уёнга ўтиб не қиласан?

— Кўнгил иши-да...

Чинлик ҳиринглаб кулди.

— Тўйга мениям чақирасанми?

— Сен истаганингдан кейин сўзсиз чақираман-да.

— Барибир сени қўйиб юборолмайман. Бунда эшик ҳам йўқ, қаердан чиқардинг?

— Сенга тўй бўлади, дедим-ку. Қаердан, қандай чиқишимга аралашма, сен менга ёлғиз йўл бер, етар.

— Беролмайман.

— Берсанг, ўзингга-яхши бўлади.

Тўнюкуқ шундай дея камарига қўл юборди. Чинлик юзбоши бир нарсали бўлиб қолиши мумкинлигини дарҳол фаҳмлади. Тўнюкуқнинг тирсагидан тутиб, нарироққа етаклади.

— Биз эски танишлармиз, келишиб кетамиз, — деди.

Тўнюкуқ камарига боғланган бир ҳамён ақчани олиб, беркитиқча девор туйнугига қўйди. Чинлик юзбошининг кўзлари севинчдан йилтиллади.

— Бошқа соқчилар олдидан қандай ўтасан? — дея сўради.

Тўнюкуқ кулимсиради.

— Сенинг кўмагинг билан ўтаман-да!

— Менинг кўмагим биланми?

— Шундоқ!

Юзбоши кўрққандай юзини буриштирди.

— Мени уёғига аралаштирма! — дея бақирди.

Бу орада Тўнюкуқ отига миниб бўлганди.

— Э, ҳазиллашдим. Уёғини менга қўйиб беравер! — деганича отини учуриб кетди.

Иккинчи минорага яқинлашаркан, қаршисига шошиб чиқаётган соқчиларнинг ёй ўқлагандарини кўздан қочирмади. Уларга яқинлашаркан, у ҳам элчиллик билан садогига қўл отди, мўлжаллаб, илк ўқини учирди. Соқчилардан бири кўксидан ўқ еб, юмолоқланиб ерга мук тушаркан, ёнидагилар ҳам Тўнюкуққа ўқ ота бошлашди. Соғу сўлидан ўқлар визиллаб ўтаркан, Тўнюкуқ отини елдай учирай, айни чоғда кўкгуркларга хос элчиллик ва мерганлик билан ёвларига ўқ узар, икки ёнига ўлим сочиб борар эди. Минора қаршисига етиб келганда бу ердаги соқчилар ичкарига қочишди, фақат у ўтиб кетар-кетмас, ортидан ўқ ёғдиришди. Шу пайт минора устидаги юзбоши Ван ўт ёқиб, нариги минорадагиларга белги берди; беш юз одим узоқликдаги қоровултепадан ҳам соқчилар йўлга чиқиб, Тўнюкуққа қараб йўналишди.

Тўнюкуқ орқасига қайрилганича ўқ узиб бораркан, юзбоши Ван отган ўқ сағрисига теккан от аччиқ-аччиқ кишнаб юборди. Шунда Тўнюкуқ қаттиқ хуштак чалди-да: “Ҳайда!” дея бақирди ва отини қамчилаб, қичаганича девор четига қараб сурди. Чинликларнинг ҳайронлик ва кўрқувдан қатта-қатта очилган кўзлари ўнгида оти билан бирга девордан тубанга учиб кетди.

Тўнюкуқ отлиқ ҳатлаган ер деворнинг энг паст жойи эди. Аммо бўйи етти-саккиз одим узунликдаги бу тепалиқдан ҳатлаганнинг тирик қолмаслиги аён эди. Чинликлар буни билганлари учун от ҳам, эгаси ҳам ўлди, дея ўйлашарди. Баъзилари ҳатто бу ҳатлаш кўркуви боис пастга қарашдан ҳам чекинишар, ичларига аллақандай ваҳима кириб олган эди. Ҳолбуки, Тўнюкуқ роса усталик ва совуққонлик билан ҳатлаган, оти девордан ошаркан, эгарга тиралиб тик туриб олган, ерга бир одим қолганида сакраб, тупроққа юмшоққина қўнган эди. Худди шу онларда юз одим наридаги тупроқ уюми орқасидан девор ёққа йўналган, бир отни етаклаб олган отлиқ кўринди. У елдай уча келиб Тўнюкуққа яқинлашганида, Тўнюкуқ сакраб отга минди ва икковлон шимолга қараб йўл солишди.

Бу ишлар шунчалар тез бўлиб ўтдик и, юзбоши Ван девордан пастга қараркан, ўлиб ётган отдан бошқа ҳеч нени кўрмади, туёқ товушларини эшитаркан, нигоҳини кўтарди, анчагина узоқлашган икки отлиқдан қолган чанг-тўзонга қўзи тушиши билан жини кўзиб, сўкина бошлади.

* * *

Дарахтзор четида, отининг устида уфққа қараб турган Қутлук Шад елиб келаётган икки отлиқни кўриши билан ерга суқиб қўйган белги бергич байроғини силкалаб ҳилпиратди. Белгичи байроқ тутқичининг энг тепасига олтиндан ясалган бўри боши ўрнатилганди. Тутқичга боғланган ол байроқда яримойга ўхшаш ёй расми бор эди.

Икки отлиқ Қутлуқ Шад ёнига келиб отларидан тушишди. Ерга тиз уриб унга салом беришди. Шад уларга шундай деди:

— Тўнюқуқ! Бўйла Баға Таркан! Бўрибошли байроқни мана шундай юксалтирамиз!

Тўнюқуқни Буюк Хитой девори остида кутиб олган Бўйла Баға Таркан:

— Йилларча бу кунни, шуни кутдик-да! — деди.

Тўнюқуқ унинг сўзини қувватлаб, шундай деди:

— Бўрибошли байроқни юксалтириш учун энг мос кун келди. Чиннинг бўшашгани кўриниб турибди.

Кўкбўри уруғининг кучли, етук ўгли Қутлуқ Шад яна сўзга киришди:

— Тўнюқуқ! Таркан! Қур Шаддан бери бу бешинчи уринишдир. Сиз менингда бирга бўлсангиз, Тангри ёрдами билан Кўктурк давлатини янгидан кураимиз, Ўтуқандан тўрт ёққа ўрдулар юборамиз! Тангри кўмак этса, черигимиз бўри каби, ёғий чериги қўй каби бўлув. Тангри тилаги бирлан Ўтуқанда турк тўра¹ си кучга киргай, Қадиргандан Темирқоягача турк улуси бирлашгай. Оталаримнинг юртида оталаримнинг давлатини тирилтирмак учун байроқни юксалтиргаймен! Бу урушда мен бирла савашга киришга сўз берасизларми?

Икки бор шақирлаш эшитилди, икки турк беги қиличларини қиндан чиқаришганди. Улар турк кўранаги — анъанасига кўра онт ичишди:

— Кўк кирсин, қизил чиқсин!..

* * *

Тўнюқуқ кичик ёзув тахталарига битикча битиб, ишонarli кишиларига бериб, уларни тўрт ёндаги тарқоқ турк қишлоқларига йўллади, туркларни Қутлуқ Шад байроғи остида бирлашишга чақирди. Ўша кунни йигноқ бўлди. Оқшомгача тўрт ёқдан яна ўн беш киши келишиб, Қутлуқ Шад туғига² киришди. Булар орасида ўнбоши Ўрпан, Бўрибек, Қизил, Тачам ва охири етиб келган Урунгу ҳам бор эди.

Эртаси тонгданок Қутлуқ Шад билан унинг ўн етти кишиси Кўктурк давлатини тирилтириш, қайта тиклаш учун ҳаракат бошлашди. Тўнюқуқнинг тавсияси билан олдинга чинликларнинг қорақўлига³ ҳужум қилиш ва ғалаба қозониш уйғун кўрилди. Бу ғалаба турклар орасида тарқалиши билан уларга келиб қўшиладиганлар кўпаяди ва бирлашишга бир одим отилади.

Тўнюқуқ Буюк Хитой девори миноралари, яъни қоровултепаларидаги аҳволни яхши биларди. Йигирма йилдир айна қоровултепада турган юзбоши Ваннинг ашаддий турк ёғийси эканлиги ҳам унга аён. Унга бериладиган зарбанинг таъсири катта бўлади. Шундан келиб чиқиб режа тузилди.

Бу қоровултепанинг яқинига, ярим кунлик йўл узоклигидаги ерга бир неча чодир қурилди. Қутлуқ Шад туғайидаги черикдан бир нечаси бу чодирларга ўрнашдилар. Бошқалар эса сал нарироқда, чодирлар кўринадиган панага беркинишди. Шундай яширинишдики, у ерда ўн киши борлиги кимсанинг хаёлига келмасди. Чодирдагилардан бир нечаси ҳар кун отларини миниб шимолга овга кетишарди, ичкарида қолганлар эса ҳеч ташқарига чиқишмасди. Улар ҳар доим чодирнинг телик-тешигидан жанубга боқишарди, келган-кетган борми, дея кузатишарди.

Бир неча кун ўтгач, юзбоши Ваннинг айғоқчилари кўчманчи турк овулининг у ерга кўнганини билдиргач, Ваннинг тунд юзи ёришди. Бир йилдир унинг ови юришмас, ўлжага роса муштоқ эди. Ана энди бу шумшук сичқонлар унинг тузоғига илинди деяверинг. Юзбоши тонг отганда танланган чериклардан ўттиз отлиқни олиб, рафлатдаги турк овулига йўналди.

Ўша кунни Бўрибек буйруғидаги тўрт черик соқчилик қилишарди. Кўзлари қадалган чодир тешикларидан чинликлар кўриниши биланоқ эчкимия бутуғига ўт туташтириб, тутантириб, чодир тепасидаги тешикка тугдилар. Чодир тешигидан тарқалган тутун узокда яширинган туркларга чинликларнинг яқинлашганини билдирарди. Юзбоши Ваннинг ўттиз отлиғи овулга яқинлашиб, орада юз одим қоларкан, ичкарида яширинганлар Бўрибекнинг буйруғи билан ташқарига

¹ Тўра — арабча қонуи-қоида сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

² Туғ, туғай — ҳирб. атама, бригада демак. Тугбек-полковник (тарж.).

³ Қорақўл — полиция; полиция идораси англами ҳам бор. (тарж.).

отилишди, ёнма-ён саф тортишди, кўктуркларга ярашган бир усталик-ла чинликларга ўқ ёғдира бошлашди. Уқ ёмғири остидаги чинлик чериклар бир онда тўс-тўполони чиқиб, ўзини йўқотди-қўйди. Аммо қаршиларида атиги беш турк пиёдаси турганини англаб, юзбошиларининг буйруғи билан уларга қараб от қўйдилар. Чинлик аскарлар бир ёндан ўққа учиб тўкилмоқда ва бир ёндан туркларга ёвуқлашмоқда эди. Кўпчилигининг оти ўлдирилган, яёв чопмоқда. Икки тараф бир-бирига юзма-юз келганида чинликлардан йигирмата қолган, унинг ҳам ярмиси отсиз эди.

Чодирлар олдида қаттиқ қиличбозлик бошланди.

Юзбоши Ван кўктуркларга яқинлашаркан, оти ўқ еди, яёв қолди, аммо ўзини тутиб олди ва қаршисидаги Бўрибекни даф қилиш учун юзланди. Чинлик аскарларнинг бири отлиқ, бири отсиз бўлгани учунми ҳужумлари қовушмаётганди, йигирматаси бешта турк билан эплаб уруша олмаётганди.

Чодирларда беркинган хотин, бола-чақани осонликча қираман-да, галаба қозонаман, деб ўйлаган Ван майдонда уста савашчиларга дуч келгач, кўнглига шубҳа оралади, шашти тушди, бироқ қиладиган бошқа иш қолмагани учун қилич уриштиришда давом этди.

Бўрибек юзбоши Ван ва икки яёв чинлик черикка қарши савашмоқда. Бошқа турклар сиртларини чодирларга таяганича қолган чинлик аскарлар билан олишмоқда.

Ван бир-икки синов зарбасидан кейин дарҳол ҳужумга ўтди, илгарига бир одим отди ва қаршисидагини ағдаражагига ишонч билан қилич ураркан, “Ол!” дея ҳайқирди. Бироқ унинг бу зарбаси сал бўлмаса ўзига ўлим келтирай деди. Бўри эпчиллик билан унинг зарбини қайтариб, қиличини тўқштирганича айлантриб юборди ва Ваннинг қиличи ерга тушди. Ван бир сакраб ердан қиличинини олди, янги зарбага шайланди. Фақат шу чоғда кутилмаган ҳодиса юз берди. Унинг отлиқ чериклари бирданга эр майдонини ташлаб, жанубга қараб қоча бошлашди. Шимолга қараган Ван бунинг сабабини англади: чанг-тўзон кўтарганича бир бўлук турк чериги бу ёққа от учириб келмоқда эди. Ван пўстирмага йўлиққанини ва тузоққа туширилганини сездди. Ёнидаги етти-саккиз яёв чериги билан янгидан кўктуркларга ҳужумни кучайтирди.

Ван энди Бўрибек билан бирга-бир олишмоқда. Олдинига у билан қийналмасдан урушаётган Бўри эндиликда одим-одим ортига тисарилмоқда, ҳатто чакагида чизилган ярасидан қон оқмоқда. Юзбоши Ван Чин қўшинидаги энг яхши субайлардан бири эди. Фақат анави қутурган кўктурк, гўё қирқ йиллик ёғийсини излай-излай топиб олган ёввойидек ташланмоқда, шунақаям зарбалар бермоқдаки, Ван худди бир неча киши қилич ураётгандек довдираб, орқага чекинишдан бошқа иш қилолмай қолди.

Шу пайт Қутлуқ Шад бошчилигидаги ўн икки черик етиб келди ва бир пасда, икки-уч қилич сермаш билан Вандан бўлак барча чинликни ер тишлатди. Қутлуқ Шад қочганларни қувлашга буйруқ бераркан, кутилмаганда ўнбоши Урпан отидан сакраб ерга тушди. Ванга қараб олтиоёқлаб югуриб бораркан:

— Тўхта, Бўри! — дея бақирди. — Уни ўлдирмай тур!

Бўри бир одим орқага тисарилиб, бирдан зарбаларини тўхтатди. Ван оғир-оғир нафас олганча ўлимини кута бошлади.

— Бўри! Юзбоши Ванни танидингми? — дея яна ҳайқирди.

Бўри ҳам энди уни таниганди. Йигирма йил олдинги ўчини олиш учун Ванга ташланишга чоғланганди, бирдан Урпан орага тушди.

— Уни менга қўй! У сенинг ёлғиз эвдошинг² билан бир ўглинг қонини тўкканди, менинг эса эвдошим билан беш ўғлимни ўлдирган! — Сўнгра унинг қошлари керилиб, Ванга қараб бақирди: — Қанжикдан тарқаган! Энди қўлимга тушдинг!..

Урпан шундай дея қўрқинчли бир вазоҳат-ла чинлик юзбошига ташланди. Шунақаям тез ҳужум қилдики, Ван пилдираб-чилдираб, орқа-олдига қарамай чекинмоққа тутинди.

Урпан уни чодиргача уриб-суриб борди. Энди чекинишга ер қолмаганди. Бирдан Урпаннинг ҳайқириғи янгради:

— Ол! Бу эвдошим учун!..

¹ С у б а й — зобит, офицер (*тахр.*).

² Э в д о ш — хотин (*тарж.*).

Ваннинг юзида узун қилич яраси очилди. У бошига келаётган фалокатни ичдан туйгани учун ўзини кўриқлашга бор кучини сарфлар, сўнгги илинж билан олишувни давом эттирмоқда эди. Қиличлар шақирлаши орасида яна Урпаннинг товуши гуриллади:

— Ол! Бу биринчи ўғлим учун!..

Ваннинг дубулғаси бўлинди, қилич унинг манглайига тегди.

Урпан бу қонли олишувда туш кўраётгандай эди, ич-ичидан “Ўч! Ўч!” — деган товушларни эшитар, кучига куч қўшиларди. Ёвига ташланар экан:

— Ол! Бу иккинчи ўғлим учун!.. — дея гурлади.

Елкасидан қилич еган Ван, совути ҳимоясида кичик бир яра билан зарбадан қутулиб қолганди.

Қиличлар бир-бирига тақалиб шақирлар, жанг давом этар, устида совути бўлмаса-да Урпан тинимсиз ёғийсига ташланар, зарба урар, бироқ ўзини кўриқлашни ҳеч ўйламас эди.

— Ол! Бу учинчи ўғлим учун!..

Урпан бу гал Ваннинг қўлига урди, чинлик юзбошининг қиличи ерга тушаркан, секингина инграб юборди. Урпан тўртинчи ўғли учун ўч зарбаси берай дея қиличини кўтариб, уришга чоғланганича “Ол!” дея ҳайқирган ониди, қутилмаганда:

— Урма!.. Тўхтаб тур, қиличини олсин! — деган буйруқ эшитилди.

Бу Қутлуқ Шад буйруғи эди. Бўри қиличининг учи билан Ваннинг қиличини суриб, унга элтаркан, Урпан яна ҳайқирди:

— Қимирла! Ол қиличингни!..

Қутулишдан умидини узган чинлик, яраланиб яроқсизланган ўнг қўли билан ортиқ урушолмаслигини англаб, қиличини чап қўлида ўйнатмоққа тутинди. Бироқ ўнг қўлида бир иш чиқаролмаган Ван сўл қўлида нима ҳам қила оларди? Қиличлар янгидан тўқнашди. Энди ёлғиз шарақ-шарақ дея бир-бирига урилаётган қиличларнинг товушигина эшитилар, Урпаннинг кўзларидан сочилаётган ўч олови Ванни йигирма йил олдин қилган жинояти учун пушаймонлик ўтида тобора қовурмоқда эди.

Берироқда Бўри чинлик ёвига ташлинишдан аранг ўзини туғиб турар, Қутлуқ Шад ортидаги бир неча черик эса олишувни парвосиз боқишлари билан кузатишар эди. Қиличларнинг бир маромдаги тўнашувидан чиқаётган бир зайлдаги товуш бирданига тиниб қолди ва ҳамон Урпаннинг:

— Ол! Бу тўртинчи ўғлим учун!.. — деган товуши гуриллади.

Ван кўксига қаттиқ зарба еди, қилич унинг совутини ёриб ўтиб, кўкрагини яралади. У қийнала-қийнала тиз чўкди. Ўч олиб, алампдан чиқа олмаётган Урпан:

— Кўтар ўлигингни, э, ботирча! — дея бақирди. Ван қанча тиришса-да, ўрнидан туролмаётганди. Урпан заҳарли кулимсиради:

— Кичкина болаларни ўлдирётганингда қиличингни жуда эпчил ўйнатгандинг-ку, чин қахрамони! — деди. — Қани, тур, бир ўзингни кўрсат!..

Юзбоши Ваннинг аҳволи оғир эди, башарасини кўрқув қоплаганди.

— Ўлдирма! Сенга ақча бераман, — дея ялинди.

Урпан турган еридан бир одим илгарилади.

— Сенинг жонинг ақчага арзирми? Тур! Йўқса... — деди, аммо сўзини тамомлай олмади. Чунки у қиличини пастга тушириши билан, буни кутиб турган Ван сакраб унга ташланди, қиличини сермаб, Урпаннинг юзини яралади.

Урпан бунга парво ҳам қилмади. Гуриллаганича қиличини ўйнатиб:

— Ол! Буниси мен учун!.. — дея бақирди.

Урпан ўз ўчинини том туркча усулда олганди: чинлик юзбошининг боши гавдасидан чўрт узилиб, Бўрининг оёқлари остига юмалади.

Урпан юзидан оққан қонни енги билан артгаркан:

— Ит шунақа талайди-да, — деб қўйди.

* * *

Шу кеча Кўктурк давлатини қайтадан тиклашга, тирилтиришга бел боғлаган қуроли ўн саккиз киши илк муваффақиятларини қутлашмоқда. Юзбоши Ван черикларидан фақат икки-учтасигина жонини қутқариб, Чин деворининг орқасига

қоча олди, бошқаларининг ўлиги буёқда қолиб кетди. Тўнюқуқ буйруғидаги ўн киши қочганларни Чин деворигача қувалаб боришди, миноралардан бирининг қаршисида саф тортиб, эркагинг бўлса, пастга туш, дея юқорига қараб бақиришди. Миноранинг қоровулбошиси, чин юзбошиси куйидагиларнинг кимлигини билмасдан, нима деяётганларини тушунмасдан, бузук туркчада не истаётганларини сўради. Шунда Тўнюқуқ тўкис чин тилида унга жавоб берди:

— Сенга тўй бор демаганмидим? Мана, бугун бошланди. Сени, бутун чинликларни бу тўйга чақираман. Бироқ, не қилай, тўй бир оз қонли ўтади. Турк тўйи шунақа бўлади.

Сўнгра қайтиб, бир ариқ бошида чодир курдилар. Чинликлардан олинган ўлжаларни Қутлуқ Шад бўлиб, барчага улаштирди. Тангри қут бергани учун бугун ишлари юришди, ичларидан бироргаси ҳам ўлмади. Энг катта зарб еган Урпан, аммо у ҳам юзидаги қилич ярасини эламай, бир ит талаши, дея парво қилмади.

Бўрибошли байроқ Қутлуқ Шад чодир олдига тикилди. Кимса индамас, аммо ҳаммаси бу байроқнинг бир кун келиб Утуканга тикилажагини ўйларди. Қўнғиллардаги инонч бу ўй-хаёлнинг юзага чиқишидан хабар берар, юраклар севинч билан тепар эди.

БАХТИЁРЛИК УЙҚУСИ

Кўринишидан ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги бир ёш йигит, орқасига тўрвасини ортмоқлаганича, кимсасиз ёбонда хоргин одим отиб бормоқда. У кун чиқмасдан йўлга тушган, тўрваси синиқ темир парчаларига тўла. Кун ботаётган деб қолганди, бироқ у ҳали оғзига бирор луқма олгани йўқ. Жони борича тиришиб, манзилига шошмоқда.

Бу соғлом йигитча кўктурклардан бири: от минишга уста, ўқни беш юз одимга отади, қилич урганда совутни кесади. Бироқ у шунақаям йўқсулликка йўлиққанки, эндиликда от уёқда турсин, бир ёйи, ҳатто белида кичик бир пичоғи ҳам йўқ. У улғулку¹ йўлидаги улғу кишиларда бўладиган синмас бир қайтмаслик руҳи билан сўнгсиз чўлда яёв юриб борарди, бир онгина тин олишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Узоқ-узоқларда бир қоялик кўзига чалиниши биланок, йигитча юришини бирдан тезлаштирди. Қояликка ўйилган ёрлар кираверишига етганида қуёш уфққа кўмилиб, қоронғилик туша бошлаганди. Орқасидаги тўрвани ерга қўйиб, узун сўлиқ² олғач, қаршисидаги ёр ичига қаради. Ёрда, қуруқ ерда оқ сочли бир чол чўзилиб ётарди.

Юз ёшлардаги бу темирчи чол унинг онасининг буваси эди. Чол Чулуқ Қоғон қўшинида хизмат қилган, Қора Қоғон чоғининг ёрқин ва қоронғи кунларини ҳам кўрган, кўп урушларга кириб-чиққан, Қора Қоғон туткун этилганида у билан бирга Чинга олиб кетилган, Қур Шад исёнидан кейин йилларча Чин зиндонларида ётган, сочлари оқарган, фақат бели букилмаган.

Чол жуда уста темирчи эди, у ясаган қиличу пичоқларни кўктурклар талашиб-тортишиб олишарди, уларни ёнларига тақиб, урушга киришдан гурур туюшарди. Чол бу ёрга келиб жойлашгандан кейин ҳам пичоқ ясаб кунимни кўрарман, дея ўйлаганди, бироқ кўктурк эли ҳар ёққа тарқалиб кетгач, бу хаёли амалга ошмади. У ҳам темирчилик ўчоғини ўчирди, бошига тушган йўқсулликка кўнди-қўйди. Сўнги пайтларда невараси келтирган ярим-ёрти нарсаларни ёб кун кечирарди, ортиқ юришга чоғи ҳам қолмаганидан кўп вақтини ёрда ётиб ўтказарди. Невараси унинг ёнига келиб:

— Бува! — деди. — Сенга анча темир кетирдим. Менга шулардан битта қилич ясаб берурсенми?

Қария аранг қимирлаб, унга ўгирилди:

— Меним ишларга кучим қолдими, бўтам... — дея секингина сўзланди.

Йигитча ўзида йўқ, фикри-зикри қиличда эди. Манглайдан оқаётган терни энги билан артгандан кейин бувасига шундай деди:

¹У л к у — араб тилидаги гоя сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

²С ў л и қ — нафас (тарж.).

— Бу темирларни овулма-овул юриб тўпладим. Кўп овулда қилич, пичоқ қолмаптир. Ёлғиз синиқ, букик қилич бўлаклари, яроқсиз пичоқлар қолган, уларни-да отамдан эсдалик, деб сақлаб юришибдир. Буларни олиш учун эгаларига кўп ялдиндим. Тонг оқармасдан йўлга чиқиб, кун ботгунча овул кездим. Очидим. Чанқадим. Чарчадим. Йиқилаёзим. Бироқ сен менга битта қилич ясаб берсанг, бутун бу тортган қийинчиликларимни унутурмен, бахтли бўлурмен.

Кекса темирчи кулимсиради.

— Не чоғуқ¹ бахтли бўлурсен? Бир қилич била бахтлик эрсанг, унда, Кўктурк Эли² тирилс, сеvincингдан дали бўлур экансанда! — деди.

— Кўктурк Элининг тирилажаги учун, тикланажаги учун бахтликмен! Қилични-да Кўктурк Эли тирилажак урушларга қатнашмоқ учун ясаттирмоқ истармен!

Чол кутилмаганда ўрнидан сакраб турди.

— Болам Булуч, не дединг? — дея неварасидан сўради.

Булучнинг кўзлари кувончдан порларди.

— Катта бобо! — деди. — Ун кундан бери бўрибошли байроқ Кутлуқ Шад қўлида ҳилпираётир! Тўрт ёнга чопар юбордилар, жар солдирдилар, урушга черик истанмоқда. Меним белимда бир қилич бўлмаса, чериклар орасига қандай кирурмен?

Чол қаттиқ ҳаяжонланганди.

— Кутлуқ Шад дедингми? Кутлуқ Шадни танирмен. Кўкбўри уруғининг энг ботиридир. Демак, сенга қилич ясаб беришимни истарсен, шундоқми? Кўндим, ясармен. Бу менинг узун тириклик кунларимдаги энг ёқимлик ишим бўладир... Чоғуқ темирларни бу ерга кетир...

Булуч бориб яна тўрвасини ортмоқлади, ғор ичига қайтди, уни ўрс² ёнига қўйди. Бу ерда йиллардир ишлатилмай ётган, чанг-тупроққа қориган бир тўп кўмир бор эди. Чол ёшариб кетгандай, эгчиллиги қайтиб келгандай дингиллаб бориб қарағай ўтинни ёқди, устига кўмир қалади. Бургут қанотидан ясалган елпигични қўлига олди. Кейин ўчоқ бошида тиз чўкиб, бошини юқори кўтарди. Қўлларини очиб:

— Улуғ Тангри! — деди. — Менга куч бер! Йилларча ишламай-ишламай ишлашни унутган қўлларимга бир оз усталик, бир оз куч бер! — дея ёлворди.

Булуч севиниб кетди. Энди тин олса ҳам бўлаверади. У ғордаги муздай ерга чўзилди. Очлик, сувсизлик... Энди бу балолар ундан узоқда қолди. Ўчоқ иссиғи юзига ёқимли урилиб, бир зайлда таралаётган болға товуши чўлнинг чексиз бўшлиғида сингиб кетаркан, уни уйқу элитди. Болғанинг сандондаги темирга урилганда чиқараётган овози унга болалигининг энг қайғусиз, энг бахтиёр кунларида ҳам эшитолмаган тотли алла сасидай туюларди. Болғанинг ҳар бир урилиши юксак улку томон отилган бир одим эди. Болға ўрсга урила-урила қилич ясалади, у қилични белига таққан Булуч ҳам Кутлуқ Шад кўшинига қўшилади, ундан кейин эса Ўтуканга бориш учун кутлуғ уруш бошланади. Булуч уйқуда бўлса ҳам, онгида бу ўйлар чарх урарди. Оғир чарчоқдан сўнгра кимса уйғотаолмайдиган қаттиқ уйқуга толганди. Шундоқ эса-да, у қариб-қаргайган бобоси ураётган болға товушини эшитиб ётарди. Чол ёшлик давридаги каби меҳр, шавқ ва куч билан болға урар, ясалажак қилични эвараси эмас, балки ўзи белига тақадигандай ишлар, ғордан бир зайлдаги “Тақ! Туқ! Тақ! Туқ!” деган товуш таралар эди.

Бу кўнгилни элитадиган сас нарироқда қониб-қониб ухлаётган йигитчага бир кеча эмас, балки бир йилдан бери янграётгандай туюлди.

* * *

Тонг оқараркан, Булуч кўзларини очди. Бутун танасини ўзгача бир иссиқлик қоплаганини сизди. Бу кеча туш кўрмасдан ухлаганди. Бироқ бобосининг тун бўйи қандай ишлаганини тушида эмас, ўнгида кўргандай аниқ биларди. Болғанинг сандонга урилгандаги овозлар қулоқлари остида ҳамон жаранглаб

¹ Ч о п у қ — чоғуқ, чоғуқ; форсча тез сўзининг ўзбекчаси (тарж.).

² Э л — арабчадаги давлат сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

У р с — форсчадаги сандон сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

турарди. Наздида болғанинг энг сўнги товуши тиниши биланоқ, бир он ўтар-ўтмас у ҳам уйғонганди.

Булучнинг кўзлари ўчоққа тушди: ўт янги ёқилгандай тўп-тўла, чўғи кўп, ёлқинли ва порлоқ эди. Ўрнидан секин кўзғалиб, тура бошлади. Ёнбошида кўркам бир қилич қирқ йиллик йўлдошидек ётганини кўриб, суянди, кўзлари бирдан чақнаб кетди. Дарров уни кўлига олди. Юраги севинчдан гурс-гурс урарди. Қиличини авайлаб, оҳиста қинидан чиқарди. Бу қилич киши кўзини қамаштирадиган даражада порлоқ эди. Бобосини қувонтирадиган бирор сўз сўйлай, дея нарига боқди. Чол тонггача қаттиқ ишлаганидан чарчаб, ерда чўзилиб ётарди. Кўй жунидан тўқилган тўшагини устига тортишга ҳам улгурмай қуруқ ерга узаниб қолганди. Булуч унга ачиниб қараб қолди. Шу қариб-қартайган бобо, уруш сўзини эшитиши биланоқ, тонггача ухламасдан қандай ишлади ва қандайини кўрклик бир қиличчи ясаб ташлади-я!.. Бирдан Булучнинг кўзига кичкинагина пичоқ илашди. Буниям бобоси янги ясаган, қиличдан нарироққа ташлаб қўйганди. Шундай қилиб, у икки бахтиёрликка бирдан эришганди. У биргина қилич, дея шунчадан-шунча елиб-югурган, темир тўплаган, қайналган эди, мана, қиличгаям етишди, пичоқли ҳам бўлиб қолди.

Булуч енгилгина узаниб, пичоқни кўлига олди. Қинидан чиқариб, диққат билан кўздан кечирди. Ҳарҳолда эрганги урушларда сўғишдошлари шу пичоқ дея унга роса ҳавасу ҳасад қилишса керак. Йигитча мамнун кулимсираганча бобосига қараб қўйди.

Кейин шунақаям қувониб кетдики, севинчдан ҳайқариб юборишдан аранг ўзини тийди. пичоқдан бир одим илғарида яна битта қилич ётарди, ундан нарироқда тағин бир қилич кўзга чалинарди! Булуч бир сакраб бориб, шовқин кўтармасликка тиришиб, секин-секин қиличларни кўлига олди. Форнинг кираверишига қайтиб, ёруғда уларни бир-бир кўздан кечирди. Чол тенгсиз қиличлар ясаганди. Бирдан кўзлари қинидан суғурилган охириги қиличдаги ёзувга тушди. Бобоси унга “Қутлуқ Шад” дея ёзганди. Қиличчи айлангириб, у юзига қаради, унда “Элтариш Қоғон” оти битилганди. Элтариш Қоғоннинг ким эканлигини ўйлади. Бу, бир қиличнинг икки бетига ёзилганига кўра, ҳарҳолда, Қутлуқ Шаднинг бошқа бир отидир балки, йўқ, балки эмас, муҳаққақ, у хоқон бўлганидан кейин оладиган оти эди.

Булуч қизиқиш билан иккинчи қиличчи ҳам қинидан суғуриб, юзига боқди. Унда “Қур Шаднинг ўғли” дея ёзилганди. Ҳа, эсида. Бобоси унга Қур Шаднинг ўғли борлигини, у Қур Шад кўзғалони пайтида кичкина бола бўлганини, онаси уни ўлимдан қутултириш учун у билан бирга қочганини, уларни ҳатто ўзи беркитганини айтиб берганди; қочоқларни бобо бир неча кун ўз чодирда кўноқ қилганини, кейин оти ва қуролиларини уларга бериб, узоқларга қандай йўллаганини, чинликлар ундан шубҳаланиб, тутиб олиб, қамаб, қанчалар қийнашганини, у эса, Қур Шаднинг хотини ва ўғли қутулсин, дея бутун қийноқларга чидаганини, ёвга улар тўғрисида ҳеч нарса демаганини, бу юздан йилларча қункўрмас зиндонларда эзилиб, умрини чиритганини бир-бир сўйлаб берганди.

Бироқ бу қиличчи бериш учун Қур Шаднинг ўғлини қандай топаркин? Булуч, ҳозирча бу тўғрида бош қотиришим, ортиқча, дея кўнглидан кечирди-да, ўз қиличини қинидан суғурди. Қуролининг бир юзига ўйилган “Булуч” ёзувини ўқиди. Бобоси, қайдан топган бўлса топгандир, қилич ёнига бир қайиш ҳам қўйибди. Булуч қиличчини қайишга осиб, уни тақди, кейин фордан ташқарига чиқди. Уфққа боқди: ҳеч қачон кўрилмаган бир гўзаллик билан кун чиқиб келмоқда эди.

* * *

Анча пайт шафаққа, кўкка қараб турди. Ёқимли шабада жонига жон қўшаётгандай. Унга нимадир етишмаётгандай туюларди, бироқ нелигини ҳеч англаб етолмаётганди. Бирдан кулимсиради: “Бахт мени эсритти”¹ дея сўзланди.

Нима етишмаётганини энди англади: у қаттиқ очиққанди. Балки бирор бурчак-мурчакда бобоси сақлаб қўйган егулик бордир? Булуч буни аниқлаш учун форга кирди. Аста-секин одимлаб, бобосига яқинлашди. Кеча келтиргани темирларнинг

¹Э с р и т м о қ — эсидан айирмоқ, маст қилмоқ (тарж.).

катта бир бўлаги қўйган ерида ётибди. Кўзга чалинарли бошқа бирор нарса йўқ. Синиқ идишда озгина сув бор экан. Булуч қона-қона ичди. Сўнгра бобосига қараганича ҳайратга тушди. Чол ўнг қўлида болга, чап қўлида тахтакач ушланганича ухлаб қолганди. Тахтакача қилич қилингувчи темир бўлаги қистирилганди. Демак, бобоси қаттиқ чарчаб, ўтириб қолганча пинакка кетган. Аммо нечун бунчалар ҳаракатсиз, қотиб қолган? Булуч бир тиззасини ерга тираб, эгилди. Секингина “Бобо” деди. Чол кулимсираганича қимир этмай ётарди. Товушини сал кўтариб яна чақирди. Кейин қўлини чолнинг манглайига тегизди. Хўл эди. Иссиқ ёз ойида, бутун тун бўйи ўчоқ бошида ишлаш ҳарҳолда уни чарчатган, анча терлатган кўринади. Булуч бирдан қўлини бобосининг юрагига қўйди. Бирдан ўнгача санагулик вақт ўтгач, чуқур бир оҳ урганича сакраб ўрнидан турди. Бобоси ўлганди.

Юз йилнинг юкини ташигандан сўнг, биргина эварадан, бошқа барчадан, бор нарсасидан айрилганидан кейин, аини Кўкбўрилар байроғи қайта юксалаётган бир чоғда темирчи ўлган эди.

Булуч бобосининг юзига қайта қаради. Бу юзда ҳаётдан айрилишнинг ҳеч бир қайғуси кўринмасди. Аксинча, у шунчалар саодатли бир юз эдики, фақат умрининг энг бахтли, тотли оннда туш кўрган ёки бахтиёрлигини қон-қониди оқаётганини туйган кишигина унга ўхшаб кулимсирай оларди.

Чол Тангрига ёлвориб, куч беришини сўраб иш бошлаган, бутун умрида ясаган қиличларидан учта энг кўркამини яратган, кейин юз йилдан бери ура-ура чарчаган, фалокат ва йўқчилик кўра-кўра эзилиб-битган юраги бу кечадаги тинкакуритар ишга чидамасдан тўхтаб қўя қолганди. Шу билан баробар унинг бу тақдири кўркам эди, бу ўлим кўп гўзал эди, улуг эди! Кекса темирчи Қутлуқ Шаднинг туғ кўтарганини эшитиши биланоқ жонланган, ҳеч қачон йўқотмаган ишончи тағин қайнаб, қайта куча қирган, бўлажак қутлуғ урушга қиличи билан кўрсатолмаган кўмакни болғаси билан юзга чиқарай, дея энг сўнгги қувватини йиғиб тун бўйи ишлаган, кўзлари хиралигига, кечаси горда қоронғилик қуюқ бўлишига қарамасдан, ёлғиз ўчоқдан таралган ёлқин ёдусида учта қилич ва битта пичоқни ясаб битирган, шундан кейингина улуг бир бахтга кўмилиб-қуршанганича, ётоғига — қуруқ ерга узанганича бу дунёдан кўчиб кетган эди.

У энди бошқа уйғонмайдиган бахтиёрлик уйқусини ухларди. Тўғриси, шунча иш қилиб, бу бахтиёрлик уйқусида ётмоқ — юз йил қийналиб яшашга арзирди.

У ухларди. Кўктурк давлатини тирилтирадиган, қайта тиклайдиган қилич шақирлашларини эшиттадиган каби, Ўтуқанда ҳилпирайдиган байроқни кўрадиган каби, эртага нималар бўлишини биладиган каби ухларди.

Булуч тошдай тик қотганди, Кўктурк аскарларига қилич ясай туриб ўлган бобосига нисбатан ичи ҳурмат ва фаҳрга тўлиб борарди.

Бирдан узоқдан туюқ товушлари келгандай туюлди. Булуч секин-секин юриб гор озгига борди. Чанг-тўзон кўтарганича бир бўлик аскар шу ёққа қараб келарди. Ҳаяжонланиб кетди. Ишқилиб...

Булар турк отлиқлари эди. Улар гор олдига келиб тўхтаркан, Булуч бўрибошли байроқни кўрди ва Қутлуқ Шадни таниди. Шу ондаёқ ерга тиз уриб, уни олқишлади.

Қутлуқ Шад ўз қўшинига қўшилиши аниқ бўлган бу йигитчага боқиб:

— Отинг не? — дея сўради.

— Булуч, — деди у.

— Бизга қўшиласанми? — сўради Қутлуқ.

— Қўшиламан, Шад, — деди йигитча.

— Бунда кекса бир темирчи бўлурди, танирмисен? — сўради Қутлуқ Шад.

— У менинг бобом.

— Қани у?

Булуч бошини эгди. Кўзларини туман босди, тўлиқди.

— Бобом бу тонгда Учмоққа кетди, Шад! — деди.

Қутлуқ Шад шошиб, бир сакраб отидан тушди. Чериклар ҳам унинг кетидан бир онда отларидан инишди. Қутлуқ Шад, ортидан Тўнжук ва Бўйла Бага Таркан горга киришди, кекса темирчининг ўлиги қаршисида ҳурмат билан бош эгишди. Қутлуқ Шад Тўнжукнинг орқасида турган Булучга қайрилиб:

— Нима бўлди, тушунтир, — деди.

Булуч темир йиғиб келтирганидан кейин юз берган ишларни сўйлади ва Қутлуқ Шад оти ёзилган қуролни унга узатди.

— Бу қилич сен учун ясалган, Шад, — деди.

Қутлуқ Шад яроғни қўлига олди.

— Мен учун ясалганини қаердан билурсен? — дея сўради.

Тўнюқуқ билан Бўйла Баға Таркан қилични қинидан суғурган Қутлуқ Шад ёнига келишди ва учови бирдан қурол бетидаги “Элтариш Қоғон” сўзини ўқишди, бир-бирларига ҳайрон қараб қолишди. Кейин қиличнинг у юзидаги “Қутлуқ Шад” ёзувиги кўришди. Шунда Тўнюқуқ:

— Қутлуқ Шад, — деди, — бу улуг темирчи эди, қўнглига Тангридан бир сас инмасайди, бу ёзувни ёзмасди. Кўктурк Элини тикласак, сен Элтариш Қоғон бўлурсен.

Қутлуқ Шад индамади. Маъкул маъносида бошини қимирлатди. Кейин Булуч узатган иккинчи қилични қўлига оларкан:

— Бу кимники? — дея сўради.

— Кур Шаднинг ўглиники.

Қутлуқ Шаднинг қошлари чимирилди.

— Кур Шаднинг ўғли тирикми? — дея сўради.

— Тирик, Шад! — деди йигитча.

Булуч бир пайтлар бобосидан эшитганларини уларга сўйлаб берди. Бўйла Баға Таркан унинг гапларига қўшилиб:

— Мен-да бунга ўхшаш сўзларни туйганмен. Шад, изн берсанг, черикдан сўрайлик, — деди.

— Сўра, қани, — деди Қутлуқ Шад.

Шад, Тўнюқуқ, Таркан ва орқаларидан Булуч гордан чиқишди. Баға Таркан аскарларга юзланиб:

— Орангизда Кур Шаднинг ўғли борми? — дея сўради. Унинг сўзлари черикни тўлқинлатиб юборди. Кимса индамади.

— Кекса темирчи Кур Шаднинг ўғли учун қилич ясаган. Орангизда Кур Шаднинг ўғли борми? — дея у яна бир бор сўради.

Тагин ҳеч кимдан бир ун чиқмади. Шунда Қутлуқ Шаднинг буйруғи янгради:

— Баға Таркан! Кур Шаднинг ўғли топилгунгача бу қилични сақлаб юриш учун истаганинг черикка бер!

— Буйруғинг бош устига! — деди Баға Таркан. Сўнгра аскарларга бир-бир кўз ташлади ва ичларидан Тачамни танлади.

— Ол! Қутлуқ Шад буйруғига кўра яхши сақла! — деди.

Ҳеч ким бу тасодифдан Урунгучалик севинмади. Фақат бу қувонч бир сир каби барчадан яширин эди.

* * *

Қутлуқ Шаднинг чериклари анчагача гор ёнида қолишди. Кекса темирчини кўмдилар. Аскарлар орасидаги икки темирчи йигит Булуч йиғиб келтирган темирнинг ортганидан бир неча найза, қилич, дубулға ясашди. Сўнгра Булучни ҳам ўзларига қўшиб, йўлга ҳозирланишди. Баға Таркан етакдаги отлардан бирини Булучга берди.

— Сен билан етмиш киши бўлдик, — деди. — Ўнбошинг Бўридир.

Сўнгра етмиш отлиқ довул тургандай бирдан кўзгалдилар, гуриллаб йўлга тушдилар, яшин тезлигида илгари отилдилар. Энг олдинда бўрибошли ол байроқ ҳилпираб бормоқда, ортидан эса Кўктурк давлатини тирилтиришга чоғланган қахрамонлар келмоқда. Уларнинг қошлари чимирилган, дудоқлари қисилган; узун, қалин, қўнғир сочлари тўлқинланиб учмоқда; бургут қарашлари илгарига тикилган. Кўзлар ёлғиз олдинга боқарди, барча орқада не борлигини, нелар қолганини унутгандай эди.

Бу йилдирим отлиқлар ичида ёлғиз биттаси ора-сира бошини орқага қайириб боқар, кўзёшларини қўллари билан артар, йўлдошлари билан баравар тезликда олға қараб борар эди.

Тўпнинг энг ортидаги ўнликда от учираётган, кўзлари орқада қолган йигит Булуч эди; унинг қайрилиб боқишлари, бўзлашлари кекса темирчи жон берган ва кўмилган гор кўринмай қолгунгача давом этди.

ЭЛТАРИШ ҚОҒОН

Чўлга яна бир кўклам келди. Қорлар эриб, оч тупроқ сувларни ичиб, ҳар ер яшилликка бурканди. Тепалари, чўққилари қорларга кўмилган тоғлар чўлнинг минг-минг йиллик эртагини тингламоқда. Урмонларда, қиру қияларда қушлар сайрамоқда, ҳар ерда бир жонланиш, тириклик пишқирмоқда.

Дарахтли, кўкалам текисликда турклар тантана ўтказишмоқда. Тўрт ёққа қилинган чопқину урушлардан кейин сонлари ортган, йўқсилликдан қутулган, энгишлардан қувонган Қутлуқ Шад кўшини бу кўкаламда давлат қурмоқда.

Етти юз кишилик кўшин тикланди. Икки бўлиги отлиқ, бир бўлиги яёв. Тўнюқуқ етти юз кишини тўплаб, бошини бириктириб, аскарликда етилтириб, эски турк тўраси — қонун-қондасини юзага чиқарган эди. Тўнюқуқ:

— Қутлуқ Шад, сен қоғонимиз бўлурсен! — деди.

— Қоғон бўлсан, турк тўрасини юритажагимга инонурмисен? — дея сўради Қутлуқ Шад ундан.

— Буни кўп ўйладим, — деди Тўнюқуқ. — Буқа, олисдан қаралганда, семизми-ориқми, билинмас. Бироқ мен сени икки йилдир ёнингда юриб, яхши билдим. Сен Кўкбўри уруғининг эски қоғонларидек улуг бир қоғон бўлабилурсен! Бунинг учун биз энди Кўктурк Элини қургаймиз, сен-да бизнинг қоғонимиз бўлурсен!

Қутлуқ Шад бир оз ўйланиб турди. Кейин:

— Бўйла Баға Таркан не дейдир? — дея сўради.

Бўйла Баға Таркан бир одим олдинга чиқди.

— Сенинг қоғон бўлишингни тилармен! — деди.

— Черик не дейдир? — дея яна сўради Қутлуқ Шад.

Тўнюқуқ унга шундай жавоб берди:

— Черик Турк қоғонини тахтга чиқариш учун бошдан-оёқ қуролланган!

Қутлуқ Шад кўлини Тўнюқуқнинг елкасига қўйди.

— Турк қоғони бўлишга кўндим, — деди.

Тўнюқуқ кулимсиради. Юксак товушда:

— Мен, Тўнюқуқ, Бўйла Баға Таркан, бутун черик бирлан бирликда сени Турк қоғони дея билдирурмен! Бундан сўнгра сен Элтариш Қоғонсен! — деди.

Бир оз тин олиб, ўйланқираб тургач, сўзини шундай тугатди:

— Бу улуг кун учун қилич ясайтуриб ўлган, сенга аталган қиличга Элтариш Қоғон отини ёзган темирчининг тилаги-да бўйла юзага чиқур.

Қоғон унга шундай деди:

— Тўнюқуқ! Бўрибошли байроқни кўтарганимда, менга илк келиб қўшилган сен бўлдинг. Икки йиллик савашларимизда-да юксак усунг,¹ билим-билгинг бирлан барча ишимизни яхши бошқардинг. Бундан сўнгра сен Билга Тўнюқуқ дейилурсен.

Билга Тўнюқуқ кўшин қаршисига бориб тўхтади. Урмонликка жаранглаб таралган гуриллаган товуши билан шундай дея ҳайқирди:

— Турк чериги! Бу кун Кўктурк Элини янгидан қурмоқдамиз. Қутлуқ Шад қоғонимиз бўлди, Элтариш Қоғон отини олди. Эскидан бўлганидек, Утуканга борурмиз, оталаримиз буйруғидаги барча уруғларни, элатларни бош эгдирурмиз. Чиндан солиқ тўлармиз. Биз Элтариш Қоғон буйруғида савашарканмиз, озлик будун² кўпаядир, йўқсул будун бой бўладир, Кўктуркларнинг оти-сонни Ерюзини қоплаяжак!..

Етти юз киши бирданига қўлларидаги қиличларини юқори кўтаришди, янги давлат ташкил топганини гуриллаб олқишлашди. Довуллар гумбуллаб чалинди, қимизлар ичилди, ўйин-кулги бошланди. Бир бахши кўбизини чалиб, кўшигини янгради:

Қиндан чиқса қиличлар,
Туркнинг кўнгли ёшланир;
Қоғонликни қурмоққа
Янги бошдан бошланир.

¹У с у н г — эс; арабча ақл сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

²Б у д у н — бутун; арабча халқ, омма сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

Кўзлар Ойда, Куёшда,
Элтариш Қоғон бошда,
Ёзлар ўтар савашда,
Ўтуканда қишланир.

Ичалим қимизлари!..
Кўрклик Кўктурк қизлари
Эсритиркан бизлари,
Тикбошлар ювошланир...

Чинлиқлар ва қитайларга қарши урушларда кўрсатган жасоратлари учун ўнбошиликка тайинланган Урунгу қайғули бир бахтиёрлик ичида бахши қўшиғини тингламоқда. Мана, онасининг, ўзининг тушлари ўнгга айланди. Энди ички туйғу-истакларига йўл берса, ўз кўнглига қулоқ тутса бўлади. Бу бахтиёр етти юз киши орасида нечун уларчалик севинчли эмаслигини биларди, сабабини ҳам ўзича эътироф этарди. Энди унинг кўнглини бир хотин хаёли эгаллади. Бу хаёл анча йиллар олдин ўлган хотини билан қоғон қизи Ойхоним хаёлининг қоришиб-бирлашувидан туғилган, эгизак қаби бир-бирига ўхшаган бу икки хотин бир бутун борлиқ ҳолида Урунгунинг кўзларини, кўнглини қоплаб олган, тинимсиз ёқиб-қовураб эди. Ўнбоши Урунгу дунёнинг бунчалар ур-сурларигу ўлимларини бошидан ўтказганидан кейин бир хотинга кўнгили олдириганини англади, ичидаги бир товуш унга: “Севасан” дея шивирларкан, бошқа бир товуш: “Севолмассен” дея йўлдан қайтарарди.

“Шу саваш дегани на қутлуғ иш!” дея кўнглидан кечирди. Сўғиш, чопқин чоғида у дардларини унутар, қайғулари ичидан суғурилиб ташқари чиқар, овунар эди. Уруш, кураш бўлмасайди, ҳарҳолда, дунёнинг энг дардли одами ўлароқ сиқилишдан ўлиб қолармиди, дея ўйланарди, ўзини чинлик эмас, турк қилиб яратган Танрига миннатдорлигини билдириб дуо қиларди. Кўнглида яширин бир севинч, тўғрироғи, умид ёлқини порлаганини сезар, унинг қандай, қаердан келганини ўйлар эди.

Урунгу кўнглида ўзи билан ўзи олишувларга эскидан кўниккан, бу гал ҳам ичида қаттиқ тортишув бор. Яқинда тўққизўғузлар билан уруш қилинади. Демак, оғир вазиятда бўлса-да, Ойхонимни такрор учратиш эҳтимоли йўқ эмас. Ойхонимни эслади дегунча Урунгу ўзидан кетарди, ҳеч нени ўйлай олмас, хаёлини Ойхоним эгаллар, унинг овозидаги, боқишларидаги нур, юзидаги гўзаллик кўнглини қоплар эди. Ўзига келганида эса ичига қувончли бир аччиқ ёки аччиқ бир тот туйдиргувчи алланенинг ўрнашганини сезар эди.

Бу пайт Урунгу яна Ойхонимни эслади, яна кўнгили тўлқинлари ичра ўзини йўқотди, у энди черикнинг на қийқириқларини эшитарди, на қилич ўйнатишларини кўрарди.

Урунгу бирдан онасини эслади. Мана, унинг тушлари ўнгга айланди. Мана, Элтариш Қоғон тахтга ўтирди, кўшин тикланди. Ўзи ҳам ўрдуда ўнбоши. Унга яна не ҳам керак? Шу пайт ичининг янги бир ўт билан янгидан ёнганини сезди. “Қур Шаднинг ўғли эканимни кимсага сўйламасмен!” дея қарор қилди. Урунгу толғин кўзлари билан ерга қараркан, қулоғига қўбиз товуши, сўнгра бахшининг қўшиғи эшитилди:

Кўз қамашар, келгунча
Ой-ла у қиз ён-ёнга.
Бири кўзни оладир,
Кирадир бири қонга.

Ойми гўзал, у қизми,
Буни сўранг сўрганга.
Бир-бирининг парчаси
Қаби туюлар манга.

Ой булутнинг бағрида
Қон сизган бир ярадир.
Ойнинг бахти қоронғу,
Булутники қорадир.

Ой бир қиздир, сочини
Тунда сувга таратар.
Тангри бу ерюзиди
Неча ойлар яратар.

Ой билан қиз бир кеча
Қора тоққа индилар.
Унда кўнгил дейилган
Бир чодирга кўндилар.

Булутлар йилқи бўлди,
Икки гўзал миндилар.
Ой қиз бўлди, қиз-чи, Ой...
Бир-бирига сингдилар.

Неча эрлар эриди
Ой қизнинг севгисиндан.
Эсрик бўлди ичганлар
Кўзларин қорасиндан.

Кўнгилларга ёқимли
Қўшиқ оқар сасидан,
У қиз боғлар ҳар кимни,
Айри этар эсидан...

Бу қўшиқнинг ёлғиз икки йўли Урунгуниг эсида сақланиб қолди:

Ойнинг бахти қоронғу,
Булутники қорадир.

Ўзини унутиб, қайғусига ботиб бораётганди, яхшиям бир черик унга бир чамчақ қимиз тутиб: “Элтариш Қоғон сенга юборди” деди. Қоғоннинг оти айтилганда, ҳар не унутилар, бошқа тушунчага ўрин қолмасди. Ўнбоши Урунгу дарҳол ўзини ўнглади, Қоғон йўллаган қимизни ичди, сўнгра: “Қоғон соғ бўлсин!” деди.

УРУНГУНИНГ ЯРАСИ

Тўққизўғуз қоғони Баз Қоғон бекларини чорлаб, чодирда кенгаш ўтказмоқда.

— Бекларим! — деди у йиғилганларга. — Озликларига қарамасдан кўктурклар янғидан қимирлаб қолишди. Бу кетишда улар бизнинг бошимизга-да ўлим кўлкасин ташларлар. Уларнинг қоғони йигит, билгаси¹ эсли. Бу иккиси бирга эркан, бизни-да, чинни-да, қитайларни-да йўқ этадилар. Қитайлар, чинликлар билан бирлашайлик, Кўктуркларни ўртадан кўтариб ташлайлик. Чинликлар кунгайдан, қитайлар туғувдан юрсин. Биз-да кузгайдан бостирайлик. Бўйласига кўктурк қоғонини ўртадан йўқотайлик. Не дерсиз?

Беклар бир овоздан:

— Яхши бўлур! — дея жавоб беришди.

Баз Қоғон бекларидан бирига ўгирилиб:

— Қуни Сенгун! — деди.

— Буюр, Қоғон! — деди бек.

— Сен шу ондаёқ Чинга бор, сўзимни уларга билдир! — деди.

— Бўйруғинг бош устига, Қоғон! — деди бек.

Баз Қоғон бошқа бекка қараб:

— Тўнгра Сом! — деди.

— Буюр, Қоғон! — деди бек.

— Сен-да Қитайга бор, ўша сўзларимни уларга элт!

¹Б и л г а — бу ўринда вазир маъносида (тарж.).

— Буйруғинг бош устига! — деди бек.

Баз Қоғон бир оз ўйлаб турди, сўнгра бекларига қараб:

— Шу ондаёқ отланинг, йўлга чиқинг! Ёз сўнгида кўктурклар ерида, уч ёндан босиб бориб, кўришурмиз! — деди.

* * *

Беклар Баз Қоғон чодирдан чиқарқанлар, анча узоқда туриб, кимсанинг кўзига илашмасдан, ўзларини кузатаётган яёв кишини сезишмади, албатта. Кимлиги билинмаган киши бир оздан кейин Қуни Сенгуннинг кунгайга-жанубга, Тўнгра Сомнинг туғувга-шарққа, ёнларида бир қанча отлиқлар билан, қамчиларини ўйнатганларича йўналганини кўрди. Шундан кейин у Баз Қоғон чодирда тўпланган беклардан энг кичиги — юзбоши Қатир Бага чодирга қараб йўл олди. Бу чодир эшигида соқчи бўлмаганидек, ён-верида ҳам кимса кўринмасди. Киши тўрт ёнга шундоқ кўз ташлади-да, секин-секин одимлаб чодирга яқинлашди, енгилгина чўкди ва ичкарига қулоқ тутди. Қатир Бага ким биландир сўзлашмоқда, товуши ярим-ёрти бўлса-да, ташқарига эшитилмоқда эди.

Киши юзгача санагундай кечарли вақт давомида қимирламай, сассиз тинглаб турди-да, кейин товушсиз қалқди. Оҳиста одимлаб чодирдан узоқлашди. Билиши керак нарсаларни билиб бўлган бу киши Билга Тўноқуқ юборган айғоқчи эди. Кун қораяркан, у отига сапчиб минди-да, кунгайга қараб уча кетди.

* * *

Билга Тўноқуқ бу хабарни олган кеча ухлай олмади. Тонггача ўйланиб ётди, фикрларини пиширди, кейин Элтариш Қоғонга бориб, тушунчаларини сўйлади:

— Элтариш Қоғон! Чин, Ўғуз, Қитай — бу уч ёғий бирлашиб, босиб келса, оғир қуршовда қоламиз. Ҳар нени юқалигида йиртмоқ, ингичкалигида синдирмоқ қулай. Юқа қалинлашса, йиртиш қийинлашар. Ингичка йўғон тортса, синдириш оғирлашар. Кунчиқардан Қитайга, кунгайдан Чинга, қузгайдан эса Ўғузга икки-уч минглик кўшинимиз билан қарши тура оламиз. Бунинг учун улар бирлашмасдан олдин юриш бошлашимиз, ҳар бири билан айри-айри урушмоғимиз керак.

Элтариш Қоғон ортиқча ўйланиб ўтирмасдан:

— Бўлади! Урдуга тушунчангни истаганингча билдир! — деди.

Бир-икки кун ўтгач, икки минг кишилиқ кўктурк кўшини тўққизўғузлар устига яшин тезлигида юриш бошлади.

Ўнбоши Урунуга толе қулиб боқмаганди. Чунки у ҳам кўшиннинг энг кетидаги бўлимга, юзбоши Ўрпан бошқарувидаги юз киши ичига тушганди. Ичидаги бир туйғу унга бу савашда Ойхонимни кўришини таъкидларди. Бироқ у кўшиннинг орқасида юриб Ойхонимни кўра олишига ҳеч ақли етмай, бундан қаттиқ сиқилмоқда, лекин қўлидан не ҳам келарди. Тўққизўғузлар кўшини кўзга чалиниши биланоқ уни ҳаяжон қоплади.

Ёғий уч минг киши эди. Фақат ўн саккиз киши билан бошланган кўктурк кўшини ҳар юриш, ҳар босқин, ҳар урушда зафар қозона-қозона бу турумга келган, ғалабалар билан улғайган, енишга ўрганган эди.

Сўғиш икки томоннинг бир-бирига кўз қамаштирувчи ўқ ёғдириши — ўқлашма билан бошланди. Ўқлар тугаши биланоқ сўғишчилар яшин тезлигида от учиртиришиб, қиличбозликка ўтишди.

Юзбоши Ўрпан от устида олишувни кузатаркан, интиқлиқ-ла урушга кириш буйруғини кутмоқда. Урунгу ўн отлиги билан энг сўлда, жанг майдонидан энг узоқда турибди. Замон қотиб қолгандай, вақт ўтмаётгандай, уруш ҳам тугамайдигандай тўюларди. Бир пайт тўққизўғузларнинг Тугла дарёси томонга чекинаётгани сезилди.

Бирдан бир кўктурк отлиси юзбоши Ўрпан ёнига учиб келди-да, унга нимадир деди. Шу чоғ Ўрпаннинг буйруғи янгради:

— Кўзғол! Оргимдан олға бос!..

Олишувнинг энг кескин пайтида урушга кирадиган бу етак¹ бўлим ишни кўктурклар фойдасига ҳал этиши мўлжалланган. Ўрпан юз чериги билан катта ёй шаклида тарқалиб, чекинаётган тўққизўғузларга ҳужум қилиб, уларнинг устига ўқ ёғдириди.

Тўққизўғузларнинг қочоқлари Тугла дарёсига ўзини отиб, у қирғоққа ўтиб олишга тиришарди. Ўрпан уларнинг кутулиб кетишига йўл қўймади, буйруққа кўра етак сўғишчилар ҳам сувга отилишди.

Ҳар икки тарафдан ҳам айримлар сувга чўкиб ўлди, қирғоққа чиқиб олганлар орасида эса кувди-кувди бошланди. Ўрпан жуда катта ишга бош уриб, тўққизўғузлар қароргоҳига қараб юрди. Қароргоҳга яқинлашаркан, Баз Қоғоннинг уста ўқчилари қаршилигига дуч келди.

* * *

Кун ботаётганда ҳам икки қўшин сўғишчилари чодирлар ва катта қанглар² орасида бир-бири билан бўғишиб, жон олиб жон бермоқда эди. Одамлар каби отларнинг ҳам кўпи яраланганди. Кўпчилик яёв урушмоқда.

Юзбоши Ўрпан бир ёғий билан икки чодир ўртасида қилич тўқиштириб, олишиб ётибди. Ўрпаннинг юз чериги кенг майдонга тарқалиб кетгани учун тўпланишга буйруқ бериш, бирлашиб ҳужум қилиш имкони қолмаганди. Икки-уч кишилашиб бўлса-да, амаллаб туришибди. Қиличлар устачасига, жон ҳолатда бир-бирига урилганидан бутун майдонни шақир-шуқур товуши, ҳайқириклар қоплаганди. Ўрпан қаршисидаги тўққизўғузнинг ўртача бир бек эканлигини қиличидан ва қилич тутишидан англаганди. Баъзан бостириб бир-икки одим илгариларди, кейин унинг жон талвасасида қилган ҳужуми боис яна ортга чекинади. Иккови ҳам яраланганди.

Ўнбоши Урунгу майдондаги битта катта чодирни мўлжаллаб, унга бориш учун йўлида учраган ҳар ёғий билан олишмоқда, ёвнинг орқасидан келишини ҳам ўйламасдан, ўша ёққа интилмоқда, фикри-зикри душманни ёриб, чодирга кириш эди. Анчадан бери қаршисида у билан олишаётган тўққизўғуз аини одамми ё ёғий бир неча бор алмашиндими, Урунгу бунинг фарқида эмасди. Ҳатто яраларидан сизаётган қонни ҳам кўрмасди, сезмасди.

Йўлидаги барча ёғийни уриб-босиб ўтиб, мўлжалидаги катта чодирга кирди-ю тўхтади. Ойхоним чодирнинг энг четида, қўлида ўқ-ёйи, кўзларидан ўт сочганича ёлғиз турар, чодирга бостириб кирган ва уни тутқун этишга чоғланган уч кўктурк черигига қарши олишувга шайланмоқда эди. Булар Урунгу буйруғидаги уч черик эди, уларга: “Қиличингни тушир!” дея буюрди ва бир-икки одим илгари босиб, ерга тиз урди-да, Ойхонимга салом берди. Сўнгра аскарларига ўгирилиб, уларни ташқари чиқишга буюрди.

Ойхоним олишувга шайланган бу чоғида ҳар замонгидан гўзал эди. Бир муддат бир-бирларига товушсиз қараб қолишди. Майдонда сўғиш битган, ҳар ёқ сокинлашганди. Узоқлардан айрим яралиларнинг инқиллаши эшитиларди холос. Фақат чодир ташқарисидан, уларнинг шундоққина ёнгинасидан келаётган темир шарақлаши икки кишининг қилич уриштириб, олишаётганини билдириб турарди.

Чодирда Урунгунинг қайғули овози таралди:

— Уч черик билмасдан иш тутмиш, бағишла, Ойхоним! Сенинг кимлигингни улар қандай билсин?

— Сўғишда энгдингиз, Урунгу. Қоғон отамни-да ўлдиргандирсиз... — деди Ойхоним.

Урунгу бошини олдинга солинтирди:

— Уруш, Ойхоним, ҳар не бўлур.

Ойхонимнинг товуши юмшади.

— Тўғри. Тутқунлик-да бўлур... — деди.

Урунгу шу ондаёқ ерга тиз уриб, унга ҳурмат билан боқди:

¹ Е т а к б ў л и м — запасдаги отряд маъносига (тарж.).

² К а н г — арабчадаги араба (арава) сўзининг эски ўзбекчаси (тарж.).

— Ойхоним, сен тутқун бўлмассен! — деди. — Сен тутқун этарсен! Кўп бўлди, сени ўйлаймен. Кўнглимни қувонтирармисен, ўнбоши Урунгуга тегармисен?

Қоғон қизи аччиқ-аччиқ қулимсиради.

— Демак, ўнбошисен, а? Бироқ бек эмассен. Бир қоғон қизи қорабудундан чиққан бирисига қандоқ тегсун? — деди.

Урунгу бирдан бўшашди. Сўнгра ичи тошиб, “Мен Кур Шаднинг ўғлимен!” дея ҳайқиргиси келди. Бироқ индай олмади. Энди не қилсин? Буни ўйлашга вақти етмади — чодир ташқарисидан яқинлашаётган қилич товушлари диққатини тортди. Бир черик ичкарига югуриб кирди, қиличини зарбага шайлантирганича:

— Ойхоним! Чобуқ қимирла! Қочамиз! — дея бақирди. Кейин чодир эшиги ёққа қайрилди ва ортидан қувиб келаётган ёвини қаршилашга тутинди. Урунгу бир онда икковини ҳам таниди. Бири ўғузлардан Қатир Баға, иккинчиси ўзининг юзбошиси Ўрпан эди.

Анчадан бери ташқарида олишаётган икки юзбоши энди Ойхонимнинг кўз ўнгида янгидан сўғишга киришмоқдалар. Бирданига Қатир Баға Урунгуни таниб қолди ва унга:

— Сенмисен, Урунгу? — дея бақирди. — Бу ўртоғинг қўйсайди, сен бирлан урушардим...

Ўрпан унга жавобан шундай деди:

— Қийналмай қочмоқчисен, шундоқми?

Кейин Урунгуга буйруқ берди:

— Урунгу! Менимча, Баз Қоғон қизи чодиридамиз. Мен бунинг ишини битиргунча сен қизни тутқун эт, сақлаб тур...

Ўрпан шундай дея Қатир Бағага янгидан зарба ура кетди. Аммо бу ёқда ишлар чаппа бўлди. Урунгу юзбошисидан олган буйруқни бажариш учун қиз ёққа юраркан, Ойхонимнинг керилган ёйидан вингиллаб учган ўқ унинг юраги билан кураги ўртасини тилиб ўтди. Урунгу шу ондаёқ ерга гурсиллаб йиқилди. Иккинчи ўқ олдингисидан ҳам ёмон келди. Ойхоним юзбоши Ўрпанга омон бермади: ўқ унинг қоқ юрагига санчилди ва йигит жонсиз ҳолда ер тишлаб қолди.

Қатир Баға бу вазиятдан фойдаланиб, тезроқ қочишни истарди. У Ойхонимга қараб:

— Кечикмасдан йўлга чиқайлик! — деди.

Ойхоним хотиржам, виқор билан чодир эшиги ёққа юрди, ўзига қайғули кўзларини тикиб ётган Урунгуга қиё ҳам боқмасдан ташқарига чиқди. Қатир Баға ҳорғин товушда:

— Урунгу! — деди. — Ойхонимнинг ўқи сенга ачинса, тирик юрсанг, яна бир кун кўришганимизда ярим қолган олишувимизни битирармиз, — деди ва шошиб ташга отилди.

Албатта, бу ўқ яраси Урунгуни ўлдиролмасди. Бир кўктурк ўнбошисига курагини тилиб ўтган ўқдан қолган яра нима бўпти... Бироқ Урунгу ўлгандай ётарди. Аслида уни тирик ўлдирган нарса Ойхонимнинг сўзлари эди: “Сен бек эмассен. Бир қоғон қизи қорабудундан чиққан бирисига қандоқ тегсун?”

Урунгу ёнбошида жонсиз ётган юзбоши Ўрпанга қаради. Уста ўқчи бўлган қоғон қизи юзбоши Ўрпанни қоқ юрагидан уриб ўлдирганидек уни ҳам ўлдирарди. Демак, қиз унга ачинган, шу учун ўлдирмаган.

Суйган қизининг, севгисини рад этган Ойхонимнинг унга ачингани учун жонини бағишлагани Урунгуга бирдан жуда оғир келди ва худди ўқ курагини эмас, юрагини тилиб кетгандек кўксига қаттиқ оғриқ туйди. Сўнгра аччиқ ичида ғайрат билан ўрнидан турди, чодир эшиги ёққа йўналди, Суяниб-таяниб ташқарига одим отди. Ўрталикни олақоронғи қоплаганди. Икки отлиқ шимолга қараб учиб кетишмоқда. Урунгу узоқлашиб бораётган Ойхоним билан Қатир Бағага жимгина қараб турди. Кейин кўзларини юмганича тупроққа узанди-қолди...

ЧИН БОСҚИНИДАН ҚАЙТИШ

Куз ойлари эшик қоқаетган пайт. Ўнбоши Урунгу чодирда ётибди. Ойхонимнинг ўқи уни яхшигина яралаган экан, кўп қон кетгани учун анчагача тикланолмади. Мана шунинг учун, кўктурк кўшини чинликлар билан урушга отланиб, Шандунг сари юраркан, у ўрдуга кўшилолмади. Етти ёшли бир қизча ҳар куни унинг чодирига егулик келтиради, қарашади, ҳолидан хабар олади. Бу қизалоқ унинг невараси, ўғли Тачамнинг боласи.

Урунгу қирқ саккиз ёшда. Ғавжою таҳликалар билан кечган бу ҳаётда, ўзини билмаган чоғлардан бери кўп бор ўлимга юзма-юз бўлди. Ун бир ёшда экан, илк бор ўлим бошига келди ва у онаси билан қочиб қутулди. Ўттиз етти йилдир кунлари сўғишда ўтмоқда. Аччиқ кунларни кўра-кўра юраги қаттиқлашди, фақат у ҳамон урушга тўйгани йўқ — ҳалиям ёғийга қарши савашишни истайди.

Ўғли Тачам, келини ва уч неварасидан бошқа кимсаси йўқ. Ҳа, бир андаси¹, юзбоши Бўри ҳам бор. Бўри у билан тенгдош, Кур Шад қўзғалонида ўлган юзбоши Ёмғирнинг кичик ўғли. Урунгу отаси Кур Шадга боғлиқ ҳар нени, ҳар кимни суярди, Бўрига ҳам меҳри бошқача эди. Иккови бир-бирларини бир неча бор ўлимдан қутқаришганди.

Бугун Шандунг юришидан кўктурк кўшини қайтадиган кун, шулар қайтса-ю Бўри билан Тачамни бир кўрса, балки сиқилган кўнгли бир оз ёзилиб, кураги орасидаги ҳамон битмаган яранинг бездириб оғритишини унутармиди. Урунгу ўрду қайтгани билан ичидаги сиқилишлар йўқолмаслигини ҳам биларди. Чунки унинг дарди бошқа: онгидаги, кўнглидаги энг катта ерни Ойхоним тўлдирган, унинг севгиси, қайғуси қоплаб олган. Ойхоним энди қаерларда экан? Тўққизўғузлар энгилиб, бош эгди, Баз Қоғон ҳам ўлди, фақат Ойхоним топилмади. Боши-кеги йўқ бу сўнгсиз чўлда у қандай ҳам топилсин?..

Ўнбоши Урунгу чуқур ўйга ботганди, отларнинг гумбурлаган туёқ товушлари хаёлларини бўлди. Кўктурк кўшини урушдан қайтмоқда эди. От кишнашлари, тақа товушлари ва ҳайқириқлар баралла эшитилди. Довул ва карнай чалинди. Кейин овозлар бир оз тингандай бўлди. Чодир эшигини итариб очиб, Бўри кириб келди.

— Ётипсенми, Урунгу! Тузалмадингми? — деди.

Урунгу жавоб бермади. Юзбоши Бўри кулумсираганича:

— Ҳа, анда, хоқон қизи сени ёмон яралапти-да! — деди.

Ҳақиқатан ҳам хоқоннинг қизи уни қаттиқ яралаганди. Бироқ Бўри андасининг кўнгли яраланганини билмасди, фақат гавдасидаги жароҳатнигина кўрар ва шунга кўра фикр қиларди.

Бўри ўзида йўқ хурсанд эди. Жилмайганича:

— Чопқинимиз яхши бўлди! — деди. — Тўйдик, яйрадик!

Урунгу индамади. Бўри, андам босқин ҳақида гапириб беришимни истаяпти, дея ўйлади-да, шошиб ҳикоя қила кетди:

— Денгизгача бордик, бутун Шандунгни босиб ўтдик! Чинликлар унчалик урушқоқ эмас. Билиб олгани қалъага беркиниш, деворлар ортига писиш. Бир неча кентини босдик, алғов-далғов қилдик. Атиги биттагина очик майдон уруши бўлди. Шунда-да ўқ ёғдириб, чинликларни чумчуқдай қийратдик! Иккита отим ўқ еб ўлди. Бироқ уларнинг ўрнини ортиги билан тўлатдим. Турк Элига сонсиз сигир, мол-товар, кийимлик, гуруч, тариқни ўлжа қилиб кетирдик! Аллақанча чинлик тутқун-да бор...

Урунгунинг кўнглида бир севинч тўлқини кўзғолди. Ҳа, кўкбўрилар тирилибди, яна Ер юзида бўрибошли байроқ шараф-ла юксалиб, ҳилпирай бошлабди.

Бўри сўзини яна давом эттирди:

— Бир куни чинликларнинг бир кентини эгаллаб, яғмо қила бошладик. Битта черигим келиб: “Учта мийиқли, соқолли хотинни тутдик” деди. Чинликларнинг эркаги хотинга менгзайдир, не билай, хотинлари-да эркакка ўх-

¹А н д а — онг ичиб, томирларидаги қонни бир-бирига кўшиб, қондош бўлиш (тарж.).

шаса-ўхшар, дея ўйладим-да, уларни келтирдим. Қарасам, туппа-тузук мийиқли, соқолли хотинлар. Буларни қайдан топдингиз, дея черикдан сўрадим. У: “Юзларини ёпинчиқ билан ёпиб олишганди, бироқ юришлари бошқача эди. Бирининг юзини кўрай дедим, оч, дедим. Туркча билмагани учун сўзимни тушунмади, юзини очмади. Пичоқ билан ёпинчигини тилиб очтим, қарасам-мийиқли, соқолли “хотин”! Черикларга буюрдим, ёпинчиқлиларни текширдилар, ана, учта чинлик субай қўлга тушиб турибди-да! Пачақлар биздан шунақа қилиб қочиб қутулмоққа тиришибдир-да, қара-я!..

Бўрининг бу кулгили гаплари Урунгунинг ҳам кўнглини ёзди, у ҳам жилмайди. Умрида бунақа воқеани эшитмаганди. Аммо унинг қувончи узоққа чўзилмади, Бўри бошқа ҳодисани сўйларкан, Урунгуни қайғу босди.

— Бир куни бошқа кентга босиб кирдик, — дея Бўри ҳикоясини бошлади. — Бунда чинликлар анчагина қаршилик кўрсатишди. Кент кўмондонининг саройида бир оз олишиб, қиличларимиз қандай кучли эканини кўрсатиб кўйдик. Бир тутқун чинлини қистовга олиб, омборни, хазинани кўрсатасан, дедик. У ярамас бизга омбор, хазинага кўшиб битта зиндонни ҳам кўрсатди. Узимизга қолса, бу зиндонни икки дунёда тополмасдик. Зиндондан йигирматача одам чиқди. Битта қари турк ҳам бор эди...

Сўз шу ерга келганида Урунгунинг қизиқиши ортди. Бўри юзидаги олдинги кулгу ўрнини оғир ачиниш эгаллаган ҳолда, Урунгуга эмас, ерга боққанича воқеанинг давомини сўйлади:

— У соч-соқоли оқарган чол эди. Олдинига ўлимга олиб кетилганман, дея ўйлади. Бизни кўриши билан: “Туркмисиз?” дея ҳайқирди. “Туркмиз” дедик. “Мен-да туркмен” деди. “Сиз Кур Шаднинг кўзғалончиларимисиз?” дея сўради. “Кур Шад ўлганига анча бўлди” дедик. “Биламан. Сўғишдошларига не бўлди?” деб сўради. “Улар-да Учмоққа кетдилар” дедик. Кўзлари порлаганича “Ҳоқон-ким?” деб сўради. “Элтариш хоқон” дедик. Қувончидан йиғлади. Кейин бизга ўзини танитди, Кур Шад кўзғалонида ўлганлардан Чангшининг укаси экан. Кичкина болалигига қарамай, уни зиндонга отишибдир. Илк тугилгандаёқ қочибдир. Тутулибдир. Тагин қочиб беркинибдир. Учинчи бор қочиб тугилганидан сўнг зиндонга солишибдир. Йигирма йилдир дунёдан узилиб, ўша чуқурда яшамаш. Куёш юзини кўрмай-кўрмай юзи сўлибдир. Озиб-тўзибдир. Анча йиллардан бери қон қусаман, дейдир. Юр, сени Туркэлига олиб кетамиз, дедик. Севинчдан юзига қизил югурди. Сўнгра эгилиб, ерга тиз чўкди. “Шу бахт менга етарли. Энди ўлсам-да қайғум йўқ” деди. Бирданига оғзидан виқирлаб қон келди. Шу ерда ўлди. Бунинг аламига чидаёлмадим, қанча чинли тугилса, барчасин бошин кестирдим!..

Бўри жимиб қолди. Урунгу ҳаяжонланганди. Кур Шадга боғлиқ қилдай нарса, бир оғиз сўз ҳам уни тўлқинлантирарди. У йигирма йил зиндонда ётиб, қутулиб чиққан куни ўлган бечора туркни ва унинг ҳамон Кур Шадни хотирлашини ўйларди.

Бўри кўзларини ердан кўтариб, Урунгуга қаради. Унга таскин бергандай:

— Чопқиндан йиғилган ўлжада сенинг улушинг-да оз эмас, анда. Эртага келтираман, — деди. Кейин ненидир эсламоқчи бўлгандай қошларини кериб, ўйлаиб қолди. — Онанг соғ юрсайди-да бу кунларни кўрсайди, Урунгу! Кур Шаднинг ўчи олинди, барчамиз ўпқаланиб юргандик, кўнглимиз тинчиди, — деди.

Юзбоши кетмоққа чоғланиб ўрнидан кўзғалди. Унинг сўнгги сўзларини эшитаркан, Урунгу ҳам тўшагидан туриб ўтирди. Икки анда бир-бирларига қараб қолишди.

— Кур Шаднинг ўчи олинди, — дея такрорлади Урунгу. — Онамга келсак...

У сўзларини тамомлай олмасдан, яна тўшагига узанди ва бошини эшик тарафга ўгирди. Отаси Кур Шад билан биргаликда онасининг ўчи ҳам олинганди. Бу жиҳатдан Урунгунинг кўнгли тўқ. У умрида илк дафъа урушга боролмади. Майли, бунинг зарари йўқ, ҳарҳолда бу ярадан қутулса, ўрнидан туриб кетади ва яна қанчадан-қанча сўғишга қатнашади, бу ётганлари ҳам унутилиб кетади. Аммо Ойхоним масаласи нима бўлади? Бир хоқон қизи қорахалқдан чиққан бирисига қандай тегсин?..

Бўри кетай деб турганди, Урунгу Тачамни сўрай, дея унга қаради. Аммо оғзини очишга улгурмади, Бўри унинг нимани сўрамоқчи эканлигини билгандай:

— Тачамни айтиш эсимдан чиқибди. Уни йўқотиб қўйдик, — деди.

— Ҳлдимикин?

— Билмадим. Бироқ ҳеч ерда йўқ.

— Туткунга тушган бўлмасин?

— Кимга тутқун бўларди? Чинликларни тўрт ёққа қувдик, ҳар ерда енгдик.

Шунақа сўғишда киши тутқунга тушарми?

— Унда не бўлди?

— Мен-да сендан шуни сўрамоқчи эдим: не бўлди экан?

ОЙХОНИМ

Куз билан бирга шимол совуқлари ҳам кириб келди. Кичик бир қўл қирғоғида йиғирма-ўттиз чодирлик овул қурилган — булар Баз Қоғон ўлиmidан кейин кўктуркларга бош эгмасдан шимолга чекинган, янғидан йиғилишиб, бирлашмоққа тутинган тўққизўғузлар эди. Ойхоним буларнинг бошчиси: Илк бор Ойхоним билан Қатир Баға қочишганди, сўнгра ҳар томонга тарқалиб кетган тўққизўғузлардан топганларича ёнларига олиб, бу ёққа келишганди. Атрофга отлик чопарлар юборишди. Чопарлар бошқа тўққизўғузларни кўришса, уларни ҳам овулга келтиришди. Шунингдек, хоқон бўлиши учун Баз Қоғоннинг ака-укалари ёки ўғилларидан бирини топиш ҳам уларга топширилган. Янги хоқон бўлгунгача Ойхоним боши очик қолган тўққизўғузларга бошчилик қилиб туради.

Овулда юзбоши Қатир Бағадан бўлак бирорта бек йўқ. Туғла суви қирғоғидаги урушда тўққизўғузлар кўктурклардан ёмон енгилди, қирилиб битаёзди. Соғ қолганлардан кўпи Элтариш хоқонга сизғиниб, унга буйин эгишди. Уларни айириб, бу ерларга келтириш имкони йўқ. Чунки кўктурклар ўз ерларини қаттиқ қўриқлашади, бир қуш учиртмайдилар.

Қатир Бағасиз бу йиғирма-ўттиз чодирли овул ҳам бўлмасди. У барчанинг бошини қовуштириб, хоқон қизининг буйруғига киритди. Энг ишончли отликларидан бир нечасини атрофни кузатгани жўнатди. Бугун ўша отликлардан хабар кутмоқда.

Тушга яқин отликлардан бири қайтди ва Қатир Бағага яхши хабар келтирди.

— Қуни Сенгун келмоқда, — деди.

Қуни Сенгун — Баз Қоғон бир пайтлар Чинга элчи қилиб юборган бир бек. У тўққизўғузларнинг таниқлик кишиларидан бири, унинг келиши билан овул анча ўзини тутиб олади. Юзбоши Қатир Баға уни кутиб олишга чопди.

Қуни Сенгун тўрт-беш киши, етти-саккиз от билан келмоқда эди. Бундаин тарқоқ, ҳар учган қушдан кўмак кутган пайтларида тўққизўғузлар овули Чинга кетган элчига катта умид боғлашганди. Фақат Қуни Сенгун уларнинг умидини пучга чиқарди.

Қатир Баға у билан бирга Ойхоним чодирига киришганида, хоқон қизи кигизлардан ва от эгарларидан ясалган тахтада ўтирганди. Қуни Сенгун ерга тиз уриб, унга салом берди ва отасининг ўлгани учун таъзия билдирди:

— Қоғонимиз учмоққа кетмиш, сен соғ бўл! — деди.

— Бизга яхши хабар келтирдингми, тўққизўғуз беги? — деди Ойхоним.

— Йўқ! — деди бек. — Кўктурклар қаттиқ туришибдир. Мен Чин хоқони кўшкига етиб бормасимдан олдин тўққизўғузларнинг енгилгани ул ўлкада тарқалганди. Сўнгра кўктурклар Чинга босқин уюштирдилар.

— Ҳеч бир ёрдам сўрай олмадингми?

— Чиннинг чегара қўмондонлари бирлан учрашмоқ учун Шандунга бордим. Ўша кунлари кўктурклар Шандунгни босдилар. Бизга ёрдам бермоқчи бўлган Чин қўмондонлари бирлан кўришса олмадим.

— Демак бўм-бўш келдинг?

Қуни Сенгун бошини эгди.

— Шундек, Ойхоним! Ёлғиз битта кўктурк чериги бирлан икки от кетира билдим.

— Кўктурк черигини қандай тутқун эттинг? — сўради Ойхоним қизиксиниб.

— Кент ташқарисидаги бир уйда беркиниб ётгандик. Бу кўктурк бир ўзи ўша уйга келди. Учта тўққизўғузга буюрдим, унга ёпишдилар. Яралаганимдан сўнг олишув тўхтади, у тутилди. Кўктурк ўрдуси кентдан чиқиб кетгач, унда олиб, биз-да йўлга тушдик.

Ойхоним хаёлга толди. Ким билсин, неларни ўйлаётган экан.

— Тутқунни келтиринг! — дея буюрди у.

Ярали кўктурк чериги дарҳол чодирга олиб келинди. У ерга тиз уриб, Ойхонимга салом берди. Кўринишдан йигирма беш ёшларда эди. Кўнгилларни ўқишга уста бўлган Ойхоним кўзларини унга тикди, бир неларни англаб олишга уринганича диққат билан боқди. Алпкелбат кўктурк чериги олдинига қаттиқ қарашлари билан боқаркан, секин-секин кўз кучи озайганини сезиб, Ойхонимга қарай олмай қолди. Бошини олдинга солинтирди. Шу чоғ Ойхонимнинг тотли товуши эшитилди:

— Кўктурк чериги! Отинг не?

— Тачам.

— Бекмисен?

— Йўқ.

Ойхонимнинг юзидан йигитнинг жавобига инонмаган бир ўзгариш кўринди. Умида иккинчи бор алданаётгандай эди. Яна тўғриси, алданаётган эмас, алдаётгандай бир ҳол. Бу йигитнинг бек эмаслиги мумкин эмас. Нега ўзининг беқлигини беркитмоқда? Анави кўктурк, ўнбоши Урунгу ҳам беқлигини шунақа қалиб беркитганди, аммо Ойхоним бунинг мағзини чақа олмаганди. Ойхонимга бу йигит танишдай туюлди. Эҳтимол уни Туғла дарёси қирғоғидаги урушда кўргандир.

— Туғла суйи бўйиндаки савашда бормидинг? — деб сўради ундан.

— Бор эдим, — деди черик.

— Бизим хоқончодирга ёпирилганлар ичида сен-да бормидинг?

Тачам бошини кўтариб, хоқон қизига боқди. Бир неларни эслагандай:

— Йўқ эдим, Ойхоним! — деди. — Сенинг чодиринга отам кирмишдир, ўқингдан яраланмишдир.

Бу сўзлар хоқон қизи ҳамда юзбоши Қатир Бағанинг диққатини дарҳол жалб этди.

— Отанг ким?

— Ўнбоши Урунгу.

Юзбоши Қатир Бағанинг кўзлари чақнаб кетди. Ойхоним янада жиддий тортди.

— Отангнинг яраси тузалдими? — деди Ойхоним.

— Биз Шандунг сўғишига чиқаркан, у тўшакдан турмаганди.

Барча жим қолди. Ёш Тачам, ким билсин, қай ўйга бордики, Ойхоним сўрамаса ҳам, шуларни қўшиб қўйди:

— Бироқ юзбоши Ўрпаннинг юрагини тилибсан. У учмоққа кетди.

Ойхонимнинг кўзларида учқунлар чатнаб сўнди. Тўнг товушда:

— Тутқунни олиб кетинг! — дея буюрди.

* * *

Шу кечаси Ойхоним билан юзбоши Қатир Баға, бошқа-бошқа сабабларга кўра, Тачам ва у туфайли Урунгу ҳақида ўйлашди. Қатир Баға ярим қолган олишувнинг битиши учун Урунгунинг соғ қолганидан мамнун эди. Ойхоним ҳам севинчли эди, фақат бу қувонч сабабини англай олмаётганди. Бир пайтлар ўзига йўлдош бўлган черикни урушда яралаганига қайғурарди, ўлмай қолганидан эса хурсандлик туярди.

Қатир Баға ўша кечаси Тачамнинг қўнуқ этилаётган чодирга борди: Тачам асир эса-да, Урунгунинг ўғли бўлгани учун меҳмон ўрнида унга ҳурмат кўрсатилаётган эди. Ойхоним унинг ҳаётини ўзига бағишлаганди. Тўққизўғуз юзбошиси Тачамдан бирор тилаги бор-йўқлигини сўрагандан кейин:

— Тачам, отанг билан олишувимиз ярим қолган эди, — деди. — Буни билармидинг

— Йўқ, юзбоши, — деди Тачам.

— Отанг мендан кўра уста ўқчи. Бироқ қилич уришда ундан усталигимни кўрсатурмен! — деди юзбоши.

Тачам унинг сўзларига жавоб бермади.

- Шундайин ёвуз сўғишчининг бек бўлмаганига ишонмаймен, — дея Қатир Баға яна гап ковледи.
- Бизда унақа ёвуз сўғишчилар кўп, юзбоши, — деди Тачам.
- Қатир Баға бу сўзларга ишонмагандай унга боқаркан:
- Пуч сўз, — деб қўйди.
- Буни синаш кўп қулай, юзбоши, — деди Тачам.
- Ким билан синашаман? Бунда синашиб бўлурму? — деди юзбоши.
- Мен билан...
- Сен биланми?..
- Хайронликдан Қатир Бағанинг кўзлари катта-катта очилди. Сўнгра севинчдан порлаб кетди. Кейин бирдан жиддий тортиб:
- Бўлмас. Сен яралисен, — деди.
- Тачам унга эътироз билдирди:
- Чап қўлим ярали. Ўнг қўлим билан олишаверамен.
- Қатир Бағанинг жаҳди чиқди.
- Эй, кўктурк!.. Сен эсингни едингми? Мен ўзимга, юзбоши Қатир Баға ярали тутқун билан олишди, дедирирменми?
- Кўктурклар биргина яра ила сўғишдан чекинмаслар, юзбоши! — деди Тачам.
- Сен айтган у сўғиш чинликга қарши бўлур, тўққизўғузга эмас!
- Чинликга қарши икки яра биланда сўғиширлар, юзбоши!..
- Олбости олсин, э! Кўп тикбошли кишидурсен, а!.. Беш-ўн кун кут. Яранг битгандан сўнг олишурмиз.
- Қатир Баға чодирдан хафа бўлиб чиқди. Эртасига эрталаб бу гапларни Ойхонимга билдирди, шунда хоқон қизи унга:
- Тачам бирлан олишувинг бўлмас, — деди. Юзбоши бир сесканди.
- Нечун, Ойхоним? — дея сўради.
- Уни юртига йўллармиз.
- Буйруғинг бош устига. Бироқ нечун бўйла иш тутурмиз, буни англатмоғингни тилармен.
- Билсанг, кўктурклар бу ерларгача отликларини йўладилар. Улар изимизни топай, деб турибдир. Тачамни уларга юбориб, бир оз чалғитамиз. Кўктурклар бизларни бундан изларкан, биз ботар¹ да янада ишончли бир ерга ўрнашурмиз.
- Бош устига, Ойхоним! — деди юзбоши ва кўнгли тинчиди.
- Хоқон қизи бир муддат ўйланиб турди, кейин:
- Тачамга бутун яроғини, отини беринг! — деди. — Егулик, ичгулик-да бўлсин. Ўзини бунга келтиринг!
- Тачам келиб, ерга тиз урган ҳолда салом берди, шунда ҳам хоқон қизи ўйланиб ўтирарди. У ишора билан унинг ўрнидан туришини буюрди ва:
- Тачам! Сени юртингга йўллармен! — деди.
- Соғ бўл, Ойхоним! — деди Тачам.
- Отангни сўраб қўй. Яраси тузалиб кетсин, бу тилагимни-да билдир.
- Бош устига, Ойхоним!
- Бизга элчилик қилиб, Элтариш Қоғонга бош эгдигимизни, унга ўлпон тўлашимизни сўйларсен.
- Буйруғинг бош устига, Ойхоним!
- Юзбоши Қатир Бағага учра, отингни, яроғингни ол.
- Бош устига, Ойхоним!
- Оқ йўл!
- Тачам ерга тиз уриб, хоқон қизига миннатдорлик билдирди ва ўрнидан туриб, чодирдан чиқди. Ташқарида юзбоши уни кутиб турганди.
- Қани, юр, тикбошли ботир! — деди у. — Қўлимдан ёнгил кутулдинг.
- Кимнинг кимдан қутулганини Тангри билир, юзбоши, — деди Тачам.
- Сен отангдан-да катта сўйларсен, э!..
- Ўғил отадан ўтмаса бўлмас-да...
- Э, бўпти! Эмди менинг отанг бирлан-да, сенинг бирлан-да сўғушим бор. Бироқ иккинги-да яралисиз. Отанг-да бунда бўлсайди, бир уришда иккинги-да қулатсайдим.
- Тачам аччиқ-аччиқ кулимсиради.

¹Ботар — кун ботар, ботув, гарб (*тахр.*).

— Эрта бор, индин бор, кўришиб қолурмиз, юзбоши, — деди.— Бир тўққизўғуз беги бирлан олишмоқ кўп тотли бўлса керак.

Қатир Бага ҳам қулумсади.

— Тотли эрмас, ботир, аччиқдан аччиқ...

— Уни-да Тангри билади, юзбоши.

— Ол, ана, яроғларинг... Отинг-да бунда... Бу тўрвада қовурилган эт бор. Отангни сўраб қўй, мени эслат... Биринчи у бирлан олишурмен. Мен Ойхонимга ўхшаб курагининг остидан эрмас, бошқа ердан урадирмен, билдингми...

Тачам индамади. Бир сакрашда отига минди.

— Эсон қол, юзбоши! — дея бақирди.

— Оқ йўл!

Кўктурк чериги отини ниқтаганича жанубга қараб уча кетди.

ТУТҚУНЛИКДАН ҚУТУЛИШ

Тачам тўққизўғузлар ёнидан қайтаркан, бошига қулфат тушди. Ярали бўлгани учун тинимсиз от учирини унга оғир келди. Тизгинни бўшаштириб, отини йўрғалатаркан, йўл унмади, кечикди. Кечиккани учун маълум кунга мўлжалланган озиқ-овқат ҳам тугади. Оч қолди. Силласи куриб, уйқуга толди. Шунақаям қаттиқ ухлаптики, бир пайт шовқиндан уйғониб кетди. Уни саккизўн отлик ўраб олганди. Тушунарсиз тилда сўйлашаётганини эшитиб, Тачам:

— Кимсиз? Не истарсиз? — дея сўради.

Улардан бири туркчада:

— Биз қитаймиз, — деди.— Сени тутқун эттик.

Тачамнинг қошлари керилди. Биридан қутулиб бошқасига тутилибди. Сиқилгандан сиқилди.

— Урушурмиз! — деди.

Туркча биладиган қитай бу сўзни ўртоқларига англади. Барчасининг кўзи Тачамга тикилди. Тилмочлик қилаётган қитай ўнбошининг жавобини Тачамга тушунтирди:

— Сен бир кишисен. Бизга қарши қандай сўғушурсен?

Кўктурк чериги бошини кўтарди.

— Бирга бир чиқурмиз. Эркак эрсангиз, қочмассиз, — деди.

Бу ёмон таклифни эшитиб, қитайлар бир-бирларига қараб қолишди. Ўзаро нелардир дея чулдирашиб, ненидир тортишдилар. Тилмоч натижани айтди:

— Сен яраликсен. Биз бирлан қандай олишурсен?

Тачамнинг кўзларида овунч учқунлари порлади.

— Яралигмен, — деди. — Бироқ мен кўктуркмен. Сўғушурмен!

Қитай ўнбоши буйруғига кўра улардан бири отидан тушди ва қиличини қинидан суғуриб, Тачамга қараб юрди.

Тачам тилмочдан:

— Урушурмизми? — дея сўради.

— Урушурмиз.

— Отларимиз турганда, йайағ сўғушурмизми?

— Шундоқ.

— Нечун?

— Отга минсак, қочадурсен.

Бу сўздан Тачамнинг жон-пони чиқиб кетди. Қиличини суғуриб, қитайга ташланди. У чексиз ғазаб билан урушаётгани учун қитай чериги бир ора чекинмоққа мажбур бўлди. Фақат у ҳам пайти-пайти билан ўзининг усталигини кўрсатиб, ҳужум қилиб турди.

Олишувни кузатаётган қитайлар натижани илҳақ кутишарди. Қилич шақирлашлари узайиб кетгач, уларнинг ўнбошиси оғир-оғир нафас олиб, шундай деди:

— Булардан нечун енгилганимиз билинди: ярадорлари-да оч бўридек ташланур!..

Ўнбоши сўзини тугатаркан, Тачамнинг қиличи қитайнинг ўнг қўлига урилди, қўли қонга беланган черик, қиличини туга олмай тушириб юборди. Ортиқ унинг урушадиган ҳоли қолмаганди. Буни кўрган ўнбоши аччиқланиб отидан сакради ва қиличини суғуриб, Тачамга отилди.

Күктурк чериги қиличбозликда устаси фаранг қитайга дуч келганини дарҳол англади. Иккиси ҳам эпчиллик билан кучли зарбалар бериб, бир-бировини овлаб кўрди, аммо ҳеч ким турган еридан чекинмади. Олдинига қитай Тачамга ҳужум қилиб, ўнгдан, сўлдан, юқоридан қилич солиб, синовдан ўтказди. Ярали күктурк билагини устача айлантириб, унинг ҳар уришини тўхтатарди. Қитай бу зарбалари иш бермаганидан кейин ёғийсининг теварагида айланиб олиша бошлади. Тачам аста-секин чарчаётганини, бу кетишда охири ёмон бўлишини сездди. Фалокатнинг олдини олиш учун қутилмаганда, катта тезлик билан илгарига отилди ва айни чоғда қитайнинг юзига қилич солиб ўтди. Қилич ишини битирганди: қитай ўнбошининг юзида узун, чуқур қонли из очилганди. Фақат шу чоғда қитай ҳам бир силтанишда, устачасига Тачамнинг билагига қилич урди. Ёш күктурк қўлидан қиличининг сирғалиб тушганини кўрди, шу ондаёқ яраси қаттиқ оғриганини туйди. Кўз олди қоронғилашди. Йиқилаёзди. Ердан қиличини олишни истарди. Фақат бир одим отса ҳам йиқилиши сезиб, бундан воз кечди ва чап қўлини ярасига босганича турди-қолди. У қитайларга асир тушганди.

Шу пайт қитайлар ўзаро чулдиршиб, неларнидир ҳал этишди. Кейин ўнбошисининг буйруғига кўра тўрттаси тўдадан ажралиб, кунчиқарга қараб от қўйди. Шунда Тачамнинг кўзлари уфққа қадалди ва ўша тарафдан тўрт отлиқни бу ёққа келаётганини кўрди ва юраги севинчдан гупиллаб кетди. Булар күктуркмикин ё бошқаларми? Фақат йигитнинг қувончи узоққа чўзилмади. Кетганлар билан келаётганлар учрашиб, бирлагикда бу ёққа йўналишди. Энди қутулишдан умиди узилди. Бироқ шу пайт яна бир қутилмаган иш бўлди: тилмоч Тачамнинг ёнига келиб, унинг Қитай Элидан қайтаётган тўққизўғуз элчиси Тўнгра Сом ихтиёрига берилганини, у билан бирга Тўққизўғуз Элига кетиши кераклигини билдирди. Оти, қурол-яроғи ўзига қайтарилди.

Элтариш Қоғон билан бўлган урушда тўққизўғуз хоқони Баз Қоғон ўлгач, Тўнгра Сом күктуркларга қарши иттифоқ уюштириш учун қитайларга юборилганди. Аммо күктурклар бунга йўл қўймасдан, қитайлар, тўққизўғузлар ва чинликларни айри-айри тор-мор этганди. Тўнгра Сом ҳеч иш чиқаролмасдан юртига қайтмоқда эди. Тўққизўғуз Элининг бузилиб-йиқилганини эшитганди. У энди ўзини бир иш қилгандек кўрсатмоқ ниятида ярали күктурк черигини ўз ўлкасига асир ўлароқ олиб кетмоқда.

Қитайлардан анча узоқлашгандан сўнгра Тачам ўзини Тўнгра Сомга таништирди.

— Мени Ойхонимга қайта олиб бормоғинг яхши эрмас. Унинг ўзи менга изн бериб, бу ёнга йўлламиштир, — деди.

Тўққизўғуз беги Тачамнинг бу сўзларидан жиддий тортиб:

— Ойхоним ёнинда не ишинг борди? — деб сўради.

— Олдинига тутқун эдим. Сўнгра мени кечирди, Элтариш Қоғонга элчи этиб йўллади.

— Элчи этдимми?

— Шундоқ. Ойхоним Элтариш Қоғонга бош эгдигини-да сўйлади.

Тўнгра Сом чуқур ўйга толди. Бу күктуркнинг алдамаётганини қандай билсин? Сўнгра уни синаш учун:

— Қани, Ойхонимни кўрибдирсен, қандоқлигин бир менга тушунтир-чи, — деди.

— Сенга Ойхонимни-да, Қуни Сенгунни-да, Қатир Бағани-да қандоқлигин англатурмен, — деди. — Тўққизўғуз Элининг қандоқ ер бирлан бир бўлганин-да сўйлайин...

Тачам шундан кейин Ойхонимни таърифлади. Қуни Сенгун тавсифини бошларкан, Тўнгра Сом унинг сўзлари тўғрилигига ишонди. Тачамнинг сўзларида ёлғон йўқ эди.

— Кўп яхши, йигит!-деди. — Сени бўшатдим, эркинг ўзингда!

Сўнг Тачамнинг ярасини бошқатдан боғлатиб, тўрвасига бир оз егулик солиб берди.

Тачам энди яра оғриғини ҳам, бутун чеккан изтиробларини ҳам унутганди, қуш бўлиб учсам дерди. Қорнини тўйдиргач, жанубга қараб йўл олди. Икки кун ўз эркича йўл босиб, Турк Элига етиб борди.

Давоми бор.

Лесли УОЛЛЕР

Банкир

Роман

Қирқ еттинчи боб

Олд томонига бетондан соябон ўрнатилган уй қоронғи эди. Палмер шофёрга пул бериб, ичкарига кирди.

Қимир этмасдан бирпас жим қулоқ солди. Аллақерда тўрда газ иситгич икки марта ширқиллади ва унинг овози кучли бўғиб қўйилган парраги эшитилар-эшитилмас визиллаб айлана кетди. Палмер эгилди-да, туфлиси боғичини бўшатди. Юрган ҳолда оёқларини чиқариб, зинапоя томонга пайпоқда одимлаб кетди, хаёлидан чироқсиз чиқишга таваккал қилаётганим чакки бўлмадимикан, деган ўй ўтди.

Меҳмонхона эшиги ёнидан ўтаётиб, у босиқ қарсиллашни эшитди. У шартта ўғирилди ва қоронғилик ичидан ёвузларча ёниб турган бир жуфт катта-катта қизил кўзга тикилиб қолди. Юраги кўксини тешгудек қаттиқ урди. Худди танасидан айрилишга уринаётгандек, бўйин ва елка териси ҳар томонга қараб ўрмалай кетди. Тагин нимадир қарсиллади ва битта кўз синиб, икки қизил бўлакка ажради. Палмер енгил нафас олди, вужудидаги кескинлик йўқолди. У овозсиз камин олдига юриб борди, пайпаслаб оташкуракни топди ва уни кўрқитиб юборган икки бўлак кўмир чўғини наридан-бери уриб, майдалаб ташлади. Тўсатдан Палмер тўхтади-да, оташкуракни ташлаб, калта ва юпқа бир тарашани кўлига олди. У тарашани кўмир устига қўйди ва чўккалаб олиб, уни пуфлай бошлади. Худди серажин башара иштиёқ ҳиссидан титрагандай, кўмирлар сарғиш тусга кирди. Тараша чарсиллади ва бу товуш итнинг узиб-узиб паст ҳуришига ўхшаб кетди. Палмер эҳтиёткорлик билан пуфлашда давом этди.

Бир вақт оҳишта пишқиргандай овоз чиқарди-да, тараша ёрқин сариқ ёғду таратиб олов олди. Палмер тиззаларини ердан узди-да, чўнқайиб ўтирган кўйи бирдан кўтарилган алангага тикилди. У шу аллоҳда анчагача ўтирди, сўнг ўрнидан турди ва каминнинг илиқ ёғдусида оҳишта юриб, ҳайҳотдай хонанинг нариги тўридаги барга қараб йўл олди.

Пайпоқда бўлганидан полнинг совуғи яланг оёғидан ўтиб кетмоқда эди. Палмер катта чорқирра қадаҳга бироз виски куйди-да, олов олдига қайтди.

У олов қаршисига келиб, ейилиб кетган дуб полга чордона куриб ўтириб олди. Виски лаби ва тилига хиёл совуқ ботди. Бироқ томоғига етганида озроқ куйдирди. Ошқозонга тушганидан кейин эса олов ёқимли иссиқлик таратганча ҳар томонга чопа кетди. У яна бир қултум ютди ва бу гал виски дастлабки қултум ҳиссини беролмаганидан ҳафсаласи пир бўлди.

Энди тараша ловуллаб ёнар, ундан оқиб чиққан мум ҳар томонга сачрар ва майда пуфакчалар оҳишта вишиллаб, дудли аланга лоп-лоп қилар эди. Палмер аланганинг бир катталашиб, бир кичиклашиб турган тилларини томоша қилганча тарашадан кўзини олмасди.

Улар яна такрорланармикан? — қизиқсинди у. Математика нуқтаи назаридан улар такрорланиши мумкинмикан? Вақти келиб бу ҳақда Гауссдан сўраб кўриш керак. Агар, деб ўйлади у, Гаусс умуман у билан яна гаплашагина сўрай олади.

Вискидан ҳўплаганича ва Гаусс билан тартибсиз ҳамда галати тарзда чўзилиб кетувчи суҳбатни қадам-бақдам кўз олдига келтирганча тек ўгирарди у. Унинг

Охири. Боши ўтган сонларда.

сирли ғояларида жон бордек кўринарди. Тижорат нуқтаи назаридан оқилона туюлмоқда эди. Агар ҳозир, уларнинг ҳақиқий кўринишида, ҳеч бўлмаганда, улар бутунлай шундай бўлмаган тақдирда ҳам бисотида лоақал бир мисқолча ижтимоий онг бўлган ҳар қандай банкнинг бурчи бундай ғояларни молия билан таъминлаш эмасми?

Гаусснинг ҳафсаласини қаттиқ пир қилганини у биларди. Лекин у бундан оргигидан умид боғлашига йўл қўймаганди.

Палмер стаканни охиригача симирди ва аланганинг нотекис учларига маъносиз тикилиб қолди. Ҳа, жувон уни сеҳрлаб қўйганди. Иссиққа ҳам қарамай, кўзлари ачишганига ҳам қарамай, Палмер киприк қоқмаётганди.

У ўтирилди ва улкан хонага синовчан разм солди, унинг тўрдаги бурчаклари энди қоронғи тортган ва ўргасигина ўчаётган оловдан гира-шира ёришиб турарди. Марҳум ака ва марҳум отанинг орқасига ўтиб яшириниш кўрқоқликдан бошқа нарса эмас, деди у ўзича. Ҳам кўрқоқлик, ҳам болаларча соддалик.

У камин олдига қайтди ва оташкурак билан йирикроқ чўғларни уриб майдалади. Ёғду тезгина ўчди. Кўмирлар қандай хира қизғиш тусга кириб, сўнг бирин-кетин ўчишини у бир лаҳза томоша қилиб турди. У оташкуракни қўйди ва ўша қуруқ пайпоқда хонадан йўлакка чиқди. У зинапояни топди ва оёғи билан зиналарни битта-битта пайпаслаб, қўли билан панжарадан ушлаб суянганча қоронғиликда аста юқорига кўтарила бошлади.

У секин ҳаракат қиларди. Агар узун зинапоянинг ҳар ер-ҳар ерида майдонча бўлганида, тўхтаб нафасни ростлаб олса, сўнг яна кўтарилаверса бўларди. Бироқ рўпарасида, худди аввалгисидай, яна бир зинапоя турганидан у тез-тез тўхташга мажбур бўлмоқда эди. Унинг мувозанатини сақловчи аъзоларидан нимадир ишдан чиққан бўлиши керак. У гавдасининг ўнг томонга, панжара тарафга кескин оғаётганини ҳис қилди. Афтидан, таянч нуқтани кўролмай, у ўзини тўғри тутамаётган эди.

Бироздан сўнг, ўн-ўн икки одимлар ташлагач, у тўхтади ва қоронғида кўзларини юмиб турди — ўнг қўли билан панжарани маҳкам қисиб, ўзини тутиб туриш учун оёқларини кенг ёйиб олганди.

Қўли панжарани бадтарроқ қисди. У кафти терлаганлигини ҳис этди. Оҳиста чап қўлини олдинга олди-да, у қўли билан ҳам панжарани маҳкам ушлади. Шу ҳаракат унинг мувозанатини бузди. Манглайига тер чиқди. Унинг мияси шиддат билан ишлар, фикрлари олдинга ва орқага отилар, ўтмиш манзаралари лип-лип қилар эди: “Мен умрим бино бўлиб бир тўхтама келган нарсам — бу бинони ташлаб, Нью-Йоркка келишга азму қарор қилганим бўлди”. Энди бундоқ ўйлаб қарасам, ҳатто шу азму қарорим ҳам қандайдир бошқа одамга қарши қаратилган экан. У одам ҳам худди шундайин банкдаги столида тирик ўтирганидек, Роз-хил қабристонига ўз хилхонасида абадий уйқуда ётибди.

Палмер чайқалиб кетди. Энг аввал нима қилиш кераклигини у биларди — бемалол, ақлни пешлаб яна барқарор ҳолатига қайтиши, қаддини ростлаши, кучини тўплаши ва кўтарилишда давом этиши керак.

Лиммо-лим бир ваннадан сугдай, тўсатган оппоқ, тип-тиниқ нур тепадан унинг боши узра тўкилди.

— Вудсмисан?

Ёруғликдан у ўзига келди, боши айланишдан тўхтади. У қаддини ростлади ва иккала қўлини панжарадан олди.

— Мазанг бўлмаяптими?

— Сал кўпроқ олворибман, шекилли, — деди у хаёлига келган дастлабки ўйга маҳкам ёпишиб; шу заҳоти ўзини меҳрибон хотинининг ихтиёрига топшириб қўяётганини ҳам англади.

— Гапингни англамаянман. Бўпти, бу ёққа чиқ.

Эгнига кўк-яшил шотландча халат кийиб олган Эдис унга қараб турарди. Унинг сочлари майда сариқ гажак қилиб бураб ташланганди. Юзи бўрдай оппоқ ва маъносиз, кўзларидаги сурма ювилиб кетган, лаблари пушти эди. Яноқлари тагида заиф яшилга мойил соя кўзга ташланарди.

— Сени уйғотиб юборганим учун узр.

— Уйғотмадинг. Китоб ўқиб ётгандим. Келиб, камин олдида нималар биландир машғул бўлганингни эшитиб тургандим. Уйдалигингни билганимдан кейин ухлаб қолдим.

— Кутишнинг кераги йўқ эди. Қанчагача ҳаяллаб қолишимни билмайман дегандим-ку.

— Ҳа. — Хотинининг қўли чироқ ўчиргичдан пастга тушди. — Бу шаҳарларда... — У қўли билан ноаниқ, тушуниб бўлмайдиган ҳаракат қилди, — нима бўлиши мумкинлигини ҳеч қачон билмайман. Ярим тунда сенга нима бўлишини ҳам ҳеч қачон билмайман.

— Қўявер. Мен таксида юраман.

— Кейин, — деди жувон гапида давом этиб, — ухлаб қолиб, дарров уйғониб кетдим, чунки сен бўкирибми ё инграбми юбординг. Бу ҳам жуда кўрқинчли овоз эди, Вудс. Билмадим, аммо шундай эшитилдики... — Аёл бошини чайқайди.

Қирқ саккизинчи боб

Бруклинда қаттиқ совуқ ҳукм суларди. Ист-Ривер узра тунги январ шамоли эсар, дарёда муз бўлаклари сузарди. Хейтс туманида майда, аммо серҳашам кўпхонадонли уйлар орасида ва Бороу Холл атрофидаги очиқ жойларда шамол увларди. Тунги соат ўнларга яқин ҳатто ишчан одамлар яшайдиган маҳаллаларни ҳам сукунат чулғанди, аҳён-аҳёнда бу сукунатни битта-яримта машина овозигина бузар эди. Олисидаги Бруклин кўприги панжараларини ҳисобга олмаганда, ўйлади Палмер, ушбу туманни ҳар қандай мўъжаз шаҳарчанинг ишчан қисмига йўйиш мумкин эди. Шиддатли шамол кўчаларни ана шу тарика шиббалаб ташлаганди.

Палмернинг асли бруклинлик бўлган ҳайдовчиси машинани моҳирлик билан бир қанча тор кўчалардан олиб ўтди-да, агар гранит деворига ўйиб ишланган эмблемаларига қараб ҳукм чиқарилса, бир вақтлар масон ибодатхонаси бўлган мухташам эски бино олдида тўхтатди. Энди ибодатхоналиги ҳам қолмаган, деб ўйлади Палмер машинадан чиқаркан, чунки бугунги йиғилишни шу ерда ўтказишга келишилган эди.

У изғиринли шамолда бирпас тўхтаб турди ва шошилмай атрофга назар солди. Бу унинг Бруклин билан биринчи марта тўқнашуви эди. Эски шаҳар, ўйлади у. У бир вақтлар тароватли бўлган Манхеттендан анча кўҳнароқ кўринмоқда эди.

— Жимми, энди ярим тунгача сиз менга керак бўлмайсиз, — мурожаат қилди у ҳайдовчисига. — Иссиқроқ бир жой топиб, исиниб олсангиз бўлармиди.

— Бу пайтда бу ерда ҳамма нарса ёпиқ бўлади, мистер Палмер.

— Унда машинани кулфланг-да, мен билан юринг.

Улар эндор тош зинадан кўтарилишди. Ҳайдовчи залворли ўймакорли эшикни итариб очди. Ёнғоқ ёғочидан оро берилган вестибюлда ҳеч зог йўқ эди. Палмер кулоқ солиб, кулги овозини эшитди. У овоз келган томонга юрди ва йўлакдан ўтиб, дастасига ўймакори нақш солинган икки тавақали ёнғоқ ёғочдан қилинган улкан эшик олдида тўхтади. Кўнғироқ тугмачасини босиб, у эшикни қия очди ва сариқ кўзга дуч келди. Хона тўридагилар ҳамон кулишда давом этишарди.

— Вуди! — Бернс эшикни ланг очиб юборди ва унинг ҳар иккала кўзига ширакайф юзи намоён бўлди. — Чироққинам, кеч қолдинг-ку.

— Ҳайдовчим қаерда кутиб тура олади?

— Пастда, танобийда, — жавоб берди Бернс, қўли билан кўрсатиб. — Ўнгга қараб, биринчи зинапоя.

— Кейинроқ кўришамиз, мистер Палмер, — деди Жимми.

— Кира қол, Вуди, кўзичоғим. — Бернс Палмерни хонага бошлаб кирди ва эшикни ёпди. Кулги узилди.

Палмер хона ичига кўз югуртирди. Хонанинг деярли бутунлай узунаси бўйлаб стол турарди. Оқ дастурхонда овқат сарқитлари. Стол теварагида кечки кийимдаги бир гуруҳ кишилар ўтирарди.

Бернс Палмерни стол атрофидан етаклаб олиб ўтаркан, элликтача меҳмон билан биттама-битта таништириб чиқди. Улар яна айланишни бошлаган жойга келиб туриб қолишди. Палмер биронтасининг ҳам исмини эслаб қололмади. Улар одатдагидай, учдан бир қисм ирланд, учдан бир қисм италян, учдан бир қисм яҳудий эдилар. У Бернс билан ёнма-ён ўтирганида овқат сарқитларини йиғиштириб олгани официантлар келишди. Икки официант кўчма барни гилдиратганча ликёрлар, брендилар, вискилар ва қаҳвалар улашди.

— Иккита қироллик қаҳвасидан, — буюртма берди Бернс.

Палмер официантлардан бирининг иккита идишга яримлатиб қаҳва қуйганини, унинг шериги эса уларнинг ҳар икковига ҳам бренди билан лиммо-лим қилиб тўлғазганини, сўнг уларни ўзи ва Бернс олдига қўйишганини кузатиб турарди.

— Менга керак эмас, — деди Палмер босиқ овозда. Стол теваарагида суҳбат қайта жонланганди. — Озгина музли виски кифоя.

Столнинг нариги томон ўртасида семиз юз эгаларидан бири ўрнидан турди-да, қошиқча билан стаканни аста уриб қўйди.

— Жентльменлар, — деди у, — бизнинг кичиккина зиёфат иштирокчиларимиз номидан сизлар ҳозиргина танишганимиз мистер Палмерга хуш келибсиз демоқчиман. Унинг зиёфатимизда иштирок этолмаганидан жуда афсусдамиз, аммо айб Буффалодан кеч учиб келган самолётда. Мен таомилга риоя қилишингизни илтимос қиламан, шунинг учун ортиқча такаллуфларсиз унга сўз беришимга изн бергайсиз. Вудс Палмер, “Юнайтед банк энд траст компани”.

У то ўрнидан туриб, таъзим қилиб, жилмайишга ҳаракат қилар экан, уни жиддий чапақлар билан олқишлаб туришди. Аввалига нотаниш одамларга қараб жилмайиш осон бўлмади, бироқ сал ўтмай у бунга кўникиб кетди.

— Жентльменлар, — деди у, — дарҳақиқат, мана шундай ажойиб зиёфатни бой берганимдан нечоғли афсусда эканимни айтсам, заррача ёлғон гапирмаган бўлар эдим. Бундай деётганимнинг сабаби шундаки, бу вақтни сизлар билан яқиндан танишишга сарфлаганимда нур устига нур бўлар эди, албатта, самолётлардаги зиёфатлардан кўра бундай зиёфатларни афзал кўраётганидан шундай деяпти деб ўйламасликларингизни сўрардим.

У кулиб бўлишларини кутиб турди-да, сўнг Бернс бир неча кун олдин унга сўзлаб берган бир узун қизиқ ҳазил воқеани ҳикоя қила кетди. Гарчи ўзи буни ҳеч қандай кулгили деб ўйламаса-да, Буффалодаги ҳамсуҳбатлари кулавериб ичаклари узилмаётган эди.

— Биласизлар, — давом этди у, — биз банкирларда ҳожатхона қоғози ҳақидаги бир лагифа бор. Агар биз бирданига унинг навини жамоат ҳожатхоналари навиға алмаштирингиз келиб қолса, биз бунинг учун Олбаниданми... ё Вашингтонданми олишимиз керак бўлади. Банкларни бошқариш ана шунақа марказлаштириб ташланган.

Палмер ўз тингловчиларига тинчланиб олиш ва ўтириб рекламаларни кўришга томошабинларни мажбур қилганларидек хушчақчақлик ҳақини тўлатиб қўйиш учун имконият берди.

— Жентльменлар, иш пулга келиб тақалганда, жуда эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилишга одам ўрганиб қолади. Хатони тузатиш гоят қимматга тушади. Менимча, бундай оқилона эҳтиёткорлик омонат банклари муаммосини ҳал қилишда бизнинг қароримизда қўлланмоғи шарт. — Палмер жим бўлиб қолди. — Хўш, энди кимда саволлар бор?

Столнинг тўрида ўтирган озгин юзли киши қўлини кўтарди ва Палмер унинг исмини билиб олгунча гапини бошлаб юборди.

— Мистер Палмер, — деди у баланд, хирилдоқ овозда. — Донолик ва эҳтиёткорлик — яхши нараса. Аммо бўлимлардаги мана бу билл, ёки оти нимаёйди, ўша Олбанида мана беш ё олти йилдан бери муҳокама қилиб келиняпти. Бизлар ҳаддан ташқари фаросатли ва эҳтиёткор бўлиб қолмадикмикан, нима дейсиз?

Тингловчилар кулиб юборишди. Уларни кулдирган тагдор савол эмас, англади Палмер, балки саволнинг унга қарши қаратилгани эди.

— Агар сиз иқтисодиётимизни барбод этишни мақсад қилиб қўйган ва билиб туриб уни ерга киргизиб юборишга қасд қилган бўлсангиз, бунинг учун сизга йиллар керак бўлади. Аммо ҳаммаси бирданига, бир тундаёқ кулаб тушиши мумкин. Биз сиз билан туркумлар, жадваллар билан фикрлашга ўрганиб қолганмиз, бунда эгри чизиқлар гоҳ юқорига, гоҳ пастга эгилиб чиқиб-тушиб туради. Лекин аслида ҳамма нарса ундай содир бўлмаётган бўлади. Иқтисодиётнинг мустақамлиги аёлнинг ҳимматиға ўхшайди. У кўп йиллар давомида мукамалдай бўлиб кўриниши мумкин. Тўсатдан биргина сўз унинг бошиға етади.

Сукунат чўкди. Уларнинг ҳушини жойига келтириб қўйганини Палмер тушунди. У тафсилотларға бу қадар чуқур берилмоқчи эмас эди, аммо энди кўрдикки, тўғри қилибди. У ҳатто баридан ҳам батафсилроқ қилиб тушунтириши

мумкинлигини ўйлади. Уларнинг юзларидаги ўйчан, бир қадар хўмрайган ифода, агар уларга ўзининг айнан мана шундай тоифага мансублигини айтгудек бўлса, ишончсиз ифодага осонгина айланар эди.

— Бу билан сиз бизга, — деди ҳозир бўлганлардан бири савол тариқасида, — иқтисодиётда тежамкорликка ўрин йўқ, деб айтмоқчимисиз?

— Йўқ, сэр, мутлақо ундай эмас. — Палмер чуқур уҳ тортди. — Борди-ю, сизларга шундай маълумотлар келгудек бўлса, улар халқдан чиққан бўлади, мендан эмас. Статистикани бир текшириб кўринг-а. Иш ҳақининг ҳар йили ошиб боришига қарамай, жамғармаларнинг ўртача даражаси ҳозир 15 йил олдингисидан кўн эмас. Аслида у ҳатто қисқара бошлаган.

— Булар ҳаммаси тўғри. Лекин иш ҳақи билан баробарида ҳаёт қиймати ўсаяпти-ку, — ён бермасди савол берувчи.

— Тўғри, — унга кўшилди Палмер, — ойликка яшовчи ўртача одамни айнан мана шу нарса гангитиб қўйган. У эрта-индин эмас, айнан нима учун бугун пул сарфлаши сабабларидан биттаси шудир. Бу одам бугун сақлаб қўйилган долларни беш йилдан кейин, масалан, машина сотиб олиш учун етарли пул жамғарганида олдинги харид қобилиятини йўқотган бўлади.

Тўсатдан орага чўмган сукунат Палмерга уларнинг кўнглига яна бир бор ғулгула солганидан дарак берди. Энди гапнинг пўсткалдаси, деб ўйлади у, айнаи ҳолда бирон чора кўришда ўзларини ночор сезмасликлари учун уларни тушкунликка туширмаслик керак.

— Назаримда, — тилга кирди Палмердан бир нечта студ нарида ўтирган жиккаккина озгин киши, — сиз маошга яшовчи ўртача одамнинг соғлом фикрига барибир умидизлик билан қараяпсиз. Биласиз, агар унга ёмон муомаллада бўлишса, у харидорларни исенга бошлайди. У шу қадар калтафаҳм бўлмаса керак.

— Тўғри, — жавоб берди Палмер. — У калтафаҳм эмас. Аммо бундоқ чуқурроқ ўйлаб кўрилса, харидорлар исёни нима дегани? Бу харид қилишдан кескин бош тортиш дегани. Истеъмолчи айтади: “То нархлар пастлашмагунча сабр қиламан”. Бу орада... Нима бўлади? Балки у молларсиз ишини ўнглаб олар? Ҳар доимгидай унинг рўпарасида учта муаммо кўндаланг туради — овқат, бошпана ва кийим-кечак. Истеъмолчи узлуксиз исён кўтаролмайди-ку, тўғрими? У ақлли одам, аввало у қандай кайфиятда бўлмасин, унинг олдида шундан бошқа йўл йўқ.

Янги саволлар кутиб, Палмер тек турарди. У тингловчилар кайфиятида қандайдир ўзгаришни ҳис қилди, аммо бу нимани англитиши ҳозирча унга маълум эмасди. Нутқнинг аввалида улар анча дўстона кайфиятда эдилар. Нутқини тугатганида эса ҳаммалари пинҳоний шубҳапарастга айланган эдилар. Кейин ҳужумга ўтиш ҳаракати бошланди. Энди улар афтидан, то кайфиятлари аниқланмагунча кутиб туришга аҳд қилган эдилар. Бирларининг юзида ҳеч қандай ифода йўқ, ўй-фикрлари аллақаяқларда кезиб юрарди. Палмер кейинги савол нима бўлганини аниқлаб олишга ёрдам берар, деб умид қилди.

— Мистер Палмер! — Семиз ҳам, ориқ ҳам эмас оппоқ сочи Макартурчасига олинган миттигина киши ўтирган жойида бетоқат типирчиларди. — Сизнингча, саноат соҳаларига хизмат қилувчи мана бу, дейлик, лицензиялар бўйича амал қилаётган корхоналарнинг бевосита келажаги қандай?

Палмер бош ирғаб қўйди ва яхши кайфият табассумини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. У улар кайфиятидаги ўзгаришни англади. Энди уларнинг қизиқиши аққолроқ кўрина бошлаганди, мавхум эмасди. Бўлажак бизнесчилар сифатида улар муайян ишчан имкониятлардан манфаатдор эдилар.

Палмер бу имкониятларни қисқача тасвирлаб берди ва яна бир қанча мана шундай саволлардан кейин йиғилиш раиси ўрнидан турди ва унга ташлақкур айтди. — Гарчанд омонат банклари ҳақидаги мақола биз учун ҳам унчалик равшан бўлмаса-да, барибир маърузангиз гоятда мароқли бўлди десам, кўпчиликнинг фикрини ифода қилган бўлур эди. Менинг тушунишимча, сиз ўз банкингизда олди-қочди суҳбатлардан кўра кўпроқ маълум муҳокамалар олиб бориш тарафдорисиз.

Палмер таъзим қилиб қўйди.

Бернс оғир хўрсинди:

— Вуди, қоқвош. Мен сенга банкир ролини қандай ўйнашни ўргатмайман. Сен менга сиёсатдон ролини қандай ўйнашни ўргатма. Бу нусхаларни ўз томонимга оғдириб олдим деб ўйлаяпсанми?

— Билмадим. Лекин мен уларни ўйлашга мажбур қилдим.

— Бизнес ҳақида, аммо сиёсат ҳақида эмас. — Бернс сигарета тутатди. Қоп-қоронғи машинада чақмоқтош алангаси унинг кўзларида майда сариқ учкунлар бўлиб акс этди. — Бизнес — бу мантиқ ва сен жуда мантиқли нутқ қилдинг. Сиёсат — бу мажбурият, у ҳар доим ҳам мантиққа асосланавермайди. Борди-ю, бу шундай бўлганида эди, борди-ю, номзодлар ва сайловчилар мантиқ қоидаларига риоя қилганларида эди, ҳар қандай сайловнинг натижаси олдиндан маълум бўлар эди.

— Гап мана бу сиёсий арбобларнинг ижтимоий мавқеи ҳақида кетмаётибди, Мак. Бу уларнинг бизнеси, бойишнинг хусусий бизнеси.

— Сен янгисан, — жавоб берди Бернс, — ва ҳар қандай янги каби бугун уйинни миридан-сиригача тушунаман деб ўзингга ишонасан. Сиёсатда мен ўқ еган чумчуқман, азизим, аммо мен ҳам барча қоидаларни билмайман.

— Унда қандай иш олиб бораялсан?

— Бугунги оқшомни олайлик, — тушунтирди Бернс. — Жуда маъқул мисол. Сен у ерда нима гапирган бўлма, улар сенга нима гапиришган бўлмасин, сен ҳамманинг олдига похол солаётганинг ҳидини бурним сезиб турганди...

Машина Қирқ иккинчи кўча ёнидаги шоҳроҳдан бурилди ва бор тезлиги билан биринчи авеңю бўйлаб Бернснинг уйи томон учиб кетди. Чап томонда БМТ биноси лип этиб кўринди-ю ғойиб бўлди.

— Сен гоҳо ўзингни ўзинг алдаётгандай туюлиб кетади менга, — давом этди Палмер кўчага қараганча. — Беш дақиқа бурун сиёсат ҳар доим ҳам мантиқли бўлавермайди, деган эдинг. Менимча, сен ўзинг ҳам унча мантиқли эмассан.

Бернс елка қисди:

— Айб бизда.

Палмер улар аллақачон Эллигинчи кўча атрофида эканликларини кўрди. Ҳозир улар ўнга буриладилар-да, Бернс турадиган ўн саккиз қаватли бино олдида тўхташади.

Дарбон машина эшигини очди ва дастакдан ушлаб, Бернс томон чўзилди.

— Салом, мистер Бернс, сэр.

Бернс машинадан тушди-да, бир дақиқа дарвоза олдида турди.

— У эсимга тушди. Насроний Барни Барук эмасмиди?

— Соф орийча протестант насл, — жавоб берди Палмер.

— Ҳа-а? — Бернс ҳамон ўйга чўмиб тик турарди. — Ҳа-а. — такрорлади у.

Улар бир-бирларига кўзларини тикишди. Шунда Палмер ўзи кутганидан ҳам ортиқ даражада Бернсга нисбатан ҳақ эканини англади. Бу одам жаҳли чиққанда мантиқ-пантиқни бир четга улоқтириб юборишдан ҳам, ўз манфаатига қарши иш тутишдан ҳам тоймайди. — ибодатхонани ўз бошига ағдариб юборган Самсоннинг ўзи дейверинг.

— Яхши ётиб тур, ўртоқжон, — деди Бернс.

Лабининг бир четини қийшайтириб, у мийигида кулиб қўйди.

— Яхши ётиб тур, Мак.

— Оғирроқ бўл, бўтам.

— Сен ҳам.

Дарбон машина эшигини ёпди. Ҳайдовчи тормозни қўйиб юборди ва машина гулдирганча тун кўйнида елиб кетди.

Қирқ тўққизинчи боб

Эрталаб соат ўнларда Палмер ўз хонаси томон кетиб борарди. Сийналари лўмбоздай котиба телефонда гаплашарди. У котибанинг: “Кетдингми? Яхши,” — деганини эшитди ва котиба гўшакни илди.

— Э-ҳа, мистер Палмер!

Палмер одимларини секинлатди.

— Хўш?

— Мистер Бэркхардт лифтда ўз хонасига кўгарилаяпти.

— Раҳмат.

Палмер хонасига кирди, столга ўтирди ва шу шанбада Утикда ирод этиши керак бўлган нутқини тахрир қилишда давом этди. Виржиния унинг ўтган кунги Бруклинда қилган нутқидан намуна олиб, қоралама қилиб қўйганди. Бир неча кундан бери эрталаблари Бернс билан суҳбати ҳақида афсусланиб мулоҳаза юритар экан, Палмер унинг агар тўлиқ бўлмаса-да, эллик фоиздан кўпроқ ҳақ эканини англаганди. Унинг нутқи, албатта, такаббурликдан холи эди, аммо у ўта майин, ўта сиполик билан ва тингловчиларга нисбатан тирноқча такаллуфсиз гапирганди. Мана, энди у қаламда нутқнинг аввалидаёқ илтифотли сўзларни ёзиб қўймоқда эди: “Қаттиқ банд бўлишингизга қарамай мен учун вақтингизни аямаганингиз ва мени сизларга мурожаат этиш шарафига муяссар этганингиз учун барчангиздан миннатдорман...” — шу топ унинг хонасига йирик-йирик одимлар билан Бэркхардт кириб келди ва эшикни гурсиллатиб ёлди.

Палмер кўзини кўтарди. Ичида ўзи билан ўзи курашгандек босс эшик олдида бир зум туриб қолди — ё дарғазаб эди, ё шунчаки ҳаво етишмаётганди. Унинг доимий қизил юзи янада қизариб кетганди, шунинг учун наридан-бери жилмайганда кўриниб кетадиган тишлари ҳайратомуз даражада оппоқ ва сунъий бўлиб кўзга ташланарди.

— Салом, Лэйн, — деди Палмер ўрнидан тураркан.

Бэркхардт нимадир деб мингирлаб қўйди-да, ўтиравер дегандек қўл силкиди.

— Бу бош ўлгур сира ташвишлардан чиқмади-чиқмади, — бидирлади у.

Палмер қўли билан рўпарадаги ўриндикни кўрсатди ва унинг қандай ўтиришини кузатиб турди.

— Қанақа ташвишлар?

— Тонгги рўзномани кўрдингми? Олбанидан хабар босилган.

— “Таймс” ва “Триб”ни ўқидим, уларда айтарлик ҳеч гап йўқ эди.

— Сен “Бюллетен”ни ўқи аввал, болам, — деди Бэркхардт паст хирилдоқ овозда. У пальтоси тугмаларини ечди ва ички чўнтагини узоқ кавлаштириб, охири ундан неча марта буклаб ташланган тутуруқсиз рўзномалардан бирини чиқарди. Палмер Бэркхардтнинг атрофидагилардан “Бюллетень” хабарларини ўқишини ва умуман уларга қизиқишини яширишга ҳаракат қилишини англади.

— Туртинчи бетда, — деди босс рўзномани столга шалоплатиб ташларкан.

— Деярли ҳеч қачон. Хўш, ўқишим керакми?

— Ҳар доим, ҳар кун сиёсий бўлим бериб борилади. — Энди Бэркхардт хиёл бемалол нафас оларди. — Сен янгисан, Вуди, шунинг учун ўзингни оқлаш имкониятига эгасан. Аммо сен шуни билишинг керакки, “Бюллетень” ҳар доим махфий ахборотни бошқа рўзномалардан бир кун олдин беради. Шу эсингда бўлсин.

Палмер бош ирғади ва Бэркхардт кўрсатган мақолани ўқий бошлади.

Бэркхардт ўрнидан турди, пальтосини стулга ташлади ва дераза олдида борди.

— Қандайдир иғво кетаяпти, — гудранди у. — Бундай мақола беҳуда юзага келмаган ва уни кимдир атайлаб ёзган. Бернсни ишга сол. Бунинг замирида нима ётганини аниқласин.

Палмер телефонга узанди.

— Менга Мак Бернсни топиб беринг, — деди у ва гўшакни олди. Сўнг Бэркхардтга юзланди: — ЮБТК акциялари кеча нақ бир банд кўтарилди.

— Бу ҳеч нима эмас.

— Доу-Жонснинг ўртача саноат индекси уч банддан ҳам пастроқ тушиб кетди. Лекин одатдаги ЮБТКга ўхшаган анча фаол банк акциялари кўтарилди.

— Мутлақо аҳамияти йўқ бунинг.

— Жет-Тех билан қўшма йиғилишимиздан сўнг Лумис ҳақида бирон нарса эшитдингизми? — сўради Палмер.

— Йўқ. Эшитишим керакмиди?

— Мен заёмлар ҳақида у янги, анча оқилона талаб қўяди деб хаёл қилгандим.

— У талаб қўймади. Мен ҳам ундан бу нарсани кутмагандим.

— Мен кутган бўлардим, — деди Палмер, — башартики, у сизни бурчакка қисиб қўя олмаганини ҳис қилганида, албатта. Бироқ модомики талаб бўлмаган экан, мен фақат тусмол қилишим мумкин эдики... — Телефон жириглади, — назорат пакетини у қарийб чўнтагимда деб ҳисоблаяпти.

— Гўшакни ол.

— Алло.

— Вудс, азизим. Wie geht's¹?

— Бугун тонгги “Бюллетен” даги мақола.

— Ҳа-а? — Бугун Бернснинг овози ҳаддан ташқари хотиржам ва дадил жаранглаётганди.

— Бунга қандай баҳо берасан?

— Менми? Сенга нима ҳам дердим, бўтам? Дуч келган гўнгни титаверишим керакми? Менинг шундай қилишимни истайсанми сен?

Симнинг нариги учида жимлик чўкди. Сўнг:

— Сен менга бир гап айтмоқчимисан, Вуди? — сўради Бернс ифодасиз оҳангда.

— Бу ерда нимагадир ишора қилинаётгандек туюлмаётгани сенга?

— Сўнгги оқшомда ўзингдан олган нарсалар, вассалом. Агар сенинг менга айтадиган гапинг бўлса, нега шартта олдимга келиб, айтиб кўя қолмайсан?

Палмер кулди:

— Яхшиси мен буни сенга сиёсатдон сифатида инъом қиламан. Мак, сен ҳаддан ташқари сезгир бўлиб кетаяпсан. Ҳеч қанақа ишора-пишора йўқ.

— Тушки танаффусда нима қиласан, Вуди?

— Бугун кўришувимиз бор.

Палмер ўйланиб қолди. Учрашмоқчи бўлса, Бернснинг ҳар доим иккала оёғини бир этикка тикиб оладиган одати бор эди, аммо ҳеч қачон бугунгидай бўлмаганди.

— Соат саккизларда сенга қаерга кўнғироқ қилай? — сўради Палмер.

— Уйга. Аммо тўққизда мен Олбанига кетаман.

— Яхши. — жавоб берди Палмер, — мен сенга кўнғироқ қилиб, қаерда учрашажагимизни айтаман.

— Жиннимни чиқариб юбординг, — деди Бернс зўрақи ҳаяжонли кесатиқ билан. — Бўпти, бўтагинам, — кўшиб қўйди у суҳбатга хотима ясаб.

— Кўришгунча. — Палмер гўшакни илди ва Бэркхардтга афтини қийшайтириб қўйди.

Хафақон бир тарзда Бэркхардт аста ўрнидан турди. Унинг ҳаракатлари қандайдир сустлашгандай эди. Ҳар доим ерга урса осмонга сапчийдиган одам ўз ёшига мувофиқ ҳолда бирданига қувватидан айрилганди. Тўғри, бу кўп ҳафтадан бери тўпланиб қолган зўриқишлар натижасими ёки “Бюллетен” даги мақоладан бевосита пайдо бўлган ҳаяжонми, буни Палмер айта олмасди.

— Келаси ҳафтада банк кўмитаси қонун лойиҳаси муҳокамага қўйилишини хабар қилганида мен Олбанига отланмоқчиман, — деди Палмер ва бу билан кекса миққийни хотиржам қиламан деб ўйлади. — Аввал Утикда бўламан, кейин Рочестерда, Олбанига эса эҳтимол пайшанбада қайтарман.

Бэркхардт бош ирғади: — Улардан сира ортда қолишни истамасдим, — деди у паст овозда, гўё биров эшитиб қолишидан қўрққандай. — Бултур ишларим беш бўлганди. Кўп кучимни олганди-ю зое кетмаганди. Бу йил эса... — У эшикка томон бурилди, сўнгра яна Палмерга ўгирилди ва унинг кўзига тикилди. — Шунинг учун ҳам бу йил сени олгандим, ўғлим. — Буни у яна Бэркхардтга айланиб, жескин оҳангда айтди. — Бунга панжа орасидан қараб бўлмайди. Агар мен чол ўтган йили уларни тўхтатиб қололган эканман, сен бу ҳаромиларнинг жонини суғуриб олишингни кутсам бўлади, борди-ю, сен бундай қилмасанг, дўстим, ЮБТК билан хайр-маъзурни насия қилаверсанг бўлади. — Бэркхардт аста кўтарилиди, Палмер ҳам, лекин у ораларидаги фарқни босс кўриб қўйиши учун оёқлари қанчалик бақувват эканини намойиш қилганча атайлаб азод ўрнидан турди.

Бэркхардтнинг истехзоли жилмайиши кўнгилдагидек чиқмади.

— Қаёққа лозим бўлса, ўша ёққа бурилавер, ўғлим. — У елкаларини ростлади, эшикни очди ва чиқиб кетди.

Палмер эшик олдида узоқ туриб қолди, чолнинг шартти кетиб, парти қолганини кўшиб ҳисоблаганда, булар бари Бэркхардтнинг уйини эмасмикан — шуни билолмай боши қотди. Бироздан сўнг у Бэркхардтнинг кўлидан ҳамма нарса келади деган хулоса ясади.

Столига қайтиб келиб у ички телефондан Виржинияга кўнғироқ қилди.

¹ Ишлар қалай? (Нем).

— Реклама бўлими. Мисс Клэри ўша ердами?

— Бир дақиқа, марҳамат, мистер Палмер, — жавоб берди қиз, қўшни столда ўтирган Виржиния эшитсин дея атайлаб йигитнинг исмига ургу бериб.

— Хўш, мистер Палмер. — Виржиния телефон олдига келди.

— Бир дақиқадан кейин олдимга кириңг.

Жувон унинг кабинетига кириб келганида Палмер унинг эгнидаги кўйлак янги эканини, нима бўлганида ҳам аввал уни кўрмаганини пайқади. Палмер қўли билан эшикни ёпинг ишорасини қилди ва жувон бурилганида юмшоқ кўйлаги остидан сийналари қандай дўмпайиб кўринишини кузатди.

— ...Агар бугун бўш бўлганингизда, ҳаммасини кўрсатган бўлардингиз.

— Қаерда?

— Билмадим. Мен Бернсга соат саккизда кўнғироқ қилишим керак. У мен билан бир-икки дақиқага кўришмоқчи эди.

— Ўзининг уйидами?

— Ҳа. Афсуски, у Олбанига соат тўққизда кетаяпти.

— Бу даҳшат, — деди жувон.

Чиқиб кетар экан, жувон эшикни авайлабгина ёпди. Йигит айланма ўриндигида оҳиста бурилди ва ёпиқ эшикдан кўзини олди.

Оқшом ҳақида ўйлар экан, у аллақачон ўзини Бернснинг квартирасида Виржиния билан кўриб турарди. Манзара қисм-қисм бўлиб, кимсасиз эшикда ёмон ўрнатилган фильмдай унинг кўз ўнгида лип-лип қилар эди. У кўзларини қисиб, гилтакни алмаштиришга ҳаракат қилди. Агар тонг бундай манзарани тақдим этса, сермахсул тинч кундан умид қилмаса ҳам бўлади.

Охири уйга кеч қайтиши ҳақида Эдис учун бирон сабаб ўйлай бошлаганида хотираларига чек қўйишнинг уддасидан чиқа олди.

Эллигинчи боб

Палмер Бернсникига кечки 8.15 дан кейин келди. Келса, у ҳозиргина соқолини қиртишлаган ва кийиниб олган экан, даҳлиздаги столчада икки костюмлик жомадон очиқ турибди. — Бирон нарса ичамизми, Вудс? — Палмерга мурожаат қилди Бернс, унинг ортидан меҳмонхона бўлмага борар экан. — Машина яна 15 дақиқадан кейин келади. Мен Вестчестр аэродромига 9.30 га бориб туришим керак.

— Ўшанақаси Олбанига учиб кетасанми?

— Бу энг майда авиайўлларидан бири, — тушунтирди Бернс ётоқ бўлмага кира туриб. — Лекин менга барибир. Янги турбовинтиллерга қараганда майда самолётлар анча хавфсиз.

— Эҳтимол. — Палмер вискини қаттиқ-қаттиқ чайқади. — Сен ҳам ичасанми? — қичқирди у ётоқ бўлмасига томон.

— Жинни бўлгунимча, — жавоб берди Бернс. — Йўлга нақ бир шишасини.

Палмер унга аччиқ ичимлик тайёрлади ва стаканни бар пештахтасига қўйди.

— Мени нега кўрғинг келиб қолди, Мак?

— Гаплашадиган вақтимиз келган деб ўйлайсанми? — сўради Бернс, хонага қайтаркан. У бир даста қоғоз кўтариб келиб, уни даҳлиздаги столчага қўйди. — Дўстона суҳбат.

— Қачон десанг тайёрман, ўртоқжон.

— Менга худди шуниси керак. — Бернс қайтиб келди, стаканини қўлига олди ва тахтага ўтирди.

— Соғ бўл!

— Соғ бўл!

Улар ичишди-да, сукутга чўмишди. Палмер пастда Ист Ривер шоҳроҳида машиналарнинг гувиллашига қулоқ солиб туришарди. У ўтирилди-да, Куинсборо кўпригига қараган деразадан кўз солди. Илиқ газ тумани орасидан кўприк жимирлаб кўринарди.

— Биз “Бюллетень” мухбирларидан суриштириб кўрдик, — деди у охири.

— Жиммиданми? — Бернснинг овозида ташвишдан асар йўқ эди. — Калаванинг учи топилгандир?

— Топилди. — Палмер оҳиста хўрсиниб, ўтирилди ва Бернснинг рўпарасидан ўтирди. — Манба номини топдик.

— Жимми уни сенга бердимми? — Бернснинг кўзи ажаблангандек хотиржам қарарди. — Ҳа, билдим. У Жинни Клэрига айтган.

— Энг кулгилиси шундаки, — давом этди Палмер, — мен билган нарса бўлиб чиқди.

Бернс сапчиб турди-да, Палмернинг олдидан югуриб ўтиб дераза олдига борди. Худди сахнадагидай, у деразага орқа қилиб санъаткорларча ўгирилди. Унинг чўзинчоқ юзи бадтар чўзилди.

— Вуди, бошқалар каби менинг ҳам сабр қосам тубсиз эмас. Сен мени боши берк йўлларга бошляяпсан, ва мен...

— Сени бундан ҳам чалкаш йўлга олиб кириш учун нима қилишим керак, Мак?

— Биргина ўйламасдан қилинган айблов. — Бернснинг пастки лаби таранг торғди.

— Бунақа айбловларим тўлиб ётибди. Энг тўғриси танилашимга бир сония сабр қил. — Палмер Бернснинг одатдаги малла башарасини кузатди. Энди унинг ёноқ ва манглайи қандай қизараётгани яққол кўриниб турарди.

— Палмер, — гап бошлади Бернс бирмунча таъсирсиз оҳангда. — Ўзи аввал-бошиданоқ сен ҳам, анави сассиқ чол боссингиз ҳам менга ҳеч қачон ишонмай келяписизлар, шундай эмасми?

— Шундай эмас. Бир неча ҳафта бурун ҳам мен сизга ишонар эдим. — Палмер яна вискидан ҳўплади. — Ишонганим шунчаликми, то шу бугунги кунгача ўзимга ишонмай келар эдим. Сиз рўзномада мана бу хабарни бостирганингиздан кейин нега бундай қилганингизга ақлим етмагунча сизга ишониб келаётгандим.

— Лекин бу сабаб бўлолмайди, — туюқди Бернс, — сизнинг тусмолларингиз ҳам, исботларингиз ҳам хато. Мен сизга ўзимнинг сабабимни айтдим. Нима учун энди сиз бунга ишонмас экансиз?

— Шундай қилгим келиб қолди.

— Менга ишон, Вуди, — Бернс озгин қўлларини узатди, бирдан енгидоғи игнатугмалар қандайдир жазавали ялтираб кетди. — Э худо, бизлар бир-биримизга ишонишимиз керак.

— Менга нисбатан ҳалол муносабатда бўлсанг ишонаман сенга.

— Ҳалолман.

— Синаб кўрамиз, — таклиф этди Палмер, — унча катта бўлмаган очик суҳбат қилиб кўрамиз. Менга айт-чи, штат маркази ташкилотининг ичида ҳақиқатдан нималар бўлаяпти?

Бернс бир нима демоқчи бўлди, бироқ оғзини очганча тек туриб қолди. У Палмерга бир мунча муддат тикилиб турди, сўнг унинг оғзи ёпилди, қўллари ҳар икки ёнида осилди ва у орқадаги диванга қараб кетди. Ўтирди-да, яна стаканни қўлига олиб, гўё ўзича енгил кулиб қўйди.

— Янги одам дегани ҳам шунақа фаҳм-фаросатли бўладими? — мурожаат қилди у диван ёнидаги бўшлиққа. — Ёки қизалоқ Клэри буни маълумотлар билан боқаяптими?

— У менга ахборотларни етказиб туради. — деди Палмер, — йилига эллик минг доллар маош оладиган маслаҳатчингдан ҳам кўпроқ маълумотлар келтиради.

Бернс бошини кўтарди ва Палмерга қаттиқ тикилди...

— Мен сенга вазиятни тўла изоҳлаб берганим йўқ, Вуди, — аста деди у. — Штат чеккаларидан менга нотинч миш-мишлар келиб турибди.

Палмер олдинга интилди:

— Қанақа миш-мишлар? Қаердан?

— Ван Калхейннинг у ерда одамлари бор. Хиёл майда тижорат банкларидан айримлари омонат банклари томонига ўтиб кетаётгани ҳақидаги маълумотларни олдик. Уларнинг йўқотадиган нарсалари йўқ, чунки улар майда. Улар йирик марказий тижорат банкларини ёмон кўрадилар.

— Бу беманъни гап! — қарийб қичқириб деди Палмер. — Улар бизга боғлиқ-ку. Биз уларнинг муҳбир банки бўламиз. Биз уларнинг қўйилмаларини сотиб оламиз. Биз улар учун қимматбаҳо қоғозларни сотиб оламиз ва сотамиз. Эй худойим, биз уларга бейсбол биринчилиги матчларига ва Бродвейдаги томошаларга билетлар олиб берамиз, улар шаҳарга келганларида ўзларининг эрмаклари билан бўлиб, бизнинг дабдабали хусусий идораларимизда айланиб юришади. Биз улар учун ҳамма нарсани қиламиз...

Палмер меҳмонхона бўлмасига қайтди ва соатига қаради, Виржиниянинг кўнгириғига ҳам анча вақт бор эди. У яримлаган стаканни олди ва унга тоза вискидан қуйди, сўнг дераза олдига келди-да, кўприкка тикилди.

Кўприк Куинсга ва шунақаси омонат банклари бутун бир лашкарининг бўронли марказларидан бири Лонг-Айлендга олиб борарди. Барибир ҳам, у агар Жет-Тех пуфлаб шиширмаганида бу лашкар омон қолармиди? — ўзига-ўзи савол берди Палмер.

У стаканни оғзига олиб борди ва ичаётгани муздан хиёл совиган тоза виски эканини англади. Аммо ўзини ичишдан тортиш шартмикан? Бу оқшом унинг ҳеч қандай қиладиган иши йўқ. Агар тормоз марказлари ичкиликдан бироз тўмтоқлашса, янада каттароқ бўладиган лаззатни ҳисобга олмаганда, албатта.

Аслида Виржиниянинг у билан яна учрашиш хоҳиши Палмерни хайратга солгани йўқ. Қисман шунинг учунки, у жувонга ўша оқшомда, сиз билан муносабатларни узаман деб айтганида унга чинакамига ишонмаганди. Эҳтимол, эслади Палмер, бу шунчаки йўл топиш масаласи эди. Жувоннинг бошқа йўли йўқ эди. Олдинги кучли муҳаббатдан асар қолмаганди. Унинг пайдо бўлишига ҳам ҳеч қандай умид-пумид йўқ эди. Жувон тўла кўнгилчанлик нуқтаи назаридангина ишқий алоқа бошлаганди.

Борди-ю, улар бу алоқани узгудек бўлсалар, тушунди йигит энди, жувон ҳеч қачон қараб бурила олмай қолади, дарвоқе Палмер ҳам. Палмернинг оиласи бор, бу оила Виржиния учун онага қараганда Палмер учун кўпроқ ҳиссий манба бўлиб ҳисобланарди. Уларнинг иккови ҳам дақиқа таъсири остида бир-бирига сурилиб қолган эди, ҳолатлар муштараклиги, бир хилдаги очлик, ўзаро интилишининг юзага келган ҳали заиф туйғуси уларни ҳаракат қилишга ундарди. Шу боисдан ҳам улардаги очлик шу қадар катта эдики, улар олдиндан ўрганиш бўлиб қолган одобли расмиятчиликлар билан тезгина ажрашиб кетар эдилар.

Палмер дарёда қуйига қараб сузиб кетаётган ихчам шатакчи кемага қараб қолди, оғноқ кўпик тошиб, унинг қоп-қора сувга урилган тумшуғи узра қалпоқдай осилиб қоларди.

Мийиғида кулиб, Палмер кутишга тоқати йўқлигидан ўзи билан Виржиния бутун дунёга, тезда лаззат олиш ва ўз очлигини тезроқ қондириш учун ўзини сарф қилиб юборадиган миллионлаб одамларга ўхшатди.

Эшикнинг оҳиста тикилгани эшитилди. Бир марта, кейин яна бир марта. Палмер кўзини очди ва ўгирилди. Вужудини сабабсиз ғазаб чуллаган эди. Қандайдир ярамас, қандайдир жонга тегувчи ярамас махлуқ унинг режаларини бузишга, чалкаштиришга, ташвишга солишга қасд қилган. Қандайдир югурдакми, дорбонми бўлса керак... Ёки Бернсмикин?

Палмернинг лаблари қимтилди. Агар бу Бернс бўлса, Виржинияга телефондан нима деб жавоб беради? Кўнгироққа Бернс жавоб қилади. Жувон унинг овозини таниб, ҳеч нима демай гўшакни илиб қўярмикан? Кечроқ телефон қилармикан? Ёки оқшом бутунлай расво бўлармикан?

Палмер эшик олдига келди.

— Ким?

Қандайдир минғирлаган, жуда паст ва маъносиз минғирлаган овоз келди. Йигит асабий башарасини тириштирди, кулфни пайпаслади ва эшикни очди. У ерда Виржиния турарди.

Эллик биринчи боб

Палмер бироз уйқусираб ётди. Виржиния унинг ёнида жим ётар эди. Жувон салгина қимирлаган эди, йигит дарҳол уйғонди. Йигит қимир этмай ётар, кўзлари юмук, бир текис ва чуқур-чуқур нафас оларди. Жувон яна бир қимирлаб қўлини ўзининг устидан юрғазиб ўтганида ҳам у қимир этмай ётаверди. Нима учун бундай қилаётганига ўзининг ҳам ақли етмаётганди.

Бирмунча муддат ўтгач, у чақмоқтошнинг қисқагина ширқ этган овозини эшитди. Сўнг сигарета тутуни ҳиди димоғига урилди.

— Уйғондингми? — жуда паст овозда шивирлади жувон.

Палмер секин ва чуқур-чуқур нафас оларди. Тезда жувон эҳтиёткорлик билан тўшакдан турди. Палмер унинг нафас чиқарганини эшитди, афтидан

сигарета тугунини пуфлади. Йигит кўзини очди ва атиги бир-икки метр наридаги жувоннинг танасини томоша қила бошлади. Жувон пардани суриб, кўчадаги нимагадир қарамокда эди. Меҳмонхона бўлмага қараб очилган эшик орқали тушаётган тарқоқ нур соя туширмасдан жувоннинг думбалари оралигидаги биргина чуқурликдан ташқари баданининг ҳамма жойини ёритиб турарди.

Хонадан ташқаридаги нимагадир маҳтиё бўлган ва уни кузатиб турган нигоҳни сезмаган ҳолда жувон мутлақо бошқача кўринарди. Нега шундай экан-а?

Балки, деб ўйлади Палмер, мен уни тинч ҳолатда умуман кам кўрган-нимдандир. Ҳатто у ўтирган вақтда ҳам — ёзув столида, масалан, — йигит уни тинч ҳолатда турибди деб айта олмасди. Ундаги нимадир, эҳтимол кўзларининг ҳаракатими ёки овозими, йигитга алайна-ошқор жувон — ҳаракатда деб айтиб тургандай бўлади. Жувонга нисбатан эса бу қарийб ҳар доим ҳаққоний бўлар эди, деган тўхтамга келди у. Жувонда қандайдир жўшқин зўриқиш акс этиб турарди.

Айни дамда мен унинг кўзларини кўрмаяпман, ўйлади Палмер, бундан ташқари уни уйғотиб юбормаслик учун жувон нафасини ичига ютган. У жувонни уйдаги ўз хонасида қандай бўлса, шундай кўриб турарди — бир тирсаги билан дераза ёнидаги деворга суянган, гавдаси оғирлигини бир оёғига солган, иккинчи оёғи тиззасидан эркин букилган. Йигит унинг оёғи қафтини, устини, хиёл дағаллашган товонини томоша қилди. Ҳатто бутун тана вазнини кўтариб турган тўпиғи жудаям ингичкалигини йигит биринчи марга кўриб туриши эди.

Жувон аста хўрсиниб қўйди ва Палмер бу товуш сирини билишга ҳаракат қилди. Унда, деб ўйлади йигит, ҳис этилган қониқиш ҳам, танҳо ва тинчликда қолмаслик хоҳиши ҳам бор. Борли-ю, улар ўртасида қандайдир умумийлик бўлса, бу ҳаммадан ҳам зўриқишдан бирагўла халос бўлишга ва барча хаёларни иткитиб ташлашга ноқобиллик эди.

Эҳтимол, ўйлади Палмер, бу ақл борлигининг бадбахт натижасидир. У ётар экан, кўзлари жувоннинг оёқлари бўйлаб гоҳ юқорига, гоҳ пасга қадар ўрлади, қандайдир ҳеч нарсани ўйламайдиган, ёқимли зўриқишдан кейин бошланувчи сокин ҳолатда ётарди у.

Гарчи жувон баданини томоша қилиш унга лаззат бағишлайётган бўлса-да, у кўзлари юмилиб кетаётганини сезди. У мушоҳадалари қандайдир янада салки тортиб, ҳаққониятдан узоқлашиб бораётгандай бир туйғуни ҳис этди. Нима бўлганда ҳам унга ўйланиб ол, ўзича хаёлидан ўтказди Палмер.

Палмер диққатини аста улар келаётган ва кўзга элас чалинаётган йўлга тортди. Эдис, уйқусираб деди ўзича, ортиқча шовқин кўтармайди, унинг болалари билан кўришувига нисбатан иложсиз қаттиқ шартлар ҳам қўймайди.

Виржиниянинг, албатта, банкдан кетишига тўғри келади. Шу ҳолатдан келиб чиқиб, унинг ҳам ковушини тўғрилаб қўйишлари тайин.

Мудроқ ҳолатда Палмер ўзининг молиявий ишларини таҳлил қила бошлади. Мулкнинг ярмини — бирваракай ёки қисмларга бўлиб тўлаш шарт билан — Эдис учун уйига, шунингдек у болалари учун турли трест жамғармаларига қўшимча тариқасида Эдис учун етарли бўлади — қолгани унинг бутун умрига кифоя қилармикан? Мутлоқ минимум сифатида эр ва хотин нима ҳисобига бемалол яшаш мумкин? Унинг бунга ақли етмасди. Ун мингми? Йигирмами? Банкни ташлаб кетганларидан кейин улар узоқ сафар қиладиларми? Эҳтимол. Улар хорижга бориб яшашлари мумкин. Испания, балки, ёки Урта ер денгизидан биронта орол.

У ўзи ва Виржинияни хилват соҳилда, денгиз чуқурликлари орасида тасаввур этишга уринди ва буни кўз олдига келтиришдан ожиз қолди. Осонгина тасаввур этиш билан ўзини олис Риверада қалгираб турган ҳолда кўришнинг улдасидан чиқолмайдиган одамлар учун шаҳар эҳтимол тугилган ягона турар-жой эди. Шаҳардаги ҳаёт эса қиммат туради. Йилига 40 минг долларми? Модомики, тасаввур қилди Палмер, унинг яна кам деганда ўттиз йил яшаш нияти бор, бу эса харажатларга бир миллиондан ортиқ кетишини аниқлатади. Ажрашувдан кейин бундай катта пулга ҳеч қачон умид боғлай олмайди. Борли-ю, харажатларни қисқартирса-чи? Чорак миллиондан фоизи йилига 12500 долларни ташкил этади. Бунга асосий маблағнинг яна 12500 долларини қўшади. Унинг қисқариб борувчи асосий маблағининг фоизлари камайиб борган бир вақтда у асосий маблағининг

барча энг катта суммаларини сарфлайди ва ўттиз йилнинг охири қашшоқликка бориб тақалади. Бироқ бисотида йилига 25000 доллар бўлиб, унга...

У яна ирода кучи билан фикрларини асосий изга қайтарди. Асосий маблагдан олиш фикрининг ўзиданоқ у ларзага тушар эди. Балки бошқа йўли бордир.

Албатта, агар ажрашганидан кейин у Виржиния билан турмуш қурмаса, унда ЮБТҚдаги хизматдан келадиган унинг даромади унга бемалол егиб-ортар эди. Улар бир неча йилни тишларини тишига қўйиб ўтказар эдилар. Кейин, улар турмуш қурганларидан сўнг уларнинг гарданига ҳеч қандай оғир юк тушмасди. У ЮБТҚда қолаверган бўларди. Албатта, у Виржиниядан бир неча йил сабр қилишни ўтиниб сўрарди, бу вақт давомида уларнинг турмуши ҳозирги муносабатларидек сир бўлиб қолаверарди.

Виржинияга уйланиш ўзи нима дегани, қизиқувчанлик билан уйлади Палмер. Унинг шахвоний нафси кучли бўлиб қолишини Палмер аниқ-тиниқ ҳис этар эди. Унинг ўз нафси рисоладагидек бўлишига Палмер амин эди. Тўғри, вақти-вақти билан оладиган лаззатлари бир неча соат оралиги билан кўп йиллик бир зайлдаги эр-хотинлик яқинлиги ўртасида фарқи бор. Унинг бундай вазиятни олдиндан билишга ёрдам берувчи етарли тажрибага эга эмаслигини фаҳмлаб, Палмер бирмунча бесаранжомлик сездди. Эдис билан кечган ҳаёти, ҳатто энг бошдан ҳам, жинсий алоқаларга унчалик бой бўлмаганди. Ҳафтасига бир марта — асосан улар турмушининг мароми ана шундай эди.

Палмер хотини билан ораларида ҳеч қачон кутилмаган, тасодифий яқинлик бўлмаганини эслади. Ҳаммаси қарийб жадвалдагидек кечарди, одатда жума ва шанба кунлари, сабаби эртасига тўйиб ухлаб олиш учун имкон бўлсин. Бирон марта ҳам навбатдан ташқари ҳолатда йўл қўйилмаган эди. Бундай тартиб ўз-ўзидан юзага келарди: Палмер ялинарди, хотини эса кўнлаб узрли сабабларни рўқач қилиб, мулојимлик билан рад этар эди. Бундан ташқари, албатта, олдиндан тасаввур этмаган мураккабликлар бўларди. Масалан, улардан биронтаси тумов бўлиб қолганда ёки ошқозони безовта қилганида, ёки боши оғриганда Эдис бу иш билан шуғулланишни жоиз деб билмасди. Бу ҳам етмагандай, Эдис бир қанча филантропик жамиятларнинг фаол аъзоси эди; бу гуруҳларнинг йигин ва тadbирларига қўшимча кейинчалик келган Ота-оналар ва ўқитувчилар уюшмаси йигилишлари эр-хотинлик яқинлашувининг бутун жараёнини театрга бориш ва қариндош-уруғларни зиёфати таклиф этишлар билан бир қаторда улар турмуши тарзини иккинчи даражали нарсага айлантириб қўйганди.

Палмер кўзини юмди-да, фикрларини бир амаллаб изга солишга уринди. Бунда Эдисни айблаш мумкин эмас, уйлади у. Модалар журнали сувратларининг услубига монанд тарзда у гоёт жозибадор эди. Эрига нисбатан жисмоний мойилликнинг йўқлиги Палмернинг уйга кеч қайтгандаги мана бу барча кечки зиёфатларнинг, ва яна бунгача Чикагодаги ўзини ножўя сўзлар билан итариб ташлашга хотинини мажбур этган барча оқшомларнинг қисман натижаси ҳисобланади. У ҳеч қачон хотинига тиқилинч қилмасди, Эдиснинг эса унинг нималарга қодирлигини яхшироқ билиши учун имкони бўлмасди. Фақат Виржиниягина унинг жинсий иштаҳаси нечоғли кучлилигини ёки бу иштаҳа лаззати йигит учун нечоғли муҳим бўлиши мумкинлигини намойиш этди.

Элик иккинчи боб

Палмер уни уйига таксида олиб бориб қўймоқчи бўлди. Бироқ соат миллари аллақачон тонгги 6.30 ни кўрсатиб турарди, шу боис Бернсинг уйдан унга ўздан олдинроқ чиқиб кетишга рухсат берди. Квартиранинг “тоза уй”га айланганидан 15 дақиқа ўтиб, Палмер ергача бир қават етмай лифтдан чиқди ва ён эшикдан бинони тарк этди. У Ист Ривер шоҳроҳидан бурилиб кетган, рулда жаҳддор ҳайдовчи ўтирган бир таксини тутди. У Айдуайлддан одам олиб келган бўлиб, қайтишида чиқадиган ҳеч ким йўқ эди. Бутун йўл давомида жимжимадор бетонли уйига етгунча Палмер ҳайдовчининг аламли нолишларини тинглаб келди.

У машина кўздан йўқолгунча кутиб турди-да, уйига қараб кетди. Кўча тип-тиниқ бўлиб, ҳаво совуқ эди. Тонг ғира-шираси кўзга ташланиб қолган бўлса-да, осмон қўрғошиндай оғир кўринарди.

Палмер пальтоси, шляпаси ва шарфини илар экан, ичкарида ҳам ташқаридагидай кулранг ёғду ҳукмрон эканини ҳис этди. Атрофидаги ҳамма нарса гўё тош қотган. Ёқимсиз ғира-ширада зинапояннинг табиий эман ранги қандайдир дағал эди. Иккинчи қаватда ботинкасини ечиш учун Палмер бир зум тўхтади ва бу ҳаёт нима учун ҳар доим журналлардан кулгили сувратларни кўчириб олади, деб хаёлидан ўтказди.

У катта ётоқ бўлма ёнидаги ваннада устки кийимларини ечди. Аввалига ўзини энди тургандай қилиб кўрсатсаммикин деган бехуда ўйни кечирди кўнглида. Агар Эдис ухлаб ётган бўлса, бу иш гоётада қийин эди. Агар шундай қилиш лозим бўлса, аввал тўшакни бетартиб ҳолга келтириши, ваннага қайтиб бориши ва хотинини уйғотиш учун душ сувини шариллаб оқизиб қўйиши керак бўларди. У ётоқ бўлмага кўз солди. Эдис ухлаётгандек эди. Палмернинг тўшаги ёйилиб ётарди. Яланг оёқлари билан товушсиз юриб, у йўлакай ички қўйлагини ечганча хотинига яқинлашди. Сўнг аста эҳтиёткор ҳаракатлар билан ёстиғи ва чойшабини титиб қўйди.

Ваннага қайтиб келиб, у трусигини ечди-да, бутун бўйи билан ўзини ойнага солди. Ойнани бу ерга ўрнаштириш Эдисдан чиққанди. Ҳар икковига ўз вазнларини кузатиб боришга ёрдам бериб, ойна катта аҳамият қасб этишига Эдис амин эди. Ҳозир ойна Палмерга даҳшатли маълумотни тақдим этиб турарди: нақ киндиги тагида қизил-қўкиш тиш излари-мана мен деб турарди Палмер ойнага яқинроқ келиб разм солиб қаради ва шаклидан унинг қандай келиб чиққанини пайқаш қийинлигини билди. Ўзича маънодор бош ирғаб қўйди-да, душ дастасини буради ва иссиқ ва совуқ ўртасидаги чизикқа келтириб қўйди. Сув шовқини хонани тўлдирди. У душ тагида туриб олди-да, баданини совунлай бошлади.

Эшикдан уйқусираган, тумшайган, деярли кўзга ташланмайдиган қошлари ўртасида иккита тик ажин ҳосил қилган Эдис пайдо бўлганда Палмер ювиниб-артиниб, ҳаммом халатини кийиб олганди.

— Салом, — мулоим оҳангда деди Палмер.

— Ҳм. Қачон келдинг худо ярлақаб?

Палмер хотинининг тиниқ қора кўзларига синчков тикилди. Сурмасиз улар кичик ва уникқандек кўринарди.

— Қизик, — жавоб берди Палмер саволга савол билан, — тинчликми? Эрта уйғонибсан?

Сийқаси чиққан олиб қочишдан уйқуга тўймаган Эдиснинг энсаси қотди.

— Соат бирда ҳам уйғоқ эдим. Сендан эса дарак йўқ.

— Иккигача сабринг етмайди-ку, — жавоб берди Палмер бунга. — Тош қотиб ухлаб ётибсан.

Дастлабки саволига жавоб бермаганини билиб турса ҳам Эдис сир бой бермади. Бунинг ўрнига ювиниш хонасига борди-да, тиш чўткасига қўл чўзди. У тишини юва бошлади, Палмер эса соқол чўткани намлаб, стаканда совун кўпиртирди. Ванна ичини ялпиз аралаш энгил лаванда ҳиди тутди. Шиша деворда қизғиш ёғду жилваланди. Палмер юзини чайди-да, соқолини қиртишлай бошлади. Аҳён-аҳёнда у хотинига кўз ташлаб қўярди — суриштиришга тушиб кетмоқчи эмасми, ишқилиб. Бирдан хотинини анчадан бери бундай ҳолда кўрмаганини эслаб, унга разм сола бошлади. Улар меҳмонхонада туришганида ваннахонага фақат бир киши сиғарди. Улар бу уйга кўчиб келганларидан буён Эдис негадир ҳар куни ундан олдин келиб ювинарди.

Юмшоқ эластик пижама худди ҳомиладор аёллардай Эдиснинг елкасида шалвираб турарди. Тепадан тушиб турган оч пушти нурда пижама янада тўқ кўк бўлиб кўринарди. Девордаги иситгичлар яхши ишлаб турганига қарамай, Эдиснинг энсиз яланг оёқлари ва болдирчалари совқотганидан гоё аянчли кўринмоқда эди. Хотинини тишини тозалаб бўлиб, баланд бўйли шишадан аллақандай сутранг суюқлик олиб, юзини чайётганини кузатар экан, Палмер унинг думбалари силкинишидан сониди осилиб турган иштони аста сирғалиб, оёқлари атрофига тахлиниб тушганини кўрди, тушган кийим чеккасида фақат оёқ бармоқларигина чиқиб турарди.

Палмер кийинишга чоғлангунча хотини ётоқ бўлмадан чиқиб келди. Халатни ечишдан олдин тишланган жойни беркитиш учун Палмер трусигини тортиб қўйди. Бир неча дақиқадан кейин у ошхонага кирган эди, қараса, у ерда ҳеч

ким йўқ экан, дастурхон ёзилмаган. У ошхонага борди. Ола-була гулдор қавиқли халатида миссис Кейж чойнакка совуқ сув тўлдираётганди.

— Салом. Миссис Палмер қани?

Бирмунча муддат ҳеч нима деб жавоб бермай, ошхона бекаси унга қараб турди.

— Тепада. Нима, соатим орқадамикан? Меники етти ярим бўлди.

Палмер ўзининг соатига қаради.

— Тўғри.

— Бугун эрта турибсиз, — деди аёл, — салом.

Ошхонадан чиқиб кетар экан, Палмер жиддий жилмайиб кўйди. Олагдагидан эрта турганим ҳам ҳеч нимани англамайди, ўзига тасалли берди у. У узун эгма зинапойлардан катта эшик олдига тушиб борди-да, эшикни очди. Эшик ва девор оралиғидаги бўшлиққа кўздан яширин ташлаб кўйилган газеталарни пайпаслаб топгунча шамолсиз қиш тонгининг кучли изғирини барибир баданини тешиб юборгудек бўлди. Газеталарни топиб ичкарига шошилди ва яна зинадан кўтарилиб, “Таймс”даги Олбани хабарини ўқишга тугинди. Афтидан, айна вақтда у ерда баҳсли қонун лойиҳалари ҳаддан ташқари кўп эди, аммо бўлимлар ҳақидаги қонун лойиҳалари ҳақида эса бир оғиз ҳам гап йўқ эди.

Палмер “Герльд трибюн” ҳисоботини мутолаа қилганча биринчи қават майдончасида турар эди. Ўз одати бўйича Олбанидаги воқеаларни ўзаро бўлашиб, газеталар иккита мақола берад эдилар. Бири далилларни хабар қилса, иккинчиси бу воқеалар ривожини шарҳлар эди. Ҳар доимгидек, гапнинг тағига етиш учун ҳар иккала мақолани ёдлаб олиш заруратидан ҳаёл гижиниш ҳис этарди. Шундай бўлса-да, воқеаларни танқид этаётган мақола тағида майда ҳарфлар билан рошғи қисқа хабарларга кўзи тушди. Уларда турли миш-мишлар баён этилганди.

“Манба катта ҳам, кичик ҳам эмас, Виктор С., Катта Вик эса иттифоқдошларига омонат банклари бўлимлари ҳақидаги қонун лойиҳаси муносабати билан Тамманининг мустаҳкам муҳолифатида парокандалик ҳақидаги миш-мишларда заррача ҳақиқат йўқ. Унинг мавжуд ҳолатидан анча кўнгли тўқ бўлиб кўринувчи *atter ego*, публицист Мак Бернс штатнинг фарбий округлари бўйлаб кичикроқ саёҳат қилмоқда”.

Палмер титраб кетди.

Юқори пилапойяда сайқаллаб кетиб, панжарадан ушлаб қолди ва ҳар иккала газета тушди. У газеталарни ердан олди-да, ётоқ бўлмага йўл олди.

“Таймс”ни Эдиснинг каравотига ташлаб, у ўзининг каравотига ўтирди, тиззаларини маҳкам қисиб, “Геральд трибюн”ни нима қилсам экан деб ўйланиб қолди. Саросималанганидан ҳатто газетани чойшаб тағига яширмоқчи бўлди. Сўнг ўзини қўлга олди-да, ўрнидан турди. Жуда секин ҳаракат қилганча у эшик олдига келди, залда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, тезгина катта эшик олдига келди. Уни очиб, кўчага чиқди. Қора пальтоли икки киши унга пешвоз келарди. Уларнинг ўтиб кетишини пойлаб турди. Совуқ унинг кўйлак ва шимлари орасига кириб кетмоқда эди. Қорни ичида енгил титроқ турганини ҳис этди. У дарров эгилди-да, газетани кўчада икки уй нарида турган машина остига улоқтирди. Тезда уйга кирди, эшикни ёпди ва исиниб олгани бироз тик турди.

Нафасини ростлаган бўлса-да, энди ўзини қўлга олиб, бутунлай хотиржам ҳолда у хабардаги қандай нарса уни ҳаяжонга солганини аниқлашга қарор қилди: кеча кечкурун Бернс Олбанида бўлганми, (ҳолбуки Эдис уни Нью-Йоркда деб айтганди), ёки бу суллоҳ унинг олдига поҳол тўшаб кетганича Палмердан олдин чекка жойлардаги банкирлар билан суҳбатлашганми?

Атиги қирқ дақиқа ичида у учинчи марта зинадан кўтарила бошлади, бироқ бу гал қулогига нонишгага тўшланганларнинг ғовур-ғувури чалинмоқда эди. Афтидан, газетадаги хабарни энди оилавий бўлиб муҳокама қилишадиганга ўхшайди. У йўл ярмида тўхтади. Газетани гўмдон қилди. Эдис бошқа нусхасини топишга ҳаракат қилмаса керак. Бу томондан кўнгли тинч. Аммо Бернсни нима қилиш керак?

Палмер емак бўлмага кирди ва Жеррининг санчқи, пичоқ ва қошиқларни териб қўяётганини кўрди.

— Хелло, кўринишингиз худди кўлида бурга ўлдирган одамга ўхшайди.

Палмер им қоқиб кўйди.

— Дарвоқе, яхши ётиб турдиларингми? — деди у.

Галстугини тўғрилаб, хонага судралганча Вуди кирди. У ўз ўрнига ўтирди-да, стакандаги шарбатни бир дафъадаёқ шундай симирдики, ҳатто энтикиб юборди.

— Салом, ота, — деди у бирдан сўнг.

— Дурустмисан? — Палмер овозидан асабийлашганини сездирмасликка ҳаракат қилди. Бориб ўз жойига, оила бошлиғи ўрнига ўтирди, энсасидан сал юқорида мияси лўқиллаб оғриётганини ҳис қилди. У оловда тобланган нон тўғрамига қўл чўзган Вудидан кўз олмай шарбатдан ҳўплай бошлади.

— Шошма, — ўглини туртди у. — Ҳали ҳамма келгани йўқ.

Вуди елка қисиб қўйди ва столга келиб ўтираётган синглисига маъноли қаради.

Палмер ўзига қаҳва қўйди-да, қаҳва чойнагини Жеррига узатди.

— Ойингнинг пиёласига қуй.

— Унинг пиёласи лиммо-лим, — гудранди қиз. — Совиб, ичолмайдиган бўлиб ётибди.

Палмер усталик билан қуймоқни улашди. Йиллар давомида ортдирган тажрибаси ҳар бир боласига ўзига қараб улуш беришни ўргатиб қўйганди — катта бўлақлар Вудига, энг кичкинаси Томга — ортиқча ўйлашга ҳожат йўқ.

— Эдис?

Хотини бош чайқади.

— Фақат қаҳва ичаман.

Палмер бир лаҳза тарадудланди. У аслида жиддийроқ овқатлангиси ҳам йўқ эди, аммо ҳузурбахш тундан кейин у одатда бўкиб овқатланар эди. Бугун ҳам шундай қилиш керак. У ўзига чўчқа гўштидан қўйди ва то униси ҳам, буниси ҳам бироз совушини кутиб, қаҳвани охиригача ичиб қўйишга ҳаракат қилди. Оғриқ энди бугун манглайига тарқалган ва аста бошининг чап томонига ўта бошлаган эди.

— Эдис, — деди Палмер, барибир асабийлашганини овозида билдирмасликка тиришиб, — бу болалардан биронтаси “илтимос” ёки “раҳмат” сўзини биладими?

— Илтимос, дадажон, яна озгина қуймоқ берасизми? — бир маромда бидирлади Вуди.

— Қуймоқ учун раҳмат, дадажон, — жўр бўлди Том.

Жерри ўй сурганча кавшанарди. Шу тариқа луқмани обдон янчиб, у оғзидаги борини ютиб юборди, одоб билан шарбатдан бир ҳўплади-да, салфеткани лабига текизди.

— Мен суюкли ота-онамнинг ҳар иккаловига ҳам, — гап бошлади у, — чуқур миннатдорчилик изҳор этаман, айниқса, менга маҳорат билан овқат сузиб берган...

Том кумуш қаҳва чойнагидаги ўз аксини ўйчан томоша қиларди. У ижирғаниб юқори лаби чеккасини хиёл кўтарди. Сўнг кўзларини қисди-да, нигоҳини у ердан узди.

— Том, — деди Палмер одатдаги оталарча ҳукмфармолик билан, — овқатингни е.

Кенжа ўғил овқат ея бошлади, Палмер ҳам.

Қуймоқнинг биринчи улуши мазаси ўртача эди. У нафис, юпқа қуймоқни ҳуш кўрарди. Бироқ бу тонгда унинг ғовак намчиллиги бирдан Палмернинг кўнглини беҳузур қилиб юборди. У Жерри томонга ўгирилди:

— Мактабда ишлар қалай?

— Ўша-ўша — бош оғриғи.

Палмер ҳозиргина у кашф этган чалғитувчи ҳаракатни чуқурлаштиришга тайёрланиб, санчқини қўйди. Фарзандлар кексайганингда таянч бўлишлари керак ва бўлганлар, ўйлади у.

Элик учинчи боб

Ўша ҳафтада жума куни Линкольннинг туғилган куни байрам қилинди. Бундай байрам уик-эндга тўғри келмаганда ишбилармонлар доирасида сезиладиган қарийб илғаб бўлмас одатдаги тазйиқ банк соҳасида билинмаётган эди. Бошқа идоралар тазйиққа бардош беролмай, бугун ишламасликлари мумкин эди, ўйлади Палмер 8.45 да ўз кабинетига кириб келар экан, бироқ банклар

Линкольннинг туғилган кунини ўз байрамлари деб тан олмасдилар. Жанубда уни байрам қилмаганлари боис шимолий банклар агар жанубий штатлардан Нью-Йоркка қандайдир мухбирлик ишлари келиб турган ҳолда очик қолаверишлари керак эди.

Гарчанд Палмер банкка йўл олганда “Таймс”ни машинада ўқиб чиққан бўлса-да, у газетани ўзи билан кабинетига олиб келганди — Олбани хабарларини яна бир қарра кўздан ўтказмаса бўлмасди, Штатнинг қонун чиқарувчи муассасалари жон талвасасида бугунги тонгги қисқагина дастлабки сессияни режалаштирдилар, у сенаторлар ва қонун чиқарувчи йиғилиш аъзоларига одатдагидан анча узоқроқ уик-эндга уйларига жўнашларига имкон бериши керак эди. Кун тартибининг бугунги тонгга қолдирилган икки банддан биттаси, Палмер кўрганидек, ғайриоддий қўшимчани — омонат банклари ҳақидаги қонун лойиҳасига тузатишларни муҳокама қилиш учун банклар қўмитаси мажлиси эди. Бундай тузатиш киритиш ғояси Бернсдан чиққан бўлиб, у уни бир неча кун аввал баён қилган эди. Ҳозир Палмер Бернснинг фикрлари иш беришига унчалик кўзи етмаётганди, лекин тагидан қараганда ғоя яхшидай кўринарди.

Омонат банклари бирлигини синдириб, Бернс киритилган тузатишга нисбатан ҳар қандай мўлжалли муҳолифни заифлаштиришни тушунарди. Борди-ю, тузатиш киритилгудек бўлса, бу тижорат банки мустаҳкамлигидан гувоҳлик беради. Олбанида ва умуман ҳаётда эса куч гувоҳликлари бошга балодир.

Палмер ёзув столи олдига қайтди ва бугунги санани очиб, тақвим варақларини оғдирди. Варақда нимадир тирнаб ўчирилган эди. Бир дақиқа Палмер ўзининг шошиб ёзган хатини ўқишга тиришиб, ёзувга синчиклаб қаради. У тахминан бундай эди: “2 ҳфт склвлар йиғил”. У сатрни янада диққат билан ўрганди ва дастлабки икки сўз “Икки ҳафта” деган қарорга келди. Шунда у бутун ёзувнинг маъносини тушунди: “ЮБТК акцияларни сақловчиларнинг йиллик йиғилиши икки ҳафтадан кейин бўлади”. Ўзини текшириш учун у тақвимни яна ағдара кетди ва “жума” варағида, икки ҳафтадан кейин, “склв блд” деган ёзувни учратди.

Воқеалар жуда тез куюқлашиб борарди. До Жонс кўрсаткичлари пастлашиш томон кетаётганини аниқлаган бир ҳафта ичида ЮБТК акциялари яна бир банд кўтарилган эди.

Умуман ўлик, маънос бозорга қарши ўлароқ ЮБТК акцияларига талаб ошгандан ошмоқда эди. Палмернинг маслаҳати билан Бэркхардт шу йил акцияларнинг янги нодўст қўлларга ўтиб қолишини қисқартиришга ҳаракат қилиб, акциялар сақловчилардан муддатдан олдин овоз беришга одатдаги ишончномаларни сўраб олди, аммо бу энг кўп деганда бир неча минг акцияни ҳаракатсизлантириб қўйиш учун умид туғдиришга имкон берувчи “мен дўконни ёлаяпман” қабилидаги найранг эди. Айни вақтда агар Олбанидаги бернсча куч синашиш муваффақиятсизликка учрагудек бўлса, бу ҳатто дўстона кайфиятдаги акция сақловчиларга Бэркхардтнинг омонат банклари юзага келтирган вазиятни назорат қилишга қодир эмаслигини намоён қилади. Бундай ҳолда Бэркхардт ЮБТК устидан назоратни қўлида ушлаб тура оладиган айнан ўшандай одам ҳисобланармикан?

Мураккаб ўйин, ўйлади Палмер. Очигини айтганда, у Жо Лумис ташкил қилган қанотдаги ҳужумларни мувофиқлаштириб ўтиришни унчалик хушламас эди. Ҳар бир бўғимда муваффақият қозонишга имкон берувчи вақт ва куч захирасини танлаб олиш учун фавқуллода устамонлик билан тузилган айёрона режа.

Палмер шундай фикрлаганича телефон гўшагини кўтарди ва Виржиниянинг ички рақамларини терди.

- Бошинг қалай? — деб сўради у салом-алик қилиб ўтирмай.
- Ҳмм. Хайрли... — унинг эринчоқ овози хириллаб чиқди.
- Ёнимга қачон кира оласан?
- Шифокорлар кислород ёстиқчаси ёрдамида ўзимга келтириши билан.

У гўшакни жойига илиб, ўзича кулимсираб кўйди. Иккаласи ҳам ўтган кеча қаттиқ маст бўлишган эди. У ниҳоят бугун эрталаб кайфи тарқаб, кўнгилсизликлардан қутулиб, ўзига келди. Уйга ўз вақтида — кечки ўн бирда қайтганим яхши бўлди, — деган хулосага келди у ўзича, — Эдисда ҳеч қандай шубҳа-гумон туғилмайди.

Ана, аёл кабинет эшигини очиб — ёпди, хонага пардалар орасидан қия тушаётган хира феврал кўёшидан қамашган кўзларини ярим очганча остонада бир неча лаҳза туриб қолди. Палмер унинг хона бўйлаб аста юриб келаётгани, иш столидан айланиб ўтиб, ўзига яқинлашаётганига қараб турди. Аёлдан келаётган билинар-билимас, сигарет тутуни аралаш атир ҳиди унинг таъсирчан туйғуларига бўғиқ кўнғироқ овозидек таъсир қилди. Аёл энгашиб, унинг яноғидан ўпди ва лаб бўёғи юқиб қолмадимикин дея ўпган жойига қараб қўйди, яна ёзув столини айланиб ўтиб, қаршидаги стулга ўтирди. Аёл бурнини жийирди.

- Марҳамат қилиб, бунчалик димоғдор бўлманг, — деди аёл.
- Майли. Қандай бўлишим керак унда?
- Худо ҳаққи, бунчалик чиройли ҳам бўлманг. Менга ўхшаб ҳорғин бўлинг.
- Майли. Ҳорғин бўламан. Тўғри келадимми?
- Худди каттакон банкнинг вице-президентига ўхшаб толиққан бўлинг.
- Менинг омадим юришяпти.
- Мени нега чақирдингиз? — хўрсинди аёл.
- Бу ер жуда ёруғ. Биз шафқатсиз одамлармиз, ҳеч нарсадан тап тортмаймиз. Ва ниҳоят у кўзларини очди.
- Сиз нафақат шафқатсизсиз. Бу тунда бўлиб ўтган нарсаларни бажаришга мени қандай мажбур қилдингиз?
- Ҳар қалай, кўлингизни қайириш йўли билан эмас.
- Мен баённомага аввал ва ундан ҳам аввал, ҳеч қачон бунга ўхшаш нарсага қўл урмаганим ҳақидаги аризамни киритишингизни хоҳлайман. Ҳеч қачон.
- Қизиқ, бироқ таклиф сиз томонингиздан тушгани эсимда.
- Аёл чуқур хўрсинди.
- Сиз мени ўзингизга аллақачон маълум блган нарсани билиш учун чақирмагандирсиз?

- Мен ана шу хатони тузатиш ҳақида қаердан тез маълумот олишимиз мумкинлигини билмоқчи эдим Телетайпда бирорта танишингиз йўқми?
- Бернесга кўнғироқ қилсак бўлмайдами?
- Мен биладиган жойлардан уни топиб бўлмайди. Уни топиб беришларини илтимос қилишим керак. Шундан кейингина у менга кўнғироқ қилади. Доимий алоқа қилиш мумкин бўлган бошқа одам керак.
- Мен Олбанига, матбуот хонасига кўнғироқ қилишим мумкин, — таклиф қилди аёл.

- Наҳотки шу ерда, шаҳарда ҳеч кимимиз бўлмаса? Мен уларни репортаж тайёрлаётган пайтларида безовта қилишни истамайман.
- “Таймс”га сукулиб кира олганимиздайди, Виржиния, агар сиз...
- Бубби! — кимдир қаттиқ қичқирди. — Буббили!
- Палмер ўгирилиб, ишхона остонасида Виржинияга жилмайиб қараб турган кўзига таниш одамни кўрди. Палмер унинг бўйи деярли олти футга яқинлигини, фақат тўлалиги учун паканароқ кўринишини пайқайди. Калта қирқилган сочлари остидаги ўйноқи кўзли юзлари ва дўмбоқ ияклари Палмерга таниш эди.

— Жонгинам. — Виржиния унга салом берди. — Менинг бошлигим Вудс Палмер билан ҳам саломлашиб қўй. Бу — Кесслер, “Стар”нинг жентльмен бўлиб улгурмаган ягона фоторепортёри.

— Салом, Палмер! Ҳалиям кераксиз немис ракетачиларини йўлдан уриб юрибсизми? Қанақасидан керак?

Палмер Кесслернинг самимий кўзларига қаради. Бу кўзлар “танирмикин?” дегандек ҳушёрлик билан тикилиб турарди.

— Сиз?! — деди Палмер. У кўлларини узатди. Хаёлида кўллари қопқонга тушиб, бармоқлари сиқилиб қолгандек бўлди ва афтини буриштириб, бармоқларини тортиб олди. Кесслернинг пастки лаби ўртасида осилиб турган сигарета у гапирган пайтда сакраб, бежирим тикилган костюмига қуюқ кул сочарди.

— Қария, барибир бемаънилик қилдингиз. Сиз руслар қўлга туширган нарсаларни ўгирлашингиз керак эди.

— Нима, у доим шунақами? — сўради Палмер Виржиниядан.

— Йўқ. У ҳозир ўзини яхши тутаяпти.

— Тўппа-тўғри, — тасдиқлади Кесслер. — Аёллар бор жойда ўзимни тутишга мажбур бўламан. — У Виржинияга зимдан қараб қўйди.

— Айт-чи, азизим, фотобўлимингда телетайп борми? Ундан Олбани билан алоқа қилса бўладими?

Кесслер бош чайқади.

— Ассошиэйтед Прессдан фақат молиявий ҳамда тижорат хабарларини оламин. Нимаиди? — Ва қўшиб қўйди: — Фойда чиқадиган бирор нарса борми?

— Бугун эрталаб у ерда қонун лойиҳасига тузатиш киритиш бўйича овоз берилади.

— Яна банк бемаъниликларими? — тўнғиллади у. — Бубби, мен бу шаҳар ҳақида ўн беш йилдан бери фоторепортаж бериб келаман, лекин банкдан бирор марта тайинли сурат олганим йўқ.

— Агар олганингда ҳам “Стар” да босиб чиқаришмасди, — деди аёл.

У бош ирғади ва Палмерга ўгирилди:

— Ундан сўранг. У сизга аёллар думбасини суратга олиш бўйича устаси фаранглигимни айтиб беради. Энг асосийси, ўн беш йил ичида мен “Стар” орқали нозанин аёлларнинг белини суратга олдим. Булар орасида Гусси Мореннинг калта теннис иштончасини кияётган пайтдаги сурати зўр чиқди. — У Палмерга қаради. — Нима сабабдан сиз ходимингиз кузатувида хилват жойларда дайдиб юрибсиз? — Одатда сиз эмас, репортёр олдингизга бориши керак-ку.

— Биз севги туфайли боғланганмиз — изоҳ берди Виржиния.

— Худо қўлласин сизни, Палмер, — деди қатъият билан Кесслер. — Бу қиз олий тоифали барларда қадаҳга солиб бериладиган ўртаси тешик бир бўлак музга ўхшайди. Шундай эмасми?

— Гапингизга қараганда бир гал тилингиз куйганга ўхшайди, — деди Палмер.

— Бир гал? — Кесслер кулиб юборди. — Азизам, сенинг ортингдан қанчадан-қанча тахририятларга югурганимни унга айтиб бер.

— Бунчалик паст кетишнинг нима кераги бор? — жавоб берди Виржиния.

У аёлга бир сония ҳирс билан тикилди, кейин елкасини қисди:

— Бубби, мен сени телетайплар ёнига элтиб қўяман, лекин бошлигинг шу ерда қолиши керак.

Палмер сунъий оч сариқ-жигарранг чарм қопланган эски узун ўриндиққа ўтирди. Атрофдаги тахта ромларга илиб қуйилган “Стар”нинг янги саҳифаларини кўздан кечирди. Сигаретини ўт олди ва узоқ вақт кутишни мўлжаллаб, қулайроқ ўрнашиб олди. Бироқ бир сониядан кейин Кесслер қабулхонадан ўтаётиб, унга “Сиз ҳалиям шу ердасиз?” деган маънода сохта ҳайрат билан тикилди. Тез юриб келиб, ёнига ўтирди.

Палмер хўмрайиб, Виржинияга қаради:

— Қизик, бизнинг ҳамма сирларимиз ҳам шунақа кенг ёйилганми?

Кесслер бош чайқади.

— Отахон, ҳеч ким менга деярли ҳеч нарсани айтгани йўқ. Шунчаки, мен Мак Бернсни яхши биламан. Энди эса сизни ҳам билиб олдим, — унинг нигоҳи Палмердан Виржинияга, Виржиниядан яна Палмерга, кейин яна аёлга сирғалди. — Қандай қилиб у бунга эришади? Чамаси, сиз калтафаҳм йигитга ўхшайсиз. Қандай қилиб барча сафсаталарига ишона қолдингиз?

Палмер дастлаб бошлаб жавоб бермоқчи бўлди. Аммо навбатдаги сонияда яхшиси индамаслик керак деган қарорга келди ва ниҳоят, энгил тортиб, ўзини босиб олганини ҳис қилди.

— Шуниси кулгилики, — деди у Кесслерга, — бошданоқ мен унга ишонмагандим. У биринчи юришини бошлашидан олдинроқ икки ёқлама ўйин қилаётганини сезгандим. Мен, ҳатто нима учун бундай ўйин қилаётганини ҳам биламан.

Кессер Виржинияга ўгирилди:

— Бубби, бошлигинг қанақа одам ўзи? — деди-ю, яна Палмерга қаради: — Хўш, гап нимада? Гипнозми? Нима учун шундай қилишига йўл қўйдингиз? Ё сизга барибирми?

Палмер кўзини қисди. У олдингидек эҳтиёткорликдан эмас, асабийлашмаслик учун бироз жим қолди.

— Менга тўғриси айтинг, — деди у вақтдан ютишга уришиб. — Нью-Йоркдаги газеталардан биронтаси Мак Бернсни қўллаб-қувватлайдими?

— Кимга ҳақ тўлаётган бўлса — ўшалар.

Палмер Виржинияга ўтирилди.

— Бу ҳам ҳаммага маълум.

Аёл бош ирғади:

— Сиз бунақанги қуруқ гаплар оғиздан-оғизга қанчалик тез ўтишини тасаввур ҳам қилолмайсиз.

— Бу нимаси? — Палмер яна сергакланди. — Бирортаси?... — У тутилиб қолди ва лабларини ялади. — Бу ҳаммаша жамоатчилик бўйича алоқалар бўлимида қўлланиладими?

Қутилмаганда Кессер масхаромуз жилмайди, шу аснода сигаретидаги бир дунё кул тўғри оғзига тўкилди.

Узоқ туюлган бир неча сония давомида фоторепортёр Палмерга қараб турди, кейин:

— Отахон, сиз мени жуда ажаблантиряпсиз. Акс ҳолда, Бернсга ўхшаш итдан туғилганлар ўзига керакли нарсаларни чоп эттириш учун журналистларни қандай ишонтиради?

Палмер секин бош ирғади. Шляпасини кийиб, Виржинияга қаради:

— Идорага қайтиб борамиз. Мен Олбанияга қўнғироқ қилишим керак.

Улар Олтинчи авеньюни кесиб ўтиб, олдинга қараб шиддат билан елиб боришмоқда эди.

— Вудс, — чуқур тин олди аёл. — Қаёққа шошяпсиз?

У қадамини секинлатди.

— Унинг фикрича, — вазмин овозда деди Палмер, — мен гўё бичилган одамман. Эсингдами? “Бошлиғинг қанақа одам ўзи?” дегани. Бу гапни қандай оҳангда сўраганини эслайсанми?

— Албатта, лекин у сен ҳақингда бунақа нарсани назарда тутгани йўқ...

— Мен нимани назарда тутганини яхши биламан.

— Сен йўқ нарсага ёпишиб олдинг, Вудс. Сенга йўқ нарса бор бўлиб туюляпти.

— Шундай бўлишим мумкин. — У бир сонияга жим қолди. Кейин хўрсинди.

— Сен ҳам менга ўхшаб ҳис қилишингни унутмабман, албатта. Бу йиллар давомида сен тақдир иродасига кўра — ўз ихтиёринг билан Бэркхардтнинг қўлига тушиш учун менинг отамга ўхшаган ота қўл остида бўлганинг йўқ. Менга энг алам қиладиган жойи шунда. Кесслер буни осонгина илғаб олди.

— Тасодифан, — деди аёл.

— Қандай бўлганда ҳам у аниқ ва қаттиқ зарба берди.

— Сен бўлсанг бир нарса чақиб олгандек сакраб, телефон гўшагини олдинда Макни бўшатиб юбординг. Мен эсам, банкирлар ўта сабр-тоқатли бўлишади, ҳар қандай ишни шошилмай бажаришади деб ўйлагандим.

— Нима учун Макнинг жоловини қўйиб юборганимни бирдан англаб қолдим. Биласанми, унинг ишлари учун ҳам масъуллимни ҳис қилмаганман.

Палмер уни чорраҳа томон бошлади ва улар Бешинчи авеньюни кесиб ўтдилар. Улар энди чорраҳа бурчагида туришар, Виржиния у қайси томонга бошлашини кутар, Палмер эса бир жойда туриб қолганларини англамасди.

— Бэркхардт уни ёллаганди. Йўлбарснинг думидан ушлаб олганини сезиб қолиб, кўрқиб кетди-ю, унга қарши ваҳший ҳайвон сифатида мени ёллади. Мен ўзимни асосий хусусиятларимни англаб етганимдан кейин Бэркхардт қачонлардир отам мени ҳайратга солгани каби ҳайратлантира бошлади. Менимча, айни шу аснода Бернснинг икки ёқлама ўйинини кузатиб, яширинча қувонч ҳис қилдим. Кесслер ҳақ. Менга, аслида фарқи йўқ эди.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир нимагадир бунга шахсий ишимдек муносабатда бўла бошладим. Мени тўғри тушунамсалар, тоқат қилолмайман. Бу нафсониятимга тегади. Айниқса, Макиавеллига ўхшаган ливанлик пастанкаш Бернслар қадримга етмагани нафсониятимга тегади.

— Лақма фотомухбирнинг тасодифий фикрлари кўзингни очганига ишонгим келмайди, — деди аёл.

— Бироқ, айнан ана шундай бўлди.

— Йўқ, ҳечам бундай эмас, — аёл қовоғини солиб, йўлак четидан юриб кетди ва ўтиб кетаётган таксини тўхтатди. — Ўтир.

— Машина гавжум йўл ҳаракати оралаб шимоли-шарқ йўналиши бўйлаб, Бернснинг уйи томонга аста юриб кетди.

— Аслида сени занжирдаги итдек тутиб турган бемаъни ҳалол ўйинга иштиёқинг туфайли Бернсга яна бир имкон беришга қарор қилдинг. Шунинг учун сен унинг тузатиш тўғрисида ёлгон сафсата сига лаққа тушдинг.

— Қандай бемаънилик!

— Тўғри айтасан, лекин сен айнан шундай қилдинг. Сен аллақачон ўзинг билган нарсани тан олишни хоҳламадинг. Одамларнинг ҳалоллиги ҳақидаги хасга ўхшаган содда тасаввурга маҳкам ёпишиб олдинг.

— Ҳ.м.

— Сен ўжарлик билан ҳеч қайси одам Мак Бернсга ўхшаб мақкор бўла олмайди деб ўйладинг. Лекин мен сенга айтяпман, Вудс, бу шаҳарда Мак Бернслар тўлиб ётибди. Дунёда ҳам. Ва ниҳоят, ҳозир сен буни тушуниб етдинг. Жаҳлинг чиқаётганига сабаб шу.

— Мен бироз тинчландим, — у кулимсираганича, аёлнинг қўлини ушлади.

— Кўчада ўзингни жуда галати тутдинг, — унинг қўлини олиб жилмайди Виржиния. — Йўлбарснинг думидан тутиб турганинг ҳақида гапирдинг.

— Бу кулгилими?

— Фожа аралаш кулги. Вудс, сен Таммани сиёсат бозорлари чангалзорларидаги йўлбарснинг думидан ушлаб турибсан. Бундай йўлбардан қисқагина телефон кўнғироғи воситасида қутулиб кета олмайсан.

— Бернс ишдан бўшади. У буни яхши тушунади.

— Демак, азизам, сен йўлбарсларнинг нимага қодирлигини билмас экансан.

Элик тўртинчи боб

Кундуз соат бирда қиш қуёшининг қия нурлари Бернс жойлашган меҳмонхонадаги қалин оқ гиламга тушди. Қуёш гиламнинг Виржиния ётган жойдаги қордек оппоқ тукларини қиздирди ва унда гўё аксланиб, хонани нурга тўлдириб юборди. Кўзлари бироз қамашган Палмер ўрнидан туриб, бар ёнига борди. Унинг яланғоч бадани қуёш ҳароратини туя бошлади. У илгари сира ҳам қуёшнинг ёрқин жилосидан жисмонан лаззатланмаганди. Қуёш нури танасидаги ҳар бир томир, ҳар бир хужайрага кириб бораётганга ўхшарди. Жисмоний лаззат унга шунчалик ҳайратланарли куч ва тиниқлик бахш этдики, гўё қайтадан туғилгандай бўлди. У иккита стаканга озгинадан виски қуйди ва иккаласини ҳам Виржинияга олиб келди.

— Музи йўқ-ку? — аёл унга қараб минғирлади.

— Эриндим.

Қўлларини ёйганича чалқанча ётган аёл ўта енгил ҳаракат билан ёнбошига ағдарилди-ю, Палмернинг оёғидан қаттиқ тишлаб олди. У сесканиб кетди. Виски аёлнинг кўксига сачради.

— Совуқ экан! — чийиллади аёл. — Сен кимсан — айтайми? Қари хотинбозсан!

У стаканни бироз қийшайтирди. Аёлнинг қорнига яна бир неча томчи виски томди.

— Ярамас, — минғирлади аёл. — Зўр вискини бекорга исроф қилияпсан.

У аёлнинг ёнига тиз чўкди.

— Кел, вискини бекорга исроф қилмайлик.

Эшикка солинган калит овозини иккаласи баробар эшитишди.

Палмер ўрнидан турди. Уни ҳам зудлик билан турғизди. Улар ётоқхона эшигига отилишди. “Кийимини олишга улгурди”, эйтибор берди Палмер. Ва даҳлизга қараб, эшик қия очилаётганини кўрди. Ётоқхона эшигига назар ташлади. Ёпиқ, Шошилмасдан бар ёнига бориб, стаканларни қўйди. Аёл диванда буюмларидан бирини қолдирганини кўрди. Гиламда вискидан қолган кичкина доғни ҳам пайқади. Ва яна даҳлизга қаради.

— Азизим, сен банкир сифатида ёмон жойлашмагансан.

Бернснинг ингичка пастки лаблари ясама ҳайрат билан қийшайди. У ортидан эшикни ёпди. Эшик темирга ўхшаб қаттиқ тарақлаб ёпилди.

Палмер Бернснинг йўл чамадонини кираверишга қуйганини кўрди. У ўша ерда ётган конвертларга кўз ташлади. Кейин яна жилмайганча Палмерга ўгирилди.

— Нега қийинмаяпсан? Устингга бирор нарса ташлаб олмайсанми?

Палмер бар ёнига борди. Ундаги стакандан бирини олиб, шошилмасдан ичди.

Кейин:

— Шаҳарга қандай қилиб шунчалик тез қайтдинг? — деб сўради қизиқиш билан.

— Могавк авиайўналишидаги самолётлардан бири билан Нью-Йорккача. Вертолётда Фарбий ўттизинчи кўчагача. Бу ёғига таксида. Икки соатда.

— Фаройиб замонда яшаймиз — Палмер стаканни бўшатди. — Виски ичасанми?

Аста-секин юриб, меҳмонхонани кўздан кечираётган Бернсга ўгирилди. Унинг буғдойранг сочлари қуёш нурида ялтираб турарди. У диванга энгашиб, қора сийнабандни олди ва ўлчами ҳамда фирма белгисини кўздан кечира бошлади.

— Уттиз олти даража, — минғирлади у. — Яъни тўла. — Унинг серҳаракат оғзида “мен ҳамма билан тотув яшайман” деганга ўхшаш, хайрихоҳона табассум зуҳур бўлди. У Палмерга қаради: — Вуди, болажоним, қадди-қоматингни қандай сақлашингга энди тушуна бошлайман. Бир грамм ҳам ортиқча ёғ йўқ, тўғрими?

Палмер шу ерда, диван устида ётган калта иштонини олиб, кийди.

— У чиқиб кетиши учун ошхонага кириб туролмайсанми?

— Мен уни кўрмаган бўлсам ҳам, Жинни деб тахмин қилсам бўладими?

— Биринчи раунд, — Палмер майкасини кия бошлади. — Шундай экан, мен унга сийнабандини бераман.

— Қимирла. Буни, ҳм, мадад бериш дейилади.

— Ҳа. — Палмер ётоқхона эшигини тақиллатди. Эшик қия очилди. У сийнабандни узатди.

— У сен борлигингни биллади, — деди у.

— Тушунарли. — Аёл эшикни ёпди.

— Чамаси, унинг жаҳли чиқди, — хушмуомалалик билан сўз қистирди Бернс. — Бироқ у кимга жаҳл қиляпти?

Палмер диванга ўтириб, шошилмай пайпоқларини кийди, камарини тақди.

Ётоқхона эшиги очилди. Виржиния иккала эркакнинг орасидан ўтиб, дераза ёнига борди. Қуёш нурига йўғрилганича, упадонини олди. Юзига синчиклаб қараб, лабларини бўяди. Сўнг эркакларга ўгирилди:

— Салом, Мак!

— Жуда зўр, — Бернс бош ирғади. — Вақтни ҳисобга олмаганимга афсусдаман.

Аёл қошларини чимирди:

— Шундайми? Ўзини босишга уриниб, чуқур хўрсинди. — Майли, идорада ишим бор. Жаноблар, кўришгунча.

Эллик бешинчи боб

— Тўғрисини айтганда, сира ҳам боргим келмаяпти, — деди Эдис пардоз столидаги кўзгу қаршисида ўтириб, юзига бир текисда упа сураркан. Унинг юзидаги майда ажинлар чаплашган пардози остида билинмай қолди.

Шу куннинг ўзида иккинчи марта соқолини қиртишлаган Палмер ҳаммомдан чиқди. У соқоли ҳар куни олинмаса ҳам кўзга ташланмаслигини билса ҳам ўта силлиқ кўриниш истагида яна бир марта соқол олишга майл билдирди.

— Бу, ҳатто қизиқ туюлади, — унинг гапини қувватлади Палмер. — У ерда биздан бошқа ўта машҳур одамлар ҳам бўлади. Зўр таомларга бой дастурхон ҳам...

— Агар яҳудийларнинг таомларини ёқтирсанг, — лабини бўяётган Эдис ярим овозда жавоб берди.

— Истеҳзо қилаяпсанми?

Эдис хўрсинди.

— Яҳудийларга яхши муносабатда бўлган ҳолда уларнинг таомларини ёқтирмаслик мумкин. Овқатлар ҳамииша керагидан ортиқ қайнатилган бўлади, зирворлар етишмайди. Анчагина дўстларим яҳудий таомларига тоқат қилолмайди.

Палмер уни масҳара қилди. Нияти Эдиснинг кайфиятини кўтариш эди.

— Бу гапларинг Бернс айтиб берган ҳазилни ёдимга туширди.

Эдис қошларини чимирди:

— Икковларинг ҳазил гаплар билан вақт ўтказаркансизларда?

— Бруклинда хитой ресторани очилди, — шошилиб гапида давом этди Палмер. — Биринчи хўрандаёқ таомномани кўлига олиб, “Авф этинг, сизларда бақлажондан тайёрланган pissa, losana, manicotti, parmigianaлар бор экан! Сизлар буларни хитой таомлари деб атаяпсизларми? — деб сўрабди. Унга жавобан официант елкасини қисиб: — Нима қилайлик, яхудийлар худудидамиз-да, — деган экан.

Эдис кўзларини бўяшга ўтди.

— Бу ҳазил, — деди у бор эътиборини кўзини бўяшга қаратиб, паст, ўзиникига ўхшамаган овозда, — фақат Нью-Йоркликлар учун кулгили. Агар менинг кайфиятимни кўтармоқчи бўлсанг, овора бўласан.

— Жин урсин, сенинг яхши кайфиятингни менга нима кераги бор? — заҳарханда қилди у. — Сен қандай бўлсанг, шундайлигингча менга ёқасан.

Дастурхон ўта тўқис бўлгани боис меҳмонлар “Плаза”га оқшом соат етти яримга таклиф қилинган эдилар. Шунга қарамай, соат тўққизда келган Палмерлар залнинг ярми бўшаб қолганини кўришди. Хизматкорлар чаққонлик билан таомли тақсимчаларни кўя бошладилар. Палмер маҳсус кийим кийган эшик оғасига босма ҳарфларда ёзилган таклифномани узатди. У нимяшил рангдаги қалин қоғозга қараб, паст, лекин ширали овозда уларнинг исм-шарифини эълон қилди:

— Кичик Вудс Палмер жаноблари, хонимлари билан!

Эшикдан нарироқда турган бир нечта одам шу заҳоти суҳбатларини тўхтатиб, кулиб қараганича эр-хотин Палмер билан саломлашишди. Гўё буйруқ берилгандек, етти кишидан иборат жаз мусиқачилари шўх куй бошлаб юбордилар.

Гуруҳдан ёқимтой юзли эркак ажралиб чиқди. Палмер у билан Олбанида атиги бир марта учрашган бўлса ҳам у ҳақда анчагина гаплар эшитганди. Штат губернаторининг ёрдамчиси бўлган бу одамнинг тизратикан шаклида олдирилган сийрак сочлари тепасидаги халдан ташқари топа ва ялтироқ тепакали аниқ кўриниб турарди. Асли касби муҳандис бўлгани учун сиёсатга келгунча у бир неча йил маҳаллий коллежда ўқитувчилик қилганди. Ҳозир ҳам унда профессорлик нутқи бор, деб ўйлади Палмер. Губернатор ёрдамчисининг кўзлари Бэрхардтникига ўхшаган мовий эди. Кўзлари тепасидаги кўндаланг чизикли пешонаси, Палмернинг хаёлида, қувноқ сурбетлик белгиси бўлиб туюлди.

— Вудс, — деди у бир маромдаги вазмин овоз билан, — келганингиз жуда ҳам яхши бўлди.

— Губернатор, бу — менинг рафиқам Эдис.

— Жуда ҳам хурсандман, Палмер хоним. Сизга рафиқам Сай-мени таништиришга рухсат этинг. Азизим, “Юнайтед бэнк”дан эр-хотин Палмерлар. Кичкинагина аёлнинг юзларида гўё қизини турмушга узатаётган онаникидек саросимали табассум пайдо бўлди.

— Салом, Адлер хоним, — деди Эдис. — Сиз учун, албатта, бу катта воқеа. Қанчадан-қанча ташвиш.

Адлер хоним нозик елкаларини қисди — меҳмоннинг гапида қандайдир маънода очикдан-очик камситиш оҳанги бор эди. — Менинг турмушга чиқарадиган қизим кўп эмас, ахир, — деди у ва ёнида турган қиз томон ўгирилди. — Мана келин. Мим, жаноб Палмер ва Палмер хоним билан таниш. Мана бу — қизим Миранда, буниси эса-куёв.

Келиннинг кўринишидан никоҳ ёшига етган деб бўлмасди. Палмер унга қараб жилмайди ва бунга жавобан келин бўлмишнинг галати, ҳорғин кулимсираганини кўрди. У Адлерни қулидан эпчиллик билан тутиб, меҳмонларни бу гуруҳдан нари олиб кетди.

— Қариганда кўрган фарзандим, — деди у паст овозда.

— Нечта фарзандингиз бор? — сўради Палмер.

Улар бар томон йўналдилар.

— Иккита ўғлим, уларнинг ҳам иккитадан ўғиллари бор. Мим ҳали коллежда ўқийди. У акаларидан анча кичик.

— Демак, Миранда Пиросперонинг қизи. Сиз, эса сеҳргар экансиз-да?

Бу луқмани ютиб юбораётгандек, Адлернинг оғзи бироз қийшайди.

— Кекса сеҳргар сизга шампан виносини таклиф қилади, — деди у буфетчига им қоқиб.

— Менинг қизим ўн бир ёшда, — иккита стаканни олаётган Палмер гапини давом эттирди. — Ўғилларимнинг бири катта, иккинчиси кичкина.

— Қизингизнинг тўйи куни, менинг дўстим, — Адлер унга мулоийм боқди. — Банкир бўлган кунингизга мингдан-минг раҳмат айтасиз. — У хонага кўз югуртирди. Эдис ёнида эндигина келган меҳмонлар турарди. — Тушунмадим, менинг жамғарма банкида бир неча доллар пулим қолиши учун нега у севгани билан қочиб кета қолмади экан?

Палмер кулиб юборди:

— Сиз, омонатчи сифатида жамғарма банкларини алоҳида ажратиш бўйича қонун лойиҳалари билан жуда қизиқсангиз керак?

— Бугунги қабул шарофати билан мени қизиқтирадиган пулнинг ўзи қолгани йўқ, — Адлер маънос кулимсинади. — Мен бориб, меҳмонлар билан саломлашай. Ўзингизни ўз уйингизда юргандек билинг, — у эшик томон йўл олди. Палмер Эдиснинг ёнига бориб, унга шампан виноси узатди. Улар ёш келин-куёв шарафига қадаҳ кўтаришди.

— Бахт тилайман! — деди Эдис.

Қизнинг ёноқлари ўта оқ, кўзлари остида кўкимтир соялар пайдо бўлганди. У бош ирғади:

— Раҳмат, Палмер хоним.

Янги келганлар таништирилаётганда Палмер ва хотини нари кетишди.

— Қара-я, — деди Эдис ҳайратланиб, у шунчалик ҳаяжонланаётгани, рангида қон қолмапти. Шундай бўлса ҳам фамилиямизни эслаб қолипти.

— Сиёсат арбобнинг қизи бунақа нарсаларни унутмайди.

— Азизим, бу одамлар ҳақида менга бироз гапириб бер.

— Адлерми? У ажойиб инсон. У ўта ҳалол одам сифатида обрў қозонган.

Балки, шундайдир ҳам. Ҳозир эса тўй харажатидан тамоман довдираб қолибди.

— Мак Бернс шу ердами? Негадир уни кўрмайман.

— Мак кечроқ келади, — башират қилди Палмер. — Ажойиб аёл даврасида у.

Бу — фирма белгиси. Ҳов ана, исми нимади, ҳа, Қўшма штатлар сенатори.

— У қаердан?

— Ё қишлоқдан, ё марказдан. Аниги эсимда йўқ. У билан суҳбатлашиб турган аёл губернаторнинг рафиқаси. Бундан кўринадики, жаноб олийлари ҳам шу ерда-ю, ким биландир сиёсат ҳақида фикрлашяпти, шекилли.

— Ҳозиргина кириб келган жуфт кимлар?

— Вой худойим, Эдис, сен мэримизни кимлигини билишинг керак-ку?

— Уларнинг ёнидаги баҳайбат эркак-чи? Юзи галати экан. Уни ҳатто ақлли деб аташ мумкин.

— У Виктор Калхейн. Азизам, сенга у ҳақда гапиргандим.

— Каттакон Вик. Фаройиб.

— У билан танишишни хоҳлайсанми?

— Йўқ, кўяқол...

— Оҳ, анавиларни қара.

Палмер унинг нигоҳи қадалган томонга қараб, етмиш ёшлардаги эркак ва аёл шўх куйга рақс туша бошлаганини кўрди. Палмер аввалига уларнинг ҳаракатларидаги нуқсонни илғай олмади. Улар мусиқага мос оҳангда ҳаракат қилаётган бўлсалар-да, ҳаракатларида қандайдир гайритабиий ҳолатлар бор эди.

— Улар бундан тузукроқ рақс олмаса керак, — деди Эдис паст овозда. Кейин: — Умуман, биронтаси улардан ўзиб кета олармикин? — деди ва кўшиб қўйди: — Ана, Бэркхардтлар ҳам келишди.

Палмер улар уй эгалари билан тезгина саломлашиб, ўзларига шампан виноси қуйишганини, кейин губернаторнинг ёрдамчиси билан қадаҳ уриштириб, танишларини излаб, атрофга аланглашганини кузатиб турди. Бэркхардтнинг кўзи дарҳол Палмерларга тушди ва хотинини етаклаб уларнинг ёнига келди.

— Хайрли оқшом, Эдис, Вуди.

Иккала жуфтлик бир-биридан ҳол-аҳвол сўраб улгурмасларидан Бэркхардт Палмернинг тирсагидан ушлаб, уни нари тортди. Шу тарзда улар суҳбатлашаётган яна бир гуруҳга айландилар.

— Бугун қаёққа йўқолдинг, жин ургур? — сўради у.

— Бернс билан бирга эдим.

— Олбанидами?

— Шу ерда. У кундуз соат бирларда келиб, қайта-қайта кечирим сўради.

— Грекка ҳеч қачон ишонма, — Бэркхардт чуқур-чуқур нафас олди, бироқ шунда ҳам тинчланмади. — Ўзингни оқлаш учун нима дея оласан?

— Фақат бир одим илгарилаганимизу, Бернсни ўз ишончимизга олганимизни...

— Сендан айнан мана шундай аҳмоқона гапларни кутгандим, — деди Бэркхардт иложи борича Палмернинг қулогига яқинлашиб, овозида очик заҳарханда сезилиб турарди. — Сен қандай чора кўрмоқчисан? Ё шу ерда; арзон шампан виносини ичиб тураверасанми?

— Сиз нима, “Болингер” олдингизми? — Палмер катта очилган кўзларини бошлиғига қадади.

— Кулоқ сол, ўғил бола, — Бэркхардтнинг овози Палмернинг нақ қулогининг ичида янграб, мия қопқоғини кўтариб юборгандай туюлди. — Бу хароми бизни чув тушириб кетди, — маълум қилди Бэркхардт. — Уларга раҳбарлик қилишни сенга топширгандим. Ҳалигача тушуна олмайман: сен аҳмоқмисан ё алдоқчимисан? Икковидан қай бирисан?

— Сиз нима деб ўйлайсиз?

Бэркхардт ўзини бир қадам нарига олиб, қаҳрли мовий кўзларини Палмерга қадади.

— Сенга овсарлик ярашади.

— Бундай эмаслигимни яхши биласиз, — Палмер имкон қадар ҳазил оҳангида гапиришга уринди. Мен сизни бир ойдан олдинроқ огоҳлантиргандим. Сиз аҳамият бермадингиз.

— Мени унинг тузатиш ҳақидаги ғоялари ишлаб чиқилиши ҳақида огоҳлантирганларинг йўқ. Ё бу сенинг ҳам ғоянгмиди?

— Унинг ғояси эди. Мен ташвиқот қилгандим. Сиздан бошқа бирорта кўрсатма олмаганим учун, сизнинг одамингизни — Бернсни қўллайвердим.

Бэркхардтнинг кўзлари қисилиб кетди.

— Сенга умуман нафас олгин деб буйруқ бермасам, нима бўларди, Вуди? Кўкариб, ўлиб қоласанми?

Палмер дўстона жилмайди.

— Ёлғиз йўлбошчининг одатдаги касали, Лэйн. Агар ҳокимиятни топширишга ўзингизни мажбурлай олганингизда бу боши берк кўчага кириб қолмаган бўлардингиз. Бироқ ҳозир анча кеч бўлди деб кўрқаман.

— Ана шу-да, жин урсин, — гижинди Бэркхардт.

— Умид қиламанки, сиз ҳақсиз.

— Мен бошидан нима қилишим керак бўлса, ана шундан бошламоқчиман. Кичик қора чамадонни яп-янги “кўки” билан тўлдираман, Олбанига бориб, айёрлик билан менга нима сотиб олишга интилган бўлсаларингиз, ўшаларнинг ҳаммасини сотиб оламан. Айёрликнинг бас қилинглари! Нақд пул билан тўлаш вақти келди.

— Сўхбат мавзусини ўзгартириш вақти ҳам етти, — жавоб берди Палмер. — Биз томонга Мадигал келяпти.

Улар баробарига ўзлари томон келаётган эллик беш ёшлардаги йигит — гавдали эркакка қарашди. У “Меррей хил” жамғарма банкининг раҳбарларидан бири Жим Мадигал эди. Эндиликда зал жуда тез тўлиб бораётгани учун Мадигал қийинчилик билан йўл очиб, улар томон яқинлашарди. У оғзини катта очиб, жилмайди.

— Сизларнинг бу ердаликларингни билмаган эдим, — деди Мадигал уларнинг қўлини қисиб. — Мен губернатор билан лақиллашиб, агар келган бўлсаларингиз, сизлар ҳам унга ҳурматларингни билдирасизлар-да, деб ўйлабман.

— Кейинроқ, — шанғиллади Бэркхардт. — Жин ургур, Жим, кўринишинг мунча бесўнақай? Семираяпсанми?

Мадигал аянам қувноқ жилмайиб, Бэркхардтнинг текис қорнига шапатилади.

— Қари Темир Қорин. Сиз қачон истеъфога чиқиб, ҳаётдан лаззат оласиз?

— Қачон сиз, гадейларга ўхшаб бўш қутиларни силкитишни кўйиб, янги бўлинмалар очишни сўрашдан тўхтаганларингдан кейин.

Палмер Мадигалнинг жилмайишига жилмайиш билан жавоб бериб, бу гуруҳдан ажралиш учун уларга ёнламасига туриб олди. У Эдис ва Бэркхардт хоним билан сўхбатлашишим керак деган баҳонада эркаклардан нари кетди. Муруввати буралган кўғирчоққа ўхшаган иккала қария энди бошқа мусиқага рақс тушишарди. Уларга бир нечта ёшроқ жуфтлар кўшилишган. Рақслардан илҳомланган мусиқачилар тун бўйи мусиқа чалмоқчига ўхшардилар. Палмер кўп сонли меҳмонларни эҳтиёткорлик билан оралаб борар экан, улар гапирётган гапларнинг узук-юлуқ бўлақларини эшитиб, англаш учун бор диққатини жамлади.

— ... Бунинг ўрнига жиндай виски ичасизми?

Палмер ўгирилиб, бу савол билан ўзига мурожаат қилаётган Вик Калхэйинни кўрди.

— Сиз виски ичасизми, Вик?

— Шампан виноси оёқдан олади.

Палмер бош ирғади:

— Сизга ўхшаган ишбилармон одамнинг оёғидан оладиган нарса бўлиши мумкинлигини ўйламаган эканман.

Калхэйин аста жилмайиб, қорнини ичига тортганича, дароз қаддини ростлади.

— Мак айтдики, сиз уни тушиб қолган оғир аҳволдан чиқариб олар экансиз.

Бу ҳам оёқдан оладиган иш.

Палмер қадаҳларни кўтарганича, одамлар орасидан аста-секин Эдис томонга сурила бошлади.

— ... фақат кейинги ойда тамом бўлади, кулоғигача қарзга ботган. Ижарага беришдан олдин анчагина қисмини нақд тўлашга тўғри келади.

— Ҳозир ижара баҳоси қанча? У шунақангги қийин аҳволдаки, мен...

— “Т-Бэрд” ҳавони тозаловчи мослама ва шйнам бари билан. Мен дедимки...

— акцияларни тўрт яримдан майдалатибди...

— ... аҳмоқ, ғирт аҳмоқ...

— Ма, ол азизам, — Палмер қадаҳдаги винони Эдисга узатди. — Бэркхардт хоним қани?

— Шу атрофда. Мен... билан шундай маза қилиб сўхбатлашдимки.

— ... қирқ учта кредит билети, улардан бирортаси ҳам бўлмайди...

— Ундай бўлса, мен виносини ичиб қўяман, — деди Палмер.

— Вискидан кейин-а?

— Бу бугунги оқшомда мен ичадиган охирги ичимлик бўлади, — таъкидлади

Палмер.

— Нима бўлганда ҳам бу сени охирги марта барнинг олдига бориб, қайтишинг бўлади. Илгари ҳеч шунчалик тала-тўп бўлганини кўрганмисан? Бу одамлар...

Кимдир каттакон ноғорага урилиб кетди. Уриб чалинадиган лаппаклар жаранглади. Мусиқачилар ўтирган жойдан даҳшатли гумбурлаш эшитилди. Ҳамма бирдан мусиқачилар томонга ўгирилди. Залга тўлиқ жимлик чўкди. Айни шу пайтда эшик томонда ҳаракат бошланди. Палмер ўша ёққа қараб, залга кириб келаётган Мак Бернсга кўзи тушди. Унинг ёнида қизил ипак кўйлак кийган Виржиния Клэри келарди. У Макни қўлтиқлаб олганди.

— Нимани назарда тутганингни тушуна олмаяпман, — деди Эдис шивирлаб.

— Ўз вақтида келиш. Унинг ёнидаги пакана ким?

— Пакана?

— Бошқа тузукроқ ном топа олмадим. У ўзидан пастроқ бўлгани учун уни олганми?

— У менинг реклама бўлимидаги ходим.

— Ҳалиги... сенинг нутқларингни ёзадиган...

— Одатда ёзарди.

— Шунақалар ҳам банкда ишласа... — Эдис янги келаётганлар келин ва унинг акаси билан қандай сўрашаётганига қараб турди. — Замон ўзгаряпти.

— Шунда у бунақа қиёфада бўлмайди, — изоҳ берди Палмер.

— Анави Клэр хонимми? — сўради Эдис.

Бернс билан Виржиния уларни кўрмаган бўлишса ҳам Палмер турган томонга сурилиб келишарди.

— Клэри. Виржиния Клэри. Илгари “Таймс” билан “Стар” да ишлаган.

— Икковидаям-а? Наҳот шундай ёшгина аёл... — Эдис жим қолди. — Дарвоқе, у унчалик ёш эмас, тўғрими?

- Кечирасан, нима дединг?
- Узоқдан у жудаям ёш кўринганди.
- Билмадим.
- Қирқ ёшдан ошган, — деди Эдис. — Чамаси, у биз томонга келяпти.
- Бернс билан апоқ-чапоқ бўлаверма, мен у билан аччиқлашиб қолганман.
- Клэри хонимга қандай муносабатдасан?
- Ўзига ҳамроҳ танлашини қизиқиш билан кузатиб бораман.
- У хоҳлаганини танлаб олавермайдими?
- У айнан Бэрнсни танлагани сал ғалатироқ.
- Балки дон олишиб юришишар? — улар яқинлашган сайин гумонларини тинмай айтар эди Эдис.
- Худойим-ей, алоқалари йўқ! — хитоб қилди Палмер.
- Шундайлигига ишонасанми?
- Ишонмайман, — Палмер бўшади. — Бу шунчаки, ишониб бўлмайдиган гап. Шу пайт Виржиния уни кўрди. Унинг қўллари Бэрнснинг тирсагига ёпишди.
- Мен янаям ишониб бўлмайдиган нарсаларни кўрдим, — секингина деди Эдис.
- Шу пайт Бэрнс ҳам уларни кўрди ва мафтункорона ҳайрат билан Виржинияни уларнинг олдига етаклаб келди.
- Вуди... ва менинг сеvimли маллагинам. Қалайсиз, азизам? — у Эдисга муружаат қилди. Унинг жавобини кутмасданок: — Эдис, Палмер, Виржиния Клэри, бизнинг ишонган ходимимиз — жамоатчилик билан алоқа қилиш бўйича мутахассис.
- Эдис бир сонияга иккиланиб тургач, қўлини узатди.
- Сиз ҳақингизда ҳамма нарсани биламан дея олмайман, — Виржинияга муружаат қилди у. — Бироқ сиз ўша... Вуди учун нутқлар ёзиб берадиган даҳо бўлсангиз керак.
- Виржиния унинг қўлини қисди.
- Одатда, ёзар эдим, — деди у секингина.
- Кечирасиз?
- Одатда ёзар эдим, — қаттиқроқ такрорлади Виржиния. — Энди бу лавозимдан озод қилишган.
- Вудс ўзидан ақлироқ одамларни унчалик ёқтирмайди.
- Бундайларни ким ёқтиради? — Юмшоққина қилиб сўради Бэрнс.
- О, бу гапингиз сиз билан жуда апоқ-чапоқ бўлмаслигим кераклигини ёдимга туширди, жаноб Бэрнс. Менинг эрим сиз билан аччиқлашиб қолибди. Нима гап ўтди? — сўради Эдис.
- Нима гаплигини айтгани йўқ демоқчимисиз? — Ҳамон дўстона жилмайиб сўради Бэрнс. Унинг ўткир бурни Палмер томонга ўгирилди.
- ... шартнома деярли менинг қўлимда эди, деди менга, — Палмернинг ёнгинасидан қандайдир эркакнинг овози келди.
- Унга қизиғи бўлмаса керак деб ўйладим, — Бэрнснинг гапига жавоб берди Палмер.
- Аксинча. Мен ҳамиша қизиқаман.
- Виржиния Бэрнсга янаям ёпишиброқ олиб, қўлларига шапатилади ва:
- Сен менга нисбатан сабрлироқсан, — деб қўйди.
- Агар сиз бу икки эркак билан ишласангиз, сизнинг сабр-тоқатингиз ҳамманикидан кўпроқ экан дердим, — Эдис гап қўшди. У жим бўлиб қолди, кейин атрофга аланглади.
- Шампан виноси йўқми?
- Ҳозир мен топиб келаман, — Бэрнс учовини қолдириб, бир зумда нари кетди.
- Палмер ўзи ва икки аёл анчадан буён жим туришганини англаб қолди. У шошилиб, англади.
- Чамаси, Мак унчалик узоққа кетмаган шекилли, — гап бошлади у. — Анави, у билан гаплашаётган икки киши ким экан?
- Виржиния у кўрсатган томонга қаради.
- Қишлоқдан келган республикачилар.
- Мак демократлардан бошқа биров билан гаплашишига шубҳа қилардим, — деди Эдис.

— Ҳамма ўзи хоҳлагани билан гаплашади, — жавоб берди Виржиния. — Бу — сиёсатнинг асосий қоидаси. Суҳбатлашиш, дўстона муносабатда бўлиш. Алоқа йўллари очиқ тутиш.

— Ажойиб қоида, ўйчанлик билан деди Эдис. — Нафақат сиёсатда.

— Биз, чамаси, бу қоидани қувватлай олмаймиз шекилли, — Эдис гапини давом эттирди. — Айтингчи, Клэри хоним, бу банкда анчадан буён ишлаяпсизми?

— Йўқ... деярли икки йилдан буён, — Виржиния Палмерга назар ташлади.

— Наҳотки шунча кўп вақтдан буён ишлаётган бўлсам?

— Менинг ўзим ҳам яқинда келдим-ку? Дарров икки йил бўптими-а?

Виржиния бироз жим бўлиб қолди. Кейин: — Дарвоқе, шундай. Сезмабман ҳам, икки йил бўлибди, — деб қўйди.

Яна гап қовушмади. Палмер кўзлари билан Бернсни қидирди ва у штатнинг собиқ губернатори билан суҳбатлашаётганини кўрди.

— Умид қиламанки, жудаям ичкиларинг келмаётгандир, — деди Палмер. — Мак яна тўхтаб қолди.

— Сен уни тугиб кела қолмайсанми? Биз сени кутиб турамыз.

— Мен...

— Борақол, азизим. Биз Клэри хоним билан суҳбатлашиш учун мавзу топа оламыз.

— Унинг бир неча дақиқадан кейин қайтишига ишонаман...

— Қара, уни энди сенатор гапга солаяпти, — аёл унинг қўлига бўш қадаҳини тутқазди. — Биз ё шу ерда бўламыз ёки... — у атрофига назар ташлади. — Ёки биринчи столнинг ёнида бўламыз.

Палмер Виржиниянинг кўзларига қаради ва унда қандайдир алоҳида маъно англади.

— Мен ҳозироқ қайтаман. — у қорнида кўнглини ағдарар даражада оғриқ сезиб, нари кетди.

У Бернсни бар ёнида, Вик Калхэйн билан қизғин суҳбатлашаётган жойдан топди.

— Мак, — Палмер унга мурожаат қилди, — катта раҳмат!

Бернс унг секингина, сурбетларча жилмайиб, ўгирилди.

— Вуди, болагинам, жин урсин улар нима ҳақда гаплашишаркин? Хотиннинг ўта сезгир-а, шундай эмасми?

Палмер уч қадаҳ шампан виноси буюрди.

— Виржинияни бирга келишга қандай кўндирдинг?

— Шахсан ёқимгойлигим билан, сен учун бу ишда балогардон бўлаётганимни унутмагин.

Палмернинг ўзи вино ва қадаҳларни олмоқчи бўлди-ю, бироз ўйлаб, буфетчига буюрди:

— Манави қадаҳлар ва шампанли шишани официантингиз ўнг томондаги биринчи столчага олиб борсин. — У Бернсга яна бир қараб, нари кетди.

Залда одамлар шунчалик кўп эдики, айримлар бўш жой топиш илинжида эшик ёнида тик туришарди. Палмер уларнинг орасида сабр-тоқат билан кутиб турган иккита эркакни — қайсидир кичикроқ давлатнинг Бирлашган миллатлардаги вакилини таниб қолди. У ушбу оломон орасидан амаллаб улар томон йўл очиб бора бошлади...

— Эрим билан ишлаш қийин эмасми? — кутилмаганда сўради Эдис.

— Энди... мен ундай демасдим...

— Сиз у ҳақда нима дея оласиз?

Виржиния индамади.

— Унга бўйсунувчи ходим ва раҳбарининг хотини билан суҳбатлашаётган аёл сифатида у ҳақда... менимча, ҳеч нарса демасдим...

— О, — Эдис ёқимли жилмайди ва ўгирилиб, Палмерни кўрди. — Ана, унинг ўзи ҳам. Лекин виносиз. Нима бўлди, азизим?

— Вино келтиришни официантга топширгандим.

У кичкинагина жавоҳирлар билан безатилган соатчасига қаради.

— У улгурмайди. Соат ўн бўлди.

— Умумун, мен кетмоқчиман, — Эдис Палмерга қаради. — Менимча, сен қолишинг керак.

- Шундай шекилли.
- Яхши, — Эдис ўрнидан турди.
- Машинагача кузатиб қўяман, — Палмер унинг қўлидан ушлади. — Бу тикилинча менга яқинроқ юр.
- Кўришгунча, Клэри хоним, сиз билан танишганимдан ўта хурсандман.
- Раҳмат, Палмер хоним. Мен ҳам жуда хурсандман.
- Эдис унга бир лаҳза тикилиб қолди.
- Менимча, — хаёлчанлик билан деди у, — икковларинг ҳам жуда яхши ўйнадиларинг...

Эллик олтинчи боб

Палмер деярли ярим соатча қолиб кетди. Такси чақиришга бир неча дақиқа вақти кетди. Бироқ Эдисни машинага ўтқазиб, унга хайрли тун тилагандан кейин ҳам дарҳол залга қайтгани йўқ. Аксинча, “Плаза”нинг кенг шарқий зиналарида туриб, муздек ҳаводан шундай тўйиб симирдики, кўзларидан ёш чиқиб кетди. У тўхтаб, елкаларини тўғрилади, афтини буриштириб, ўз аксига тикилиб қолди-ю, дарҳол чехраси ўзгарди: йўлак хизматчиси уни кузатиб турарди.

Палмер ўқрайган нигоҳини хизматкорга тикди, у дарҳол ерга қаради. Палмер бошини чайқаб, ортига қайтди ва тантана бўлаётган зал ёнидаги кичкинагина хонага кириб ўтирди. Залдаги тартибсиз шов-шувлар яққол эшитилиб турарди.

Унинг кўз олдида ўт чақнади. Палмер бошини кўтариб, ёқилган гугурт чўпини узатиб турган официантни кўрди ва сигаретани тутатди.

- Раҳмат.
- Марҳамат, жаноб. Вино истайсизми?
- Палмер оғринибгина чимирилди.
- Муз солинган виски олиб келинг.
- Хўп бўлади, жаноб, муз солинганидан...

Палмер керишди. Эдис унинг ўйнаши борлигини, у — Виржиниялигини билиши мумкинми? Агар у ҳамма нарсани тушунган бўлса, қандай чора қўллаши мумкин? Далил қидирармикин? Бу ишда Бернснинг ролини ва унинг қўлидаги маълумот ҳақида билгунча, қанча вақт ўтаркин?

Виски олиб келишди. У официантга миннатдорчилик билдириб, вискининг хўплаб ича бошлади. Муздек нордон ичимлик ақлини тиниқлаштиргандек бўлди.

Йўқ, деди у ўзига ўзи, Эдис ниманидир гумон қилиши мумкин, лекин аниқ бир гап билмайди. Бироқ ЮБТКни кузата бориб, Жет-Техни қўлга олишда қатнашганини билса, шундай бўлиши тайин, у эрига жуда кучли тазийқ ўтказилганини англайди.

Бир соат, узоғи билан икки соатда у Бернсга жавоб бериши керак. Палмер стаканни кўтарганича, залнинг эшиги ёнига борди. Рақс майдони атрофига қўйилган столларни одамлар ўраб олган, улар иштаҳа билан таомларни тушириб, идишларни бўшатишарди. Залда бир неча жуфт рақс тушарди. Уларнинг орасида аллақачон мусиқа оҳангини англамай, ўзича рақс тушаётган, ўйинни бошлаб берган қариялар ҳам бор эди.

Палмер ҳайрат билан нима учун Бернсга жавоб беришни пайсалга солаяпман, деб ўйлади. Бу жавоб қандай бўлиши икковига ҳам маълум, ахир.

Палмер қишлоқдан келган, тижорат банки занжирининг қудратли ҳалқаларидан бири бўлган бир тadbиркор банкирни кузата бошлади. У бруклинлик демократ конгрессчи ва “Меррей Хилл”даги Жим Мадигалга яқинда бўлиб ўтган қандайдир узундан узоқ воқеани куйиб-пишиб гапираётганди. Улар Палмердан бир неча қадам нарида туришар, кўринишдан гўё қадрдон ака-укаларга ўхшар эдилар. Гап тугагач, тadbиркор бўш ликончаларни олиб, яна таом тўлдиргани кетди...

— ... Ярим кечага яқин менинг уйимга ўтгин, — Бернс Палмернинг қулоғига шивирлади.

- Палмер кўзини пирпиратиб, сўради:
- Боришим шартми?
- Албатта боришингиз зарур.
- Мен шу ердаёқ сенга жавоб беришим мумкин.
- Бироқ мен сенга бу ерда кўрсатма бера олмайман, шундай эмасми?

Палмер “кўрсатма” нима бўлишини ўйлаб, индамади.

— Виржиния кўринмайдими?

— Шу атрофда. Хоҳласанг, топиб бераман.

Палмер бош чайқади:

— Ҳзим топиб оламан.

— Албатта, азизим, — Бернс дўстона кулганича нари кетди.

Палмер қўлидаги вискини симирганича, қизил ипак кўйлакни қидириб, девор бўйлаб силжий бошлади.

Гўё охири йўқдек туюлган мусиқа овози бирдан тўхтади-ю, бошқа, оҳистароғи бошланди. Палмер залнинг нариги чеккасида, буфетнинг ёнида қизил кўйлакни кўрди.

У нотаниш эркак билан суҳбатлашиб турган Виржиния томонга йўл олди. Суҳбатдошлар стол атрофида айланиб, ликопларини турли таомлар билан тўлдирганча, чамаси, жиддий бир нарса ҳақида гаплашишарди. Палмер елкасига тўртгач, Виржиния унга ўгирилди.

— Жаноб П...! — унинг овозида бироз кескинлик бор эди. — Мен сиз уйингизга кетдингиз деб ўйлабман. — Сид Бэрн — жамғарма банкларининг жамоатчилик билан алоқаси бўйича даҳо билан танишинг.

Палмер эркакнинг қулини қисди:

— Бугун халқ куйи чалинмоқда, Клэри хоним. Сизни таклиф этишга рухсат беринг.

Виржиния чала тўлдирилган ликопчани бироз юқори кўтарди.

— Умуман мен... овқатланмоқчи эдим...

Палмер унинг қўлидан ликопчани олиб, столга қўйди ва Виржинияни рақс майдонига етаклади. Улар бир маромдаги, вазмин куй оҳангига мослаб, айлана бошладилар.

— У сенга нима деди?

Виржиния бош чайқади:

— Арзийдиган гаплар эмас, — у Палмернинг кўзларига синчков тикилди. — Мазанг бўлмаётганими?

— Сенинча, ўзимни яхши ҳис қилишим керакми?

— Ҳа. Гапинг тўғри.

— Бунинг устига, ярим кечада Бернс билан учрашиб, унга ўз қароримни билдиришим керак. У эса менга қандайдир йўл-йўриқлар бермоқчи.

— У сени рози бўлади деб тахмин қиляптими?

— Энг ёмон ишни қилиши учун унга имконият бердим деб ўйлайман, — Палмер бу гапларни аёлнинг қулоғига айтиш учун уни ўзига тортди. — Мен ҳамма нарсадан: ишдан бўшаб, оиламдан ажралганимдан кейин, бошқа бирор жойда кўнгилдагидек яшашимга етадиган пул билан қолганимдан сўнг қандай бўлишимни тасаввур қилиб кўрдим.

— Бирорта серкўёш оролдами?

— Шунга ўхшашроқ, — тан олди у. — Сен билан бирга.

— Ажойиб гоё. Ишончсиз, амалга ошмайдиган...

— Кўпчилик ажойиб гоёлар ҳаммаша ана шундай бўлади. — Улар бир қанча вақт мусиқага мослаб жимгина айландилар. — Нега шундай? — Ниҳоят сўради Палмер. — Нега бу гоё ишончсиз?

— Узоқ тушунтиришга вақт сарфламасдан, лўнда қилиб айтиб қўя қолай: чунки сен ҳеч қачон бундай қила олмайсан...

Мусиқа овози тинди. Улар рақс майдони ўртасида ҳаракатсиз туриб қолдилар. Оркестр яна куй бошлади. Палмер бу мусиқага қачондир Виржиния билан рақс тушганини эслади.

— Эсингдами?

— Жим бўл, — ўйнаётган Виржиния унинг пинжигга тикилди. — Вудс, ниҳоят у гап бошлади. — Сен Бэркхардтнинг ўрнига ўтсанг, нимаси ёмон? Сен, ахир, энг юқори малакага эгасан-ку? Бу сен ЮБТК учун амалга оширмоқчи бўлиб юрган режаларингни бажариш учун имконият эмасми?

— “Мен билан бўл ва сираям кўрқма”, — Палмер такрорлади. У бироз чайқалиб кетди ва оёқлари ўзига унчалик бўйсунмаётганини пайқади.

— Вудс!

Аёл тўхтади. Палмер жим бўлди.

— Давом этавер, — деди Палмер ҳиссиз овозда.

— Шахсан мен учун ҳеч нарса йўқ, азизам, — у Бернсга тақлид қилиб, жилмайди. Ё шахсий бирор нарса борми?

Виржиния ўгирилиб, рақс майдонидан чиқиб кетди.

Эллик еттинчи боб

Палмер эллик тўққизинчи кўча бўйлаб шарқ томонга кетаётганини англади. У бу жойларга қандай келиб қолганини эслай олмасди. Апрель ойининг бошлари бўлса ҳам изгирин шамол кийимларни тешиб ўтаётгандек. У ҳатто Палмернинг қалин пальтосидан ҳам ўтиб, баданига игна санчяпти. Палмер Мэдисон-авенюдан ўтаётиб, ўйинчоқлар дўконининг ойнаси ёнида туриб қолди. У витринага қўйилган “Стен” фирмаси ишлаб чиққан кичкина милтиқ нусхасини, “Бофорс”нинг ўйинчоқ зенит замбарагини, Томпсонларнинг пулемётини, ярим автомат “М—1” милтигини, Люгернинг охири моделини, Шмейссернинг тўппонча — автоматини ва бошқа ўйинчоқ куролларни эринмасдан томоша қилди.

У қаддини ростлаб, шамолга қарши, шарқий йўналиш бўйлаб юриб кетди.

Албатта, дея мулоҳаза қиларди у Парк-авенюни кесиб ўтаркан, Виржиния мутлақо ҳақ. Унинг учун танлашга ҳеч қанақа имкон йўқ эди. Ҳар қандай имконият ҳам унга мақбул бўлаверди. Бироқ нима учун Виржиния мутлақо ҳақ бўлиши керак? Нима учун, сўради у ўзидан, ноҳақ бўлиши мумкин эмас?

Палмер “Недик” қаҳвахонасининг эшигини очиб, баланд ўриндиқлардан брига ўгирди.

— Қора қаҳва.

Барнинг эгаси қандайдир тушунарсиз овозда жавоб берди.

Бармен ва қаҳвахонадаги ягона ҳўранда мулоим жилмайишди. Палмер қаҳвани олиб, бармоқларини иситиш учун идишни маҳкам ушлади. Кейин аччиқ ичимликни ича бошлади.

— ... эски таниш аёлимизни бир соатча аввал кўрдим, — бармен бояги ҳўрандага ҳикоя қила бошлади.

— Сени ёнингга қаҳва ичгани киргандир-да...

Палмер уларнинг кувноқ суҳбатларини тинглаганига, қаҳрасини ичиб бўлиб, пештахтага ўн цент қўйди. Кейин ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Юзларига шамол урилди. Бироқ ичилган қайноққина қаҳва таъсирида шамол юмшаб қолгандек туюлди. У бироз тепаликка кетган йўл билан шарқ томонга юриб, Саттон Плейсга етгач, жанубга бурилди.

Мана сенга шаҳар, деб ўйлади у, одамларни қара-я. Совуққон, жоҳил одамлар.

У Эллик еттинчи кўчага етгач тўхтади ва мувозанатини сақлаш учун светофорга тирмашди. Қаҳва ичганига қарамай, боши ҳамон айланарди. Қутилмаганда узоқдан сирена овози эшитилди. Унинг овози кучая бошлади, кейин аста тинди.

Шуям шаҳарми-я. Асабий шаҳар.

Палмер гавдасини амаллаб тик тутганича, йўлда давом этди.

Бернснинг хонадони бўм-бўш эди. Палмер ичкари кириб, салгина туртинганича, хоналарни айланиб чиқди. Кейин эшикни ёпиб, пальтосини ечди ва дераза қанотларини очиб юборди. Хонага муздек ҳаво ёпирилди.

У диванга ўтириб, оёғини сиқиб турган туфлисини еча бошлади. Пайпоқчан меҳмонхонани айланиб, радиола ёнига борди. Бирорта қурилма бормикин деган ўйда унинг ичларини пайпаслаб кўрди. Эшик кулфида Бернснинг калити айланганда у ҳеч нарса билмагандек, бўш хонадаги диванда кулимсираб ўтирарди. Юзларига урилаётган совуқ ҳаво туфайли у анча ўзига келиб қолганди.

— Салом! Мана сенга қутилмаган совға, азизим, — деди Бернс.

Палмер эринибгина бошини кўтариб, Виржинияни кўрди.

Палмер улардан юз ўгирди. Бор кучини йиғиб, яна миясида чарх ура бошлаган овозларни тўхтатишга уринди. У Бернснинг жилмайишини кўриш учун айна вақтида ўгирилди.

— Кулаяпсизми, жаноб? — сўради Палмер.

— Тинчлан, Вуди. Ўзингни қулга ол. Менга фақат сенинг сўзинг керак. Агар бу сенга шунчалик қаттиқ таъсир қилса, мен сени мажбурламайман. Мен фақат... ҳам, сен нима деб атардинг... сўзсиз ҳамкорлик, холос. Бошқача қилиб айтганда, воқеалар ўз йўли билан ривожланишига ҳалақит берма. ЮБТКга президент бўлишга рози бўл. Бу шунчалик қийинми?

— Сизлар, ҳақиқатан ҳам жуда топишибсизлар, — деди Палмер. — Клэри хоним ҳам бу гапни худди шу тарзда ифода этган эди.

— Агар у ҳам ақлли гаплар айта бошлаган бўлса, ҳеч нарса қўшимча қилолмайман, — эътироз билдирди Бернс.

— Сенинг қайноқ лабларингда ҳамон ўша табассум, — Палмер Бернс томон бир қадам юрди. Хонанинг чап томони бироз кўтарилиб, яна жойига тушди.

— Хўп, майли, Вуди, кел, кел олишамиз, дўстгинам!

— Нима, мен кулгилиманми? — қизикди Палмер. У энди Бернсдан атиги ярим қадамча бериди турарди. У ҳатто Бернс сепган лосъоннинг ҳидини ҳам сезди.

— Ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ...

— Мен гапиряпман, — деди Палмер. — Акс ҳолда сен жилмаймасдинг.

Бернс у томон юриб, қўлини узутди:

— Вуди, ўзингни тут, кел қўлингни бер.

Палмер Бернснинг қимматбаҳо тўғноғичи совуқ ялтираганини пайқади. У Макнинг мурданинг рангидек оппоқ юзларини кўздан кечирди, кейин Виржинияга қийшайиб қаради. Аёл унга қараб, қандайдир нохуш фикрни сезди ва сал нарироққа сурилди. Эҳтиёткорлик билан гоҳ Бернсга, гоҳ Палмерга тикилди.

— Вудс, — гап бошлади аёл, — нима учун сен...

— Нима учун ҳамма менинг исмимни айтиб гап бошлайди? — сўради Палмер.

— Вуди, — гап қўшди Бернс, — тинчлан, қария. Кел, яна дўст бўламиз.

— Сен биланми? — Палмер ўзининг баланд чиққан овозидан афтини буриштирди. Унинг саволи деярли қичқириқ бўлиб янгради. У чуқур хўрсиниб, ич-ичидан титроқ ҳис қилди. — Сен билан, ифлос фитначи билан-а? — ... бошдан оқ сендан латга сифатида фойдаланди...

— ... бу қизни ширин луқма сифатида тиқиштирди...

Палмер англаб бўлмайдиган нималарнидир айтиб гўлдирётганини пайқади.

— Учиринглар! — ўшқирди у. Қулоғига эшитилаётган овозлар тинди. — Мак Бернс! Сасиған ариқдаги ачиган мия. Ўз касбининг арзандаси ва фахри. Охирги босқичдаги руҳий касал. Қўшмачилар қироли. Хоинлик рицари. — У чап қўлини чўзиб, бармоқлари билан Бернснинг кўксига нуқди.

У ўзини четга олиб, гўё ҳимояланмоқчи бўлгандек, қўлини кўтарди.

— Йўқ! — Палмер қичқириб юборди. Вақт гўё кескин тўхтаб қолди. Чамаси, Бернснинг қўллари мушт бўлиб тугила бошлади.

Палмер ўнг қўли таранглашаётганини пайқади. Тирсақлари орқага сурилди. Кейин қўли тепага кўтарилди, мушаклари таранглашди. Ўнг қўли олдинда айланди. Танаси ҳам қўли билан бирга ҳаракат қилди. Бернснинг кўзлари каттарди. Унинг ўткир ияги ва қулоғи ўртасига мушт тушди.

Палмер бармоқлари теккан жойдаги суякларнинг қисирлаганини эшитди. У Бернснинг кўкимтир оқ юзини кўрди. Кейин у кўздан йўқолди...

Палмер пастга қаради. Бернс оппоқ гиламда чувалчангдек буралиб ётарди. Унинг киприклари бироз пирпираб, кейин қимирламай қолди.

Оғзининг четидан қуюқ қизил қон оқиб, аввал иягига, кейин гиламга туша бошлади.

Палмер ўзини орқага олди. Хонадаги муҳит гўё иккига бўлиниб кетди. Унга ҳаво етишмай қолди. Қийналиб нафас ола бошлади.

Ва ниҳоят у ўпкасидаги жазави тўхтаганини ва оғзи қуриб, қандайдир, аччиқ таъм билан тўлганини пайқади. Ўнг қўлининг бармоқлари карахт бўлиб қолганди.

У қулоқ солди. Хонада жимлик ҳукмрон. Ҳатто хаёлидаги овозлар ҳам тинчиб қолди. У Виржинияга қаради. Унинг кўзлари шундай катта туюлдики, гўё Палмернинг акси бу кўзларга сингиб кетди.

Палмер Бернснинг ёнига чўккалаганча, қўлини бўйни остига тиқиб, гиламдан кўтарди. Гиламда доира ясалган қон яп-янги қизил бўёққа ўхшарди. У Бернснинг бўйни терлаб кетганини сезди. Бармоқлари остидаги томир сезилар-сезилмас уриб турибди. У ўрнидан туриб, хонани яна бир марта кўздан кечирди.

Унинг нигоҳи бир неча марта Виржиниянинг юзларига тушди. У кўзларини Бернсдан олиб, Палмерга қаради.

— Унга ҳеч нарса қилмадимми? Аёлнинг овози қумга санчилган белкурак товушига ўхшаб чиқди.

Палмер бош ирғади.

Виржиния унинг ёнига келди. Ўнг қўлини кўтариб, бармоқларини кўздан кечирди. Палмернинг бармоқлари ҳамон титрарди.

— Бармоқларинг қалай? — сўради Виржиния.

У бошини чайқади.

— Карахт бўлиб қолди.

— Қимирлатишга ҳаракат қил. — У ҳаракат қилди. Бармоқлари қаттиқ оғриди, лекин бу оғриққа чидаса бўларди. Лекин титроқ кучайди.

— Синмаган шекилли, — деди Виржиния. — Ичишга бирор нарса бераман.

Палмер аввалига рад этди, кейин стаканни чап қўли билан олди. Вискига бироз диққат билан қараб туриб, кейин бир неча марта хўплади. Бироқ бундан ҳам тинчланмади. Стаканни стол қиррасига қуймоқчи бўлганди, эплай олмади. Стакан гиламга тик тушиб, ичидаги суюқликнинг бир томчиси ҳам тўкилмади.

Бу ғайритабиий ҳолат Палмерни ҳайратда қолдирди. Ахир, идишдаги суюқлик тўкилиши керак-ку, шундай эмасми? У тирсақларини тиззаларига тираганича, эгилиб гўё бутун танасини чайқатаётган ички титроқни босишга уринди.

— Сен ўзингни жағи синган одамдай тута оласанми? — сўради Виржиния. — Ичишга тобинг қалай?

— Менинг жағим синган, — тан олди Бернс. У кўп йиллар тил ўрганганини унутиб, ўз шеvasида, қаттиқ изтироб ичида гапирди. — Уларнинг шаҳар ташқарисидаги биринчи тоифали клубларидан, фақат оқларга аталган меҳмонхоналаридан, курортлари, мактаблари, яҳудийлар ва католиклар учун чекланган қоллежларидан, лаънати ижара битимларидан, тушлик қилинадиган ва қимор ўйналадиган клублардан кўнглим айнийди.

— Гапимни эшит, — Бернс давом этди. — Сен қанчалик ақилли қиз бўлмагин, ҳали буларни билиб олишинг керак. Вик мени тентак, деб ҳисоблайди. У ҳалиям биз билан бирга бирор иш қилишим мумкин, деб ўйлайди. Бекорларни айтипти. Бизни ҳурмат қилишга, бизга бўйсунушга мажбур қиладиган битта восита бор, холос. Бу — этигимиз билан башарасига тепиш! — У кутилмаганда бақириб юборди. — Ва, сингилгинам, бунга жуда оз вақт қолди, агар сен....

— Мак, Мак, Мак! — Виржиния унинг елкасига қулини қуйиб, орқага, диван суянғичига итарди. — Илтимос, жим бўл.

Бернс шу заҳоти ўрнидан сакраб туриб, эҳтиёткорлик билан жағини пайпаслади.

— Агар сен Нью-Йоркдаги бизга тегишли нарсалар бир тунда ихтиёримизга ўтиб қолган деб ўйласанг, тентак бўласан, — у Виржинияга мурожаат қилди. — Биз уларни қонимиз билан қўлга киритганмиз. Ҳар бир қаричини. Бизни бир-биримизга — италянларни ирландларга, яҳудийларни негрларга, пуэрториколикларга гижгижламаган, деб ўйламагин. Бироқ биз энди уни қўлга киритдик. — Палмер Бернс қўлини юқори кўтариб, мушт қилганини кўрди.

— Биз уни қўлга олдик. Протестантлар бу шаҳарни унда яшовчи одамлардан қайтариб олишолмайди. Вестчестрдаги олмиш минглик уй-жойлари, Фэрфилддаги ажойиб дала ҳовлилари, Шимолий қирғоқдаги шунга ўхшаш қимматбаҳо кўрғонларини ҳам қайтариб олишолмайди. Биз ўзимизнинг хусусий шаҳримизга эгалик қиламиз, азизгинам. Шунингдек, бошқа бир қанча шаҳарларга ҳам эгалик қиламиз. Чикагодаги истаган полякдан сўра. Сан-Франциско портидаги истаган мичмандан сўра. Жин урсин, Калифорнияда эса биз банкка ҳам эгалик қиламиз. — Бернс гўё энди кўргандек, Палмерга қиё боқди. — Хелло, Палмер, — деди у, — ютқизганларга салом.

Бир сонияга Палмер унга индамай қараб турди. Кейин кулиб юборди. Бироқ кулгиси дарҳол сўнди, чунки вазият куладиган даражада эмасди. Палмер ўнг қўли кафтини пастга қаратиб олдинга чўзди:

— Хайл Бернс!

Яқиндагина бўлиб ўтган воқеадан оппоқ оқариб кетган Бернснинг юзи бўғриқиб, қип-қизариб кетди. У ўрnidан туришга интилди, лекин яна диванга йиқилди. Башарасини тириштирганча, пешонасини ушлади.

— Ярамас, — ингради у.

Палмер ошхонага чиқди. Сочик топиб, унга тўрт бўлак музпарчасини ўради ва Бернснинг ёнига қайтди.

— Оғриётган жойингга қўй, — деди уни Бернсга узатиб. — Уриб юборганимдан афсусдаман. Кўп йиллардан буён биринчи марта ўзимни бошқаролмай қолдим.

— Эшитяпсанми? — сўради Бернс Виржинияга мурожаат қилиб. У музли сочиқни пешонасига қўйиб, афтини буриштирди. — У айнан нимадан афсусланаётганини эшитяпсанми? Ўзини лавнати протестантчасига бошқара олмай қолганидан афсузда. Ўзи аслида кимлигини бизга билдириб қўйганидан афсузда.

— Сенинг жағинг тузалгандан кейин ҳам унинг қўли анчагача зирқираб юради, — деди Виржиния. — Тинчланиб, ҳамма нарсани унутишга ҳаракат қилсанг-чи?

Бернснинг афт-ангори ўзгарди.

— Башарамдаги гурранинг катталиги... — унинг кўзлари олайди. — Башарам кўкариб ётибди. — У инқиллаганча музли сочиқни бўйнига сурди.

— Шунчаки, кайфиятимни кўтариш учун, — қўшилиб қўйди Палмер, — қара-чи, тишларинг бутунмикан? Оғзингдан қонкелганди.

— Қани? Қани?

Палмер гиламни кўрсатди.

— Тилингни текизиб кўр.

Бернс шошилиб ютинди. У тили билан тишларини текшириб кўраётганини Палмер сезиб турарди.

— Бугунги тунни ҳеч қачон унутмайсан, — деди Бернс жағини силаб. — Сен бу шаҳарда адоий тамом одамсан. Энди сен билан бирга иш қилишга, агар тиз чўкиб, ботинкамни яласанг ҳам, рози бўлмайман.

— Мак, илтимос, — ўтинди Виржиния. — Ўзингни қўлга ол.

Бернс бурнини тортди.

— Мен ўзимни қўлга олганман. — У ўрnidан туриб, кексаларга ўхшаб имиллаганича, ойнаванд девор ёнига борди. Деразага анча вақт тикилиб турди. Кейин музли сочиқни ушлаб турган қўлини пастга туширди. Қоматини ростлади. Деразага терс ўгирилиб, деярли текис қадамлар билан барнинг ёнига борди ва музли сочиқни ёғоч идишга ташлади. Палмерга ўгирилиб: — Яхшиси, сен кет, — деди.

Палмер ўрnidан турди.

— Мен фақат ўзимни бошқара олмай қолганим учун афсусланаман. Бироқ сени уриб роҳатландим.

— Ке, яна бир марта ур.

Палмер бош ирғади:

— Бошқа бир нарсдан ҳам роҳатландим.

— Қонимга белаганингданми?

— Сендан тўғри гапни, бор ҳақиқатни эшитиш имконига эга бўлганимдан — сендан ҳақиқатни эшитганимдан. Ва ниҳоят, айрим нарсаларга муносабатинг қандайлигини очиқ билдим.

Палмер диванга ўтириб, туфлисини кийди. Даҳлизга чиқиб, илгакдан пальтосини олди ва яна меҳмонхонага мўралади.

— Сенинг ўрнингда, — гап қотди у Бернсга. — Жет-Техдаги протестантнинг сенга ўхшаган шахс билан тузган битими қандай мажбуриятлар юклашига қизиққан бўлардим.

— Байрутлик маккор қасоскор билан, — гапга қўшилди Виржиния. — Мак, бу ҳаммаси бемаънилик. У ҳозир кетади, кейин икковларинг пиширган ош айний бошлайди. Бундай қилиш керак эмас.

— Шубҳасиз шундай бўлиши керак, — деди унга Палмер. — Бу одам энди ақл билан иш тутолмайди.

— Эшитяпсанми? — Бернс Виржинияга қараб гапирди. — Мен schutzbha демадимми? Бундан ҳам оғирроқ гап борми? Улар бизни аввалига жаҳлимизни чиқариб, жонимизни бўғзимизга келтиришади, кейин аҳмоқликда айблашади.

— Мак, — гап бошлади Палмер. — Мен охирги икки юз йилни тарихдан ўчириб юбора олмайман. Бироқ мени жиноятга шерикликда айблаб бўлмайди. Шунингдек, мен ўз ҳийлаларингни протестантларга ағдариб, айюҳаннос солишингга ҳам йўл қўймайман. Сен қилмишингга яраша мушт единг. Мен фақат ўзимни идора қилолмай, сени уриб юборганимдан афсусдаман.

— Кет. Йўқол.

— Виржиния, уйингизга олиб бориб қўйишга рухсат беринг.

— Кимни, меними? Йўлдан адашган Мария Магдалинани-я? Уюшган фоҳишабозликка реклама бўлими қўшган ҳиссасини-я?

Палмер бир неча сония унга таънаомуз боқиб, кейин эшикка бурилди.

— Сизларга америкалик фуқаро ўзининг иккита ҳамюртига мурожаат қилгандек гапиряпман, — эълон қилди у, — иккалангни ҳам жин урсин!

— Вудс!

У яна бир бор қайрилиб қаради.

— Олиб бориб қўйишимни хоҳлайсизми йўқми?

— Мен бу ерда бироз қолиб, манави йигитни тинчлантиришга ҳаракат қиламан.

У яна эшик томон ўгирилиб, иккиланганича, тўхтаб қолди. Унинг онгида қандайдир узук-юлуқ жумлалар гоҳ ҳақиқатга, гоҳ рўёга ўхшаб айлана бошлади. Ҳақиқатан ҳам у Виржиниядан шубҳа қилганмиди? Қандай қилиб ундан шубҳа қилиши мумкин? У ким томонда эди? Умуман бирон-бир томон бўлганмиди? Ё бу одатдаги, қайта-қайта унинг оёғига ёпишаётган, доира бўйлаб айланаётган балчиқмиди?

— Мен яна баъзи бир нарсалардан афсусдаман, — деди у Виржинияга қарамасдан. — Айтиб ўтган фикрларимдан афсусдаман. Умуман, менимча, мен пушаймонман.

Элик саккизинчи боб

Такси ҳайдовчиси машинани бор кучи билан Учинчи авеню бўйлаб тепага ҳайдади. У қоидага бўйсуниб юришга тоқати етмай, машинани катта тезликда ҳайдаб борар, светофорнинг қизил чироғи ёнганда эса кескин тормоз босарди.

Палмер ҳайдовчининг ҳар гал қизил чироққа тушиб қолишига, ундан чиқиб олиш учун салгина бўлсада тезликни ўзгартирмаётганига ҳайрон бўлиб борарди. У бу фикрини ҳайдовчига айтмоқчи бўлди-ю, жим кетишни маъқул кўрди. Палмер таксидан тушиб, олд томонига бетондан нозик ишлов берилган уй эшигини очди. У эшик тутқичини шунчалик секин босдики, у атиги бир неча сантиметрча очилди, холос.

Палмер иродасини қўлга олишга тиришди ва куч билан тутқични босиб, эшикни катта очди. Бармоқ бўғинлари зирқираб, аста ичкари кирди, секингина эшикни ёпиб, совуқ ҳаводан иссиққина уйга кирганидан севинди...

Ошхона эшигини ёпиб, хона чироғини ёқди ва дуч келган ёғоч ўриндиққа бемажол чўқди. Қимирлашга ҳам мажоли қолмаганди. Зинадан чиқаётганда боши айланганини эслади.

Ниҳоят у совутқични очиб, бир стакан сут қўйишга куч топди. Сутни ича туриб, эшик ортида нимадир ҳаракатланаётганини сездди. Юраги музлаб, Эдис уйфонганини ва халатини кияётганини ҳис қилди. Ва шу заҳоти ошхона эшиги ланг очилди.

Эдиснинг юз-кўзида пардоз излари қолмаган эди. Феруза рангли кенггина тасма билан сочлари юқорига тортиб боғланган. Бунинг сабаби Палмерга маълум. Унинг юзига суриладиган, қандайдир озиқлантирувчи кремга сочлари ёпишиб қолмаслиги учун шундай қилишга одатланган.

Эдис бир муддат оч жигаранг кўзларини қисиб, Палмерга ифодасиз қараб турди. Кейин стол ёнига бориб, стакандаги сут ёнига қўйилган туфлини олди ва полга қўйди.

— Вудининг бу одатини йўқ қилиш учун бор-йўғи ўн йил керак бўлди, — гап бошлади у. — Уйлайманки, сен ҳам ўзгариши қийин одамсан. — У бироз жим қолди. — башарангга қараб бўлмайди.

— Ҳазимни ёмон ҳис қилаяпман.

— Виски ва шампан виносиданми?

— Сотқинликдан ҳам.

У чимириди:

— Сотқинликдан?... Мак Бернсми?

— Сен ўта сезгирсан. Лекин бу билан мени ҳайратда қолдирасан дея олмайман.

— Палмер сутли стаканни олди. — У кўпдан бери, ҳатто мен бу ерга келмасимдан аввал ҳам Жет-Техга хизмат қилган.

— Қўлингга нима қилди? — сўради у.

Палмер қовоғини солди.

— Нима қипти?

— Вудс, нега сўраётганимни билиб турибсан. Ўнг қўлингга нима қилди? Бўғинлари қизариб, шишиб кетибди.

Палмер ҳорғинлик билан елкасини қисди:

— Мен уни уриб юбордим.

— Бэркхардтними?

— Бэркхардтни? — Палмер унга синчков тикилди: — Жин урсин, бу гапни қаердан олдинг?

— Ана шу илоннинг инига сени айнан ўша тикиштирди, — деди аёл. — Ҳа-а, тушундим. Сен нишонни нотўғри олгансан. Бернсми.

У тилини айлантиришга ҳам ҳоли келмаётганди. Шунинг учун бироз жим турди. Кейин:

— Бўлиши мумкин, — деб қўйди.

— Демак, жамғарма банкларига қарши ватанпарварлик руҳидаги кураш бошланоқ сохта бўлган.

— Ундай эмас. Шунчаки, Жет-Тех уларга кўшимча куч ташлади.

— Гапингни қара-ю! Ярим кечагача ўтказилган йиғилишлар, штатнинг ҳамма қишлоқларида ўтказган кўнгилочар саёҳатларинг, кеча-ю кундуз уйда бўлмасликларинг... ҳаммаси бир пул бўпти-да?

У бошини кўтариб, Эдисга қаради.

— Эдис. — У жим бўлди. — Эшит. — Унинг қўли қандайдир тушуниксиз ҳаракат қилиб, яна тиззасига тушди. — Мен Нью-Йоркка келганимда ўйин бошланган, карталар тарқатилган эди.

— Тушунаман. — Аёл унинг қўлидан бўш стаканни олиб, стол устига қўйди.

— Сен жамғарма банклар ўйинини кўзда тутаяпсанми? Уларнинг картасиними?

У жимгина бош ирғади.

— Бироқ, чамаси, яна битта ўйин олиб борилган, — гапда давом этди Эдис.

— Сен... — У жим бўлиб қолди.

— Ҳа?

— Ҳеч нарса. — Аёл унинг қаршисига ўтирди. — Умуман, ... га қалайсан? — Аёл гапни кескин тўхтатди.

— Нимани сўраяпсан?

Эдис бошини силкиди.

— Аҳамияти йўқ. Бошқа пайтда...

Палмер аёл ўзига синчковлик билан тикилиб турганини пайқади. У гўё тузукроқ кўриб олсин дегандек, қадини ростлади. Бироқ бундай ўтиришга қурби етмади. У қимирлашга ҳоли келмаётган бўлса ҳам ухлайдиган аҳволда эмаслигини билиб турарди. Мана шундай ҳаракатсиз ўтириб, ниманидир кутиш керак бўлса, у жон деб ўтираверарди. Лекин нимани кутаяпти? Палмер тушуна олмасди.

— Ҳаммасиниям аҳамияти йўқ, — Эдис ўзига-ўзи гапираётгандек, уйчанлик билан секин сўз бошлади. — Битта нарсадан ташқари. Энди нима қилмоқчисан?

Палмер елкасини қисишга уринди. Енгиб бўлмайдиган ҳафсаласизлик ҳаракат қилишга қўймади.

— Таъзим қилиб, кетворайми? — мужмал жавоб берди у. — Катта шаҳар мени бир четга чиқариб мажақлаб юборганини тан олайми?

— Агар сен банкдан кетсанг, оиламиз нима қилади? Нью-Йоркни ташлаб кетамизми? Бу уйни тарк этамизми?

Палмер кўзларини юмди.

— Ҳозирча ўйлаганим йўқ.

— Бироқ бу аниқ равшан-ку?

Унинг кескин овозидан Палмер кўзини очишга мажбур бўлди.

— Сенга нима бўлди? Мазанг қочаяптими? — сўради хотини.

— Шунчаки... кутилмаганда вазнсизлик ҳолатини ҳис қилдим... — у хижолат ичида кулиб юборди ва шу заҳоти Гейнц Гауссни эслади. — Қулоқ сол, — деб гап бошлади у.

— Ҳа?

— Гап шундаки... — У яна жим бўлиб қолди.

— Нимада?

— Ҳозир мана шу тортишувга қарши бўлган дўстимни эсладим.

— Вудс, жин урсин, нима ҳақида гапиряпсан?

— Энг янги қонунни очган Гаусс ҳақида.

Эдис ўрнидан туриб, сут юқи стаканни чиганоқ тепасидаги қуритгичга қўйди.

— Жудаям кеч бўлди, азизим. Яхшиси, ухлагани ётишимиз керак деб ўйлайман.

Палмер бармоқларини шиқирлатди.

— Йўқ ҳали.

Аёл ўгирилиб унга қаради:

— Сенга нима бўлди?

— Жин урсин, мана бу зўр бўлди.

— Вудс!

— Ҳа — ҳа: Мен сенга тушунтириб бераман. Бор-йўғи иккита юриш. — У кутилмаганда танасига қуйилиб келган кучдан сапчиб туриб келди; оёқяланг ҳолда ошхонага қараб юра бошлади. — биринчиси унчалик мураккаб эмас. Иккинчиси маккорона режа.

У капалакнусха бўйинбоғини юлиб олди ва тутмачасини ечди.

— Мехрибон эгам! — Яна кулди. — Бу, балки, ҳатто иш юришиб кетар.

— Вудс, вақт ярим тундан оғди.

У соатига қаради:

— Эрталабгача ҳеч нарса қилиб бўлмайди.

— Унда, балким ухлармиз?

У бошини қаттиқ чайқади.

— Режа тузиш учун менга кўп вақт керак. — У жим туриб қолди ва хотинига ўгирилди: — Эдис, қаҳва қайнатиб беролмайсанми?

— Шу пайтгача нега айтмадинг?

— Майли, — бидирлади у. — Албатта. Ишга кириш. Мен тушунтириб бераман.

Бутун диққат-эътибори Палмерда бўлган Эдис беихтиёр қаҳва қайнатгични олди ва унга сув қую бошлади.

— Эшитаман.

— Майли. — Палмер эшик ёнигача бориб, ортга қайтди. — Қаҳвани менинг хонамга олиб кирамиз. Ҳамма керакли маълумотлар ўша ерда, тўғрими?

— Қанақа керакли материаллар?

— “Директорларнинг маълумотномалари”, “Қуролли кучлар таъминотига раҳбарлик қилиш”. Вашингтон ҳам ана шу вақт минтақасида... Албатта. Яхши. Ажойиб. Қаҳва нима бўлди?

— У сенга жудаям зарур деб ўйламайман.

— Зарур. Ҳамма деталлар Швейцария соатидагига ўхшатиб жойига қўйилиши керак...

Эллик тўққизинчи боб

Кеч юз кўрсатадиган қиш куёшининг дастлабки нурлари соат саккизларда жимжимдор бегон шакллар орасидан ёриб ўтди. Орадан яна бир соатлар ўтгандан кейингина ёзув столи устига бетартиб ёйилган китоб ва қоғозлардан бош кўтарган Палмер янги кун бошланганини пайқади.

Эдис эрига яна бир марта қаҳва тайёрлаб, тунги соат учда уйкуга ётди. Палмер совуқ ва бемаза қаҳвани охиригача ичиб, бармоқлари билан сочларини тараганича, стул суянчигига ясланди. Ичкари хоналардан болаларнинг овози келарди. У стол устидаги қоғозларни йиғиштириб, уларга тикилиб қолди.

Кундузги совуқ тузган барча режаларини чиппакка чиқарадиганга ўхшарди. Палмер бўш идишдан финжонга яна озгина қаҳвани сирқитиб қуйишга уринди. Кейин икки босқичдан иборат режалари туширилган қоғозларни яна қайтадан ўқиб чиқди. Шубҳа-гумонлар ичини кемирганича ўрнидан турди ва қотиб қолган оёқлари ҳамда белини ёзиш учун турли ҳаракатлар қилиб, стол атрофида айлана бошлади. Кеча уйга қайтгандаги чарчоқ яна оёқларини сирқиратишга тушди. Кўйлаги танасига ёпишиб, енгларининг четлари кирланиб кетибди. Палмер керишмоқчи бўлди ва бор қуввати уни тарк этаётганини англади. У вақтни билиш учун кўлидаги соатга қараб, телефонда бажариладиган ишларни фақат бир соатдан кейин бошлаш мумкинлигини аниқлади. Стол ёнига ўтириб, кафтлари билан юзларини ишқалади. У Эдиснинг:

— ... ечиниб, ўринга ёт, — деган овозини зўрға эшитди.

У секин ингради. Хаёлида кумга кўмилгану кум кўзлари, ёқасидан кириб, бутун гавдасини тўлдириб қўйгандай туюлди. У қийналиб, кўзларини очди ва мингиллади:

— Соат неча бўлди?

— Ўн бўлди. Вудс, илтимос...

У ниҳоят бутунлай уйғониб, гавдасини кўтарди.

— Ярим соат вақт йўқотибман, — деб мингирлади. — Марҳаматли худойим. Кейж хонимга айтинглар, яна қаҳва қайнатсин.

— Вудс.

Ўгирилиб хотинига қаради. У ҳам атиги бир неча соат ухлаган бўлса-да, кўриниши қандайдир гинали, аммо яшнаб турарди. Кийиниб, бўяниб ҳам улгурибди. Буларнинг ҳаммаси Палмерга танасидаги ўта оғирликни яна қайта ҳис этишга мажбур қилди.

— Нима дейсан? — сўради у.

— Азизим, бутун шанба. Сен...

— Ҳечқиси йўқ. Бернс душанбагача кутиши мумкин. Мен эса кутолмайман.

Илтимос, янги қаҳва бер.

— Кейинроқ бироз ухлаб оласанми?

— Албатга. Илтимос, болаларни бу ёққа киритма.

— Улардан бирортаси жонингга тегдими?

— Йўқ. Майли. Илтимос, қаҳва.

— Бир дақиқа. — У қаҳва қайнатадиган идишни олиб, чиқиб кетди.

Палмер сигарет чекди. Тутун шу лаҳзадаёқ тинкасини қуришиб, кўнглини айнитди. Бироқ шу заҳоти танасига куч қуйилаётганини ҳис қилди. "Палмер зудлик билан ишга киришиди. У Жет-Технинг илмий-тадқиқот маркази жойлашган Ўрта Шарқдаги шаҳар билан шахсан телефонда гаплашиш учун буюртма берди. Тажрибахонада ҳеч ким йўқ экан. Маҳаллий маълумот хизматидагилар Гейнц Гаусснинг уй телефони рақамини тезда топа олмадилар. Кейинроқ телефончи қиз унинг рақамини шаҳар атрофидаги номерлар орасидан топди. Бир оздан кейин Гейнц Гаусснинг ўзи гўшакни кўтарди.

— Гап шундаки, — салом-алиқдан кейин мақсадга ўтди Палмер. — Сиз сираям хаёлимдан кетмаяпсиз.

— Наҳотки? Мен бўлса, аллақачон унутиб юборгансиз, деб ўйлардим, дўстим.

— Балки, унутиб ҳам юборардим, — тан олди Палмер. — Агар бу лаънати ишқалликларга масъуллигим бўлмаганда...

— Қандайдир даражада, албатта, сиз ҳам жавобгарсиз. Биринчидан, мени бу ёққа сиз олиб келгансиз, шундай эмасми?

— Ҳамма гап шунда-да. — Палмер жим бўлиб қолди. У тарбия кўрмаган, кўпол йигит билан муомала қилаётганини, унга бироз яхшилик қилиб қўйса, каттагина фойда кўриши мумкинлигини хаёлидан ўтказди. Шу билан бирга Гаусс унинг асл истак-хоҳиши нималигини сезмаслиги зарур.

— Айрим нарсалар чиқиб қолди, — давом этди Палмер. — Банкда эмас. Банк доирасидан ташқаридаги одамда. У... майли, ҳозир очигини айтадиган пайт

эмас. Мен унга сизнинг бошингизга тушган кўнгилсизликлар ва шунга ўхшаши нарсалар ҳақида биров гапириб бердим. Исмларни айтганим йўқ. Сиз учун баъзи-бир ишларни қилиш имкониятига эга бўлгани учун у гап ким ҳақида кетаётганини пайқайди.

— Таваккал қилмаяпсизми?

— Эҳтиёт чораларини кўрдим. У янаям хушёр бўлади. Ҳозир исмини айтсам, дарҳол тушунасиз. Асосийси, агар сиз кетишни истасангиз, у кафолат берадики... айтмоқчиманки, ҳозирги билан тенг ёки ундан ҳам масъулиятли, эркин фаолият ва чексиз бюджетга эса жойни сиз учун кафолатлай олади.

— Сиз Вестинг ҳақида гапиряпсизми?..

— Айни босқичда мен ҳеч ким ҳақида гапирётганим йўқ. У ҳозир сизга билдирганларимни айтиб қўйишимни сўради, холос. Қалай? Бу сизда қандай таассурот қолдиради?

— Бироқ мен бошқа компаниянинг номини билмай туриб, қандай жавоб беришим мумкин?

Тоқати тоқ бўлган Палмер чуқур хўрсинди. Суҳбат жуда чўзилиб кетди, телефонни яширинча эшитиб турган бўлишлари мумкин. Бундан ташқари, Палмер яна бир неча жойга кўнғироқ қилиши лозим. Ундан олдин...

— Гаусс, ҳеч ким ўзингизни кўр-кўрона боғлаб беришингизни сўраётгани йўқ. Мени гоёларимизга бўлган муносабатларингиз қизиқтиради. Унга ижобий ёндашасизми?

— Албатта, ижобий.

— Ажойиб.

— Сизнингча, мен тезроқ, а?..

— Хабарим йўқ, — Палмер унинг гапини бўлди. Гаусснинг гап оҳангида қизиқиш алангаси сезилиши билан гапни тугатиб, немиснинг ичини қиздириб, орзиқиб кутишга мажбур қилмоқчи эди у. — Сизнинг ҳозиржавоблигингиздан жуда мамнунман. Озгина ҳаракат қилсак, биз сизни озод қила оламиз. — Палмер кулди. — Шунақа гаплар.

— Бу қачон амалга ошади? Ҳафтадами? Бир ойдан кейинми? Мен билишим керак....

— Мен билган заҳотим сиз ҳам хабардор бўласиз, — ваъда қилди Палмер. — Энди эса, сиз билан хайрлашим керак, Гаусс... У дарҳол гўшакни қўйди ва ўчаёзган сигаретини чека бошлади.

Вақт ўндан чорак дақиқа ошганди. Палмер навбатдаги шахсий суҳбатни буюрди. Бу гал янги Англиядаги шаҳар билан. Бу гал ҳам уй телефони рақамини қидириш муаммоси бошланди. Телефонда аёл кишининг овози эшитилди.

— Шаҳарларо телефон генерал Хейгенни сўрайди, — эълон қилди телефончи қиз.

— У... ким уни сўраяпти, кечирасиз?

— Вудс Палмер. — жавоб берди Палмер.

— Бир сония, қараб кўраман...

Чамаси, аёл телефондан нари кетди.

Палмер Хейгенки ухлаётган экан, мен ҳам биров мизғисам бўларди, деб ўйлади. У ҳозир неча ёшда, 58 ёки 59 ми? Кўрпада аганаб ётадиган даражада қари эмас у.

— Алло? — гўшакдан уйқусираган овоз эшитилди.

— Генерал Хейген? — деб сўради телефончи қиз.

— Мен.

— Гапиринг, жаноб.

Палмер оғзини очишга улгурмади.

— Бу қайси Вудс Палмер? — биринчи бўлиб гап бошлади генерал.

— Сен нечтасини биласан, Эдди?

— Худойим-е, отанг вафот этганини унутибман. Қаттиқ ачиндим, Вуди.

— Бу гапга анча бўлди. Мен ҳозир Нью-Йоркдаман.

— Биламан. Мен шаҳарда бир неча марта бўлдим. Ёнингга кирай дедиму, сен ҳалол одамларнинг пулини шилиш билан ўта банддирсан, кекса омадсиз билан учрашишга вақтинг йўқдир деб ўйладим.

Палмер истехзоли жилмайди. Қарши таклиф у кутганидан ҳам паст эди.

— Бўлмағур гап. Қирқ минг. Ҳеч қанақа акциясиз.

Орадан ўн дақиқа ўтгач, эллик мингга келишилган ҳолда суҳбат тугади. Палмер режасини яна бир солиштириб кўрди ва тўғридан-тўғри рақам терди.

— Тим, бу — Вудс Палмер.

— Жин урсин, Паскода нима қилиб юрибсан?

— Мен Нью-Йоркдаман. Мен...

— Сен Нью-Йоркдан кўнгироқ қиялсанми? — ҳайрон бўлди Тим.

— Уйғотиб юборган бўлсам, узр.

— Бир неча соат олдин уйғонганман, — гапини бўлди Тим. — Жуда бўлмаганда, бир неча дақиқа олдин. Эшитялсанми? Жейнга бирор нарса бўлди? Нима гап?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен яқинда у билан суҳбатлашдим. Сени қаердан топишни тушунтириб берди. Ҳаммаси жойида. Биласанми, менга баъзи бир маълумотлар керак, менинг танишларим орасида бу ишни биладиган одам фақат сенсан. Бу... Нимадан бошласам экан? Эрақак киши, олим. Собиқ душман тараф фуқароси эди, ҳозир АҚШ фуқароси. Йирик ҳукумат шартномаси билан хусусий тартибда фирмага ёлланган. У ҳукумат шартномасига эга бўлган бошқа бир фирманинг таклифини қабул қилмоқчи. Унга ўз шартномаси бўйича мажбуриятларидан бошқа бирор нарса тўсқинлик қилиши мумкинми?

Симнинг иккинчи томонида бироз жимлик чўкди. Кейин:

— Буни сенга қандай даҳли бор?

— Иккала фирма ҳам биз билан ишлайди.

— Бу сабаб бўлолмайди, қария.

— Тим, мени қизиқтираётган нарса махфий ҳисобланадими? — сабрсизлик билан сўради Палмер.

— Ундай эмас. Лекин мен ҳар гал тадқиқот раҳбари бошқа жойга сакраб ўтганда ҳушёр тортаман.

— Сакраб ўтмайди. У битта жойда деярли ўн беш йилдан буён ишляпти.

— Бошқа ишга ўтишига сабаб нима?

— Пули, эркинлиги кўп.

— Мен ўйламайманки, у...

— Тим, мени у АҚШ фуқаролари каби барча ҳуқуқларга эга бўладими-йўқми — мана шу қизиқтиради, холос. Ёки бундай ҳолда уни ишлаб турган жойига миҳлаб қўювчи бемаъни қонун моддалари ҳам топилиб қоладими?

— Бизнинг мамлакатимиз эркин мамлакат, қария. Ҳатто унинг учун ҳам. Бироқ айтиб қўйишим керак: юқори даражадаги ҳар қандай ҳаракат Пентагон ва ҳукумат доираларида қизиқиш уйғотади. У қандайдир машиначи ёки чилангар эмас-ку?

Палмер салгина жилмайди.

— Мен умуман, кимнингдир оёғидан чалмоқчи эмасман, — ёлғон гапирди у, — бироқ у бунчалик аҳамиятга молик одам деб ҳам ўйламайман.

У соатга қаради. Телефон рақамини қидиришга кетган вақтларни ҳам ҳисоблаганда мулоқот деярли соат ўн биргача чўзилибди. У гўшакни кўтарди ва Гейнц Гаусснинг телефон рақамини терди.

— Алло?

— Гаусс, Яна Палмерман.

— Кўнгироқ қилганингиздан хурсандман. Жуда кўп гаплар айтилмай қолиб кетди.

— Бошқа ҳеч нарса қолмади. Жет-Тех билан шартномангизни бузганингиздан кейин сиз эллик минг акция билан бирга беш йилга Янги шартнома оласиз.

— Бироқ сиз ... Акциялар? Эллик минг? — немис жим бўлиб қолди. Кейин:

— Қайси фирмандан? — деб сўради.

— Ҳамма гапни душанба куни, тамадди пайтида айтаман.

— Бу ёққа келмоқчимисиз?

— Бундай қилолмайман, — Палмер тушунтира бошлади. — Бу ўта бемаънилик бўлар эди. Бундан ташқари, сиз билан бирга яна битта одам бўлади. Сизни тушунадиган одам. Нью-Йоркнинг ишбилармонлар даҳасидаги “Клуб” да тамадди қилишга қалайсиз? Сиз душанба куни эрталаб учиб, Айдр-уайлддан Уолл-стритгача вертолётда келишингиз мумкин. Мен сизни ўша ерда кутиб оламан.

— Маарҳамат, ҳаммаси шунчалик тез юз бераётгани... Мен кўпроқ нарса билишим керак.

— Билиб оласиз. Душанба куни тамадди пайтида.

— Бироқ мен нимани баҳона қиламан, ўзимнинг...

— Кулоқ солинг, — унинг гапини кескин бўлди Палмер. — Сиз ахир, уларга ҳар бир дақиқа вақтингиз ҳақида ҳисоб бермайсиз, тў-рими?

— Албатта, йўқ. — Гаусс кутилмаганда унинг гап оҳангига ўхшаш кескинлик билан жавоб бериб, аввалги шубҳаланувчанлигини ювишга уринди. — Ҳечам ҳисоб бермайман.

— Нима бўлганда ҳам сиз билан олдиндан муҳокама қилинадиган бошқа нарса бор, — давом этди Палмер. — Бу, ҳм, ҳалиги, сиз айтган тадқиқотлар. Булар сизнинг шахсий ишингиз бўлгач, уларни бошқа жойга бемалол ўтказишингиз мумкин, шундай эмасми?

— Бироқ Палмер, сиз буни янги компания билан муҳокама қилмаган бўлсангиз керак?

— Албатта, йўқ. Ҳамма тадқиқотларингиз битимнинг ҳал қилувчи омиллари бўлади.

— Мен ҳаммасини ёзиб қўйганман, — деди Гаусс. — Булар менинг шахсий журналларим. Улар қолиб кетган тақдирда ҳам бегоналар ҳеч нарсани тушунмайдилар. Бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам мен ҳамма зарур маълумотларни ёддан биламан.

— Нью-Йоркка учиб келадиган эрталабки самолётлар жадвалини биласизми?

— Менимча, тўққизда ва ўн бирда.

— Соат тўққиздагига олинг. Бу Нью-Йорк вақти билан ўн бўлади. Айдилайдга соат ўн биру ўтгизда, Уол-стритга эса пешинда етиб келасиз. Мени ўша ердан топасиз.

— Дўстим, буни шунақанги жадаллик билан амалга оширишим зарурми?

— Мен ўйлайманки, — Палмер овози иложи борица дабдабали чиқмаслигига ҳаракат қилди, — ўйлайманки, сизнинг ишингизга халақит берадиган ҳар бир кун, бошқа олимлар меҳнатингизни инкор қиладиган санага айланиб қолиши мумкин.

— Жуда яхши гап, — қуруққина қилиб деди Гаусс. — Бироқ мен жуда ҳам билишни хоҳлар эдимки, бирданига менинг ишларим нима учун сизни бунчалик қизиқтириб қолди?

— Сабаби кўп. Сизнинг айрим кўнгилсизликларингизга нисбатан ўзимда масъулият ҳис қилишимни айтиб ўтдим. Бироқ мен — аразли сабаблар борлигини ҳам инкор этмайман.

— Шундай — аразли сабалар нима экан?

— Тамадди пайтида бизни кутиб оладиган одам менинг эски дўстим. Унинг фирмаси бир қанча муваффақиятсизликларни бошдан кечирди. Биз уларнинг банки бўлганимиз учун компания янги йўлдан бориши зарурлигини биламан. Космик аср техникаси шунчалик ривожланаяптики, бугунги омад эртанги бош оғриги бўлиб қолиши мумкин. Улар яхшилаб бир сакрашлари жуда зарур. Мен уларга сиз керак бўласиз деб ўйладим. Битта ўқ билан иккита қуённи отиш йўлини топдим. Ҳамма гап шу.

— Ҳмм. Тамадди пайтида учратадиган шеригингиз кимлигини фаҳмлагандай бўлаяпман.

— Келинг, шу ерда тўхтатамиз. Сиз мен учун ҳамиша зийрак одам бўлиб қоласиз.

— Фақат бир гап, — ижикилади Гаусс. — У яқинда яхши бир ҳамкоридан айрилиб қолдими?

— Бу — омадсизлик занжиридаги охириги ҳалқа, холос.

— Шундай. Демак. У менинг ҳам эски қадрдоним, nicht wahr¹?

— Bis Montag, mein Freund. Bis Montag², — бидирлади Палмер.

— Тушунаман. — Гаусс бир неча сония индамади. Кейин қўшиб қўйди: — Жуда қизиқ. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, бу менга жуда ёқади деб ўйлай бошладим...

Кейин яна гўшакни олиб, генерал рақамини қайта терди. Гўшакни Хейгеннинг ўзи олди.

¹Шундай эмасми? (нем).

²Душанбагача, эски қадрдоним, душанбагача (нем).

- Энди, яна бир гап бор. Душанба куни мен билан Нью-Йоркда тушлик қила оласизми?
- Тентак бўлдингми, Вуди? Бу ерда ишим қалашиб ётганини биласан-ку?
- Мен айтган одам билан учрашиш учун.
- Мен уни биламан.
- У ўз ташаббуси билан тажрибалар ўтказишга рухсат берилиши ҳақида аниқ тавсиялар олиш ниятида.
- Ҳаммасини ўзинг тасдиқла, мен сени қувватлайман.
- Бу тоифадаги одамларни яхши биласан-ку! Ўзларини ҳурмат қилишади. Сенга бир марта нигоҳи тушса бўлди...
- Менинг эски қадрдоним, менга фойдам тегаяпти деб ўйлаяпсанми. Айтилик, ҳожатини чиқаряпсан ҳам. Лекин вақти келиб, жонга тегишинг мумкинлигини нега ўйламаяпсан?
- Майли, Эдди. Мен шунчаки, битим бузилишини хоҳламаган эдим.
- Шундай хавф борми?
- Сен ўзингни кимошди савдосидаги ягона харидор деб ўйламасанг керак? Хейген жим қолди.
- Нима бу, ёниб кетадими?
- Тўппа — тўғри. — Палмер имкон қадар киноя оҳангида гапирди. — Пулли конвертни очганингда у ерда қоғоз тахламлари бўлади. Эдди, бош торгмоқчи бўлсанг, ростини айтавер. Бироқ, илтимос, бу гапни ҳозироқ айт.
- Худойим-ей, соат нечада, қаерда?
- Ўн икки-ю ўттиз. Ишбилармонлар даҳасидаги “Клуб”да.
- Янаям четроқ жой бўлиши учун Мейси витриналарининг ёни яхшироқмиди?
- Ҳа дейсанми-йўқми?
- Жин урсин. Кўришгунча.
- Ҳозирча. — Палмер гўшакни илиб улгурмасдан бир финжон қаҳва кўтарганича, Эдис кириб келди.
- Бир соат қаҳва тайёрладингми?
- Шунга ҳам ичишингни хоҳламайман, Вудс. Сен ухлаб олишинг керак.
- Ҳозир ётаман. — Палмер чуқур уф тортиб, қаҳвани хўплаб ича бошлади.

Олтмишинчи боб

Палмернинг хаёлида кейинги қирқ саккиз соат одатдагидан анча чўзилиб кетганга ўхшади. Бироқ узоқдек туюлган бу вақт давомида у ўзига сиртдан қарай олмади. Иккинчи давр шунчалик кўп қисмлардан ташкил топган эдики, ўйлаш учун фурсат ҳам қолмаганди. Палмер ишни тез битириш учун тинимсиз олға интилар, наридан-бери ухлар, вақтни ўз иш режасига мослаштиришга уринар эди. Кейинроқ, таҳлил қилиш имкони туғилганда у бу фаолликка сабаб бўлган ягона аниқ гувоҳни топиб олди: бу, асосан, шаҳарлараро телефонда сўзлашув учун 300 доллардан кўпроқ тўлов қоғози эди.

Эдиснинг қистови билан шунба куни у тушлиқдан кейин соат кўнғироғини оқшомги 19 га қўйиб, ухлагани ётди. Айни шу вақтда — ўрта Фарбда соат 18 бўлганда уйғониб, Чикагога кўнғироқ қила бошлади.

У гаплашганларнинг кўпчилиги уйда ёки бошқа бирор жойда овқатланишга тайёргарлик кўришмоқда эди. Уларда Палмернинг гапларига қизиқиш уйғонарди-ю, мулоқотга вақтлари йўқ, яъни улар Палмер уйлагинидек, осойишта руҳий ҳолатда эдилар. Улар қаёққадир шошишар, муаммоларни майда-чуйдасига муҳокама қилишни хоҳламас эдилар...

— Билл (Жек ёки Фил, биргал Жиббзи), — дерди Палмер, — эсимда. Сен ўтган йили июнь ойида Жет-Технинг акцияларини сотиб олган эдинг. Сенда акция кўпми?

Берилган жавобга қараб, гап-гапга уланар ва Палмер моҳирлик билан нишабни ўзига зарур томонга бурарди. Суҳбатдошида Жет-Тех акциялари деярли йўқ бўлса, Палмер енгил нафас олиб, уни табриклар ва эртага, биржа очилгандан кейин ёки узоғи билан сешанба куни катта кўнғилсизликлар бўлишига шама қилиб, иложи борича гапни қисқа қиларди. Агар суҳбатдошида айтилган акция кўп бўлса, Палмер фикрини очикроқ айтарди. Яъни ҳаяжонли, безовта овоз

билан хизмат мажбурияти бўйича бу гапни сир сақлаш лозим бўлса ҳам дўстликни юқори баҳолашни билдириб, ноаниқ, ғалати шамалар билан дўстининг кўнглига гулгула соларди. “Мен хусусий акцияларимни душанба куни, биржа очилгандан кейин сотаман” бу ғалги суҳбатнинг ҳал қилувчи қисми шундай тугар, “чунки сешанба куни тушликдан кейин уларни энг арзон баҳога сотиш ҳам ушалмас орзу бўлиб қолади”, деб қўшиб қўйишни унутмасди.

Палмер шанба куни Чикаго вақти билан кеч соат ўнларда телефондаги суҳбатларини якунлади ва вақт эндигина оқшомги етти бўлган Фарбий қирғоққа навбат етди. Кечки ўн бир яримгача бу томонга кўнғироқ қилди. Кейин яна Вашингтон штатидаги Паско меҳмонхонасига, Жейннинг аллақачон бирорта қизиқ китобини ўқиб, дам олаётган эрига кўнғироқ қилди. Бироқ меҳмонхона хизматчиси номерда ҳеч ким йўқлигини айтгач, Палмер буюртмани қолдиришни сўради.

Тунги соат бирларда Эдис уни уйқуга ётишга кўндирди. Бироқ тонги соат тўртда телефон кўнғироғи жиринглаши билан ўрнидан сакраб туриб, гўшакни олди.

— Йўқ, Тим, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Буюртма қолдирганим учун кечир. Бу — менинг хатоим. У ёқда соат неччи? Тунги бир?

— Вудс, бор, ётиб ухла ёки жин урсин, ҳар қанча гапинг бўлса ҳам гўшакни жойига қўй.

Ҳолдан тойган Палмернинг ҳозир бирорта саволга жавоб беришга мажоли қолмаган эди. Бироқ сирли “Уотан” сўзи охир-оқибатда бир дунё жумбоқларни келтириб чиқаради. Палмер бу саволларнинг бирортасига мажбуран жавоб бермоқчи эмас эди.

Бироқ энг муҳим иш Бернесга кўнғироқ қилиш якшанба кунига қолдирилган бўлиб, Палмер бу кўнғироқни иложи борида кечроқ, тунда қилмоқчи эди. Кўннинг иккинчи ярмида анча вақтини у суҳбат ўтказиш учун турли йўлларни танилаш билан ўтказди. Ва Ниҳоят Палмер кўнғироқ қилди. У билан суҳбатдан кўзда тутилган қаршиликлар анча камлигини сезиб, жуда мамнун бўлди.

— ... Жағингиз тузукми деб сўраш учун кўнғироқ қиялпман.

— Зўр. Шу холосми?

— Унчаликмас.

— Албатта, сиз кечирим сўраш учун кўнғироқ қилаётганингиз йўқ, — деди Бернс вазмин овозда. — Сизга ўхшаган одамлар ҳеч қачон бундай қилмайди.

— Сиз менинг “тоифам”ни анча яхши ўрганибсиз, тўғрими?

— Ҳа, албатта, — жавоб берди Бернс. — Сизнинг алоҳида исмингиз ҳам бор. Сиз — ОАП сиз.

— Ким?

— Оқтанли Англосакс. Протестант.

— Жо Лумисга ўхшаб-а?

— Бўпти, Палмер. Шуми?

— ОАПлар ва яна ОАПлар борлиги тўғри. Сиз уларнинг айримларига ишонасиз.

— Келинг, гапни тугатамиз.

— Кўнғироқ қилишимга сабаб, сиз туфайли хавотирдаман.

— Ховотирингиз ҳам ўринли. Эртага эргалаб мен сизни бурдалаб ташлайман.

— Мак, мени сизнинг шахсий эҳтиётсизлигингиз хавотирга солади. Менга бир фикр тинчлик бермаяпти. Сиз ҳаммани битта торозида ўлчаялсиз.

— Нима?

— Тушунтириш шартми, Мак? Сиз ақлли одамсиз-ку? Сиз ОАПларнинг бир гуруҳи билан яширинча, иккинчиси билан — очиқчасига битим тузиб ишлялсиз. Бироқ сиз ҳаммани Жет-Техга қўйдингиз, ҳаммани улар ҳисоблашиши шарт бўлмаган махфий битимга қўшиб қўйдингиз.

— Ўз ғамимни ўзим ейишимга руҳсат беринг, Палмер.

— Буни сиз кўнгилдагидек қилолмайсиз. Узингизни бир дақиқага Лумиснинг ўрнига қўйиб кўринг. У сизда нимани кўради? Унга қандайдир фойда келтирувчи эпчил ишбилармон зарур. Ваколатингиз тугагач, сиз ким бўласиз? Уни сиз билан қанақа расмий битимлар боғлаб туради? ЮБТК эса сизни очиқчасига ёллади. Бу — ҳаммага маълум нарса. Агар бизга ишингиз ёқмаса, сиздан ажралмоқчи

бўлсак, сизга шартномада қолган муддат учун ҳақ тўлашимиз керак. Лумис-чи, у ҳам тўлайдими? Унинг сизга, аслида, “хайр” дейишдан бошқа қарзи борми?

Бернс индамади. Кейин:

— Ташвишланманг. Уйиндан бир қалам олдинда юриш учун ақлим етади, — деди.

— Агар бирорта ақлли одам бўлса, у ҳақиқатан ҳам сиз. Бироқ, Мак, ҳозир айтмоқчи бўлганим сиз учун ўта даҳшатли бўлмаса керак. Уйин шартти ўзгарди.

— Тушунтириброқ гапиринг.

— Уйин ўзгарди. Аввалги, ҳаммамиз ўйнаган ўйин. Мен уни ўзгартирдим.

— Нима?

— Мен билганимча айтдим, Мак. Яна битта маслаҳат беришим мумкин: эртага кундузи, соат учу ўтгизларда Лумисга қўнғироқ қилинг.

— Нима учун?

— Унғача ҳаммаси равшан бўлади. Янги ўйинни тушунган заҳотингиз ҳеч иккиланмай, мен билан гаплашинг. Агар сиз олдиндан мўмин бола бўла олсангиз, мен ҳамиша ўйинда сизнинг ақлингиздан фойдаланаман.

— Палмер, нима деяпсиз?

— Айнан шундай, — қатъий гапирди Палмер. — Рақиб сифатида сиз ўта қимматли инсонсиз. Эртага, пешиндан кейин нима бўлганини кўрганингиздан кейин, байталинингизга ҳам бир қараб қўясиз. Кейин менга қўнғироқ қилинг.

— Учу ўтгизда қандай воқеа рўй беради?

— Айнан ўша пайтда эмас, шу вақт атрофида, — унинг гапини тўғрилади Палмер. Агар кўрсатилган пайтда ҳам иштиёқингиз бўлса, мени бурдалаб ташлаш учун вақт топа оласиз.

У гўшакни жойига илди.

Палмер якшанба кuni ярим тунда яқин уйкуга ётиб, эрта тонг — соат бешда турди. Уйкуга ўймагани, тўхтовсиз суҳбатлар, билвосита шамалар, иш режасини қайта-қайта ўқиш, телефондаги ҳар бир суҳбатни баҳолаш ва қайта баҳолаш, оҳанг ва алоҳида ургуларни таҳлил қилиш — буларнинг ҳаммаси бошида тўхтовсиз гужгон ўйнай бошлади. У ўриндан туриб, у ёқ-бу ёғини қоқди, кабинетига кириб, қолган ишларнинг узил-кесил режасини тузди ва уларни қоғозларга ёзиб, ҳамёнига солди. Соат олтиларда ваннага илиқ сув тўлдириб, елка ва бўйнидаги оғриқни кетказиш умидида сувга тушиб, ётди.

Соат еттида Эдис уни сув ичида ухлаб ётганини кўриб, кўрққанидан қичқириб юборди. Ваҳимали овоз Палмерни уйғотди. У чўчиб тушиб, осуда илиқ сув бағрида чор-ночор типирчилай бошлади.

— Нима дейсан, жин ургур?

— Вудс, ақлдан озиб қолибсан. Ухлаб қолибсан-ку.

У тушунмаётгандек кўзини пирпиратди: — Соат неча бўлди?

— Етти. — Аёл уни кўздан кечира бошлади. — Кейинги пайтларда озиб кетдинг.

— Ростданми?

— Бемалол қовургаларингни санаса бўлади.

— Ҳмм.

— Анави нима?

Палмер қорнига қараб, саросимага тушиб қолди.

— Нимаикан?

— Анави доғ. Анави ерингдаги.

У шу заҳоти Виржиния киндигининг ёнини тишлаб олганини эслади. Фавқуллода ҳайратга тушган одам каби Палмер аста-секин ўз қорнини кўздан кечирди ва доғ қандайдир ирkit қора-қўнғир рангга кириб қолганини, тишланганга ўхшамаслигини кўрди.

— Палмер ўзини доғни кўрмаганга солди.

— Қанақа доғ?

— Ана. — Эдис чўзилиб, уни ушлаб кўрди. — оғрияптими?

— Манавими? — у талмовсираб доғга қаради. — Ким билсин бу нима балололигини... Қана ёки бошқа бирор нарса чаққандир-да.

— Жудаям галати. Семиз бўлганингда, камарингдаги тўқанинг изи дейиш мумкин эди. — У ваннахонанинг нариги томонидаги девор ёнига эгилди.

- Сен, айтган жин ургур кана қани? Уни қаерда кўрдинг? Бу ерда кана йўқ. Палмер елкасини қисди. Илиқ сув қаттиқ чайқалди.
- Чекка қишлоқлардаги бирорта меҳмонхонададир-да.
- У ёқларга анча олдин боргансан. Кана чақса, бу доғни аллақачон кўрган бўлардинг.
- Киндигимни томоша қилишга кўп вақт ажратганим йўқ.
- Эдис яна нимадир демоқчи бўлди-ю, бироз ўйланиб, сўради:
- Нима деб ўйлайсан, тоза бўлдингми?
- Ҳа-ҳа, албатта. — У ўзини зўрлаб сувдан чиқа бошлади. Кутилмаганда мувозанатини йўқотиб, чайқалиб кетди ва шошилиб, таянч нуқта қидирди. Эдис кўлидан маҳкам ушлаб, суяб қолди.
- Узингни ёмон ҳис қилаяпсанми?
- Яхшиман. У ваннадан чиқиб, сочиққа ўралди.
- Сен оғир меҳнат қилдинг. У баданини сочиқ билан артаётиб бош ирғаб кўйди. Териси ўта юмшоқ эди. Илиқ сувдан кейинги салқин ҳаводан Палмернинг баданида титроқ турди.
- Эртага ўзимни жуда яхши ҳис қиламан, - деди у.
- Палмер хотинига қаради ва Эдис ўта синчковлик билан кўздан кечириётганини сезди. У “нимага бунчалик қараяпсан?” дегандек, қошини чимирди. Эдис секингина бош чайқади.
- Чамамда, — секин, гўё ўзи билан гаплашаётгандек сўзлади у. — Ўзинг буни ким тишлаганини биласан...

Олтмиш биринчи боб

Бэттерн — парк Манхэттен бухтасидаги боши берк ярим оролга ёриб кирган ва ҳаттога қуёш чарогон пешин чогида ҳам қандайдир ифлос тутунга бурканиб олганга ўхшаб кўринарди. Палмер Бедлоуз Айленд тарафдан тинимсиз эсиб турган совуқ шамолдан кўзларини аранг очиб кулранг-яшил устунга ўрнатилган Озодлик ҳайкалини зўрга илғади. Ҳайкал тутун ва газ пардаси остида арвоҳга ўхшаб гоҳ кўришиб, гоҳ ғойиб бўлиб турарди. Орадан бирор сония ўтгач, Палмернинг машинаси ҳам умумий оқимга қўшилиб кетди.

Вертолёт бекатининг кутиш майдонида ҳар томондан совуқ шамол эсиб турарди. Палмер машинадан тушиб, сигарет-тутатмоқчи бўлди.

Бироқ кучли шамолда ёндиргич кучли аланга олиб, қўлини куйдирди. Уни чўнтагига солиб, вертолёт бекати деворига урилиб, чайқалиб турган тўлқинларга сигаретани улоқтирди. У мавж ўраётган сувни томоша қилиб турганда баланд бир тўлқин зарб билан келиб уриди-ю, Палмернинг юз-кўзига минглаб сув зарраларини сочди. Тўлқин билан бирга оёғи остига турли хил чиқиндилар ҳам келиб тушди. Палмер Нью-Йоркнинг ўзига хос бу “совга”ларига бироз тикилиб тургач, бекатнинг нарига томонига ўтди. Умуман, ишлар ёмон кетмапти, деб ўйлади у кучли шамолда турганича. Биржа очилганда Жет-Тех акцияси 45 да турар эди. Биржадан маълумотлар жуда секин келар, бироқ у ўн бир яримда жадвалларни кўздан кечириш учун шаҳардаги даллоллар меҳмонхоналаридан бирида тўхтаб, битимлар сони оддий кунлардагига нисбатан анчагина кўпайганлигини кўрди: 10 000 акция сотилган, нархи эса 38 гача тушганди.

Палмернинг жилмайиши голибона кулгига айланди. У моҳирлик билан мақсадига эришди. Энди иш у ўйлаганчилик тўс-тўполонга етиб бормаса, ҳам, ҳатто Жо Лумис ЮБТКни назорат қилишдек беъмани фикридан қайтмаса ҳам, ҳар қалай Лумис олдида кўплаб муаммолар пайдо бўлади.

Палмер вертолётнинг бўғиқ овозини эшитди. У ўгирилиб, вертолёт ёнгинасидан учиб ўтганини, орол қирғоғи бўйлаб доира ясаб, Гудзоннинг шимолроғига, чамаси, Уттизинчи кўчадаги бекат томон йўл олганини кўрди. Тезда иккинчиси ҳам келади, деб ўйлади Палмер. Жадвал бўйича, унинг учиб келишига икки дақиқа қолган эди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, иккинчи вертолётнинг ҳам ўзига хос гулдираги эшитилди. Палмер дарё оша Бруклин томонга кўз ташлади ва қўниш майдонига қараб буриляётган вертолётни кўрди.

Хаво тўлқини Палмернинг шляпасини учириб кетаёзди. У вертолёт кўнгуна шляпасини икки қўллаб ушлаб турди. Бир-икки сония ўтмай, мотор овози тинди. Айланаётган паррақлар аста тўхтади. Гейнц Гаусс вертолётдан учинчи бўлиб тушди.

Кичкинагина бу одам атрофга олазarak кўз югуртирди. Палмер Гауссни ҳеч қачон, ҳатто Пенемнондда асир олинганда ҳам бунчалик ҳаяжонлангани, ўзини гуноҳқорона тутганини кўрмаганди. Палмер қўл силкитиб, унга қараб юрди. Совуқ шамолда турган ҳолда, улар жимгина қўл қисишди.

Банкнинг “Кадиллак”и тўсиқ ортида кутиб турган эди. Палмер Гаусснинг ёнига ўтирди ва ҳайдовчига вертолёт бекатидан бир неча квартал наридаги “Клуб” манзилини берди. Машина жойидан кўзгалгач, Палмер Гауссга аста бош ирғади.

— Етиб келганингиздан хурсандман, Гарри, — деди у. — Анави тиккерлар билан ишингиз қалай?

Гаусс изтироб ичида чимирилди ва қўлларини иложсиз ёзди: — Ёмон эмас, — деди ниҳоят немисча лаҳжасини сездирмасликка уриниб.

Палмер миллати ва келиб чиқишини яшириш учун Гауссда маҳорат етишмаслигини пайқаб, ташаббусни қўлга олди: Лонг-Айлендда биттадан оилаларга мўлжалланган энгил уйларни қурилиши, капиталнинг ўртача рақами, финизлар, шарт-шароитлар, ер участкаларини молиялаштириш кабилар ҳақида тоинисиз гапиришга тушди. Машиналар билан тирбанд кўчаларда ўн дақиқадан ортиқ йўл юриб, овқатланиш вақти етгунча “Клуб”га етиб келдилар.

— ... ва унинг капиталини савдони кенгайтириш учун озод қилади, — дея ҳамон валақлар эди Палмер. Ниҳоят у: — О, мана, етиб ҳам келдик. Шу ерда, тўхта, Жимми, — деб ҳайдовчига мурожаат қилди.

Улар роппа-роса ўн иккию ўттизда машинадан тушдилар, шошилганча, эски фойедан ўтиб, жимгина каттакон шалоғи чиққан лифтга чиқдилар. Кутиш залида Палмер хизматчига шипшиди:

— Генерал Хейгеннинг столига.

Хизматкор жилмайди ва уларни бошлаб кирди. Палмер орқада келаётган Гаусснинг тўнғиллаганини эшитди:

— Ҳа, мен ҳақ эканман.

Хейген Палмерга бош ирғади ва Гауссга мурожаат қила туриб ўрнidan кўзгалди.

— Доктор, сизни яна кўрганимдан мамнунман, — деди у ўзини катта тутиб.

Улар стол атрофига ўтирдилар. Палмер кўнглида Хейгендан мамнун бўлди. Гаусс илмий унвонини айтиб мурожаат қилишганда жуда роҳатланарди.

— Генерал, мен ҳам мамнунман, — жавоб берди у.

Улар ўтган кўнларни хотирлашга берилдилар: Хейген Гаусснинг урушдан кейинги фаолиятини мукамал билиши билан ҳаммани ҳайратга солди. Палмернинг эътиборини бошқа нарса жалб этди. У яқин-атрофдаги столларга разм солди. Иккита даллол уларни ошқора қизиқиш билан кузатиб турарди. У нигоҳи билан бутун хонани кезиб чиқди. Лумиснинг бурчакдаги столи бўш турар, бироқ ёнидаги столда Арчи Никос хаёл суриб, қандайдир ичимликни секин ичиб ўтирар, унинг ёнидаги столда эса икки банкир намоийшқорона суҳбатлашишарди.

Палмер кулимсиради. Хейген ҳамиша бир йўла камида икки йўналишда фикрлай олиши билан ажралиб турарди. Палмер официант келаётганини кўриб, таомномани қўлига олди.

— Қовурилган қилич балиқ ейсизларми? — сўради у ўтирганлардан. Улар хотираларини сўзлашдан тўхтаб, Палмерга ўтирилишди.

— Бугун душанба, Вуди, — куруққина жавоб берди Хейген. — Ўйлайманки, бугунги учрашувимиз тансиқ филе миньонга арзийди. Нима дедингиз, доктор?

— Албатта. Ажойиб.

— Чамаси, биз тил топишяпмиз, Вуди, — деди, кейин Гауссга қараб сўради: — Тезроқ бошлай оласизми?

Бу пайтда ресторан залига одам тўлиб кетганди. Эртaroқ келганлар кетиб, улар ўрнини бошқа даллоллар ва банкирлар эгаллади. Эдди Хейген ва Жет-Технинг илмий ишлари раҳбари бирга ўтириб узoқ суҳбатлашгани ва овқатлангани

ҳақидаги гап Уолл-стритда шов-шув бўлади. Энди дўстона қўл қисишиб хайрлашаётганларини ҳаммага намойиш этиб, пардани ёпиш вақти келди.

Палмер соатига кўз ташлаб, хитоб қилди: — Жин урсин, генерал, мен бу одамга ўн беш дақиқадан кейин вертолёт бекатига қўйиб келаман деб ваъда бергандим. Иложи бўлармикан?

Хейген жилмайиб, ўрнидан турди. У атайлаб қулочини шундай кенг ёздики, Палмер ҳатто кўрқиб кетди.

— Доктор, — деди Хейген қўлини немисга узатиб, — Мени нархи қизиқтирмайди. Бироқ биринчи бўлиб қиладиган ишингиз гравитацияга қарши анави нарсангизни қуриш. Мен уни кўришим керак.

— Албатта кўрасиз, — ваъда берди Гаусс яшнаб.

— Ушанда битим тузамизми?

— О, албатта! — Гаусс деярли қичқириб юборди. — Албатта!

— Яна бир марта хайр, доктор, — баланд овозда хайрлашди Хейген Гаусс билан, — Сиз билан сўхбатлашиб, маза қилдим.

Бу гал Гаусс пошпаларини тақиллатиб, ҳарбийчасига честь берди. Палмер “почаси узун бўлмаганда пошнасининг тақиллаши оламни бузарди” деб ўйлади.

Улар лифтда яна жимгина пастга тушдилар.

— Менга қаранг, — Гаусс лабларини ялаганича, жим қолди. Унинг кўзлари нам эди. — Генерал иккимиз ҳақиқатан ҳам битим туздикми?

— Унинг қўл қисиши шартнома каби мажбурият касб этади: Бундан ташқари, генералнинг феълени яхши биламан, эртага, почта орқали шартноманинг бир нусхасини olasиз.

Гаусс бир зумда яшнаб кетди. Кейин яна телбаваш қиёфага кирди.

— Мен бу ҳақда Жет-Техга хабар қилишим керак, — гўлдиради у.

— Бу масала сизни жуда ҳаяжонлантираётган бўлса, ўзингизга тегишли шартнома нусхасига имзо чекиб, генералга жўнатиб юборинг. Бир-икки кундан кейин рўйхатдан ўтказилиб, имзоланган нусхани сизга қайтариб юборади. Ҳаммаси қонуний ва расмий бўлади. Шундан кейин Жет-Техга маълум қиласиз.

— Ҳа — а, — Гаусс хотиржам бўлди. У ишчан қиёфада осмонга қаради, кейин ўгирилиб, бир неча муддат уфққа кўз тикди. Сўнг қовоғини уйиб: — Тартибсизлик, — деди. — Ҳеч қанақа мажбурият туйғуси йўқ.

Палмер елкасини қисди:

— Озгина Нью-Йоркча мафтункорлик бор, холос.

— Мен учун йўқ, — Гаусс қадинни ростлади ва жиддий қиёфада дарё томон бир неча қадам ташлади.

— Сиз ҳақсиз, — маъқуллади Палмер.

Гаусс ўгирилиб, яна уфққа қаради. Бош чайқаб: — Тушунмайман, одамлар бу ерда қандай яшар эканлар, — деб қўйди. Баланд тўлқин унинг ортидан келиб, деворга урилди. Минглаб сув заррачалари Гаусснинг ботинкаларини ҳўл қилди ва сув билан бирга чиққан турли қоғоз парчаларини ёпиштирди. Гаусс қўлларини чўзиб:

— Жуда маза қилдим, — деб қўйди.

Палмер унинг қўлини қисди:

— Омад тилайман.

Ҳар ким ўз бахтини ўзи яратади, — деди ва бурилиб, вертолётга чиқиб кетди...

Олтмиш иккинчи боб

Иккидан ўттиз дақиқа ўтганда Палмер Бешинчи авенюдаги ишхонасига кирди. У каттакон хона охиридаги стол ёнига ўтириб қўлига телефон гўшагини олган чоғидагина стол устидаги бир даста қоғозга кўзи тушди. Бугун эрталаб, соат саккизу эллик бешдан бошлаб ҳар соатда Бэркхардт кўнғироқ қилибди. Бир гал соат ўн бирда Жейннинг эри Тим, ўндан кейин Эдис, соат ўн икки-ю, ўн бешда эса чамаси Палмернинг кимлар билан овқатланаётганини кўрган “Стар” ҳодими Жорж Моллет йўқлабди. Соат бирда беш дақиқалик оралиқ муддат билан Бернснинг кўнғироғи рўйхатга олинди. Шу дақиқада эса Палмернинг шахсий даллоли кўнғироқ қила бошлабди.

Палмер шаҳар билан боғловчи телефон тугмачасини босди. Даллолнинг телефони рақамини терди. Ва шу йўл билан ўртадаги суҳбатни яширинча эшитиб, бўлмайдиган қилиб қўйди.

- Пит, бу менман, — деди Палмер.
- Айни муддао, — бўғиқ овозда жавоб берди даллол. — Ўттиз тўққиз.
- Яъни олти банд пастга, сенингча, кунинг охирида нима бўлади?
- Катта фаоллик бўлмайди. Йирик пакетлардан биронтаси ҳозиргача сотувга қўйилгани йўқ.
- Асос мустаҳкам бўлмагунча қўйилмайди ҳам, — олдиндан сизди Палмер.
- Балки эртага, пешингача ўзгариш бўлар.
- Ёпилишига бир неча банд кўтарилса, ҳайрон қолмасдим.
- Биржа чайқовчиларими?
- Ҳа. Паст ҳолича тутиб туриши учун кучли босим бўлиши зарур.
- Босим берилди, — деди Палмер.
- Қачон?
- Бир соатча олдин.
- Биржада бирор аломати сезилган йўқ.
- Янгилик ҳозирча Стрит бўйича тарқалагани йўқ, аммо тезда кўрасан.
- Бу нима ўзи? — сўради даллол.
- Яхшиси, мен жим турай. Сен гапир.
- Чамаси, жадал юриш қилдикми?
- Эшитганингдан кейин менга ҳам маълум қил, — деди Палмер. — Акцияларнинг йирик пакетлари сотувга чиқса, шу заҳоти менга хабар бер.
- Нима деб ўйлайсан, улар яна қанча пасайиши мумкин, Вуди?
- Нима, мен даллолманми?
- Ҳа! — У томондаги одам жим бўлди.

Палмер жилмайиб ўтирарди. Кейин “Бэркхардт” деган тугмачани босди ва кута бошлади. Бир неча сония ўтиб, унда яшил чироқ ёнди.

- Эшитаман?
- Лэйн, менга қўнғироқ қилдингизми?
- Ким? Сенми, ланнати аҳмоқ! Жин ургур, қайда дайдиб юргандинг!
- Ишбилармонлар даҳасида. У ерда мен сал бўлмаса сизни босиб олай дедим.

— Иш билармонлар даҳасида бўлганингни биламан. Сени овқатланиб ўтирганингни кўрган тўртта одам менга қўнғироқ қилди. Жин ургур, сен у ерда нега ўралашиб юрибсан?

- Ҳеч нарса. Менга ёрдам зарур эди.
- Тингла, мишиқи сурбет, мен савол бераётганимда, мен...
- Қўлингиздан бирон иш келади, деб ўйлаганимда, сизга мурожаат қилган бўлардим. — Палмер гапини шартга кесди. — Тўғриси айтсам, сизга ишонмайман, чунки ҳамма нарсани барбод қилишингиз мумкин. Сиз сабрсиз одамсиз.

— Нима деяётганингни англаяпсанми?

Ташқи алоқа тугмачасининг яшил чироғи ёнди, интерком оҳиста гувуллади. Ёрудиқ липиллаб бир маромда ёниб ўча бошлади.

- Менга яна кимдир қўнғироқ қиляпти, — мулойимлик билан деди Палмер.
- Тупурдим.
- Айтдим-ку, ўзингизни тутишни билмайсиз деб, — гапини бўлди Палмер.
- Бу ҳали юмшатиб айтганим. Тинчланинг! Ҳаммаси тугагач, мен сизни уйғотаман.

— Палмер сен кичкина...
— Лэйн, кейинроқ қўнғироқ қиламан. — Палмер Бэркхардт билан гапни тўхтатиб, бошқа тугмачани босди. — Эшитаман?

- Жаноб Моллет, сэр.
- Уланг. Жорж?
- Мендан қочиб юрибсизми? — сўради Моллет.
- Ҳозиргина кирдим. Бошлигим қулогимни том битирди.
- Тушлик қандай ўтди?
- Зўр, — жавоб берди Палмер. — Сизларники-чи?

- Жудаям зўр. Қулоғингиз қизидими?
 — Қизиши керакмиди?
 — Айтингни, бу эски сафдош қадрдонларнинг оддий учрашувимиди?
 — Қандайдир маънода — ҳа.
 — Нима? Гаусс Хейген учун ишламоқчимми?
 — Яхшиси, бирортасидан сўрганингиз маъқул.
 — Сўрадим. Хейген жавоб бермаяпти. Гаусс шаҳарда йўқ.
 — Шу ишга алоқадор давлат департаментидан билиб ола қолмайсизми?
 — Масалан, айнан кимдан? — сўради репортёр.
 — Жаноб Карви дегани бор. Тим Карви. У бирор нарса билиши мумкин.
 — Матбуот учунми? — сўради Моллет. — У ҳеч нарсани айтмайди, шундай эмасми?
 — Ҳоли-жонимга қўймасдан сўрайверасиз...
 — Энг осони — сизни безовта қилиш.
 — Агар Тимдан маълумот олсангиз, мен барча норасмий нарсаларни айтиб бераман, — ваъда берди Палмер. — Шунда сиз Хейгенга, Лумис ва Гауссга қанақа саволлар беришни биласиз.
 — Бошқача қилиб айтганда, сиз Карви безовта бўлишини хоҳлайсиз. Ва буни бошқаларнинг қўли билан амалга оширмоқчисиз.
 — Одатда “Стар”нинг мухбири бундан бошқа саволни билмайди.
 — Ҳозир ҳаммасини тугатаман, — жавоб берди Моллет.
 — Яхши. Қўришгунча.
 Палмер ва шаҳар билан тўғридан-тўғри алоқа тугмачасини босди ва Мак Бернс телефони рақамини терди. Энди соат иккидан қирқ беш дақиқа ўтганди.
 — Азизим, нима учун томирларингизда Ливан қони оқаётганини менга айтмадинг?
 Бернс тўнғиллади:
 — Биржанинг ёпилишини кутиб ўтиролмадим. Ҳаммаси бошланганда гап нимадалигини дарҳол фаҳмладим. Мен фақат бунга қандай эришганингни билмоқчи эдим.
 — Нимага эришибман?
 — Ақлдан озиш мумкин. Эшит, мен сенга дастёрдан бир нарса юбордим. Ҳар дақиқада у олдинга бориб қолиши мумкин.
 — Нима ўзи?
 — Магнитофон тасмаси. У энди сеники.
 — Миннатдорман, Мак.
 — Мен эса ҳайратдаман. Менга ҳамма томондан қўнғироқ қилишмоқда, азизим. Бугун оқшомда сенга қўнғироқ қилишимга рухсат бер. Яхшиси, кел, бирга овқатланамиз.
 — Мак, агар содиқлигингга асос бўладиган нарсани ўзгартирмоқчи бўлсанг, яхшиси вақтингни йўқотма. Мен ҳалиям ОАП ман.
 — Мени лақиллатаман деб ўйлама, азизгинам. Шундай ақлинг билан, а?
 — Ақлим қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Овқатланиш масаласида бирор нарса деёлмайман. Соат бешлар атрофида қўнғироқ қил.
 — Ажойиб. Шошилиш керак. Ҳозирча.
 Палмер гўшакни қўйиб, тугмача ранги ўзгаришини кузатиб турди. Бернс биринчи қўнғироқ қилган вақтга қараганда у ҳали “клуб”даги учрашувни билмаганини англади. Бернс Жет-Технинг акциялари нархи кутилмаганда тушиб кетаётганидан хавотирга тушган, деб ўйлади Палмер. У, чамаси, ҳали Гаусс ҳақида эшитмаган.
 Яна интерком гувуллади.
 — Эшитаман?
 — Ҳозиргина тугунча келтиришди, жаноб.
 — Марҳамат қилиб, олиб кириңг. Палмер Виржиния Клэрининг кабинети билан боғловчи телефон тугмасини босди.
 — Шу яқин-орада магнитофон борми? — гапни лўнда қилди Палмер. — Мен... Менимча, бор.
 — Айтинг, менга олиб келишин. Ўзингиз ҳам келинг.
 — Хонангиздамисиз?

— Иложи борича тезроқ, илтимос.

Соат учдан ўн дақиқа ўтганда Палмер Бернс юборган кассетани магнитофонга қўйди. У ва Виржиния тасманинг айланишига қараб туришарди. Динамикдан секингина шитирлаш эшитилди.

— Овозини баландлат, — таклиф қилди Виржиния.

Кўп ўтмай улар тасмадан ўз овозларини эшита бошладилар. Палмер тинглаб туриб, бирданига қовоғини солди. Тасмани айлантираётган мурувватни тўхтатиб, тасмага диққат билан тикилиб қолди. Бир неча дақиқа ўтиб, тасма асосий ғалтакка ўралди.

— Қизик, — деди Палмер. — Бирорта уланган жойи йўқ.

— Бўлиши керакмиди?

— Ҳақиқатан ҳам тасмага бир неча кеча-кундузлик гап-сўзлар ёзилган. Бернснинг хонасидаги магнитофон тасмасининг эни етти сантиметртли эди. Бу эса 17 сантиметртли. Демак, бу уч-тўртта кичик тасмалардан тайёрланган. Улар бир жойда бўлиши учун елимланиши керак. Бу тасмада эса уланган жой йўқ. Демак...

— Демак, бу асл нусха эмас, кўчириб ёзилгани...

Яна Клэри ўта ақллигини кўрсатди.

— Мак буни асл нусха деб бердимиз? Қўлингга қандай тушди?

— Буниси сир. Асосий, асл нусха унда қолган. У мени осон ишонтираман деб ўйлаган.

— Бу эса...

— Демак, Мак ҳақидаги тахминим тўғри. У мени анойи эмаслигимни тушунмаяпти. У мени кимлар билан, қандай мақсадда тушлик қилганимни билганда эди, боши берк кўчага кириб қолганини, бунга ўхшаган сохта чоралар уни қутқара олмаслигини англаб етган бўларди.

— Вудс, нималарни гапираётганингни сира тушунганим йўқ.

— Биладан. — У магнитофондан кўзини олди. — Кечир. Мен ҳатто ўша жума оқшомдан кейин сен билан гаплашмадим ҳам. Бу сенинг фойданг учун бўлди, тўғрими?

— Мен уйда, телефон ёнида маза қилиб ўтирдим.

— Мени кечир.

Аёл унинг нигоҳидан кўзини олиб қочди.

— Айтган гапларим учун кечирим сўрайман. Ўша кеча ўйлаганларим учун ҳам. Ундай эмаслигини биладан. Маст ҳолатдаги беъмани хаёллар.

Аёл яна бош чайқади:

— Нега шундай бўлганимни тушунишим мумкин. Лекин бугун тушлик давомида менга нима учун кўнгироқ қилмаганинг ва нима бўлаётганини айтмаганингни оқлай олмайди. Мен уйда кутиб ўчирдим, кўп миқдорда уйқу дориси ичишимга сал қолди. Сен ҳатто мен ўзимни қандай ҳис қилганимни тасаввур қилолмайсан. Алам қилгани шуки, биргина кўнгироқ дардимга даво бўлиши мумкин эди. Ўзимни мана шундай ғалата аҳволга солиб қўйдим, Вудис. Менинг ёшимдаги аёл ақллироқ бўлиши керак.

— Астойдил кечирим сўрайман, мен...

Шу захоти интерком гувуллади. Палмер Бэркхартга уланадиган телефон тугмачаси ёнганини кўрди. У бунга эътибор бермай, магнитофондан кассетани олиб чўнтагига солди. Бир дақиқадан кейин шахсий телефонининг чироғи ёнди. У гўшакни кўтарди.

— Ярим бандгача кўтарилди, — хабар қилди Палмернинг даллоли. — Лекин 39,5 дан кейин яна кескин туша бошлади. Биржа ёпилди. Бироқ сўнгги маълумотларга қараганда Жет-Тех акцияларининг нархи янаям тушиб бормоқда. Айтишларича, ҳозир уларнинг акциялари курси 34 экан. Нима гап ўзи?

— Нима гаплигини эшитганинг йўқми?

— Нега сен яширин иш тутуасан? Гап немис олимидами?

— Демак, барибир эшитибсан-да, — тасдиқлади Палмер.

— Бутун Стритда фақат шу ҳақда гапиришяпти. Лекин у шунчалик фойда келтириши мумкинми?

— Пит, фойда эндигина сезила бошлади.

— Лекин нимага?..

— Эҳ, Пит, — чуқур нафас олди Палмер. — Сени далоллик қилади, деб ўйлагандим. — У гапни бўлди ва ҳамон чақираётган Бэркхардтнинг кўнғироғига эътибор бермай, бошқа бир телефон гўшагини кўтарди.

— Жаноб Моллет, сэр.

— Уланг. — Палмер чўнтагидан режа ёзилган қоғозчани олди. — Жорж, кўнғироқ қилолдингизми?

— Ҳа, лекин осон бўлмади. — Бечора йигит охири гўшакни ташлаб юборди.

— Нима учун “Бечора йигит?” Гаусс туфайли-я?

— Бўлмаса нима учун? Унинг матбуотга хабар қиладиган ҳеч нарса қолмаган экан. У айтидики, бизнинг Вашингтондаги бюромиз бир неча соатдан кейин бу воқеага доир тегишли маълумотларни оларкан. У кейинги саволни охиригача эшитмасдан, гўшакни ташлади.

— Даҳшат!

— Айтинг-чи, йирик солиқ тўловчи сифатида сиз давлат хизматчилари орасида жанжал чиқаришга ҳақлимисиз?

— Асабийлашгани учун Тимга ҳақ тўлашади. Унинг агентлиги бу масалада расмий баёнат беришидан мамнунман. Ана шунда сиз ҳам тайёр ҳолдаги мақолангизга эга бўласиз.

Палмер стул суянчигига ясланди. Бир дақиқа ўтгач, кўзларини юмди ва барча мушакларига дам беришга уринди.

Олтмиш учинчи боб

Соат бешда банк коммутатори тунги ишларини тугатди. Палмернинг илтимосига кўра кечки кўнғироқлар Виржиния Клэрининг рақамига ўтказилди. Бирорта одам унинг хонаси билан боғлана олмади. Шундай бўлса-да, соат 5.30 да телефонининг яшил чироқлари ёнди. Палмер даллол кўнғироқ қилаяпти, деб ўйлади ва тугмачани босди:

— Ҳа, Пит?

— Мен Питга ўхшайманми? — сўради Мак Бернс.

Палмер қовоғини солди. Ундан ташқари нью-йорклиқ ва чикаголик даллолларнинг бирортаси ҳам бу телефон рақамини билмасди. Бугун кундузи у фақат Эдисга Тим кўнғироқ қилса, шу рақамга улагин, деб тайинлаганди.

Мак Бернснинг овози эшитилганда Палмер саросима ичида стол устида уюлиб ётган қоғозларга — жавоб берилмаган телефон рақамларига нигоҳ ташлади. Виржиния бу телефон рақамини билармиди? Балки. Балки, уни Бэркхардт ҳам билар, ЮБТКда деярли ҳамма, Палмернинг кабинетида кирганлар телефон рақамини кўрган бўлиши мумкин. Демак, Бернс ҳам. Бирдан Палмер сукут чўзилиб кетганини ҳис қилди.

— Пит кимга ўхшайди? — ниҳоят сўради у.

— Эшит, азизим учраша оламизми?

— Гап нима ҳақида бўлишига қараб.

— О, mucho¹ нарсалар ҳақида азизим.

— Худойим, кўп тилларни билувчиларга офарин. Айт-чи, нима учун овозинг бошқача?

— Овозим бошқача бўлиши керакми? — эътироз билдирди Бернс. — Бундай дейишнинг бирор сабаб борми?

— Бир дунёсини санаб беришим мумкин.

— Чунки ичакларим жанг бўлиб ўтган далаларга осиб қўйилганими? — сўради Бернс. — Мени хонавайрон қилдинг-ку, болагинам? Кўричагимни кесишгандан буён бундай жарроҳликка дуч келмаган эдим.

— Илтимос, хушомад қилмасдан гапиравер.

— Ҳеч қандай оғриқ қолдирувчи воситасиз — давом этди Бернс. — Дўстим, сен сўйганда ҳам астойдил, чинакамига сўяр экансан. Фақат соат тўртдагина немис хоини ҳақидаги янгиликдан воқиф бўлдим. Дўстларинг гаройиб экан.

— У — дўстим эмас.

¹Кўп (*исп.*).

— Энди дўстинг бўлмай қолдими? Тўхта, ундан фойдаланганингни у қачон била олади?

— Нима кераги бор, Мак. Жет-Техда аҳволи ёмон бўлиб қолган экан. Бошқа иш таклиф қилган ҳар қандай одам унга қатта яхшилик қилган бўларди.

— Эдди Хейген-чи? Сен уни қаерга тиқиштирганингни тушунадими?

— Генерал Хейген тадқиқот ишларида янги раҳбарга эга бўлди. Бу ишни ким қилса ҳам генерални оғир вазиятдан чиқарган бўларди.

— Ва сенат комиссияси олдига қўйган бўларди, — қўшимча қилди Бернс.

Палмер қадини ростлади.

— Тушунмадим.

— Хейген тушунади. Гаусс ҳам, Жет-Техдаги раҳбарлар ҳам.

— Улар комиссия олдига туришади демоқчимисан?

— Вашингтондаги мени одамим яқиндагина қўнғироқ қилди, оғайни. Мана шундай ишлар билан шўғулланувчи департаментдагилар кутуриб кетишибди, деди у. Ярим соатдан кейин мағбуот конференцияси бўлади. Улар бундай ўтишга қаршилик кўрсатиш мақсадида текширув ўтказишни талаб қилишмоқчи.

— Бундай қилишга қонуний ҳуқуқлари бор, — жавоб берди Палмер.

— Иш таҳлил қилинганда исмингни тилга олмасликка ким халақит бера олади?

— Уйлайманки, ҳеч ким.

— Буниси қандоқ бўлди? — сўради Бернс.

— Нима қипти? Мамлакатимиз эркин мамлакат, Мак. Агар улар мени миллий ҳавфсизлигимиз учун катта фойда келтиришга қодир одамни фаолияти чеклаб қўйилган бошқа одам билан учраштириб, ҳар иккисини йўлдан урди деб айтишни хоҳласалар, уларни тўхтата олмайман. Ҳаракат ҳам қилмайман.

— Азизим, сенаторлар ҳамма нарсага бошқача кўз билан қараши мумкин. Улар сени ўта зарур “Уотан” лойиҳаси билан машғул ишдан чалғитишда айбашлари мумкинлигини унутма.

— Гауссни назарда тутаясанми? — сўради Палмер, чамамда у воқеани бутунлай бошқача изоҳлайди. У, эҳтимол, “Уотан”нинг омади юришмаётганига Жет-Технинг ҳасислиги сабаб, бу компания уни маблағ билан пухта таъминлай олмаяпти, деб изоҳ бера олади. Дунёда унинг ноҳақлигини исботлайдиган ўн нафар одам топилмайди. Бинобарин, у ҳақ бўлиб чиқади.

Бернс анчагина жим қолди. Кейин енгилгина киноя билан “ҳа-а” деб қўйди.

— Танлаш имкони йўқ, — Виржиния унинг гапини якунлади. — Ҳозир мен сенга асосийсини айтаман. Жума куни оқшомда жамғарма банклар менга иш таклиф қилишди. Мен “йўқ” деб жавоб бердим. Бироқ шанба ва якшанба кунлари бошдан кечирганларим ҳолдан тойдирди. Душанба куни менга иш таклиф қилган одамга қўнғироқ қилиб, “хўп” дедим. Мен хоҳлаган пайтимда ишга тушишим мумкин. Улар уч йилга шартнома тайёрлашяпти. Иш ҳақи ЮБТКдагидан юқори. Бироқ пули мени қизиқтирмайди. — У чўзилиб, Палмернинг қўлига қўлини қўйди. Аёлнинг қўли муздай эди.

Виржиния Палмернинг қўлини қаттиқ қисди.

— Бошқа гаплар ҳам бор. Мен, масалан, чин юракдан тижорат банки ходими бўлмайман, деб аҳд қилдим. Эрта етиляпман. Шарқий Гарлемлик бечора қиз. ЮБТК... У забт эта олмаган дунё. Мен мухолифчилар билан бахтлироқ бўламан деб уйлайман. Бундай турдаги одамларга яқинроқман. Улар давлат ва оламга эга эмаслар. ЮБТК ҳаммаша мени кўрқитар эди. Бироқ бу ҳам энг яхши истагим эмас. — У Палмернинг иккинчи қўлини ҳам олди ва уларни қаттиқ қисди. — Асосийси, азизим, мен сендан узоқда бўламан. — У Палмернинг қўлларини эҳтиёткорлик билан столга қўйди, ўрнидан туриб, эшик томон йўналди. — Кўрдингми, ишлар қанақалигини?

— ЮБТК билан шартноманг йўқми?

— Ҳеч қанақа. Уйлайманки, мени шартнома билан ишлашга муносиб эмас деб билишган.

— Жамғарма банклар ютиб чиқиши мумкин эмас, сен буни биласан.

— Энди Мак икковларинг бундай бўлмаслиги учун ҳаракат қилинглр. У яна сенга иттифокдош бўлди, тўғрими? Уни ҳаммаша кучли томон ўзига тортади. Лекин биз ютқазамизми-ютқазмаймизми, менга барибир. Мени ЮБТКда қолишга кўндирсанг қанчалик жаҳлинг чиқишини тасаввур қиламан.

— Менимча, бундай бўлишига умид жуда кам, — деди Палмер. — Кел, мавзуни ўзгартирамиз.

— Йўқ. Жимми Клэрнинг айтмоқчи бўлган фикрлари бор ҳали. Худо ҳаққи, тумтайма. Сенинг тумтайишингга сабаб жуда кам, сен ношукур бандасан. — У яна Палмернинг қўлини олиб лабларига олиб борди ва аста лабларига сурди.

— Керак эмас. — Палмер қўлини тортиб олди ва билинар-билимас қолган лаб бўёғи изига қаради. — Ё севимли бўл, ё умуман қўл етмас бўлгин. Бир вақтнинг ўзида иккаласи бўлиши мумкин эмас.

— Мен фақат ўз-ўзимга ўхшаган бўлишим мумкин, — жавоб берди Виржиния. Бир неча муддат улар бир-бирларига эҳтиёткорлик билан қараб қолишди...

— Вудс, мен иш ҳақида гапиряпман. ЮБТКни назарда тутяпман. Мен... — У қўлини энгил силкитди. — Мен бечораҳол аёлман. Бизни тирсақлари билан туртиб, ўзи учун юқорига йўл очадиганлар кўп. Биласанми, ҳамма нарса рухсат берилган маълум тоифалар бўлади. Яҳудийлар анча кенг имкониятларга эга. Уларнинг олим бўлишлари шарт эмас. Улар мусиқачи, масхарабоз ёки ҳакам бўлишлари мумкин. Мана мен ҳам шундай бўлдим: борлигим билан ЮБТК никиман. Қандай қилиб бу ҳолга тушиб қолганимни билмайман, тушунмайман, бу машғулотни қадрламайман ва ёқтирмайман. Балки жамғарма банкни ҳам ташлаб кетарман, шундай бўлиши мумкин. Бироқ айни пайтда, сенинг шарофатинг билан, менимча, банк эксперти бўлдим ва у менга катта пул келтиряпти.

— Бу қанақа қоида? — сўради Палмер. — Уларни ким ўрнатади?

— Болагинам, дўмбоғим, — деди Виржиния Бернснинг овозига тақлид қилиб. — Наҳотки сен билмасанг? Қоидани сен ўрнатасан.

— Мен?

— Сен ва сенга ўхшаганлар.

Палмер аста бош ирғади:

— Умуман, ОАПлар.

— Бу атамадан, хабардорлигингни билмайман.

У кинояли жилмайди:

— Яширин ташкилот хушёрликни йўқотибди. Сирли рақамлар душман қўлига тушибди.

— Хўп, майли. — Бир неча сония у гангиб қолгандай бўлди. Кейин бошини аста чайқади. — Нима бўлганда ҳам ҳаммаси аён. Ҳеч ким мени ЮБТКда тутиб қололмайди. Шунинг учун мен кетаман.

— Бўлмаган гап.

— Йўқ. Тўғри гап.

Виржиния ўрнидан турди ва унга юқоридан қаради. Қўллари Палмернинг сочлари томон қўзилди. Бармоқлари Палмернинг чеккаларига текканда совуқ шамол нафасини эслатди. — Мен жуда тўғри ва қаттиққўл бўлишим керак, — деди аёл паст овозда. — Мен сендаги туйғуларни — қаматилган шахсиятпарастлик деган бўлардим. Лекин бу сенга, барибир ёрдам беролмасди. Шундай қилиб, эшит: сен билан жуда тубан даражада алоқада бўлдим, шунинг учун битта идорада ишлаб, яқин юришга чидай олмайман. Ҳар кўни, ҳар дақиқада сени кўриш ёки тасодифан овозингни эшитиш, қоғозга ёзилган исмингни ўқиш мажбурияти... Буларнинг ҳаммаси менга азоб беради, ўлдиреди. Хайр, азизим.

Палмер ўрнидан турди.

— Балки?..

— Йўқ, биз яқин бўлолмаймиз. Мени қанчалик кучли деб билишинг менга номаълум... Овози бўғилиб, дарҳол тескари қаради.

— Эшит агар қўлимдан келганда...

— Қўлингдан келмайди, — аёл силлиқ гапиришга уринди.

У мана ҳозир ўкириб йиғлаб юборадиганга ўхшарди. Кўзлари даҳшатли тарзда катталашди. Палмер қўлларидан ушлаб қолишга улгурмай, эшикка югуриб, кўчага отилиб чиқди. Иложи борича тез юришга ҳаракат қилган Палмер орқасидан югурди. У кўчага чиққанда аёл таксига ўтираётганди. Эшиги қарсиллаб ёпилган такси жўнаб кетди.

Палмер оқшомги совуқ ҳавода пальтосиз турарди. Балки барнинг ўртасидан югуриб ўтсам яхши бўлармиди, дея мулоҳаза қиларди у. Шу туфайли қўлга киритилган бир неча сония вақт Виржинияни тўхтатиб қолишга ёрдам берармиди?

Олтмиш тўртинчи боб

Палмер Бернснинг уйи бурчагига борди-ю, бирдан тўхтаб, ялтироқ оқ гишталарга суянди. Уларнинг ёноқларига ботаётган қирраларини ҳис қилган ҳолда ҳайрат билан ўйлаб қолди: навбатдаги қадамини ташлай олармикан?

У қачондир худди ҳозиргига ўхшаш саросимага тушганини эслади. Лекин унда Палмерга ҳозирдагидек теран ақл зарур бўлмаганди. У ҳеч қачон Бернс каби пасткаш бўлолмаслигини, бу борада унга тенглашолмаслигини ҳис қилди. Бу одам устаси фаранг фитначи эди. Унда қобилиятдан ташқари бировларга макр-хийла ишлатиб, улар чеккан азобдан қувониш, ором олиш туйғуси мавжуд эди.

Бироқ кўпчилигимиз нафас олишни шу ерда ўрганамиз, деб ўйлади Палмер. Гуллаб-яшнашни ҳам.

У шундай хаёллар билан Бернснинг уйига кирди. Лифтда кўтарилар экан, Виржиния билан бўлиб ўтган суҳбатни хавотирланиб эслади. Хавотирланганига сабаб, кўнглидаги галаён теран фикрлашига халал бериши мумкин эди. Бироқ у Бернс яшайдиган қаватга етгунча Виржиния эртага бошқача кайфиятда бўлишига, ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг қарори узил-кесил эмаслигига ўзини ишонтирди.

У Виржиния билан эртага эрталаб гаплашади. Ҳаммаси яна ўзгаради.

Бернснинг эшиги очиқ экан. Кўнгироқ тугмасини босган Палмер унинг ичкарида нимадир деб қичқирганини эшитди. У кириб эшикни ёпди.

— Мана бу бошқа гап, болагинам! — хитоб қилди Бернс. — ҳозиргина овқат олиб келишди.

Палмер пальтоси ва шляпасини ечиб, ҳавони искади: хона мазали ҳидга тўла эди...

Улар овқатлана бошладилар.

— Сенга атаб, банкирларнинг латифасини асраб қўйибман, — деди Бернс кўлидаги тузланган узун бодринг бўлагини силкитиб.

— Тижоратчиникими ё жамғарма?

— Ирланд банкларини биласан-ку, — давом этди Бернс. — Уларнинг кўпи ҳалиям инглизларга тегишли. Шундай қилиб, қозон қалпоқ ва ҳасса тутган инглиз банкири Дублинга, йиллик текширувга келибди. У тўғри банкка қараб юрибди. Кундузи ўн икки. Ҳеч ким йўқ. Эшиклар очиқ, кассаларнинг қутилари чиқариб қўйилган, ҳатто ертўладаги сейф ҳам ланг очиқ. Ҳаммаёқда пул. Аммо ҳеч ким йўқ. Унинг қаттиқ жаҳли чиқибди. “Тревога!” сигналнинг тутқичидан тортибди. Кучли овозлар янграбди. Кўнгироқлар, Сиреналар! Қулоқни қоматга келтиради! У югуриб кўчага чиқибди. Ҳеч ким тўхтамас эмиш. Одамлар унинг ёнидан индамай ўтиб кетаверибди. Бир пайт кўчанинг нариги бетидagi қаҳвахона эшиги очилиб, патнусда тўрт кружка пиво кўтарган официант аёл чиқибди ва банкка қараб йўл олибди. — Бернс гапдан тўхтади.

— Хўш?

— Нима хўш? Кулмайсанми, сурбет!

Палмер қовоғини солди, кейин гап мазмунини тушунди.

— Улар... улар тревога сигналдан фойдаланишар эканми?

— Официантни чақирриш учун, — латифасини тугатди Бернс ва жон-жаҳди билан баланд овозда кулиб юборди. — Бўпти. Яхши. — Бернс сигарет тутагиб, ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарди ва уларнинг орасидан Палмерга қиё қаради. — Гапимни тингла, Вуди. Мен кучим борича кескинликни юмшатишга ҳаракат қиламан. Одатда бунга осонгина эришаман. Бир неча кун аввал ясама тишларинг учун сени осишга қасамёд қилган эдим. Бироқ сен оёғим остидаги барча ғовларни, Жо Лумисни ва бутун бемаъни режаларни олиб ташладинг. Энди бизнинг вазифамиз ақллар учрашуви учун йўл топиш. Мен магнитофон тасмасини ишга солмай туриб сенга немис билан кўзбойлагич ўйнашинга имкон бердим. Шундай қилиб, мендан воз кечма. Мен билан суҳбатда бўл. Мени қанчалик яхши кўришингни айт.

Палмер бош чайқалди.

— Бир-биримизни алдамасак, янаям яхши ишлашимиз мумкин. Сен билан ишлаш оғир, чунки ўртада ишонч йўқ. Мен билан бирга бўлиш сенга ҳам қийин, сабаби бир марта бўлса ҳам лақиллатиб кетганларни ёқтирмайсан.

— Йўқ, ундай эмас. Ютқазганларни кўргани кўзим йўқ, қария. Голибларга жон деб хизмат қиламан.

Бернс кинояли жилмайди.

— Қанақа жанг ҳақида гапиряпмиз? Олбанидаги Билл бўлимлари ҳақидами ё ЮБТК устидан назорат учун курашми?

— У ҳалиям давом этаптими? — сўради Палмер муғомбирлик билан.

— Бу ҳақда ҳали ҳеч нарса эълон қилингани йўқ.

— Менимча, — деди Палмер ўйчан, — эрта-индин норози акциядорлар Лумиснинг қўлини боғлаб қўйса, Вашингтон сўроққа тутиши билан қандайдир кўмитача Лумисни Жет-Техдан ҳайдаш ҳаракатига тушиб қолади.

Бернс тасдиқлади:

— Буни мен ҳам ўйлаганман.

— Муҳаббат бобида сўзлаётганимизга сабаб ҳам шу-да.

Бернс кафтларини юқорига қаратди.

— Миям қай даражада ишлаётганини шунчалик билар экансан, нима учун ҳалигача менга ишонмаяпсан?

— Чунки мен ҳам инсонман, Мак. Кунлардан бир кун сирпаниб кетишим мумкин. Шу пайтда сен мени сотасан. Яна. — Бернснинг сарғамтир-кўнғир кўзлари катта очилди. — Қадрдон дўст. Мени сотмаслигингни қаердан биламан?

— Сен сотма.

Бернс ўйланиб қолди, кейин ўрнидан туриб, ётоқхонага кириб, кетди. Кўп ўтмай беш қути силлиқ магнитофон қутичаларини кўтариб чиқди.

— Бу — ҳаммаси, — деди у. — Демокчиманки, бу — кўчириб ёзилгани эмас, асл нусхаси. Бир сантиметр ҳам ёзув олиб қолганим йўқ, Менга ишонасанми?

Палмер қутиларни олиб, гўё тарозида тортаётгандек, чамалади.

— Ута таъсирчан ҳаракат, Мак.

— Шундай бўлади деб ўйлагандим. Энди мега ишонасанми?

— Виржиния Клэри бошқа ишга ўтаётгани ва бу тасмалар охир-оқибатда сариқ чақага ҳам арзимаслигини ҳисобга олганда, — деди Палмер, — ишонсам бўлади.

Бернс бўшашиб стулга ўтирди ва Палмерга тикилиб қолди:

— Буниси энди ортиқча, ошна. Бу ҳақда қачон гапирди? Бугун оқшомдами?

— Ҳа.

— Менинг ҳамма ҳаракатларим пучга чиқибди-да.

— Ута қайғули. — Палмер жангари қиёфага кирди. — Шундай қилиб, Мак, иккимиз ҳам ўзаро ишонч даражасини аниқлаб олдик. Бу Нью-Йоркча совуқ усул. Шу ерда тўхташни хоҳласанг, кел, ишга киришамиз.

Олтмиш бешинчи боб

Ечилмаган жумбоқлар. Палмер лабларини қийшайтириб, кўзларини қисди; чироқнинг ёрқин нуридан кўзлари қамашиб кетди.

У кўзларини очиб, ёзув столида ётган қоғозларни олди ва бугун оқшом Бернс билан тузган режаларида яна қандайдир муаммолар қолмадимикин дея кўздан кечирди. Соатга қаради, тонгги тўрт бўлибди. Бошқа масалаларга тўғри жавоб топиш учун яна бироз ухлаб олиш керак деб ўйлади.

Палмер чуқур нафас олиб, телефонга қўл чўзди ва Бернснинг идора рақамини терди. У ёқдан аёл киши чўзиқ овозда хоҳламайгина жавоб қайтарди: Атертон, Крэги энд Мун.

— Мак Бернс шу ердами?

Аёлнинг овози жонланди:

— Қандай ёрдам керак?

— Бу — мистер Палмер. Мистер Бернсни улаб беринг.

— Бир дақиқа, жаноб Палмер, — У “Палмер” сўзига шундай ургу бердики, Палмер Бернснинг аёл билан бир хонада ўтирганлигини ва телефон гўшагига қўл чўзаётганини аниқ кўргандек бўлди.

— Ҳали ётмадингми, азизим?

— Сен ҳам ходимларингни ушлаб турганингни сезяпман. Ё бу дастурдан ташқари кўнғил очишми?

— Фақат ишга доир муносабат. Карикатура тамом бўлди. Нусхалар тугади. Бош қашишга вақт йўқ... Бернс қаттиқ йўталди, — ... Линотипда чиқаришга кўп вақт керак, ҳисоблаш машинасининг ёзув ускунасида кўпайтиряпмиз. Санъат бўлимидаги йигит тарқатиладиган нусхани безаяпти.

— Қани, эшитиб кўрайлик-чи, Мак.

— Х-х-ўп, — нариги томондан саросимали гўлдираш эшитилди. — Бу ёмон эмас, — пишиллади Бернс. — Тўғриланган нусхаси, ҳалиги... Жимми. Яхши, Вуди?

— Бошла.

— Майли, сарлавҳаси, ҳмм, қаердайди... “Социалистик банклар охириги томчи қонимизни сўриб олишмоқда”. Қойилми?

— Худойим, тўнғиллади Палмер. — Эътибор берма, давом эт.

— Яхши. Унинг остида — каттакон ҳажвий расм. Улкан, семиз, ифлос банк, “жамғарма банк” деган ёзув, томида ўроқ-болғали байроқ. Насосдан шланг чиқарилган. Сенаторга ўхшаган одам насосни босаяпти. У одам “Давлат қонунчилиги”ни билдиради. Насоснинг шланги кичкина, Жон К.нинг мажруҳ кўлига санчилган тиббиёт нинасига уланган. Умуман, халқдан чиққан қашшоқ. Нинадан бир неча томчи қон оқиб турибди. Роса қалтак еганга ўхшайди. Чўнтақлари ағдарилган. Дала кўриқчисини эслатади. Банк атрофида эса у ҳар сонияда янаям семираб бораётганини кўрсатувчи чизиқлар чизилган. Ёқдимми?

— Бу — даҳшат!

— Болакай!

— Ҳа, ҳа, — давом этди Палмер. — Сарлавҳадаги “социалистик” сўзини “социалист” сўзига алмаштиради. Шунда масъулияти камроқ бўлади. Ўроқ болғали байроқни олиб ташла. Яна, худо ҳаққи, бир қараб кўр, қон томчиларисиз иложи йўқмикан? Барибир нишонга тегади, танлаб ўтиришга имконимиз йўқ.

— Тўппа-тўғри. Энди мақоланинг нусхасини эшит.

— Уқи.

— Ҳмм. У мана бундай бошланади: “Хушёр бўлинглар! Ўрмаловчи социализм арвоҳ ёки телба одамнинг алаҳлаши эмас. Социалистик анъаналар давлатимизнинг юрагида, энг оғриқ жойи — сизнинг ҳамёнларингизда пайдо бўла бошлади. Сўз боши. Кейин Сиракузадаги нутқингдан бир жумла оламит, ўзингга ёққан эди-ку? Тра-та-та. Кейин: “Социалистик банклар қонингизни ичишига йўл берманг. Нозик мижоз имтиёзли жамғарма банкларни тежалган омонатларингиз ҳисобига семиришига йўл қўйманг.” Сўз боши. “Сизлар солиқларни тўлаясизлар. Шундай экан, нима учун жамғарма банклар солиқ тўлашмайди?” Сўз боши. “Сизлар пулларингизни Америка банкларига қўясизлар. Нима учун жамғарма банклари ўз пулларини Америкага қўйишни хоҳламайди?” Сўз боши. “Сизлар хусусий тадбиркорликка ишонасизлар. Нима учун жамғарма банклари унга ишонмаслиги керак?... Сўз боши. “Бошқа давлатлардан келган жамғарма банклар давлатингиз, халқингиз қалбини ейишига йўл қўйманг”. Абзац. Бу музлақ расво нарса, тўғрими, Вуди? Мана, охири: “Хушёр бўлинглар ва атрофда нималар бўлаётганига қаранглар. Сенаторларингиз ва қонун чиқарувчи мажлис аъзоларини судралувчи социализм эмас, хусусий тадбиркорлик учун овоз беришга унданглар!” Сўз боши. “Уларни жамғарма банклар ҳақидаги қонун лойиҳасига йўқ дейишга даъват этинглар.” Энг охирига “Фуқароларнинг хусусий тадбиркорлик бўйича мустақил қўмитаси” деган ёзув қўшиб қўйилади.

Олтмиш олтинчи боб

Сешанба куни биржа очилганда курс унчалик баланд бўлмаса-да, бир қадар кўтарилгани кузатилди. Соат ўнга бориб, Жет-Тех акциялари ҳақидаги телеграф хабарлари анча кечикиб туша бошлади. Соат ўн бирда Палмернинг даллоли энг ишончли манбалар орқали акция 35 гача, яъни ўз таннархидан 10 банд пасайиб кетганини аниқлашга улгурди.

Соат ўн бирда, Палмер даллол билан гаплашаётган пайтда Виржиния Клэри бўлимида ишлайдиган қиз кундузги газеталарнинг дастлабки нашрларини олиб келди. “Жорнэл америкэн” ва “Уорлд телеграм” Вашингтондан ЮПИнинг Тим Карви департаментида чақирилган матбуот анжумани ҳақидаги хабарни чоп

этган эдилар. Баёнот Палмер кутганидек, ваҳимали бўлмаса ҳам, масала моҳиятини тўлиқ қамраб олганди. “Жорнэл”даги мақола сарлавҳаси бир қадар мавҳум чиққан эди.

Эргалабки ўндан бошлаб кўнғироқ тинимсиз жиринглашга тушди. Палмер котибасига фақат газетачилар билангина боғлашни тайинлади. Бернс унинг шахсий телефонига уч марта кўнғироқ қилди: дастлаб — Фогел билан ўрнатилган алоқа ҳақида хабар қилди, сўнг баёнотлар газетага етказилганини айтди. Яна бир марта эса клише тайёрлангани ва бугунги биринчи сон учун кўпайтирилаётганини билдирди.

Соат ўн бирдан кейин Палмернинг котибаси барча телефон кўнғироқлари ёзувини келтириб берди. Уларнинг орасида Бэркхардт беш марта кўнғироқ қилгани ҳам қайд этилган эди. У Коннектикутдаги уйдан телефон қилганди.

Палмер энсаси қотганича, интеркомдаги “Бэркхардт” деб ёзилган тугмачани босди. Ҳеч ким жавоб бермагач, у Коннектикутдаги рақамларни терди. Гўшакни хизматқор аёллардан бири кўтарди.

— Йўқ, жаноб Палмер, у ярим соатча олдин кетди. — У гўшакни кўйиб улгурмасдан яна кўнғироқ бўлди. У гўшакни қайта кўтарди: — Палмер.

— Жорж Моллетт. Сизда ишим бор эди.

— Жавоб ижобий бўлади, — деди Палмер.

Репортёр кулиб юборди.

— Ҳозиргина Олбанидаги ҳамкасблардан бири билан гаплашдим. Илтимосим шундай: сиз Жимми Фогел исм-шарифли одамни танийсизми? Мен бу ҳақда унга хабар бераман.

Палмер стул суянчигига ясланди. Ёлғон гапи ростдек чиқиши учун асабларини бўшаштириши керак. Акс ҳолда овозидаги таранглик ички ҳиссиётларини фош қилиб кўяди. — Жимми Фогел дейсанми? — сўради у. — Бундан осони йўқ, Жорж. Ҳеч гап эмас.

— У ҳақда бирон арзийдиган гап эшитмаганмисиз?

— Ҳеч қачон. У банкирми?

— Балки. У вақти-вақти билан банкларни чўғиртак супурги билан супуриб туриши билан машҳур.

— У жаноб Олбаниданми?

Моллетт яна кулди.

— Қанчалик даҳшатлисиз, — деди у. — Булар ҳақида худди хиқичоқ тутаётгандек табиий гапирасиз. Наҳотки асабларингиз бўлмаса?

Палмер репортёрга бор ҳақиқатни росмана айтса, нималарга эга бўлишини ўйлади. Ва бу сирни ҳозирча ҳеч кимга ишониб бўлмайди деган тўхтамага келди.

— Бу йигитни билишим зарурми, Жорж? — сўради у.

— Билмадим. Бу гал мен фақат ўртадаги воситачиман. Балки, Мак Бернс билар? Икковларинг яна бирга, бир тўшакдамисизлар?

— Эътиборингиз учун айтаманки, биз бу тўшакни ҳеч қачон тарк этмаганмиз.

Бир гал уни ишдан бўшатмоқчи бўлдим-у, дарров фикримдан қайтдим, — жавоб берди Палмер. — Маълумки, жаноб Бернс ЮБТКда ҳамон жамоатчилик муносабатлари бўйича махсус маслаҳатчи бўлиб ишлайди. — Палмер бироз жим турди. Хўш, Фогелга нима бўлди?

— Пул билан тўғирлайдиган даражада гап йўқ. Агар сиз ҳақиқатдан ҳам ҳеч нарса билмасангиз, фикримча, мен ҳам бу ҳақда гапирмаганим маъқул. Аммо куннинг охирига бориб ҳамма нарса маълум бўлади.

— Бирорта сиёсий воқеами?

— Ҳа. — Репортёр бир неча сония жим қолди. — Менга ҳозиргина кичкина хабар беришди. Жет-Технинг акциялари 32 гача тушиб кетибди. Охирги тўрт йилда улар бирор марта ҳам бу даражада пасаймаган эди.

— Даҳшат. Умид қиламанки, Жорж, сизда бу акциялардан йўқ.

— Менда? — Моллетт секингина ҳиринглади. — Мен кеча “Клуб”да столдан сакраб туриб кетдим. Ўша унутилмас тушликни эслайсизми? — Қўлимда борини сира қолдирмай сотиб юбордим. Сизнингча, уларни қачон қайта сотиб олганим маъқул?

— Фақат ишончли акцияларни сотиб олинг, Жорж. ЮБТКни сотиб олинг.

Кабинет эшиги очилди ва остонада Беркхардт пайдо бўлди. У Палмерга қаттиқ тикилиб турарди. Палмер Бош ирғади ва трубкага қараб:

— Жорж, ҳозиргина босс кириб келди. Яна бирор нарса керакми? — деб сўради.

— Гапимни тугатаман ва гаплашувларинг учун имконият яратаман, — жавоб берди репортёр. — Бечора қари галварснинг аслида нималар бўлаётганига фаҳми етмайди.

— Бўлиши мумкин, Жорж. Ҳозирча.

Палмер гўшакни илди.

— Ким у? — сўради Бэркхардт.

— “Стар”даги Моллетт. Телефонингизни менга улашмагани учун узр. Алоқа тизими фақат газетачилар учун очик эди.

— Тизими? — Бэркхардтнинг кўк кўзлари газабдан катта очилди. Унинг одатдаги қизил юзи бўзариб кетди. Газаб билан эшикни қаттиқ ёпиб, Палмер ўтирган каттакон хонанинг ўртасига келди. — Лаънати, — деди у ваҳшиёна осойишталик билан ўзини қўлга олиб. — Банкнинг ососий иш юритувчиси ўзига тобе ёлланма малай билан гаплаша олмайди. Бошқаларнинг ишига бурнини суқадиган ҳар қандай телба сенга зудлик билан кўнгироқ қилаверади. — У аста ўғирилди ва Палмерга қаради. — Майли. Гапир.

— Нима ҳақида? — қисқа савол берди Палмер. — Аҳамият бердингизми, ЮБТК акцияларининг фаоллиги деярли йўқ даражага тушди? Ҳеч қутилмаганда уларни харид қилмай қўйдилар.

— Уларни сотиб олганлар, — минғирлади Бэркхардт — мавжуд Жет-Тех акцияларидан қутулиш билан банд. Сен бизни қанақа галвага рўпара қилдинг?

— Биз эмас, Жет-Тех галвада.

Бэркхардт ютоқиб, нафас олди. — Бу — албатта ЮБТКга ҳам таъсир қилади, ярамас телба! — бўкирди у. Унинг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. — Қандай аҳволда қолишимизни ҳеч бўлмаса, тасаввур қиласанми?

Палмер Бэркхардт кўзларининг бурчагида пирпираётган киприкларига қаради.

— Лэйн, ўтиринг, — деди Палмер. — Марҳамат.

— Менга меҳрибонлик қилма, бахтсиз мишиқи! — Бэркхардт хона тўридаги каттакон дераза ёнига борди. — Узингча нима ишлар қилаётганингни билишим керак. Мен ҳаётимни бахш этган идоранинг обрўсини хавф остида қолдириш учун ўтакетган даражада сурбет бўлиш керак. Бунга қандай журъат этдинг?

Палмер сигарет қутисини чиқариб, стол оша Бэркхардт томонга суриб қўйди.

— Жаҳлингиз чиқмасин, — деди у хаёлчанлик билан паст овозда. — Ҳаммасини тушунтириб ўтиришга вақтим бўлмади. Нима бўлганда ҳам бу иш оқибатида иккимизнинг қай аҳволга тушишимиз аввалдан маълум эди.

— Ҳозиргидек, сен кичкина...

— Тинчланиб, жим ўтиринг! — гапини кесди Палмер. — Сўкишларингизни эшитиш мажбуриятини олган эмасман.

Иккаласи бир-бирига эҳтиёткорлик ва қандайдир ҳорғинлик билан тикилиб қолишди. Кейин Бэркхардт ўтириб, сигарет тутатди.

— ЮБТКда узоқ қолиш ниятинг йўқ экан, — деди у атайлаб таъсирсиз оҳангда, — лавозимингни пасайтириш шарт эмас деб ўйлайман.

— Аҳамияти йўқ, — гапини бўлди Палмер. — Ута кучли кузирлар бор. Уларнинг талабларини шунчаки, четга суриб қўйсам, катта кўнгилисизликлар келиб чиқар эди. Уларни қўллаб-қувватлаганимда мени ўзларининг директорлар кенгашларига қўшиб олишар, сизни эса бирорта фахрий раис лавозимига суриб қўйишиб, катта миқдорда заём ёки ундан ҳам баландроқ ютуқни қўлга киритишар эди. Ҳозир Лумиснинг қўллари ўз муаммолари билан шунчалик боғлаб қўйилдики, акциядорларимизни йиғилишида биронта юриш қилишга ҳам ҳоли қолмади.

Бир неча муддат Бэркхардт сигаретни қисқа-қисқа тортиб, атрофини тутунга тўлдириганича, жим қолди.

— Жамғарма банкларни-чи? — ниҳоят у тилга кириб бўкирди.

Бэркхардт нималарни билишини аниқлай олмаган Палмер мужмал жавоб берди:

— Сиз, албатта, Жет-Технинг Олбанида жанг қилишга мажולי қолмаганини тушуниб оласиз.

— Анави, улар менга тавсия қилган грек-чи?

Палмернинг пешонаси тиришди:

— Ливандик. Сиз нима учун у билан ишлай олмаганингизни тушуниш қийин эмас. Сиз ҳамма чет элликлардан нафратланасизми ё фақат Бернсданми?

— Бунақа танишларим тўлиб ётибди, — қуруққина жавоб берди Бэркхардт. — Уларнинг бир дунёси билан иш юзасидан мулоқотда бўлганман. Бироқ Бернсни кўрган заҳотим кимга тўқнаш келганимни англаган эдим. Эшит. — У столга яқинроқ энгашиди. — Оқ танли одам шундай қила олармиди?

Палмернинг оғзи хунук қийшайиб кетди.

Палмер ўрнидан қандай қўзғалаётганини сезиб турарди. Чамаси, у турмоқчи эмасди. Бироқ оёққа турган заҳоти Бэркхардтникидан баланд бўлган ўз овозини эшитди.

— Эракчасига гаплашиб олишни хоҳлайсизми?

— Сен билан жон деб ҳисоб-китоб қиламан.

Палмер столга энгашиди ва юзини Бэркхардтнинг башарасига яқин келтирди.

— Сиз умуман ҳақиқатни биласизми ўзи? — сўради у. — Сиз қари фирибгар сифатида ном қозонишдан бошқага ярамайсиз. Қайси бирингизни банкир деб бўлади? Жин урсин, сизлар бу ишда нимани тушунасизлар ўзи? Сиз мамлакатимизда тўлиб ётган лақма, мияси йўқ лўттибозлардан бирисиз. Нар и борганда фақат қаттиқ туртиб қўйишни биласиз, холос. Узингиздан доно ёки нодон одам билан туртишиб қолсангиз, тамом, шўрингиз қурийдди. Жо Лумис сизни сассиқ бўлақларга ажратиб хўрак учун қолдирди. Мен сизни ёпиштириб, яна одам тусига киритдим. Мишиқи гўдакка ўхшаб бақаришдан бошқа нарса қўлингиздан келмайди. Агар сиз жимгина ўтириб, таъмирни тугатишимга имкон берсангиз — яхши. Лекин яна бир марта тилингизга эрк берсангиз, сизни пашшаларга ем қилиб қолдираман.

Палмер оёғи остидаги пол гўё даҳшатли равишда чайқалаётганини пайқади. У ўтирди ва ўзини босишга уринди.

Орадан бир муддат ўтиб, иккиси ҳам нафратларини босиб олгач, Бэркхардт кутидан яна битта сигарета олди ва катта дераза олдига бориб, пастга, Бешинчи авенюга ўзоқ тикилиб турди. Кейин ўтирилди. Ёрулик орқасидан тушаётгани учун унинг юз ифодасини кўра олмади.

Бэркхардт бўғиқ овозда гапирар эди: — Жамғарма банкларини нима қилмоқчисан?

Палмер елкасини қисди.

— Иш юришяпти, — шошилмай жавоб берди у. — Тафсилотларни кавлаштиришга ҳожат йўқ. Банк қўмитасини шундай кўрқитамизки, улар қарор чиқаришни келгуси йилгача қолдиришади.

— Бу ёрдам берадими?

Палмер кўзларини қисиб қарияга қаради.

— Ёрдам беради. Тўғри, анча қимматга тушади.

— Қанчага? — савол ўта ҳиссиз эди.

— Ҳозирнинг ўзида етти минг атрофида. Балки тугатишимиздан олдин ўн минг бўлар. Бернснинг харажатлари бунга кирмайди.

— Бернснинг?

— Бирорта эътирозингиз борми?

Бэркхардт унга ярим ўтирилди. Палмер унинг ифодасиз, совуқ юзига кўз ташлади.

— Билмайман, — жавоб берди қария.

Палмернинг шахсий телефони жиринглади. У стол ёнига бориб, гўшакни кўтарди.

— Раҳмат, Пит, — деди у ва гўшакни илиб қўйиб, Бэркхардтга қаради. — Жет-Тех акцияларининг баҳоси 29 гача тушибди. Охирги ўн икки йилдаги энг паст нарх.

Бэркхардтнинг лаблари шалвираб, қимирлади. У ўзини уддалай олмаётган одамга ўхшаб қолганди. Ниҳоят у:

— Табриклайман, — деди.

— Лэйн, сизда уларнинг акциялари борми?

— Йўқ.

— Арзон пайтида бироз сотиб олмоқчи эмасмисиз?

— Йўқ.

— Буниси яхши. Биз ЮБТК вакили Жет-Тех акцияларини сотиб олаётган пайтда қўлга тушишига йўл қўя олмаймиз.

Бэркхардт бош ирғади ва гўё охириги ўттиз дақиқа ичида ўн беш килограмм вазминлашгандек оғирлашиб қолган қадамини аранг ташлаб эшикка қараб юрди. У эшик ёнида тўхтади.

— Яна бирорта кўрсатма бўладими?

— Кайфиятингизни ўзгартиришга ҳаракат қилинг.

— Омади йўқ одам деб ҳисоблаяпсанми?

— Эшитинг, — деди Палмер. — Мен сизни биламан. Сиз ҳеч қачон, ҳеч кимга ваколатингизни бермагансиз. Чунки ўзингиздан бошқа ҳеч кимга ишонмайсиз. Ана шундан ўзингизни бахтли ҳисоблагансиз. Бошқа ҳолатда ҳам бахтли бўлишга ўрганинг-да. Бу — жуда осон.

— Қайта ўрганиш учун жуда қариб қолдим.

Ана шу дақиқаларда Бэркхардтнинг лаблари қимирлади-ю, овози чиқмади. Ниҳоят, у қийналиб гапирди:

— Хатога йўл қўйганим кулгили. Сени жуда яхши биламан деб ўйлардим. Сени шунчаки, отасига ўхшаган ўғил-да, деган фикрда эдим. — Бэркхардт хайратда қолгандек кўзларини қисди. — Сен асли кимнинг ўғлисан?

— Ўзимники, ўз-ўзимники, — деди Палмер гўё ўзи билан гаплашаётгандек паст овозда.

— Кимники?

Палмер йўталди.

— Фақат ўзимники, — аниқ-тиниқ қилиб гапирди Палмер.

Бэркхардт гўё Палмернинг жавобини ҳазм қилаётгандек, бир муддат остонада туриб қолди. Кейин эшикни очди.

— Умид қиламанки, — айнан ўзлигингни топиш сенга ёқса керак, — деди у. — Одатда у менга жуда ёқар эди...

Олтмиш еттинчи боб

Палмер соат олти яримда уйғонди. Кўнгироқли соатни ўчириб, кабинетни йиғиштирди. Ёзув столи ёнидаги ором курсига чўкиб, ўтган кунлар воқеалари ёзилган қоғозларни ўқий бошлади.

Акциядорлар йиғилиши бугун соат ўнда бошланиб, куннинг ярмида тугаши керак эди. Агар ҳамма иш жойида бўлса, бир неча ой аввал тузган режаси рўёбга чиқади — уни директорликка сайлашади. Бироқ ҳаммаси равон кетишига негадир ишонгиси келмасди.

Шубҳасиз, тасодифий нарсани аниқ топиш лозим. Оила аъзолари бирин-кетин уйғониб, одатдаги кун бошлангунча у жуда кўп нарсаларни ўйлади.

Соат саккизда телефон жиринглади. У нонушта қилаётган эди.

— Ҳозиргина яна беш минг сарфладим, — деб хабар берди Мак Бернс.

Палмер оғзидаги луқмани чала чайнаб, ютди.

— Фогелгами?

— Уни икки ойга Европага, юбордим. Етарли муддат, а?

— Мен Олбанида ҳамма нарса силлиқ кечди деб ўйлагандим.

— Худди ипакдек. Лекин сен айни дамда Фогел “Панамерика” самалётида учиб кетаётганини эшитиб, ўзингни янада бахтиёр ҳис этмайсанми?

— Ҳмм, — Палмер лабидаги ушоқларни артди. — Банк кўмитасидан бирорта хабар борми?

— Пешинда биламан.

— У қандай бўлади?

— Чамаси, улар бўлиниш ҳақидаги хабардан кўрқишади ва уни чиқинди хонага чиқариб ташлашга уриниб кўришади.

— Ажойиб. Кейинроқ гаплашамиз, Мак.

Палмер столга қайтди ва Эдис билан Жеррининг гапларини чала эшитди.

— ...умуман, сенинг ишинг эмас.

— Нима учун? — қизиқди қизалоқ.

Палмер ўзига қараш учун бир сония бошини кўтарган қизининг кулранг кўзларига тикилди. Қиз яна таом ликопчага бошини эгди.

— Нимани тушунтиряпсан? — сўради у.

Эдис унга хавотирланиб қаради:

— Сенинг ишингни.

— Ҳмм?

— Мен, шунчаки, жаноб Бернс сенга бунақа ноқулай вақтда нега кўнғироқ қилаётганини билмоқчи эдим, — тушунтирди Жерри, — онам айтдики...

— Онанг ҳақ, — гапини бўлди Палмер. — Бу — сенинг ишинг эмас. — У яна бир бурда нонга ёғ сурди. — Бир жиҳатдан эса сенинг ишинг меники ҳам-да!

Яна телефон жиринглади. Улар Кейж хоним кимни чорлар экан деб бир муддат жим ўтирдилар.

— Яна сизни сўрашяпти, жаноб Палмер.

— Вуди. — Одатда қаттиқ жаранглайдиган Бэркхардтнинг овози бу гал ўта эҳтиёткорона эшитилди. Лекин Палмер уйқусирашми ё яна бошқа бирор нарса аломатими — аниқлай олмади. — Йиғилиш пайтигача учрашишимиз керак.

— Соат тўққиз яримда кабинетингизда кўришсак бўладими?

— Йўқ. У ерга баъзи директорлар валақлашиш учун кириб қолиши мумкин. Соат тўққизда хонангда учрашсак-чи? Кейин сени ишбилармонлар даҳасидаги йиғилишга элтиб қўяман? Йўлда гаплашиб оламиз.

Палмер бу таклиф хусусида ўйлаб кўрди ва директорлардан бирортаси ҳам Бэркхардт билан яқин алоқадалигимни билиши керак эмас, деган қарорга келди.

— Бўлмайди, — ниҳоят жавоб берди у. — Мен у ерга боролмайман. Айрим ишларимни тугатишим керак, — ёлгон гапирди у. — Кейин тўғри йиғилишга жўнайман.

— Унда, жин урсин, кел, ҳозир гаплашамиз, — таклиф қилди Бэркхардт.

— Ҳозир нонушта қиляпман. Кейинроқ кўнғироқлашсак бўладими?

— 15 дақиқадан кейин мен кетаман.

Бэркхардт анчагина жим қолди, чамаси, қопқонга тушиб қолаётганини англаган эди.

— Ҳа, майли, — деб у гўшакни қўйди.

— Палмер соатига қаради. 8.20. У ўрнидан турди.

— Ҳозир келаман. — У кабинетига ўтиб, ёзувли қоғозларни титкилади, кераклисини топиб, телефон рақамини терди.

— Эшитаман? — кекса одамнинг ҳорғин паст овози эшитилди.

— Жаноб Лумис? Мен Вудс Палмерман.

— Бир дақиқа. Ҳозир қарайман, жаноб Лумис уйдамикин.

Палмер ёзув столи орқасидаги оромкурсига ўтирди ва яримлаб қолган сигарет қутисига қўлини чўзди. Бу ёққа кўнғироқ қилиш ҳақидаги фикр хаёлига ярим тунда, қандайдир нохуш туш кўрганидан кейин келгади. Бу гоё уни шунчалик ўзига ром қилиб олдики, у ўрнидан туриб, бир парча қоғозга мулоҳазаларини ёзиб қўйди, эрталаб тургандан кейин ҳам дастлаб шу ҳақида ўйлаган эди.

У ҳозир тунда уйғониб кетган вақтдагидек ўйлаган режаларидан ҳаяжонга тушмаётган бўлса-да, Лумис билан гаплашиш учун ҳар қандай усулни қўллашга тайёр эди. Энг асосийси, ундан бирон нарса сўрашдан наф йўқ, фақат таклиф билан мурожаат қилиш лозим. Шунда ҳам, ўз хулосасини йиғилиш тугашига саноқли дақиқалар қолгандагина билдириб, Лумисга ўйлаб кўриш учун унга вақт қолдирмаган маъқул.

— Хайрли тонг, жаноб Палмер, — эшитилди яна бир қариянинг овози, аммо у анча бардам гапирарди.

— Телефонга келганингиз учун миннатдорман, жаноб Лумис, — гап бошлади Палмер. — Сиз учун, менимча, фойдали бир гоё чиқиб қолди.

— Фоят ажойиб таклиф! — Лумиснинг овози киноядан ингичкалашиб кетгандек бўлди. — Бироқ аввал айтинг-чи, бугун эрталаб акциядорлар йиғилишида сизни кўра оламанми?

— Кўрасиз.

— Ва ниҳоят, гоёнингизни эшитишимдан олдин айтинг-чи, у менга қанчага тушади?

Палмер иложи борича хотиржам гапиришга уриниб, кулиб қўйди.

— Ғоя жуда содда. Генерал Хейген билан гаплашиб кўрсангиз бўлмайдами?

— Нима ҳақида?

— Қўшилиш ҳақида.

Симнинг нариги томонида жимлик чўкди. Кейин:

— Сиз буни Эдди Хейген билан муҳокама қилдингизми?

— Йўқ.

— Сиз шунчаки, қалб амри билан менга ўз ғоянгизни билдирыпсизми? — яна майдалаштирди Лумис.

— Унчалик эмас, — тан олди Палмер. — Мана, бир неча кундан бери ўрнингизда бўлганимда, бу вазиятдан қандай чиқиб кетардим деб бошим қотади. Узимга топган режам ишончлига ўхшаб туюляпти.

— Хейген — билан дўстсиз. Сизнингча, унинг муносабати қандай бўлади?

— Тасаввур қила олмайман. Сиз билан буни йиғилишдан кейин, овқатланаётиб, муҳокама қилганимиз маъқулмикин?

— Ҳа-а жуда қизиқ, — деди Лумис кўпроқ Палмерга эмас, ўзига гапираётгандек, — Агар биз қўшилсак, Гаусс Жет-Тех учун ишлай бошлайди ва текшириш олиб бораётган кичик қўмитага арзийдиган иш қолмайди. — Лумис узоқ жим қолди. — Фикрларингизни ҳар доим қувватлаганман дея олмайман, жаноб Палмер, бироқ баъзан уларнинг натижасига қойил қолганман.

— Сизга нисбатан мен ҳам шундай фикрдаман, жаноб Лумис, — жавоб берди Палмер. — Айтингчи, жаноб, бугунги йиғилишда акциядорларнинг кайфиятини ўзгартиришга имкониятингиз борми?

— Ҳа-ҳа. Мен иккиланаётганимни билдиришим ва шовқин-сурон кўтаришим мумкин. — Мени қўллайдиганлар бор.

— Ғоянинг муваффақият қозониши қанчалик шовқин кўгарилишига боғлиқ — деди Палмер. — Ташқарида тўпалон қилиш учун уйдаги ишларни пишитиб қўйиш керак. Сиз ҳам шундай ҳисоблайсизми, жаноб Лумис?

— Келинг, бошимизни қотирмасдан гаплашайлик, — таклиф қилди Лумис.

— Агар сиз Хейген қўшилади деб жиддий сўз берсангиз, мен ҳам йиғилиш тинчгина ўтади деб ваъда бераман.

— Нимаям дердим, хизматга хизмат-да. Майли, шунга келишамиз.

— Битта тузатиш билан, — қўшимча қилди Лумис. — ЮБТК Жет-Технинг заём ҳақидаги илтимосини бажариши керак.

— Ўша сумма ва ўша шарт биланми?

— Буни ихтиёрингизга ҳавола этаман.

— Унда сумма ва шарт бошқача бўлади.

— Жаноб Палмер, ҳаммаси қўлингизда.

— Раҳмат, жаноб Лумис.

— Марҳамат, жаноб Палмер.

— Биз бу ҳақда кейин яна гаплашамиз, жаноб Лумис.

— Сабрсизлик билан кутаман, жаноб Палмер.

— Хайр, жаноб.

— Кўришгунча.

Палмер сигаретни ўчириб, оромқурсидан сакраб турди. Мийиғида кулиб, ошхонага йўл олди.

Деразадан ташқарига қараб, банкнинг “Кадиллак”и келиб, кутиб турганини кўрди. Ҳайдовчи одатдагидан ўн дақиқа олдин келибди, дея хаёлидан ўтказди Палмер.

“Кадиллак” шарқ томонга бурилиб, Ист-ривер-драйвнинг тор кўчаларида физиллаб кетар экан, Палмер орқа ўриндикда ҳордиқ чиқариб борарди. Палмер “Таймс”ни варақлаб, Жет-Техдаги текширувга доир хабар газетасининг ишчи бўлимига, саҳифанинг энг пастига кичкинагина қилиб берилганини кўриб, қониқиш ҳосил қилди. У биржалар жадвалига бағишланган саҳифани очиб, Жет-Тех акциялари 31 га тенглашганини, ЮБТКники эса ярим бандга пасайганини кўрди. Уларни ҳозир ҳеч ким сотиб олмаётганига асосланиб, бу акциялар кейинги бир неча ҳафта ичида олти ой олдинги ҳолатга қайтиши мумкинлигига ишонди.

Палмер ЮБТКга етмасдан шаҳарнинг ишбилармонлар даҳасида машинани тўхтаиб, ҳайдовчига жавоб бериб юборди. У тамаки сотиладиган дўкончага кириб бир қути сигарет харид қилиб, қайтимига икки доллар олди. Сўнг дўкондаги ягона телефон будкасидан Нью-Ингледга, Эдди Хейгеннинг идорасига қўнғироқ қилди.

— Автоматдан қўнғироқ қиляпман, — деди у Хейгенга. — Мени ҳозиргица Жет-Техдан ўсмоқчилаб, текшириб кўришиди.

— Нима гап, огайни? — сўради Хейген. — Ошқозонинг оғрияптими?

— Диққат билан эшит, — деди Палмер. — Улар сизлар билан кўшилиш ҳақида гаплашмоқчи.

— Мен нима дейишим мумкин, жин ургур? — асабийлашди Хейген. — Мен маслаҳатлашишим зарур бўлган жиддий маҳкама бор.

— Жет-Техга бу таклифни идоранг муҳокама қилиб кўришингни айтсам бўладими?

— Жин урсин, айтсанг айтавер. Бироқ, Вуди.

— Ҳа?

— Армиядош эски қадрдоним, охирги хизматинг туфайли таъзимимни едим. Бу гал ишончли ҳимоя зарур.

— Қанақа химоя?

— Агар Жет-Тех билан қўшилсак, улар ЮБТКдаги заёмларининг тақдири яхши муносабат ўрнатилишига боғлиқлигини тушунишлари керак.

— Вой худойим-ей! Эдди! Ҳаддан ошиб кетма...

— Розимисан ё йўқми? — такрорлади Хейген.

— Албатта, ҳа дейман-да. Бироқ мендан ташқари директорлар кенгаши ҳам бор.

— Яхши. Жет-Техга айт, менга қўнғироқ қилишсин. Ким эди, Лумисми?

— Худди ўзи.

— Бу учрашувга темир совут кийиб келишимни эслатиб қўйгин. Кўришгунча эски армиядош дўстим.

— Кўришгунча, қари курумсоқ.

Палмер Брод-стрит бўйлаб ҳотиржам кета бошлади.

Ҳаво тоза аммо совуқ эди. Баланд бинолар орасидан осмон гўё бир бўлак муз парчасига ўхшаб кўринарди. Палмер қандайдир улкан қанотларнинг пириллаб айланишидан чиқаётган овозни тинглаб бурчакда бироз қараб турди. Кўзларини қисиб, мусаффо осмонга кўтарилиб бораётган вертолётни кўрди. У айланаётган қанотларига осилган ҳолда гўё ўлжасини қузатаётган қарчигаидек, ҳавода бир муддат чарх уриб тўхтаб турди. Кейин бир силкиниб олиб, юқорига кўтарилди ва шу заҳотиёқ кўздан ғойиб бўлди. Бир лаҳза ўтмай унинг овози автомобилларнинг шовқинида йўқолиб кетди.

У ЮБТКнинг бош бошқармаси томон аста кетиб борар экан, бегона бу муҳитда ўзи ёки бошқа бирорта софдил одам яшай олармикин, дея хаёл сура бошлади. Кутилмаганда, қандайдир мураккаб туйғулар билан бирга хаёлида Виржиниянинг сиймоси пайдо бўлди.

У телефон будкасига кириб, идорасига қўнғироқ қилди, бироқ шу заҳоти гўшакни тутқичга қайта илиб қўйди. Йиғилишдан кейин, йўқ, яхшиси, банкдан қайтаётиб, қўнғироқ қиламан-да, бирор ерда ўтиришга таклиф этаман, деб ўйлади. У иккаласи нималар ҳақида гаплашишини аниқ тасаввур қилолмасди. Ҳаммаси тамом бўлганга ўхшарди. Бироқ уни бирон жойга чорлаб, гаплашиб олса, ўзига яхши бўлиши аниқ. Ҳатто рад этган тақдирда ҳам, ўзини қўлга олиши осон кечади.

У бир сониягина хона деворига суяниб турди. ЮБТК эшиги ёнига яна битта машина келиб тўхтади ва ундан учта кекса директор тушди.

Қизиқ, деб ўйлади Палмер, бу кекса жентльменлар бугунги йиғилишнинг асл сабабини билармикин? Келадиғанларнинг айримларидан бошқа бирортаси Палмер қилишга мажбур бўлган хиёнат, ёлгон, товламачилик, пора воситасида ўзига оғдириш ва тазийқ ўтказиш турларини ва тазийққа қарши уюштирилган ҳийла-найранглар, устамонликлар борасида шубҳа қилармикан, буларни сезармикан?

Улар ўз вице-президентларининг ёш мулойим чеҳрасида ҳаддан ташқари ақлли, етук, маълумотли оқ танли протестантни, манфаат унадиган ишда ҳар қандай хизматга шай инсонни кўра олганмикинлар? Ё уларнинг тасаввурида фитначи, ёлғончи ва хоин сиймоси гавдаландимикин? У мажбуран бажарган бошқа ролларни кўриш учун лоақал биронтаси артистларга хос сахна орқасидаги ҳаётга кўз қирини ташлай олдимикин?

Палмер телефон хонасидан қараб турар экан, уларнинг бирортаси ҳам ўзига боғлиқ бирон-бир жиҳатни пайқамаганлигини сизди. Ҳатто Бэркхардт ёки Лумис ҳам маҳорат билан уюштирилган найрангнинг майда-чуйда тафсилотлари, ёлғон-яшиқ иплардан тўқилган бўрини кўришдан ожиз эдилар. Улар ўз тасаввурларига мос келадиган одамдан тошқасини кўришга қобил эмас эдилар.

Кутилмаганда Палмер улар ўзларича ҳақ эканлигини ҳис қилди. Ўзи ҳам ана шу одамлардан бирига айланиб қолган эди. Ва ниҳоят...

У телефон хонасидан чиқиб, аста-секин банк томонга қараб юра бошлади.

Чорраҳага келганда Палмер ҳеч кутилмаганда кўча ўртасига ўзини урди. Қулоқлари остида автомобилнинг ваҳимати чинқириғи янгради. Палмер ҳеч нарсага эътибор бермай юриб бораверди. Қўланса дарё ҳиди димоғига тўлиб кетди.

Палмер гаванга орқа ўғирди ва уфқнинг нотекис чизигига тикилганча бундай серғалва ҳаётга яна қанча чидай оларкинман, деб хаёлан ўзидан сўради. Эдис билан бирга бу даҳшатли шаҳарда шод-хуррам яшай оламизми, деб ҳам ўйлади. У Мичиганнинг сокин кўлларини, қалин ўрмонзор тепаликларини эслар экан, ёзни қандай ўтказамиз, деган ўй хаёлидан ўтди. Аммо биронта саволга жавоб топа олмади.

Молия бинолари жойлашган худуддаги қоядек тиккайган силлиқ оқ мрамарли баланд бинолар устида яна битта қоя пайдо бўлди: ҳаво ҳарорати ва вақтни билдирувчи жадвал милтиллай бошлади.

У кўлларига кўз югуртирди: кичкинагина ўткир, қорамтир занг бўлакчалари кафтларига ёпишиб қолибди. У кафтларини бир-бирига ишқалаб, тозалади.

Бироқ, жаноблар, менинг ёшимда ҳеч ким истеъфога чиқмайди-ку, деб ўйлади у шу аснода. Мен пианино чалмайман, марка йиғмайман, суратлар чизмайман-ку.

Палмер ниҳоят банкка кирди, эшик оғаси таъзим қилиб, салом берди. Палмер жилмайиб, бош ирғади ва тилла суви ҳамда яшил ранглар қоришиб кетган бу баланд улугвор кошона остонасида бир лаҳза туриб қолди. У тинимсиз чиқиллаётган ҳисоблаш машиналарининг ғувурига қулоқ солди. Бир текис чиқаётган овозлардан машина жамғарма ҳисобларининг бир чораклик қарточкаларини санаётгани ва чоп этаётганини англади.

Унинг юзидаги табассум секин-аста йўқолиб борди. Кўпчилик хизматчилар уни нималарга қодирлигини англаган ҳолда эҳтиром билан кузагиб туришганини ҳис қилган кўйи лифт томон йўл олди. У, айти замонда, ҳозирги кўриниши ҳаммада ишонч уйғотадиган даражада эканлигини ҳам билиб турарди. У банк билан бирга юксалиб бораётганга ўхшарди.

Ва ниҳоят, унинг не чоғли ишларга қодир бўлган ақли, куч-қудрати фақат мана шу доводда тўхтаб, толиқиб қолмаса бўлгани...

Роман жузъий қисқартишлар билан босилди.

*Русчадан
Шаҳзода ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Жаҳонгир АБДУЛЛАЕВ
таржималари.*

Эркин ВОҲИДОВ

Тахт ва бахт

Драматик достон

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири
Эркин Воҳидов — 70 ёшда

ИШТИРОК ЭТАДИЛАР:

Фикрат	- Тошкент университети талабаси.
Саид Музаффар Зако (аслан Саид Ашрафхон)	- Фикратнинг бобоси.
Хосият биби	- Фикратнинг онаси.
Малоҳат	- Тошкент университети талабаси.
Комил	- Фикратнинг курсдоши.
Муфтий-	- Муфтий Зиёвиддин Бобоҳон назарда тутилади.
Министр	- Иттифоқ Ташқи ишлар министри назарда тутилади.
Дипломат	- Ўзбекистон Ташқи ишлар вазири назарда тутилади.
Ректор	- Тошкент Давлат университети ректори назарда тутилади.
Элчи	- Жабалия элчиси Вишванат Сингх, миллати ҳинду.
Шарқавий	- Жабалияда машварат раиси.
Генерал	- Ташқи разведка генерали
Абу Баттол	- Жоҳил мутаассиб

Котиб ва котиба, қавм ва қабила сардорлари, аёнлар, жарчи ва бошқалар.

МУАЛЛИФДАН

Муҳтарам биродаримиз ва дўстимиз, заҳматкаш олим, дилбар шоир ва закий инсон Омонулло Валихонов — Боқир сўзлаб берган кечмиш-кечирмишларни, ўша замонда юз бериши мумкин бўлган воқеаларни фақат озгина бадиий талқин ила баён этдик. У зотни Оллоҳ раҳматига олган бўлсин.

БИРИНЧИ МАНЗАРА

Талабалар шаҳарчаси. Университет боғи. Бўйнига транзистор осган, жинси шим, катак кўйлак кийган Ф и к р а т мусиқа мақомига тебраниб, кайфи чоғ боққа киради, скамейкага ўтиради. Транзистордан таралган “Бозургоний” тинади.

Радио овози: “Аланга” тўлқинида хориж хабарлари. Кеча Жабалияда этник тўқнашувлар давом этди. “Янги кун” агентлигининг маълумотига кўра қурбонлар сони ўн еттита. Ярадорлар тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Энди “Алиқамбар” куйини-тинглаб дам олинг. Бизнинг тўлқиндан айрилманг.

Ф и к р а т

*(Ўтиб кетаётган Малоҳатни кўриб транзисторни ўчиради,
ўрнидан туриб унга яқинлашади.)*

Малоҳат, Малоҳат, менга бир қара!

М а л о ҳ а т.

Бас, бу нима қилиқ? Уят, масхара.

Ф и к р а т

Хатимни олдингми?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

130

М а л о ҳ а т

Йиртиб ташладим.

Ф и к р а т

Сенга янги мактуб ёза бошладим.

М а л о ҳ а т

У ҳам шамолларга совға бўлади.

Ф и к р а т

Фикратинг бир куни сен деб ўлади.
Аввал юбормаган хатим бор эди...
(*Кўйнидан хат чиқаради*).

М а л о ҳ а т

Қоғоз йиртавериб қўлим оғриди.
Тўхтат, ёзма, дадам билса — ўламан.

Ф и к р а т

Даданг ўлдирса мен қурбон бўламан.

М а л о ҳ а т

Э, бор-е!

Кетади.

Ф и к р а т

Севасан мени, Малоҳат,
Хатларимни ўқиш сен учун роҳат.
Тунлар номим айтиб ухлаб қоласан,
Фақат айтолмайсан, сен — қиз боласан.
(*Элга.*)

Қизларга термулинг, кўзни олмангиз,
Йўқ деса сўзига қулоқ солмангиз,
Қиз боланинг ҳамма гаплари ёлғон,
Кет деса ишониб кетиб қолмангиз.
Қиз бола десаки, “ўлинг худоё”,
Маъноси — бор бўлинг тургунча дунё.
Қовоқ солиб деса: - Сиз жуда ёмон,
Дунёда йўқ сиздан яхшироқ инсон.

К о м и л киради.

К о м и л

Эй, яхши инсон! Нега мажлисга кирмадинг?

Ф и к р а т

Мажлисда нима бор? Кайфни учирма,
Мени осмонимдан ерга туширма.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

131

К о м и л

Осмонда учсанг ҳам, ерда юрсанг ҳам
Энди ихтиёринг ўзингда, ошнам.
Тўрт томонинг қибла, институтдан
Ҳайдалдинг, Фикратбой.

Ф и к р а т

Марҳамат, лутфан —
Ҳайдасинлар. Лекин йўқ бунақа мард.
Институтга кирган битириши шарт.
Ўз ҳақ-ҳуқуқимни яхши биламан,
Кўр қоридай ёдлаб нима қиламан?

К о м и л

Бу нима деганинг?

Ф и к р а т

Гапимдан маъно —
Асли ўқиш хато, ўқитиш хато.
Аллақандай олим, қайсидир хумбош
Ўйлаб топган равиш билан равишдош —
Кўшма гап, эргаш гап мен учун нега?
Сўзлаш санъатини ўргатсин менга.
Ўргатсин, уч-тўртга чет тилни билай,
Оламда ўзимни одам ҳис қилай.
Ҳамиша бир ишга лолман, адоман —
Ҳаёт бошқа, китоб бошқа тамоман.
Билсайдинг, қанчалар қийналар жоним,
Менинг “икки”ларим — менинг исёним.

К о м и л

Дуруст. Тафаккуринг чакана эмас.
Домла бўлсанг тузук, талаба эмас.
Ўқима бошингга галвани ортиб,
Бутун факультетни орқага тортиб —
Иккичи ном олиб нима қиласан?

Ф и к р а т

Сабабини ўзинг яхши биласан,
Қирқ ҳунармас, бизга бир диплом даркор.
Асли бўлсам дейман қурувчи-меъмор.

К о м и л

Ҳайдалиш кўшиғи айтилди.

Ф и к р а т

Йўқ гап.

Сиз мени шатакка олдингиз сўраб.

К о м и л

Қандай етиб келди сенга бу дарак?

Ф и к р а т

Оғайни, радио эшитиш керак.

К о т и б а қиз келади.

К о т и б а. Ҳайдарқулов Фикрат! Сиз ректор қабулхонасида бўлишингиз керак эди-ку!

Ф и к р а т. Қачон?

К о т и б а. Ярим соат аввал. Қани кетдик.

К о м и л. Мушкулинг осон бўлди, ўртоқ. Ректор бошингни силаш учун чақирмайди.

Ф и к р а т. *(Котиба билан чиқаётиб.)* Одамлар, мен сизни севардим!

Қоронгулик чўқади.

ИККИНЧИ МАНЗАРА

Муфтий қабулхонаси. Азон овози оҳиста пасайиб, намознинг сўнгги дуоси ўқилади. Бир-икки сониядан сўнг ичкари эшикдан Муфтий кириб келади ва иш жойига ўтириб, мутולהга берилади. Ташқари эшикдан замонавий костюм кийган, галстук таққан, бошида дўппи ёш котиб йигит киради.

К о т и б. Ҳазрат, меҳмонлар келишди.

М у ф т и й. Кўп яхши. Таклиф қилинг. *(Ўрнидан туриб меҳмонлар истиқболга юради. Дипломат, Элчи, Шарқавий кирадилар.)*

Д и п л о м а т. Ассалому алайкум, Муфтий ҳазратлари, Сизга меҳмонлар олиб келдим.

М у ф т и й. Марҳамат. Қадамларига ҳасанот. *(Кўришув ва ўриндиқларга жойлашув.)*

Д и п л о м а т. *(Элчини таништиради.)* Вишванат Синғ жаноблари. Бизга дўст Жабалиянинг мамлакатимиздаги элчиси. *(Элчи ўрнидан туриб таъзим қилади.)*

М у ф т и й. Тошкентга хуш келибсиз, элчи жаноб олийлари!

Д и п л о м а т *(Шарқавийни таништиради.)* Шайх Муҳаммад Ҳасан ибн Муҳаммад Жалол Шарқавий ҳазратлари Жабалияда танилган олим, давлат арбоби. *(Шарқавий таъзим қилади.)* Машварат раиси.

М у ф т и й. Муҳтарам Шарқавий, Сизни ғойибона танийман. Шайх Баҳуддин Нақшбандий тариқати ҳақидаги китобингизни ўқиганман.

Ш а р қ а в и й. Ташаккур, ҳазрат. Сиздек ислом дунёсининг таниқли арбоби билан кўришганимдан мамнунман.

Д и п л о м а т. Мен вазифамни бажардим. *(Соатига қараб.)* Бир ярим соатдан кейин шимоли-ғарб йўналишида парвоз қилишим керак. Тонг билан Иттифоқ министри ҳузурда бўлмоғим шарт. Сизлар гаплашиб олинг. Менга руҳсат берасиз, ҳазрат.

М у ф т и й. Хуш кўрдик, муҳтарам Наимжон Расулий, Сизни Оллоҳнинг паноҳига топширдик. *(Қузатади. Меҳмонларга мурожаат қилади.)* Қалай, азиз меҳмонлар, юртимиз об-ҳавосига кўникиб қолдингларми?

Ш а р қ а в и й

Агар фирдавс дар рўйи заминаст,
Ҳаминасту ҳаминасту ҳаминаст.

Юртингиз бамисоли жаннат. Бундай иқлим етти иқлимда йўқ. Жабалияда ҳозир эллик даража иссиқ.

М у ф т и й. Мамлакатингиз тоғлар орасида жойлашган, салқин юрт деб ўйлардим.

Ш а р қ а в и й. Дарҳақиқат, юртимиз тоғлар орасида. Лекин бу тоғларда на дарахт, на гиёҳ бор. Жанубдаги уммондан рутубатли ҳаво келади, қуёш тифида яйдоқ тошлар тандирга айланади. Не илож, инсон ватанни танламас. Ватан онадек ягона деган кўҳна ҳикмат бор.

Э л ч и. Юртинг тинч, халқинг омон бўлса-ку Ватаннинг жазирамаси ҳам роҳат. Лекин бизнинг тинчлигимиз йўқолди. Бир йилки қавмлар ўртасидаги ирқий низо тинчимади.

М у ф т и й. Афсус.. Минг афсус. Бу хол аҳли олам ташвишига айланди. Бизнинг ҳам юрагимиз қонга тўлади. Таассуфдан бўлак чорамиз йўқ.

Э л ч и. Биз бу азиз тупроққа, буюк имом Муҳаммад Ал-Бухорий ватани, Хожа Баҳовуддин Нақшбандий ватани бўлган муқаддас тупроққа чора излаб, нажот излаб келдик. (*Шарқавийга юзланиб.*) Мақсадни сўзланг, мавлоно Шарқавий.

Ш а р қ а в и й. Улуғ подшоҳимиз Сайид Музаффар Зако қавмий, диний, тариқий мурсаи мадоранинг тимсоли эдилар. Дини исломда мустаҳкам эътиқод ила баробар ул буюк зотда барча дину мазҳабларга ҳурмат, эътибор юксак эди. Биз подшоҳимиздан айрилиб тинчлигимизни ҳам йўқотдик. Асосий кўпчиликмиз дея мусулмонлар, қадимдан жойлашганмиз, деб ҳиндлар, асл ер эгасимиз деб тубтулар подшоҳлик тахти учун жанг қилиб ётибдилар.

Э л ч и. Бу низо дунёнинг ўзидай қадим, дунёнинг ўзидай битмас-туганмасдир. Камалакнинг етти рангидек етти қавм бор. Улар ҳеч қачон бир бош бўлиб бирлашмаган. Юртни ҳамиша ўзга эллардан келиб идора қилганлар. Ўзимиздан подшоҳ чиқмаган. Дарҳақиқат, бизлар учун энг юксак рутба, аслзодалик унвони “муҳожир” ҳисобланади. Авлодлари аслан чет эллик бўлган маргабали инсонлар номига “муҳожир” сўзи қўшиб айтилади.

М у ф т и й. Бизларда ҳам меҳмон жуда азиз саналади.

Э л ч и. Сиз чет элликни меҳмон деб сийлайсиз. Бизнинг удумда муҳожир — хожа, юрт эгаси демакдир.

М у ф т и й. Хўқанди латифдан чиққан машҳур шоиримизнинг шундай байти бор: “Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор, Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман”.

Ш а р қ а в и й. Лекин улуғ подшоҳимиз Сайид Музаффар Зако муҳожир бўлганлари учунгина эмас, балки донишманд инсон, кенг бағирлик арбоб сифатида юртимизда азиз эдилар. Яқинда ул зотнинг бисотлари ичидан кундалик дафтарлари топилди. Дафтарлар кўп, мен шулардан бир-иккисини олиб келдим. (*Чарм йўлқутидан дафтар олиб муфтийга узатади*) Мени юртингизга олиб келган — ана шу дафтар. Зора у халқимиз тарихига “нажот дафтари” бўлиб кирса.

М у ф т и й. (*Дафтарни очиб ўқийди*) “Туркистонда мухторият учун кураш тарихи... 1917 йил апрель... Мусулмонларнинг биринчи Бутунтуркистон анжумани... “Шўрои ислом”... Виждон эркинлигига қафолат берилиб, ҳеч кимса ўзининг эътиқоди учун таъқиб қилинмайди... “Ал-изоҳ” журнали... Абдумалик Хожи Набиев... Маҳмудхўжа Бехбудий... (*Дафтарни варақлайди*) Туркистон ҳукумати кўмитаси... Яшасин мухториятли Туркистон... Мустафо Чўқай ва кичик Эргаш... Мадаминбек билан баҳс... Миллий мустақиллик... Мунаввар Қори билан суҳбат... Анвар Пошшо ким?...” (*Дафтардан бош кўтариб.*) Бу бизнинг юрт тарихи-ку. Жабалия подшоҳи бисотига бу ёзувлар қандай тушибди?

Ш а р қ а в и й. Дафтарнинг охири саҳифасини очинг. (*Ўрнидан туриб, топишга ёрдам беради.*) Бу ерни ўқинг.

М у ф т и й. (*Ўқийди.*) “Шўро чекистлари изимдан қолмаяптилар. Қайси юртга келсам, айғоқчилари топиб келмоқдалар. Исминни ўзгартиришга мажбур бўлдим...”

Ш а р қ а в и й. Таҳлилу тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, подшоҳ Саид Музаффар Зако шу муқаддас тупроқнинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашган, золим тузумнинг тазйиқидан қочиб, умри хорижда ўтган Саид Ашрафхон экан.

Муфтий. Ҳай-ҳай-ҳай! Муҳтарам Шарқавий, бу сўзни менга айтдингиз, бошқа биров эшитмасин. Шўро заминиде турибсиз. (*Бироз сукутдан сўнг.*) Ҳали буни текшириш, исботлаш керак.

Шарқавий. Исбот бор. Мана бу дафтарни кўринг. (*Бошқа дафтарни варақлаб керакли саҳифани кўрсатади.*)

Муфтий. (*Уқийди.*) “Минг тўққиз юз етмиш тўртинчи йил. Ёшим саксон иккига етиб, юртдан айрилганимга роппа-роса эллик йил тўлганда менга Самарқанд сафари насиб этди. Жазира юртининг Шайхулислом сифатида Имом Ал-Бухорий таваллудининг бир минг икки юз йиллиги анжуманига мукаллаф бўлдим. Анжуман кичик доирада, юрт матбуотида ёритилмасдан ўтказилди. Шундай бўлса ҳам дин афъюн деб саналган мамлакатда бундай издиҳомни ташкил этган кишиларга минг раҳмат. Айниқса, Муфтий ҳазратнинг хизматлари улуг...” (*Шарқавийга.*) Сизда ул зотнинг сувратлари борми?

Шарқавий. Албатта бор. (*Йўлқутидан суврат олиб узатадилар.*)

Муфтий. Эсладим. Шайх Саид Музаффар Зако пурҳикмат бир маъруза қилган эдилар. Ўша воқеага тўққиз йил бўлибди.

Хотира саҳнасида Шайх Музаффар Зако пайдо бўлади ва
Муфтийга мурожаат қилади.

Шайх Зако. Муҳтарам муфтий ҳазратлари! Қисматнинг аччиқ шамолларида хазон япроғи каби узилиб, ўз гулшанидан бенасиб бўлган ватандошларингиз, биласизки, хорижда кўплаб истиқомат қиладилар. Шундай гурбатзалардан бири — дўстимиз — бизнинг ушбу сафаримиздан воқиф бўлиб, бир илтимос ила юзланиб эдилар. Яъни, Самарқанднинг Бозоргузар маҳалла масжиди ёнидаги хонадон соҳиби Озодбек Ҳайдарқул ўғлига кичик бир омонатни топшириб қўйиш сўралган эди. Шунини адо этиш иложи борми?

Муфтий. Жаноб Шайхулислом ҳазратлари! Кўнглингиз хотиржам бўлсин, адо этиш чорасини қилурмиз.

Зако гойиб бўлади. Муфтий хаёлан.

Ваъда беришга бердим, бу ишга ижозат бўлишидан умидим камроқ эди. Хорижлик меҳмоннинг, айниқса дин арбобининг ҳар бир қалами назорат қилинадиган мамлакатда Шайхулисломни оддий ўзбек хонадонига олиб бориш мумкин эмасди. Оллоҳдан илтижо қилиб раҳбарларга инсоф, шафқат сўрадим. Эртаси кун ўша маҳалла масжидида аср намозини меҳмонлар билан бирга ўқиш учун ижозат тегди. Шогирдларга тайинладим. Айтилган хонадон соҳибларини масжид ҳовлисига олиб келдилар.

Хотира саҳнасида масжид ҳовлиси. Айвон. Муфтий, Шайхулислом Зако, Хосият, ўн ёшли бола.

Муфтий. (*Аёлга.*) Давом этинг, келин.

Хосият. Қайнонам раҳматлик кўп нолалар қилиб умр йўлдошларини эслар, қайда бўлса омон бўлсин, деб дуо қилардилар. Қайин отам бўлмиш Ҳайдарқул ота йигирма тўртинчи йилда бир бойга чўпон бўлиб Олатовга қўй ҳайдаб кетганча ҳеч бир дарак йўқ экан. У кишидан қолган сармойани авайлаб очарчилик, қаҳатчиликдан омон чиқишибди.

Шайх Зако. Завжингиз не дард билан оламдан ўтган?

Хосият. Озодбек ака тракторчи эдилар. Пахтага сепиладиган заҳарли доридан жигар касали бўлиб эллик бир ёшда оламдан ўтдилар. У кишидан ёлғиз ёдгор бўлиб мана шу Фикратжон қолди.

Шайх Зако. (*Қайғуга чўкади. Ёнидан рўмолча олиб, кўз ёшларини артади. Фикратга.*) Бери келинг-чи, болажон. Ўша Олатовга қўй ҳайдаб кетган Ҳайдарқул бобонгиз сизга салом айтдилар. (*Ёнидан олтин занжирли туморни олиб, боланинг бўйнига солиб қўяди.*) Келин, бу сизга қайнотангиздан совға (*Қутича совға қилади. Қўлини дуога очади.*) Марҳума қайин онангизни, қирғин жангдан омон қайтиб тинч кунларда жон берган умр йўлдошингизни Оллоҳ

раҳматига олган бўлсин. (*Дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортади. Қоронгулик чўкади, замон сахнаси ёришади.*)

М у ф т и й. (*Хаёлан.*) Шунча ҳиссиёт бир юракка қандоқ сиғди экан? Ватан ҳасрати, ёр қайғуси, фарзанд доғи, набирани кўриш қувончи. Тасаввурга сиғмайдиган, қалб кўтаролмайдиган дақиқалар.

Э л ч и. Муфтий ҳазратлари, бизга сизнинг ёрдамингиз керак. Самарқанддаги ўша маҳалла ва хонадон бизга бугун қутлуг пирхонадир. Ҳазратнинг ўз набираларига ғойибона ёзган мактублари ҳам бир дафтар экан. Фикратжонни кўришимиз керак. У ҳозир йигирма ёшдаги йигит бўлса керак.

Ш а р қ а в и й. (*Хаёлан.*) Юрагим бамисоли қарчиғай чангалидаги кабутардай патирлаяпти. Ахир Самарқанднинг бир маҳалласида юртимиз ва халқларимиз учун халоскор бўлувчи бир йигит яшаб турибди. У — валиаҳд шаҳзодамиз бўлади.

Эй, дунёга буюк зотларни берган кўҳна ва муқаддас тупроқ! Эй буюк Соҳибқирон пойтахт қилган табаррук замин! Оллоҳ қудрати ила сен бизларни тинчлик-омонликка, файзу баракотга етказгайсан, омин!

Қоронгулик чўкади.

УЧИНЧИ МАНЗАРА

Иттифоқ Ташқи ишлар министрининг хонаси.

Деворда Ю.В.Андропов портрети. Министр қовоқ солиб ўтирибди.

Генерал тик ҳолатда.

Г е н е р а л. Ўртоқ министр, Жабалияда бугун эрталабдан этник қирғин авжига чиқди. Мамлакат ўт ичида. Ҳарбир дақиқа ғанимат. Кўрсатмангизга қараб турибмиз.

М и н и с т р. Баридан хабарим бор. Таклифингиз?

Г е н е р а л. Зудлик билан қўшин киритиш керак. Айна пайти келди. Сабаб тайёр. Мамлакатни тинчитиш, интернационал бурчни бажариш...

М и н и с т р. Йўқ, бу зинҳор мумкин эмас. Жаҳон жамоатчилиги олдида юзимиз қора бўлади. Босқинчи номини оламир.

Г е н е р а л. Бошқа иложимиз йўқ. У юртнинг нефт, олтин, уран заҳиралари бошқаларнинг қўлига ўтиб кетадими?

Министр жим.

Биз қўшин киритмасак Фарбий Уммония киритади. Стратегик муҳим минтақани бой бериб қўямиз.

М и н и с т р. Сиз генералларга фақат жанг бўлса. Таппа боссангизу сичқон тутган мушукдек есангиз-кўйсангиз. Замон бошқа, муҳит бошқа. Саксонинчи йиллар бошида турибмиз. (*Сукут.*) Интернационал бурч бўлса — бажардик, қойил қилдик. Минглаб йигитларимиз жонига завол бўлдик, дунёда обрўйимиз бир пул бўлди. Буларнинг ҳаммаси генералларнинг маслаҳати билан бўлган. (*Тугмани босади. Ёрдамчи киради.*) Дипломатимиз Тошкентдан келдими?

Ё р д а м ч и. У киши қабулхонада...

М и н и с т р. Кирсин. (*Ёрдамчи чиқади*) Қирқ уч йилдан буён дипломатик хизматдаман. Не кунларни кўрмадим, кимлар билан ишламадим. Йигирма беш йилдан бери министрман. Лекин бунақа боши берк кўчага кириб қолган эмасман. Авваллари ҳамма нарса ойдин, аниқ бўларди. Дўст-дўст, душман-душман. Муносабат ҳам шунга яраша. (*Дипломат киради. Министр сўзида давом этади.*) Энди замон чигаллашди. Ҳар масаланинг юзга “ағар”и, ҳар ечимнинг мингга “лекин”и бор. (*Дипломат билан кўришиб.*) Тошкентдаги меҳмонлардан гапиринг.

Д и п л о м а т. Меҳмонлар кеча диңия назорати хизматчилари билан Самарқандга кетишди. Ишонасизларми, йўқми, ўртоқ министр, ўртоқ генерал, Жабалиянинг марҳум подшоҳи Саид Музаффар Зако ўзимизнинг юртимиздан бўлиб чиқди. Йигирманчи йилларда Туркистондан кетиб, тақдир тақо-

зоси билан саксон тўрт ёшда подшоҳ бўлган Саид Ашрафхон экан. Меҳмонлар шаҳзодани кўришмоқчи.

Генерал. Қанақа подшоҳ? Қанақа шаҳзода? Шўро ҳукуматида шаҳзода нима қилади?

Министр. *(Дипломатга.)* Давом этинг. Подшоҳнинг авлодлари бор эканми? Яъни валиаҳд шаҳзода...

Дипломат. Валиаҳд шаҳзода бор, ўртоқ министр.

Министр. Ана бу энди бошқа гап. Эҳ генерал, генерал, сиз қўшин киритиш, босиб олишни ўйлайсиз. Сиёсат ишида баъзан бир шахс ўнта дивизиянинг ишини қилади.

Генерал. Ҳарбий ишда ҳам шу. Лекин мен бир оддий ўзбекнинг олис Жабалияда подшоҳ бўлганига ишоналмаяпман.

Министр. Менинг бу кекса бошимдан не ишлар ўтмади. Минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилда Гоминдан ҳокимиятига қарши халқ ҳаракатига бошчилик қилган, Шарқий Туркистон жумҳуриятини тузиб, миллий қўшинга қўмондон бўлган болосоғунлик бир тўразод ўзбек эди¹. Кейинроқ, замона қалқиб турган вақтларда бошқа бир тўразод ўзбекнинг у юрт хони бўлишига бир баҳя қолган. Хотирамда турипти. У инсон андижонлик шоир эди². Аслзодаларни вақт бўлганки, отганмиз. Керак бўлганда яхши нархга сотганмиз. *(Дипломатга.)* Валиаҳд ким?

Дипломат. Мархумнинг ягона ўғлидан ягона набира... Тошкент университети талабаси.

Министр. Неча ёшда?

Дипломат. Йигирма ёшларда.

Министр. Ёш экан-да... *(Уйга чўмади.)*

Генерал. Балки алмаштириб қўярмиз. Бизда ҳар томонлама тайёргарликдан ўтган муносиб одамлар бор.

Дипломат. Бунинг иложи йўқ. Кечанинг ўзида элчи билан олим Тошкентга қайтиб келишган. Бугун валиаҳд шаҳзода билан кўришадилар.

Министр. Майли, йигирма — балоғат ёши. Александр Македонский ҳам йигирма ёшда тахтга ўтирган. Ишга киришинг. Бир шарт... Ташаббус албатта улар томонидан чиқсин. Ёзма илтимосларини олинг. Режанинг номини “Тинч истило” деб атаймиз.

Генерал. *(Дафтарчасига ёзиб.)* Яхши ном. Истило сўзи қулоғимга хуш ёқади, юрагимни эркалайди. Мен худога ишонмайман. Лекин бу имкон бизга осмондан тушган марҳамат бўлди.

Д и п л о м а т

(Хаёлан.)

Оллоҳим, даргоҳинг бунчалар кенгдир,
Мурувватинг мўмин, кофирга тенгдир.
Марҳамат қилурсан, сарвари олам,
Худо йўқ, деб турган гумроҳларга ҳам.

Қоронғулик чўкади.

ТЎРТИНЧИ МАНЗАРА

Тошкент Давлат университети ректорининг шинам хонаси. Хонага Элчи ва Шарқавийни бошлаб ректор киради. Меҳмонлар креслоларга жойлашадилар. Ректор ўз иш столидан анкеталар, ҳужжатлар олади.

Ректор. *(Иш асосида.)* Сизларнинг келишингизни менга ярим соат аввал министрликдан айтишди. Ҳамма ҳужжатларни тайёрлаб улгурмадик. Ҳатто

¹Алихонтўра Соғуний назарда тutilади.

²Боқир таҳаллуси билан шеърлар ёзган Омонullo Валихонов назарда тutilади.

Ҳайдаркулов билан ҳам гаплашиб масалани тушунтиролганим йўқ. Узр, шошиб қолдик. (*Хужжатларни олиб меҳмонлар олдига қўяди, ўзи ҳам улар ёнига ўтиради.*) Университетимизга хуш келибсизлар. (*Котиба чой, қаҳва келтиради*) Марҳамат, чой, қаҳва... (*Котибага.*) Ҳайдаркулов келса дарҳол кирсин. (*Меҳмонларга*) Мана булар Ҳайдаркулов Фикратнинг анкеталари, бу таржимаи ҳоли, мана бу — унинг талабалик варақаси... Тўғри, ўзлаштириши мақтанадиган даражада эмас. Лекин яхши спортчи. Мана бу велосипед пойгаида олган соврин қоғози.

Ш а р қ а в и й. (*Қоғозларни Элчи томонга суриб.*) Узр, мен кирилл ёзувида ўқиёлмайман. Ниятимиз тезроқ шаҳзодани кўрмоқ.

Ф и к р а т к и р а д и.

Р е к т о р. Мана ўзлари. Сиз сўраган валиаҳд шу йигит бўлади. (*Элчи ва Шарвақий ўринларидан туриб Фикратга таъзим қиладилар.*)

Ш а р в а қ и й. (*Элчига.*) Воҳ ажаб, инсон инсонга шунчалар ўхшарми? Қош-кўзлар худди ҳазратники.

Ф и к р а т. (*Ҳайрон.*) Ассалому алайкум.

Э л ч и. Овоз-чи, овоз! Вужудим титраб кетди. Айни ҳазратнинг овозлари.

Р е к т о р. Ваалайкум ассалом. Меҳмонлар билан кўришинг. Улар сизни йўқлаб келишган.

Фикрат ҳайрон бўлиб хорижлик меҳмонларга қарайди.

Ш а р қ а в и й. Муҳтарам шаҳзодам! Сизни шундай аташга ижозат беринг. Биз бобонгиз — улуғ подшоҳ Саид Музаффар Зако, аслан Саид Ашрафхон изларини кўзга суртгани бу азиз тупроққа келдик.

Ф и к р а т. Қанақа подшоҳ? Қанақа Зако? Менинг бобом батрак ўтган.

Э л ч и. Сиз батракнинг набираси эмассиз. Зотингиз улуғ. Асли наслингиз Хожа Баҳоуддин Нақшбандийга ва ҳазрати Ғавсул Аъзамга туташдир. Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад салоллоҳу алайҳи вассалламнинг туркистонлик авлодлари бўлмиш Миён ҳазратлари зотидансиз.

Ф и к р а т. Сизлар кимсизлар ўзи? Қаердан келгансизлар? (*Ректорга.*) Нега булар менга туҳмат қилади? Мен ахир чўпон Ҳайдаркуловнинг набираси, колхозчи Ҳайдаркулов Озоднинг ўғлиман. Комсомол аъзосиман. Наслимда ҳеч бир ёт унсур бўлмаган.

Ш а р в а қ и й. (*Ҳаёлан.*) Шиддати ҳам бобосининг худди ўзи! (*Фикратга.*) Биз кеча табаррук Самарқандда бўлиб сизнинг муҳтарам волидангизни зиёрат қилдик. Онангиз Хосият биби бизнинг мақсадимизни англаб, эски хужранинг бўғоти орасидан мана бу хужжатни олиб бердилар. Сиз бу муборак васиқани кўрмаган экансиз. Унда бобонгиз шажараси битилган.

Йўлқутидан ўрама қоғоз олиб, Фикратга узатади.

Ф и к р а т. (*Ўрама қоғозни очиб.*) Арабча хатни ўқиёлмайман. Барибир бу қоғознинг менга алоқаси йўқ.

Р е к т о р. Қани васиқани менга беринг-чи. Тишим ўтармикин? (*Фикратдан қоғозни олиб.*) Қоғози антиқа-ку. Мен бунақа қоғозни ушлаб кўрмаганман.

Ш а р қ а в и й. Туя терисидан қадимги услубда ошлаб тайёрланган қоғоз. Билгичлар ҳали аниқлар, лекин менинг тахминимча бу васиқанинг тарихи саккиз юз-тўққиз юз йилга боради.

Р е к т о р. (*Урамани тўлиқ ёйди, бир қулоч узунликдаги чарм қоғоз очилади.*) Бай-бай-бай, (*Ичида санаб.*) етмишдан ортиқ қозикалоннинг муҳри бор экан. Ҳақиқий ва мўътабар хужжат.

Ф и к р а т. Тушундим, домла. “Икки” баҳоларни тузатмасанг қаматаман, демоқчисиз. Бўлди, тавба қилдим. Қайсарликни йиғиштираман. Яхши ўқийман. Фақат бир арзим бор. Мени меъморчилик — қурилиш факультетига ўтказиб қўйинг. Аълочи бўлмаган номард.

Ректор. Бунинг яраси енгил. Ҳал қиламиз. Лекин бугун сизнинг елкан-гизда оламшумул вазифа бор. Меҳмонлар билан танишинг. Улар — яхши ният элчилари. Жаноб Вишванат Сингх — Жабалиянинг мамлакатимиздаги Элчиси. Жаноб Шарқавий шу юртнинг шайхулраиси, машҳур олим, бобонгизнинг шоғирди ва издоши ҳисобланадилар. Марҳамат, Элчи жаноблари, сўз энди ўзингизга.

Элчи. Ташаккур. Аҳли оламга аёнки, бизнинг мамлакатда авжланаётган ирқий-диний қирғинни тўхтатиш чораси топилмаяпти. Бирор қудратли мамлакатнинг кўшин киритиши бу оловни бадтар авжлантириши мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳам бир фикрга келолмаяпти. Ҳар куни ўнлаб одамларнинг ёстиғи қуриаяпти. Яқинда муҳтарам Шарқавий топган дафтарлар, кеча топилган васиқа ва ниҳоят сиз муҳтарам шаҳзодани учратганимиз бизга нажот қопқаларини очгандай бўлди. Бугун тонгда Жабалия газеталарида Шарқавий жанобларининг мақоласи босилди. Мана ўша газеталарнинг бири. Сарлавҳа — “Саид Музаффар Зако иккинчи. Валиаҳд шаҳзода” деб аталади. *(Папкасидан газета олиб, Фикратга узатади.)* Сизнинг катталаштирилган сувратингиз. Мана. Сувратингизни кеча волидаи муҳтарамангиз бизга тақдим этдилар.

Ректор. *(Ҳайратда қотиб қолган Фикратдан газетани олиб кўради ва у ҳам ҳайратга тушади.)* Дарров-а? Қандай улгурдинглар?

Шарқавий. Биз томонда газеталар жуда тезкор. Ярим соат аввалги ҳодисани газетада ўқиш мумкин. Мен бу мақола ва сувратни телеграф орқали кеча оқшом юборганман. Бугун дунё газеталари уни кўчириб босишган. Муҳтарам шаҳзоданинг сувратлари жаҳон аҳлининг нигоҳида.

Элчи. Бир соат аввал менга телефон бўлди. Жабалия халқи сувратингизни кўтариб кўчаларга чиқишган. “Шаҳзода, шаҳзода нажоткоримиз, юртимизга марҳабо шаҳзода”, деган ҳайқирикларга кўчаю майдонлар тўлиб кетган. Сабаб — Сизнинг бобонгиз — улуғ подшоҳимиз давлат бирлигининг, юрт тинчлигининг рамзи эдилар.

Фикрат. *(Кўллари чимчилайди, қулоқ-бурнини ушлаб кўради.)* Уйғон, Фикрат, сен туш кўраяпсан. Шунақа қаттиқ ухлайсанми? Ахир бунақа воқеа ўнгда бўлиши мумкин эмас. Уйғон, уйғон! *(Уз юзига тарсаки уради.)*

Шарқавий. Сизни Жабалияга олиб кетамиз. Мамлакатингиз раҳбарларидан ижозат олдик. Сиз улуғ подшоҳимиз бўласиз.

Фикрат. Ё мен жинниман, ё сизлар ҳаммангиз ақлдан озгансиз.

Шарқавий. Оёғингизга йиқилиб, илтижо қилишга тайёرمىз. Халоскоримиз бўлинг.

Ректор. Илтижонинг ҳожати йўқ. Юқори давлат идораларининг топшириғи бор. Ҳужжатларни расмийлаштириш керак. *(Кўнгироқ тугмасини босади)*

Фикрат. Мен-ку қолоқ, “икки”чи талабаман. Каллам жойида эмасдир. Лекин юқори давлат идораларига нима бўлган? Э, кўйинглар-э!

Кўл силтаб, эшикка қараб юради. Шу пайт эшик очилиб, Генерал ва Дипломат кириб келадилар.

Генерал. *(Фикратнинг қўлидан тутиб.)* Фикрат сенмисан? Йўл бўлсин? *(Фикратни орқага қайтаради ва жавоб ҳам кутмай, ҳеч кимга қарамай ректорга мурожаат қилади. Бу вақт орасида Дипломат меҳмонлар билан, Фикрат билан саломлашади.)* Қани паспорт? Суврат, аниқталар тайёрма? *(Соатиغا қараб.)* Бир соат ичида оралиқ визаларни олиш керак. Махсус самолёт учини майдонида тахт турипти.

Ректор. Ҳали бир фикрга келолмаяпмиз.

Генерал. Нега?

Ректор. Фикрат рози бўлмапти.

Генерал. Сиз қанақа ректорсиз? Бир талабага сўзингиз ўтмаса, бу креслони нимага банд қилиб ўтирибсиз?

Ректор. Мен билан бунақа оҳангда гаплашманг, генерал. Мен академикман, ректорман. Сизнинг солдатингиз эмас. Қолаверса, бу креслони мен илтимос қилиб олган эмасман.

Диплоат. *(Ҳушёрлик билан ганга аралашади.)* Узр. Можаронинг вақти эмас. Биз катта можарони бартараф қилиш учун бу даргоҳга келдик. Қани,

марҳамат, ўртоқ генерал, ҳурматли ректор, меҳмонлар, режани гаплашиб олайлик. *(Ишора билан ҳаммани стол атрофига таклиф этади. Ҳамма ўтиради.)* Фикратжон, қани бери келинг, сиз ҳам ўтиринг. *(Фикрат ҳам бир чеккага ўтиради.)* Энди гап бундай, Фикратжон. Сиз ҳарбий хизмат ёшидаги йигитсиз. Сизни чақириқ қоғози билан ҳарбий комиссарликка чақириб, дунёнинг хоҳлаган томонига юборсак бўларди. Лекин, кўриб турибсизки, биз ўзимиз сизнинг олдингизга келдик. Ўртоқ генерал ўзлари бўлгуси аскарнинг хузурига келдилар. Ватан олдида шарафли бурчингиз бор. Шуни адо этишингиз керак.

Ф и к р а т. *(Ўрнидан туриб.)* Ҳарбий бурчни ўташга тайёрман.

Д и п л о м а т. Сизнинг бурчингиз ҳарбий хизматдан ҳам муҳимроқ; шарафлироқ... Яъни сиз бир муддат Жабалия подшоҳи бўлиб туришингиз керак.

Фикрат индамай эшикка қараб юради.

Г е н е р а л. *(Ўрнидан туриб.)* Қайт, аскар! Қайт, бўлмаса отиб ташлайман. *(Қабур тугмасини ечишга уринади. Фикрат тўхтаб, орқасига қайрилади ва тилини чиқаради. Кўрсаткич бармоғини чаккасига қўйиб, ҳамманг жинни, деган ишорани қилади. Генерал тўппончани қўлига олади.)* Жанг майдонидан қочган аскар отилади.

Ф и к р а т. Мен жанг майдонидан эмас, жиннихонадан қочаяпман.

Р е к т о р. Қайтинг, Фикрат! Илтимос қиламан. Сиз, генерал, тўппончани қинга солинг. Бу ер илм даргоҳи. Ҳарбий полигон эмас. Бу ерда ҳозирча мен командирман.

Ф и к р а т. *(Ректорга.)* Кечирасиз, устоз! Ўқитсангиз бинокор-муҳандис бўлардим. Лекин мендан подшоҳ чиқмайди.

Кетади.

Г е н е р а л. Ана сизга тарбия! Ректор студентга ялинади, илтимос қилади. Студент уни бир тийинга олмайди. Қандай кунга қолдик? Интизомнинг расво-си чиққан. *(Элчи оҳиста ўрнидан туриб, сигарет чекиш баҳонасида ташқарига чиқади.)*

Д и п л о м а т. Айб ўзимиздан ўтди. Томдан тараша тушгандай, сен подшоҳ бўласан, деса ёш талаба довдираб қолади-да! *(Ректорга.)* Ётиғи билан гаплашиш, тушунтириш керак эди.

Р е к т о р. Гаплашиш у ёқда турсин, қидириб топишга зўрға улгурдик. Ўт тушгандай бунча шошилмасангиз!

Ш а р қ а в и й. Ўт ёниб ётибди, жаноб ректор. Ҳар бир кун эмас, ҳар бир дақиқа қиммат. Мамлакат тақдири қил устида турипти. Шу кунда халқ шаҳзодани қабул қилишга тайёр. Эртага нима бўлади, айтиш қийин.

Г е н е р а л. Бизга ҳам масалани биринчи даражали зудликда бажариш топширилган. Самолётнинг мотори ёқилган ҳолатда турипти... Ҳали ҳам бўла номзодни алиштирайлик. Бола менга ёқмади. Машқ кўрган, подшоҳликни ўрнига қўядиган зобитларим бор.

Ш а р қ а в и й. Зинҳор мумкин эмас. *(Газетани генералнинг олдига қўяди.)* Бу суврат энди ҳамманинг қўлида, ҳамма автомобиллар ойнасида.

Д и п л о м а т. Нима қиламиз?.. *(Сукат. Генерал столни муштаб сўз айтмоқ учун ўрнидан турганда, Фикрат киради. Шаҳдам юриб, стол ёнига келади ва столга паспортини қўяди.)*

Ф и к р а т. Мана бу паспортим. Ўйлаб кўрдим. Мен боришга тайёрман. *(Ҳамма лол. Элчи ҳам кириб жойига ўтиради.)*

Халққа қарата.

Жабалия қайда, юртим қаёқда,
Хешлик, яқинликнинг нишонаси йўқ.
У элда бегуноҳ қон тўкилмоқда,
Ғам-қайғунинг эса бегонаси йўқ.

Агар бирор жонга нажот бўлсам,
 Камина подшоҳмас, хизматкор бўлсин.
 Мушкул йўлда мени қўлиасин эгам,
 Улуғ бобом руҳи мадаккор бўлсин.

Қоронғулик чўкади.

БЕШИНЧИ МАНЗАРА

Иттифоқ Ташқи ишлар министрининг хос тайёраси салони. Ўртада катта стол.
 Бир томонда Шарқавий ва Элчи, бир томонда Фикрат ўриндиқларда.
 Стюардесса дастурхон тузаяпти. У шиша очиб қадаҳларга қуяди.

Ш а р қ а в и й. *(Қадаҳни кафти билан ёпиб.)* Менга қуйманг. Ичмайман.

С т ю а р д е с с а ч и қ а д и.

Э л ч и. Жаноб Шарқавий пархездалар.

Ф и к р а т. Бобом бу нарсалардан торганмилар?

Ш а р қ а в и й. Ҳазрат тақводор эдилар. Ичкиликдан ҳазар қилганлар.
 Лекин ичкилик ичганлардан эмас. Бағри кенг инсон эдилар.

Э л ч и. Бобонгизни таниганимизда у зот саксондан ошган эдилар. Тўқсон
 тўрт ёшда оламдан ўтдилар. Ёшликда дўстлар даврасида Авлоний, Мустафо
 Чўқайлар билан чўқиштирган бўлсалар ажаб эмас. Сиз ёшсиз. Қани, сафари-
 миз бехатар бўлсин. Олдик. *(Ичадилар, газак қилатуриб давом этади.)* Мен
 кўп тайёраларда учганман. Бунақасида биринчи учишим. *(Яна кириб қадаҳлар-
 ни тўлдирётган стюардессага.)* Тайёранинг номи нима, кимники?

С т ю а р д е с с а. Самолётимиз — Ил-62. Иттифоқ Ташқи ишлар министри-
 нинг хос самолёти. Бу салон — таом учун. Ичкарида музокаралар хонаси, иш
 кабинети, дам олиш ва жисмоний машқ хоналари бор. Истасангиз кириб дам
 олинглар.

Э л ч и. Ташаккур. Зарурати йўқ.

С т ю а р д е с с а ч и қ а д и.

Ф и к р а т. *(Иллюминатордан ташқарига қараб.)* Икки соатдан бери сув
 устида учамиз. Ҳали ҳамон денгиз тугамайди.

Э л ч и. Яна беш соат учганимизда ҳам уммон тугамайди. Юртимиз бамисо-
 ли каттакон ҳовузга қўнган чибин. Оролни биз Жазира деймиз. Бизга қўшни
 мамлакат номи ҳам Жазира. У бизнинг биринчи манзилимиз бўлади. У ердан
 хеликоптерга ўтириб — сиз уни вертолет дейсиз — Жабалияга учамиз. Шу-
 нақа... биз поёнсиз сув ўртасида сувга зор бўлиб яшаймиз. Бориб кўрасиз.

Ичадилар.

Ф и к р а т. Мен умримда тўртта одамга бошлиқ бўлмаганман. Қандай қилиб
 бутун бир мамлакатни бошқараман — ўзим ҳайронман.

Ш а р қ а в и й. Мамлакат бошқаришнинг сизга ҳеч кераги йўқ. Қавм
 сардорлари, вилоят султонлари бор. Машварат бор, аркони давлат, аёнларин-
 гиз атрофингизда бўлади. Ниҳоят, мана мен ёнингизда бўламан. Ҳеч хавотир
 бўлманг.

Ф и к р а т. Мен нима иш қиламан? Эртдан кечгача оғзимни очиб ўтира-
 манми?

Э л ч и. Нега энди. Сизга сардорлар, султонлар маслаҳат сўраб келадилар.
 Сиз ҳа, ёки йўқ дейсиз.

Ф и к р а т. Тил билмасам...

Ш а р қ а в и й. Мен таржима қилиб тураман. Фақат бир нарсада янглишма-сангиз бас. Бизларда “ҳа” ишораси бундай (“Йўқ” ишорасини қилиб бош чай-қатади.) “йўқ” ишораси бунақа (“Ҳа” ишорасини қилиб бош силкитади.)

Ф и к р а т. Мен Британия қироличаси, Япония императорига ўхшаб тахтда ўтираман-у, юртни бошқалар идора қиладимиз?

Э л ч и. Айнан, айнан. Сиз ҳеч нарса қилмайсиз. Бизга сизнинг борлигингиз кифоя.

Ф и к р а т. От миниб, голф ўйнаб, зиёфатларда юраман-да...

Ш а р қ а в и й. Худди шундай...

Ф и к р а т. Бекорнинг бештасини айтибсиз. Мен хезалак подшо бўлмайман. Юртнинг эгаси менми? Ўзим бошқараман.

Ш а р қ а в и й. Албатта, албатта. Юртда тинчлик ўрнатилса, омон-омонлик бўлса бас. У ёғини маслаҳат қилиб оламиз.

Ф и к р а т. Йўқ! Юртга қадам қўйган кунимдан халқ англаши керакки, сўз — менинг сўзим, ҳукм — менинг ҳукмим. Подшоҳ халқини биринчи кундан, эр хотинни биринчи кечадан қўлга олиши керак. Бобом шундай ёзган. (*Шарқавий-га.*) Сиз — таржимоним, маслаҳатчимсиз. Лекин бош маслаҳатчим — бобом бўладилар.

Э л ч и. Шаҳзодам, бобонгиз вафотига эртага бир йил тўлади.

Ф и к р а т. (*Стул устидаги дафтарларни қўлига олиб.*) Бобом ўлган эмас. Мана унинг юраги, тафаккури, ҳикмати, орзу ва режалари. Булар мен учун дастур, Қобуснома.

Ш а р қ а в и й. Бобонгиз ҳам шунақа шижоатли инсон эдилар. Сиз нима десангиз, шундоқ бўлади. (*Соатга қараб.*) Яна тўрт соатдан кейин тайёрамыз қўнади. Озроқ дам олишингиз керак, шаҳзодам. Эртага оғир кун бўлади.

Фикрат ўриндиқ суянчигини орқага суриб, кўзини юмади. Қоронғулик чўкади.

Улкан майдон тўла халойиқ, Саид Музаффар Зако сиймоси пайдо бўлади.

С а и д М у з а ф ф а р. Халойиқ! Менким, Саид Музаффар, юртингизга подшоҳ бўлиб эмас, тинчлик элчиси бўлиб келдим. Аҳли уламо, аркони давлат, улус пешволарининг сўровлари ила ва ўз юрагим амри ила келганман. Билингки, инсон қонини тўкмак ҳеч бир дин, ҳеч бир маслакда вожиб эмас. Қавму эътиқодлар аро қутку солганлар жазосини топажак. Уларнинг нияти эл лошидан пиллапоя ясаб, мартаба аршига чиқмоқдир.

Кишининг дину ирқи фарқ эмасдир,
Одам бўлса, худоси бўлса басдир.

Халойиқ! Агар сиз мен томон бўлсангиз юртда осойишталик, ободлик, фаровонлик бўлмай. Ўз ичингиздан чиққан ёвларингиз томонда бўлсангиз, майли, мен ёшини яшаб бўлган одамман. Сўнгги икки йил ичида беш подшоҳнинг боши олинди.

Кечиб жондин, у майдон ичра кирдим,
Ҳаётим ихтиёрин сизга бердим.
Низога чора айланг истасангиз,
Танимни пора айланг истасангиз.

Халқ ичидан қўлида қилич тутган бир қавм сардори чиқади. Шаҳдам юриб, Саид Музаффар қошига келади ва бир-икки ҳаяжонли лаҳзадан сўнг қиличини Саид Музаффар оёғига ташлайди.

С а р д о р. Тинчлик!

Халойиқ “тинчлик” дея ҳайқиради.

С а и д М у з а ф ф а р

Сўқир, жоҳил эмас, оқил башарсиз,
Баланд тоғлар аро озод яшарсиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Шукрким, ажратурсиз оқ-қарони,
Биларсиз, бошлаган ким можарони.

Бир неча қуролли йигитлар Абу Баттолни тутиб келадилар ва Саид Музаффар қошида тиз чўктирадилар.

Қ у р о л л и й и г и т. Жангарилар сардори Абу Баттолни келтирдик.
Буюринг, қатл этайлик.

С а и д М у з а ф ф а р. Қўллари ечинг. Ўзни ҳимоя қилиш ҳар бир банданинг азалий ҳуқуқи. Ҳақ бўлса исботи, ноҳақ бўлса тавбаси мақбулдир. Халойиқ олдида жавоб бер, Абу Баттол, маслагинг недир? Нега эл ичра қутқу солурсан?

А б у Б а т т о л

Маслак учун ўлим бўлмаса айтай,
Барча ишни билиб қилганман, атай.
Жиҳод аскариман. Мақсадим бир иш —
Насроний, мажусий — барини қириш.
Аввал мамлакатда, сўнг минтақада
Қитъа, бора-бора бешов қитъада
Бир дин қарор топар, мен-сарвариман,
Билинг, охир замон пайғамбариман.

С а и д М у з а ф ф а р

Сен пайғамбар эмас, ёвуз дажжолсан,
Жаҳаннамдан қочган шайтон мисолсан.
Эътиқодинг — нифоқ, касбинг — қабоҳат,
Эл учун вабодан ортиқ заволсан.
Сен боис эл аро кину можаро,
Сен қилдинг пок диннинг шаънини қаро.
Турфа гуллар билан олам чамандир,
Турфа эллар билан бу юрт ватандир.
Дунёда халқ борки, қавм, элат борки,
Барчаси бир она, бир отадандир.

(Абу Баттолга.)

Шайтон йўлидан қайт, тавба қил, гумроҳ!

А б у Б а т т о л

Йўқ. Асло қайтмасман.

С а и д М у з а ф ф а р

Жойинг — қора чоҳ!

(Халққа.)

Дониш ила ой сатҳига қўйса-да қадам,
Жаҳолатдан фориг бўла олмади одам.
Ўз қавмини емас махлуқ, лекин ер инсон,
Бу ваҳшатдан ҳануз замин қўкси тўла қон.

Тайёра салони. Элчи ухляпти. Шарқавий журнал ўқиб ўтирибди.

Ф и к р а т. (Уйқудан уйғонади, керишади ва Шарқавийни оҳиста туртиб, қулогига.) Кечиринг. Нозик бир саволим бор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Шарқавий. Эшитаман...

Фикрат. Ҳалиги... майли... кейин биларман... (Шарқавий журнал кўришида давом этади. Бироз вақтдан сўнг яна Шарқавийнинг енгидан тортади.) Бир нарса сўрасам майлими?

Шарқавий. Кулоғим сизда, шаҳзода.

Фикрат. Мавлоно! (Унинг кулоғига секин.) Подшоҳнинг ойлик маоши қанча?

Шарқавий. Маош сарой аъёнлари, аркони давлатга берилади. Подшоҳ хазратлари маош олмаганлар.

Фикрат. Ие, қизиқ экан-ку. Тирикчилик нима бўлади? Подшоҳнинг маоши дуруст бўлса, қишлоқда қолган онамга ёрдам қилсам, орзу қилган нарсаларимни олсам, дегандим.

Шарқавий. Подшоҳ бобонгизнинг шахсий ҳисобларида тўрт миллиард Жабалия динори бор. Бу сармоя энди сизнинг қонуний мулкингиз.

Фикрат. У қанча пул бўлади?

Шарқавий. Кўп. Жуда кўп пул бўлади.

Фикрат. “Жигули”га етадими?

Шарқавий. (Кулиб.) Агар мамлакат аҳолисига, янги туғилган гўдақдан то кекса бобою момоларгача биттадан автомобил совға қилса, бу пулнинг ярми этади.

Фикрат. (Ҳайратдан ҳуштак чалиб.) Бобом шунча пулни қандай топган?

Шарқавий. Ҳазрат Зако дунёнинг энг бой инсонларидан бири бўлганлар. Юртдан қувғин бўлиб, кўп мамлакатларда мударрислик қилганлар ва бизнинг Жазирага келганларида йиққан барча сармояларига битта нефт қудуғи харид қилган эканлар. Ақлу тадбирга бахту омад кўшилса шундай бўлар экан. Ҳазрат қирқ йилда ҳам юрт подшоҳи, ҳам нефт подшоҳи бўлдилар.

Фикрат. Нега гапни шундан бошламадингиз? Биринчи кўришганда айтмайсизми? Сенга бобонгдан шунча мерос қолган, демайсизми?

Шарқавий. Айтар эдим, лекин аён сабабга кўра юртингизда буни сир тутдим. Очигини айтсам, мамлакатимизда бошланган жангу-жадалнинг бош сабаби аслида эгасиз қолган шу мерос. Сиз — қонуний соҳиб келгач, можаро битади.

Фикрат. Айтинг-чи, мавлоно. Жабалияда камбағаллар йўқми?

Шарқавий. Бор. Жуда кўп. Қашшоқлар, гадолар тўлиб ётибди.

Фикрат. Бўлмаса, нега бобом уларга пул бермаган, бой қилиб қўймаган?

Шарқавий. Бобонгиз кекса, ногирон, қаровсиз қолганларга, етим болаларга саҳийлик билан ёрдам қилганлар. Лекин камбағални пул бериб бой қилиш мумкин эмас, дердилар. Айтардиларки, тутган балиғингдан ночорга берсанг бир савоб, уни балиқ тутишга ўргатсанг — минг савоб.

Фикрат

(Ҳайлан.)

Қандай мўъжиза ёш ҳаёт йўлимда,
Кўшалок подшоҳлик менинг қўлимда.

Ҳукмим сарҳад билмас, бойлигим поён,
Менга мадад беринг энди, бобожон.

Ёзибсиз, йўқлик бор ерда сабр бор,
Лекин бойлик юкин кўтариш душвор.

Ёзибсиз, пок сўмдан нон иси келар,
Нопок миллиондан қон иси келар.

Ёшман, донишим кам, раҳнамо бўлинг
Йўлим ёритгувчи нур - зиё бўлинг.

Қоронгулик чўқади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ОЛТИНЧИ МАНЗАРА

Жабалия. Жамоат майдони. Халойиқ гавжум. Одамлар қўлида Саид Музаффар Зако ва Фикратнинг сувратлари. Ҳинд, араб, лотин ёзувларида, турли тилларда “Тинчлик” сўзи ёзилган шиорлар. Халқ орасидан “Тинчлик” деган чорлов эшитилади. Барча бу сўзни нақорат қилади. Минбарга Шарқавий кўтарилади.

Ш а р қ а в и й Халойиқ! (*Сукут чўкади.*) Халойиқ, бундан роппа-расо бир йил муқаддам мамлакатимиз бошига оғир мусибат тушган, улуғ устозимиз Подшоҳ Саид Музаффар Закодан жудо бўлган эдик. Мусибат мусибатларга уланди. Биродарқушлик қирғинида минглаб хешу ақраболардан айрилдик.

Улуғ устоз хотирасини ёд этмоқ учун, йиллик маросимни ҳар қавм ўз урфига кўра ўтказмоғи учун муваққат сулҳи умум эълон қилиб, бу майдонга йиғилдик. Ҳазратнинг ўлмас сўзларини яна бир эсга олайлик.

Пок инсон бўл, дунёдан ўтсанг,
Барча қавмнинг кўз ёши оқсин.
Мусулмонлар зам-замга ювиб,
Ҳинду танинг ўтларга ёқсин.

Йиғи, фарёд садолари.

Орзу қилурмизки, ҳазрат руҳи мададкор бўлиб, муваққат сулҳ давомли сулҳга, иншоолоҳки, абадий сулҳга айланажак.

“Тинчлик” нақорати.

Халойиқ! Бу маросимга олис Туркистондан улуғ ҳазратнинг зоти мубораклари бўлмиш набира зурриёд — валиаҳд шаҳзода ташриф буюрганлар.

Аёнлар қуршовида шаҳзодага хос чиройли кийинган Фикрат кириб келади.
Элчи ҳам аёнлар орасида.

Ж а р ч и. Улуғ шаҳзода Саид Фикратхон ибн Саид Озодхон, ибн Саид Музаффархон Зако зоти олийларига салламно!

О в о з л а р. Салламно!

Ж а р ч и. Халойиқ! Валиаҳд шаҳзода мақдамлари шарафига машварат бўлгай. Мардум барча ўз маросимларини адо қилгайлар. Аҳли машварат, вакоили ақвом даврага марҳабо!

Турфа хил, турфа ранг кийинган, оқ, сариқ, қора одамлар даврани кенг олиб, биров чордона қурган, биров чўккалаган, биров ёнбошлаган ҳолатда жойлашадилар.

Ш а р қ а в и й. Муҳтарам шаҳзода! Улуғ бобонгиз ўрнатиб кетган ақоидга кўра подшоҳ машварат олдида ҳисобдор саналади. Яъни қавм вакиллари подшоҳга савол, таклиф, талаблар билан мурожаат этмоққа ҳақли ва подшоҳ жавоб бермоққа бурчлидир. Ижозатингиз билан машварат бошланур. Марҳамат!

Ж а р ч и. Мусулмон қавми номидан Шайх Муҳаммад Сулҳий сўз айтадилар!

Ш а й х. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Улуғ шаҳзодани Оллоҳ паноҳида асрасин. Юртимизга қўйган қадамлари хасанотлар келтириб, йўқотган оромимиз қайтсин. Омин.

Гарчи юрт аҳолисининг ярмидан кўпи мусулмон бўлса-да, муҳтарам подшоҳ бобонгиз бизни устун қўймаган, барча жамоатлар қаторида кўрган эдилар. Ҳазрат вафотларидан кейин ўз ичимиздан чиққан бузғунчилар ҳукмронлик даввосини қилиб, макруҳ даъватлар билан ёшларни оёққа турғиздилар ва қирғинларга сабаб бўлдилар. Сиз, муҳтарам шаҳзода, бобонгиз тахтига ўтириб ул зотининг маслагу тариқини бардавом қилурмисиз?

Фикрат бош ирғаб “ҳа” ишорасини қилади.

Шарқавий. (*Унинг қулоғига таржима қилиб турган ҳолда.*) Ундай эмас. Сиз “йўқ” дедингиз. Бош чайқаш керак.

Фикрат. Айтганча. (*Бошини сарак-сарак қилади.*)

Шарқавий. (*Машваратга.*) Шаҳзода қафолат бераман, дедилар. (*Машварат орасида хайрихоҳлик садолари — “ваҳ-ваҳ-ваҳ”.*)

Жарчи. Насоро қавми номидан муҳтарам Микоил жаноби олийлари сўз айтадилар.

Микоил. Улуғ шаҳзодага Исои масиҳ руҳлари мадаккор бўлсин. Биз муҳтарам бобонгиз руҳларига дуо қилиб калисоларимизда шамлар ёқамиз, ҳамду сано қўшиқларини айтаемиз. Ул буюк зот шундай деб эдилар: Мен подшоҳман, лекин юртни машварат идора қилади. Халқ вакилларининг иродаси мен учун муқаддасдир. Агар валиаҳд шаҳзода тахтга ўтирсалар шу анъанага содиқ қоладиларми?

Фикрат. (*Таржимани эшитиб.*) Юртни бошқалар идора қилса, мен подшоҳ бўлиб нима қиламан? Йўқ, ўзим идора қиламан. (*Бош чайқатиб “йўқ” ишорасини қилади. Машварат бунини “ҳа” деб тушунади ва яна “ваҳ-ваҳ-ваҳ” деб қувватлайди.*)

Шарқавий. (*Фикратга.*) Бу сафар ишорани тўғри қилдингиз.

Жарчи. Ҳинду қавми номидан муҳтарам Рам сўз айтадилар!

Рам. Улуғ шаҳзодага барча илоҳларимиз мадаккор бўлсинлар.

Кишининг ирку дини фарқ эмасдир,
Одам бўлса, худоси бўлса басдир.

Муҳтарам бобонгиз айтган бу сўзлар биз ҳиндулар учун ҳам табаррукдир. Ул буюк зот фақат тинчлигимиз эмас, балки озодлигимиз ва мустақиллигимиз рамзи ва таянчи эдилар. Узоқ-яқиндаги қудратли давлатлар бизнинг бойликларимизга кўз тикиб, курраи заминнинг ҳарбий жиҳатдан энг муҳим минтақасида ўрин тутганимиз учун ҳам турли ҳийлаю найранг билан мамлакатимизни эгалламоқчи бўлдилар. Бобонгиз юритган доно сиёсат боис еримизни бегона аскар этиклари тепмас, бегона зирҳли машиналар ларза солмас. Муҳтарам шаҳзода, улуғ бобонгиз йўлидан бориб, келажакда ҳам юртнинг мустақиллиги ва даҳлсизлигига қафолат берасизми?

Фикрат. (*Урндан туриб дадил бош чайқатади.*) Ҳа-ҳа, қафолат бераман. Мен подшоҳ бўлсам ҳечбир зўравон бу юртга қадам қўёлмайди. (*Шарқавий таржима қилишга улгурмай “ваҳ-ваҳ-ваҳ” садоларига “улу-лу-лу” овозлари уланиб кетади.*)

Мажусийлар сардори. (*Урндан туриб.*) Сен бизнинг подшоҳимиз бўлдинг! Яшасин подшоҳ! (*Қувватловчи садолар, улу-лу-лу овозлари.*)

Табата. (*Фикратнинг пойига йиқилиб.*) Биз — сенинг қулларингиз. Сенга юкинамиз, сенга сажда қиламиз. (*Фикрат нима қилишини билмай, Шарқавийга қарайди, унинг ишораси билан Табатанинг бошини силайди. Табата улу-лу-лу овозлари остида жойига қайтади.*)

Шарқавий. (*Қўлини баланд кўтариб.*) Эй аҳли машварат, қавм сардорлари, вилоят султонлари, аркони давлат, тингланг! Мен садрул машварат бурчини адо этиб, сизларнинг истак ва иродангиз билан муҳтарам шаҳзода Саид Фикратхон ибн Саид Озодхон ибн Саид Музаффархон Зако ҳазратларини Жабалия подшоҳи деб эълон қиламан!

Кувонч, қутлов, хайрихоҳлик садолари. Фикратга тож кийдирилади ва уни тахтга ўтқизилади.

Жарчи

Шон-шарафлар бўлсин подшоҳимизга!

Барча

Шон-шарафлар бўлсин подшоҳимизга!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Э л ч и

Фикратнинг ёнига келиб.

Табриклайман, хушнудликдан кўзим ёшланди,
Иншооллоҳ, юртимда тинч ҳаёт бошланди.
Рухсат этинг, вазифамга энди қайтайин,
Лекин аввал дилдаги бир гапни айтайин.
Элчи бўлсанг аҳил юртга бўлганинг яхши,
Йўқса элчи бўлмай туриб ўлганинг яхши.

Ж а р ч и

Ҳаммамизга қутлуғ бўлсин тинчлик, ҳаловат,
Улуғ подшоҳ шарафига бошланг зиёфат!

Дастурхон тўшалиб, таомлар тортилади, ўртада турли қавмларнинг турфа рақслари бошланади. Базм авжида, Табата тантана билан олтин табақда таом кўтариб келади ва Фикратнинг олдига қўяди

Т а б а т а

Бу зафоди деб аталган муқаддас таом —
Зираланган тоза асл чўл қурбақаси.

Ф и к р а т. Йўқотинглар! (*“Йўқ” ишораси билан бош чайқатади ва бунини “ҳа” деб қабул қилган қабила бошлиғи шод.*)

Ш а р қ а в и й. Ҳеч бўлмаса тотиб кўринг. Яна можаро бошланиб кетмасин.

Ф и к р а т. (*Шарқавийга.*) Йўқотинг, деяпман. Ҳозир товогини тепивораман. (*Урндан туриб, зарда билан чиқиб кетади.*)

Ш а р қ а в и й. Подшоҳимиз миннатдорлар. Бу лаззатли таомни хос хонамга олиб кириб, дедилар. Тўйиб тановул қилмоқчилар. (*Жарчига ишора қилади.*)

Ж а р ч и

Кўп йўл босган подшоҳимиз тилайди роҳат,
Бизга эса энди уч кун базму фароғат.

Ўйин-кулги давом этади. Қоронғулик чўкади.

ЕТТИНЧИ МАНЗАРА

Подшоҳнинг хос хонаси. Тун. Фикрат хат ёзмоқда.

Ф и к р а т н и н г о в о з и

Малоҳатим, сендан кўп узоқдаман,
Уришсанг ҳам яна хат ёзмоқдаман.
Жазира аталган орол маконим,
Жазирама соғинч ўртайди жоним.
Бу — уммонлар аро жой тутган бир юрт,
Яратганнинг ўзи унутган бир юрт.
Дарахтда нон битар, ҳар ён туяқуш,
Кенгуру болажон экан бояқиш...
Табиат бетакрор. Нақд жаннат эди,
Бўлмаса намтоба қўланса ҳиди...

Одамлари жоҳил, бир-бирига ёв,
Яхшилик тиламас бировга биров.
Менга аён бўлди бир ажиб ҳикмат,
Бир хил бўлар экан феъл билан қисмат.

Ш а р қ а в и й. (*Киради ва бир нафас Фикратга қараб тургач.*) Узр, подшоҳим, хаёлингизни буздим.

Ф и к р а т. Келинг, мавлоно! Сиздан илтимосим, мени ўз номимни айтиб чақиринг. Бўлмаса исмим эсимдан чиқиб қолади... Рост айтсам, “подшоҳ” деган сўзга қулоғим ўрганолмади. Ҳеч бўлмаса ёлғиз кўришганда Фикрат денг, Фикратжон денг. Ёшингиз ҳам, илмингиз ҳам улуғ...

Ш а р қ а в и й. Асло. Тилим бормайди. Сиз давлат тимсоли бўлган зотсиз. Ўз мамлакатини эҳтиром қилган инсон мамлакат сардорини эҳтиром қилади... Подшоҳим, хузурингизга Тубуту қабиласи бошлиғи Табата Куку жаноб ташриф буюрганлар.

Ф и к р а т. Шу ярим кечада-я? Иш вақти тамом бўлди, деб айтинг.

Ш а р қ а в и й. Бизнинг мамлакатда иш вақти тунда бошланади. Кундузи одамлар қуёш тигидан қочиб, тоғ ўнгириларида, чуқур ертўлаларда жон сақлайдилар. Бозору расталар, идоралар туни билан ишлайди.

Ф и к р а т. Нима иш билан келибди? Яна кўлида товоғи йўқми?

Ш а р қ а в и й. Йўқ. Ўз қабиласининг ташаккури ва совғаларини олиб келган.

Ф и к р а т. (*Ажабланиб, бироз чўчиб.*) Қанақа совға?

Ш а р қ а в и й. Тубуту қабиласининг касби — гаввослик — денгиз тубилан марварид териш. Совғаси ҳам марварид бўлса керак, валлоҳи аълам.

Ф и к р а т. Олмаيمان! Мутлақо! Бизда буни пора дейди. Пора олган отилади.

Ш а р қ а в и й. Тубутулар буни сабара дейди. Сабара олмаган отилади. Панадан заҳарли камон ўқи билан отиб ўлдирилади.

Ф и к р а т. Унда на илож. Масжидга инжил, Қалисога Қуръон кўтариб кирилмайди. Ҳар ернинг ўз қонуни бор. (*Четга.*) Малоҳатим, сенга никоҳ совғаси ўз оёғи билан юриб келмоқда. (*Шарқавийга.*) Майли, тақлиф қилинг.

Шарқавий чапак чалади. Тўртта қора қул катта сандиқни елкада кўтариб кирадилар ва уни Фикратнинг олдига қўядилар, сўнг орқа билан юриб чиқадилар. Табата кириб Фикратга қуллуқ қилгач, сандиқни очади

Т а б а т а. Улуғ подшоҳим! Бу жавоҳирлар менинг умрлик бойлигим. Улар сизники бўлсин. Мен қариб қолдим. Тўримдан гўрим яқин. Қабул қилинг, ўтинаман.

(*Фикрат Шарқавийга қарайди, Шарқавий бош чайқатиб кўрсатади. Фикрат унинг ҳаракатини такрорлайди. Табата хурсанд бўлади.*) Улгунча миннатдорман. Аслида бу дуру жавоҳир мендаги бир дурдона олдида ҳеч вақо эмас. Мен сизга ўша баҳосиз дурдонамни совға қилиб олиб келдим. Қабул қилинг. (*Унинг ишораси билан икки аёл ўртасида гулдор чодрага ўранган улкан “келин” нозу қарашмали қадамлар билан киради.*) Бу менинг қизим, ой деса ой, кун деса кун. (*Қизига.*) Қани, париваш жамолингни оч, подшоҳим сени кўрсинлар.

Қиз юзини очади. Ўта хунук, бадбашара нусха намоён бўлади. Фикрат бу қоп-қора барзангидан чўчиб тисарилади

Ш а р қ а в и й. (*Фикратга.*) Ўзингизни тутинг, подшоҳим, рад қилсангиз иш чатоқ бўлади. Икковимиз ҳам тирик қолмаймиз. (*Табатага.*) Подшоҳимиз қизингиз жамолидан хушларини йўқотдилар.

Ф и к р а т. Даф бўлсин. Жавоҳири ҳам, қизи ҳам керакмас! Ҳе, оннасини... олдига обориб қўйсин!

Ш а р қ а в и й. (*Табатага.*) Подшоҳим, бу офтобжамолни ҳарамга олиб кириб, бугунги кечам шу гўзал ораз шуъласидан мунаввар бўлсин, дедилар.

Т а б а т а. Қуллуқ, подшоҳим! (*Тиз чўчиб таъзим қилади.*) Қизим ўлгунча хизматингизда бўлади. Кеча оқшом сиз суйиб тановул қилган таомни ҳар куни

пишириб беради. *(Унинг ишораси билан қизи ва аёллар чиқадилар.)* Шу дақиқадан бошлаб энди биз қайинота-куёв бўлдик. Тўй кунини белгилаш ихтиёрингизда, подшоҳим!

Ф и к р а т. Қайинота бўлмай сен ўл, куёв бўлмай мен ўлай. Қандай кунларга қолдим?

Ш а р қ а в и й. *(Табатага.)* Подшоҳим, тўйимиз шоҳона бўлади, деб айтдилар.

Т а б а т а. *(Осмонга қўл чўзиб.)* Эй офтоб худоси, ўт худоси, сув худоси, ўрмону ботқоқлар худоси — ҳаммангиз мададкор бўлиб, мени ниятга етказинг. Олачиפור, ширин-шакар невараларни эркалаб ўтирай! *(Йиғлаб ташқарига чиқади.)*

Ф и к р а т. Ҳе, сендақа қайнатадан ўргилиб қўйдим. Лаънати, ваҳший, одамхўр. Жавоҳирингга ҳам, қизингга ҳам... *(Жаҳл билан сандиқни тепади.)* Мана сенга куёв, мана сенга тўй!

Ш а р қ а в и й. Қизишманг, подшоҳим. Бу ҳали бошланиши. Юртимизда гўзаллар кўп. Сизни куёв қиламан деган ундан кўп. Харамхонаси бўлмаган подшоҳ қанақа подшоҳ? Қирқта хотин, элликта канизак хизматингизда бўлади.

Ф и к р а т. Эй Худо, бундай балодан ўзинг асра, у “гўзал”ларнинг бетини тескари қил. Мавлоно! Мен Бухоро подшоҳи эмас, замона авлоди, университет талабасиман. Ўз юртимда севганим бор.

Ш а р қ а в и й. Юртингиз узоқда қолди. Энди у ҳаётингиз битди, янги дунё, янги ҳаёт бошланди. Ҳар юртнинг ўз қонун-қоидаси бор.

Ф и к р а т. Мен маданият дунёси одамиман, сизларнинг ваҳший қоидангиз билан яшашга тоқатим йўқ. Юртга подшоҳ бўлсам, менинг айтганим бўлади. Бу ерда ё янги тартиб ўрнатаман, ёки... ўзим бош бўлиб подшоҳликни ағдараман. Ўзимни ўзим тахтдан қулатиб маданиятли давлат қураман... *(Сукут.)* Нега индамайсиз, Мавлоно? Гапим тўғрими?

Ш а р қ а в и й. Подшоҳларнинг гапи ҳамиша тўғри бўлади. Мен ҳам кўп юртларни кўриб ҳавас қилганман. Лекин улар билан биз бамисоли бошқа-бошқа сайёраларда яшайдиган хилқатлармиз. Мен ҳам шу юрт фарзандиман, унинг ҳолига қуяман. Бобонгиз халқ онгини ўзгартириш учун кўп меҳнат қилдилар. Лекин тўқсон фоиздан ортиги саводсиз бўлган халқдан нима ҳам талаб қилиш мумкин? *(Жимиб қолади.)*

Ф и к р а т. Мавлоно, мабодо Тубуту қабиласи одамхўр эмасми? Ҳар эҳтимолга қарши харамхона эшигини тамбалатиб қўйинг. Келин мени еб қўймасин.

Ш а р қ а в и й. Хўп бўлади, подшоҳим. Хайрли кеч.

Чиқади. Фикрат яна хат ёзишга ўтиради.

Ф и к р а т н и н г о в о з и

Малоҳатим, эртаю кеч ўйлайман сени,
Бу ердаги гўзаллардан рашқ қилма мени.
Мунгазирман майли, деган битта сўзингга,
Юртга қайтсам уйланаман фақат ўзингга.
Чашма қошида тиниқ сув
Қадрини билмас киши,
Сайр этиб гулшанда гулни
Кўзига илмас киши.
Ваҳ, бу не гафлатки инсон —
Кўксида тутмиш ватан,
Ким ватан ичра ватаннинг.
Шукрини қилмас киши.
Юрт недир, юрт доғи недир,
Юртдан айрилган билар,
Англагувчи юрт фироқин
Юртда топилмас киши.
Эй, ватандошим, эшит
Бобуру Фурқат ноласин,
Бесабаб андуҳ тифида
Бағрини тилмас киши,

Мен ватан ҳажрини кўрдим,
Сен унинг қадрига ет,
Ким ватан қадрин ҳис этмас,
Англа, комилмас киши.

Эшик олдида оқ ридо кийган, салла ўраган соқолли одам пайдо бўлади ва атрофга олазарак қараб, ташқарида турган мулозимларини қўл ишораси билан кеткизади.

Нотаниш одам. Саломларимизни қабул қилинг, ҳурматли подшоҳ! Халал бермадимми?

Фикрат. (*Ҳайратда.*) Кимсиз? Бу ерга қандай кирдингиз?

Нотаниш одам. Мен Шимол мамлақати мусулмонларининг элчисиман. Сизга муборакбод ёрлиғи билан келдим. (*Куйнидан ёрлиқ чиқариб, Фикратга узатади.*) Беизн, беижозат бостириб кирганим учун узр, албатта. Лекин соқчиларингиз кечаги базми жамшиддан кейин тарракдек қотиб ухлашяпти. (*Сўз асносида оҳиста бошдан саллани ечиб курсига қўяди. Ясама соқолни кўчиради, ридони ечади. Ҳарбий кийим, погон ва лампаслар билан генерал намоён бўлади. У парвосиз сўзида давом этади.*) Рухсатсиз киришга мажбур бўлдим. Бу мамлакат шунақа. Унинг бор қуролли кучлари элликта ялангоёқ, ярим яланғоч қора боладан иборат. Алмисоқдан қолган ўнта милтиғи бор. Ҳозир чиқиб галати томошани кўрсангиз бўлади. Саккизта ҳабаш бола ёғоч ўйинчоғини қучоқлаб, ширин тушлар кўриб ётишибди.

Фикрат. (*Ҳайратда.*) Сиз қа... қандай келдингиз?

Генерал. Топшириқ бўлди — келдим. Бизнинг қадамимиз етмаган ер дунёда йўқ. Бўлмаган ва бўлмайди. Ишга ўтайлик. Вақт зиқ. Қаламни олинг. Ёзинг. (*Фикрат ўзига келолмай қўлига қалам олади.*) “Биринчи рақамли буйруқ”. Бу сарлавҳа... “Мамлакат тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида буйруқ бераман: Бугун минг тўққиз юз саксон учинчи йил тўққизинчи майдан — дарвоқе, бугун улуг ғалабанинг ўттиз саккиз йиллиги куни, табриклайман. — Тўққизинчи майдан эътиборан Жабалияга Шимол мамлақати кўшинлари киритилсин. (*Фикрат ёзишдан тўхтабди.*) Ҳарбий вертолётларнинг кўйини учун майдонлар ҳозирлансин.... (*Генерал Фикратга қарамай сўзида давом этади, унинг овози йўқолиб, Фикратнинг хаёлида кечаги машварат жонланади.*)

Рамнинг овози. «Узоқ-яқиндаги қудратли давлатлар бизнинг бойлигимизга кўз тикиб, қурраи заминнинг ҳарбий жиҳатдан энг муҳим минтақасида ўрин тутганимиз учун ҳам турли ҳийлаю найранг билан мамлақатимизни эгалламоқчи бўлдилар... Муҳтарам шаҳзода, улуг бобонгиз йўлидан бориб, келажақда ҳам юрт мустақиллиги ва даҳлсизлигига кафолат берасизми?»

Генерал. Нега ёзмаяпсиз?

Фикрат. (*Қаламни ташлаб.*) Мен бундай буйруқни беролмайман.

Генерал. Сабаб?

Фикрат. Сабаб шуки, мамлакат, халқ тақдири билан боғлиқ масалаларни машварат ҳал қилади.

Генерал. Машварат? У нима дегани?

Фикрат. Халқ вакиллари мажлиси.

Генерал. Халқ? Шу тубан махлуқлар халқ бўлдию, уларнинг вакиллари-дан ақл чиқдими? Юртнинг подшоҳисиз, ҳокими мутлақсиз. Ёзинг.

Фикрат. Ихтиёр ўзимда бўлса, икки карра йўқ. Сира ҳам ёзмайман.

Генерал. Тушунмадим. Сиз ўз юртингизга дўстмисиз, душманмисиз?

Фикрат. Дўст бўлганим учун ҳам бундай буйруқни ёзмайман. Менга юртнинг обрў-эътибори керак.

Генерал. Унинг қудрати-чи? Манфаати-чи? Ахир дунё халқларининг қисматини ўйлаш бизнинг тарихий бурчимиз. Мен буни юртнинг солдати сифатида айтаман.

Фикрат. Мен юртнинг онгли фуқароси сифатида сиздан сўрайман: қайси дунё, қайси халқ сизга ўз қисматини ишониб топширди? Олам тақдирини ҳал қилинг, деб ким сўрадию ким сизга ваколат берди? Эртага бошқа бир қудратли давлат, масалан, Фарбий Уммония ер юзининг қисмати менинг қўлимда, деса сиз нима дер эдингиз?

Г е н е р а л. Ҳеч қачон бундай бўлмайди. Шунинг учун ҳам мен ҳозир бу ердан. Иссиқ ўринни ташлаб, жонимни хатарга қўйиб юрибман. Сиз қудратли ватанингиз билан ифтихор қилмайсизми?

Ф и к р а т. Менинг бир ҳамсухбат дўстим бор. У ҳамиша ёнимда. Мана у. *(Транзисторни олиб кўрсатади.)* Шу дўстим менга дунёнинг бир дунё гапларини айтади. Мен фуқаро бўлган мамлакатнинг халқаро саҳнадаги оти нима, биласизми? Мен зўравон мамлакат билан фахрланмайман.

Г е н е р а л. Ўйлаб гапиринг. Подшоҳлигингиз ўтқинчи, ўша мамлакатга қайтишингиз бор.

Ф и к р а т. Қайтганда ҳам сўздан қайтиш йўқ. Бошқа гапингиз бўлмаса, сизга хайр, генерал.

Г е н е р а л. Ҳақдингиздан ошманг, мен бугун буйруқни олиб кетишим керак.

Ф и к р а т. Буйруқ бўлмайди. Бобомнинг руҳи ҳурмати, мен бундай буйруқ ёзмайман.

Г е н е р а л. Сен мишиқи бола, ким билан ўйнашаяпсан? Асли зотимчекист. Сен - ёг унсурнинг зурриёдини ўша синфий душман — бобонгнинг ёнига жўнатаман. Сенинг мухториятчи бобонгни Машриққача қувиб борган менинг отам бўлади. Бундан эллик йил аввал отамнинг панадан туриб отган ўқи бобонгга текканда сен бу ерда бўлмас эдинг.

Ф и к р а т. *(Эшикни кўрсатиб.)* Марш!

Г е н е р а л. Ҳали шунақами? *(Тўппончанинг гилофини еча бошлайди, лекин Фикрат эпчиллик қилиб курси тортмасидан тўппонча олиб унга тўғрилайди.)*

Ф и к р а т. Қўлингни кўтар! Сен генерал бўлсанг, мен подшоҳман! Дунёга дарча очишни сенинг пешонангдан бошлайман.

Г е н е р а л. *(Қўл кўтарган ҳолда.)* Эй, мен хом калла! Сени олдин ҳарбийга чақириб, бурнингни тошга ишқалаб, мулла қилиб кейин бу юртга юборсам бўлмасмиди? Менга қара, бола, тўппончани бунақа ушламайди.

Ф и к р а т. *(Тўппончани қийшиқ ушлаган ҳолда.)* Ҳозирги ковбойлар шунақа ушлайди.

Г е н е р а л. *(Қўлини тушириб, соқолни тақади, ридо ва саллани кияди.)* Майли, ўзингдан кўр. Биз қўшин киритсак, сендан сўраб ўтирмаймиз. Интернационал бурчни адо қиламиз. Сен бўлсанг давлат тўнтарилиши қурбони бўласан. Бир рота аскарим сенинг ўз “илтимосинг”га кўра келиб ўзингни тинчитади. *(Бафуржа кийиниб, “соқол”ни тарайди.)* Саломат бўлсинлар, подшоҳим. Дарвоқе анови ёрликнинг энди кераги йўқ. Тинч музокара билан иш битмади. *(Ёрликни йиртиш учун қўлига олади.)* Балки ҳали ҳам бўлса... келишармиз?

Ф и к р а т. Йўқ.

Г е н е р а л. *(Ёрликни йиртади.)* Йўқ бўлса чора ҳам йўқ. Хайр. Қолган гапни қиёмат куни гаплашамиз.

Чиқади. Фикрат столга ўтиради.

Ф и к р а т н и н г о в о з и

Қайдаман? Бу Жабалями,
Ё тарихга етди қадамим?
Юз эллик йил муқаддам балки
Шундоқ эди менинг ватаним.
Қайсики эл жаҳолат ичра
Аҳилликдан маҳрум бўлибдир,
У зўравон бир мамлакатга
Ем бўлмоққа маҳкум бўлибдир.

Ташқаридаги шарпани сезиб, эшик ёнига келади ва қулоқ солади. Жимлик.
Яна ёзишни давом эттиради.

Сўз бўлса зўравон давлатнинг сўзи,
Жаҳон тақдирини ҳал қилса ўзи,

Замона зўрники бўлгани шудир.
 Қора бўлсин аҳли оламнинг юзи
 Очиқ туриб буни кўрмаса кўзи,
 Тамоша кўрники бўлгани шудир.

Ташқарида “улу-лу-лу” деган ёввойи овозлар эшитилади. Фикрат ўрнидан туриб деразани очади ва ташқарига қарайди. Шу пайт ярим яланғоч, белига похол боғлаган ёввойи иккита одам кириб Фикратга ҳамла қилади. Фикрат қаратъ усули билан икковини икки ёққа отади. Лекин деразадан бир-бир ошиб тушган ёввойилар уни йиқитиб қўл-оёғини боғлашади ва “улу-лу-лу” айтиб атрофида айланиб туришади. Эшикдан уларнинг кичик жуссали шериги бояги барзанги келин билан етаклашиб киришади, ишора билан ўртоқларини чақиривади ва ғойиб бўлишади. Қўл-оёғи боғлиқ ҳолда Фикрат ночор ҳаракатлар қилади.

Ф и к р а т. Ҳа, баттол генерал. Айтганини қилди. Зўрлар билан ўйнашма, деб бекорга айтишмайди.

Ш а р қ а в и й. (*Ховлиқиб киради.*) Подшоҳим, омонмисиз? Хайрият... Хайрият... (Фикратнинг қўлларини ечади.) Юз хайрият, минг хайрият — фалокатингиз ариди. Бобою бобокалонларингиз руҳи сизни қўллади.

Ф и к р а т. Қизиқ экансиз-ку, мавлоно! Давлат тўнтарилиши бўлиб турибди-ю, хайрият, дейсиз-а!

Ш а р қ а в и й. Ҳеч қандай давлат тўнтарилиши йўқ. Сизга совға қилинган қизнинг яхши кўрган йигити бор экан. Соқчиларнинг уҳлаб қолганидан фойдаланиб, ўртоқлари билан келгану қизни олиб қочган.

Ф и к р а т. Э, хайрият, э хайрият...

Ш а р қ а в и й. Хайрият деб секин айтасизми? Ечиб бўлмас мушкулнинг ечимини Оллоҳим ўзи юборди. Гап шундаки, бугун сиз куёв бўлиб қизнинг ёнига кирмасангиз, Тубуту қабиласи уруг-аймоғи билан сизга душман бўлар эди. Бу қабиллада келинга қарамаслик унинг етти пуштига ҳақорат ҳисобланади.

Ф и к р а т. Йўқолган пичоқнинг сопи олтин, дейдилар. Йўқолган келин энди хаёлимда чиройли кўриняпти.

Ш а р қ а в и й. Худо асрасин. Чиройли кўринса яна бир бало эди. Унда қизни севган йигит бошингизни оларди. Икки ўт ўртасидан самандардек бутун чиқдингиз. Ҳамиша сизни худойим шундай қўлласину, руҳлар мадаккор бўлсин.

Ҳўнграб йиғлаган ҳолда Табата киради ва Фикратнинг оёғига йиқилади.

Т а б а т а. Бир қошиқ қонимдан ўтинг, подшоҳим! Бу қари, тентак Табатани кечиринг! Қизим менга, бутун Тубуту қабиласига иснод келтирди. Менинг бундай фарзандим йўқ.

Ф и к р а т. Ҳе, тавбангдан ўргулдим. Ўзингга ҳам қизингга ҳам... минг лаънат. Тур-чи қани, бир туёғингни шиқиллат!

Ш а р қ а в и й. Подшоҳим қаттиқ афсусдалар. У гўзалнинг висолига етолмадим, деб изтироб чекмоқдалар.

Т а б а т а. Подшоҳим истасалар яна еттита қизим бор. Барини келтириб берай.

Ф и к р а т. Қизларини пишириб есин.

Ш а р қ а в и й. Подшоҳим, ул паривашга бир боқишда ошику шайдо бўлганман. Ҳеч ким биринчи муҳаббатим ўрнини босолмайди, деяптилар.

Т а б а т а. Эҳ, мен шўр пешона! Эҳ, нодон қизим-а! Шундай келишган йигитдан кечиб, хонзодалигу миллиард-миллиард бойликдан юз ўгириб, бир камбағал пакана балиқчини танладингми? Бу дунёнинг тескари ишлари мени жинни қилиб қўяди.

Шарқавий Табатани овутган бўлади, уни кузатиб эшикка томон юрганда ярим яланғоч танаси бўяб ташланган, бошига кийик шохини таққан ваҳший Катора

қабиласи сардори киради ва Табатага кўзи тушиб, унга ташланади. Табата кўрқиб Шарқавийнинг орқасига яширинади ва панада туриб ириллаган овоз чиқаради. Катора сардори қаттиқроқ ириллаб уни таъқиб қилади. Шарқавий Табатани ҳимоялаб эшикка томон чекинади ва пайт топган Табата ўзини эшикка уради-да, қочиб қолади. Шарқавий уни қувламоқчи бўлган Катора сардорининг йўлини тўсиб, Фикратга мурожаат қилади. Катора сардори ҳушёр тортиб, Фикратга таъзим қилади ва Табатанинг орқасидан тиш кўрсатади.

Ш а р қ а в и й. Подшоҳим, ҳузурингизга келган бу улуғ зот Катора қабиласи сардори Нгомо Си-си жаноби олийлари бўладилар. Катора ва Тубуту қабилалари орасида азалий душманлик бор. Низонинг сабаби шуки, тубутулар қурбақа гўштini муқаддас санаб, одам гўштini ҳаром ҳисоблайдилар. Есалар ҳам яширинча, пана-панада ейдилар. Каторалар эса, аксинча, одамни ошқора паққос тушириб, қурбақани беркитиб тановул қиладилар. Шу фарқ туфайли икки қabila бир-бирига ёв. Улар тўқнаш келган ерда албатта қон тўкилади.

Ф и к р а т. Буни бизга “антагонизм”, қарама-қарши ғоялар кураши, деб ўргатишган.

Ш а р қ а в и й. (Катора сардорига.) Мен улуғ подшоҳимизга сизни таниш-тирдим, сиз бошқариб турган қабиланинг олижаноб фазилатларини айтдим. Подшоҳим сизга ўз ҳурматларини билдирдилар. (Фикратга.) Бу қabila йнсон бўлиб шаклланган бўлса ҳам ҳали сўзлаш қобиляти у қадар ривож топмаган. (Катора сардорига, гапиринг, деган ишорани қилади. Сардордан сўз шаклига кирмаган ғайритабиий садолар чиқади ва дам-бадам Табата қочган эшикка қараб ириллаб кўяди. Шарқавий уни таржима қилади.) Нгомо жаноблари айтдиларки, ҳаромхўр Табатанинг шарманда қизи сизнинг табаррук харамингиздан қочгани бизни газабга тўлдирди. Сизга ўз хурилиқоларимизни совға қилиб келтирдик.

Ф и к р а т. Хурилиқоларини пишириб есин.

Ш а р қ а в и й. Бу қabila одамни хомлигича ейди.

Ф и к р а т. Шақоллар! Тўнғизлар! Ҳайданг бу исқиртни! Кўришга тоқатим йўқ. Бу ер подшоҳнинг саройими ёки ажойибхонами? Ҳайвонот боғининг ҳам панжараси бор ахир!

Ш а р қ а в и й. Бобонгиз ҳам куйиб-ёниб ўтдилар. Қонун қонун эмас, урф-одат қонун экан. Не илож, чидайсиз. Марҳамат, тахтга ўтиринг, подшоҳим.

Фикрат гап айтмоқчи бўлганда Нгомонинг ириллашини эшитиб чўчийди ва дарҳол бориб тахтга ўтиради. Шарқавий ишораси билан Нгомо оғзида сурнай чалади. Тасқара “келин”лар бир-бир кириб турқидан ҳам хунук қилиқлар билан тахт атрофида айланадилар. Неандартал аёлдан тортиб, тош, бронза асрининг хотинларигача ним қоронғуда ярим яланғоч рақс қиладилар. Қоронғулик қуюқлашгани сари “стриптиз” ҳам қизиб, охири тўла қоронғулик чўкади. Саҳна ёришганда Фикрат ёлғиз.

Ф и к р а т о в о з и

Инсон бугун қандоқ, неларга қодир,
Қандоқ эди миллион йиллар муқаддам,
Жабалия ичра замонлар жодир,
Одамзод тарихи бўлмиш мужассам.

Ш а р қ а в и й киради.

Ш а р қ а в и й. Иккита янгилик бор, подшоҳим.

Ф и к р а т. Яхши хабардан бошланг, мавлоно.

Ш а р қ а в и й. Иккиси ҳам хушxabар эмас. Бири шуки, Шимол мамлакатининг раҳбари оламдан ўтди. Ҳозиргина Жазира радиоси хабар берди.

Ф и к р а т. Мамлакатининг боши ўлик кўмишдан чиқмай қолди. Тузумнинг ўзи тезроқ гўрга кирса яхши эди.

Ш а р қ а в и й. Яна бир нохуш хабар шуки, Жанубдаги чангалзорда яшовчи зулужулар Шимол мамлакатининг хеликоптерига хужум қилганлар. Тўрт аскар ва бир генералнинг кийимлари, суяклари чангалзордан топилди. (Сукут.)

Текширув хулосасида айбни бўриларга тўнкаб кўя қолайлик. Нима дейсиз, подшоҳим?

Ф и к р а т. Гап кўпаймасин. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолсин, демоқчисиз-да?

Ш а р қ а в и й. Шундай.

Ф и к р а т. Шимолдаги қудратли мамлакат даъвогар бўлиб тинчимизни бузмасин...

Ш а р қ а в и й. Айнан...

Ф и к р а т. Дунёда одамхўр, деб ном чиқармайлик, демоқчисиз.

Ш а р қ а в и й. Балли, подшоҳим. Зийраксиз, доносиз.

Ф и к р а т. Йўқ, мавлоно, ундай бўлмайди. Ҳодисани аниқ, очиқ-ойдин текшириб дунёга хабар қиласиз. Одамхўрларни топиб, қонунда ёзилган энг даҳшатли жазони берасиз. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолмайди. Бу воқеа зўравонларга сабоқ, ҳийлагар айғоқчиларга дарс, ўзимизга мактаб бўлсин. Ухлаб қолган соқчиларнинг юмшоқ ерига тиканли дарра билан савалашни буюринг.

Ш а р қ а в и й. Хўп бўлади, подшоҳим.

Чиқади.

Ф и к р а т. *(Бир муддат ўйга чўмгач.)* Дунёнинг ажабтовор ишларини кўринг. Ҳозиргина савлат тўкиб, оламга дағдаға солиб турган инсон энди йўқ... Заминнинг хўжасиман деган бу юксак унвон соҳиби заминнинг энг тубан ваҳший қабиласига ем бўлса-я! Генерал қаттол тузумнинг садоқатли аскарлари эди ва ўз маслағи учун қурбон бўлди. Бобом чоғга солган Абу Баттолдан унинг фарқи нима эди? У мутаассиб эмасмиди? Олий ирқ даъвоси, бошқалардан устунлик гоёси ҳеч бир инсон ва ҳеч бир халққа яхшилик келтирмаган, ҳаммаша хор қилган, хароб қилган экан... Алвидо, генерал!

Гарча инсон — коинот нақши,
Гарчи унга қалб, дониш ёрдир,
Бир-бирини ғажиган ваҳший
Махлуқотдан не фарқи бордир?

Эй одамзод, эй олий башар,
Дилинг равшан ҳақ анваридан.
Қачон бўлгай чиқмоқ муяссар
Сенга ваҳшат чангалзоридан?..

Қоронғулик чўқади.

САККИЗИНЧИ МАНЗАРА

Майдон. Ноғораю там-тамлар машваратга чорлайди. Майдонга қавм сардорлари, вилоят султонлари, аркони давлат йиғилади. Фала-ғовур.

Ф и к р а т. Эй аҳли машварат, қулоқ беринглар! *(Жимлик чўқади.)* Мана, бир ойдирки, мамлакатда тинчлик ҳукм сурмоқда. Эл ўз тирикчилиги билан банд. Энди юрт қаддини кўтаришга, дунёга йўллар очиб ободлик, фаровонлик учун ғайрат қилишга навбат келди. Энди бизга Шимол мамлакатидан таҳдид йўқ. У юртга янги, адолатпарвар, тинчликсевар инсонлар раҳбарликка келдилар. Улар бизга дўстлик қўлини узатмоқдалар. Энди Жазирага очиладиган йўлдан аскарлар, зирхли машиналар эмас, саноний ускуналар, маданият ва маърифат кўроллари, мадал ашёлари етиб келажақдир.

Ф а р б томонда тор дара йўлини кенгайтириб жаҳон уммонига дарбоза очамиз. Марказда тоғ дарёсига тўғон қуриб, улкан сув ҳавзаси бунёд этамиз. Бу ҳавза саҳроларни боғу бўстон, хонадонларни чарогон қилажақдир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

154

Шимолдаги ишларимизга у томонда макон тутган ҳинду қавмлари сардори Рам мутасадди бўлмай.

Ғарбдаги ишларга насронийлар сардори Микоил мутасадди бўлмай.

Марказдаги ишлар мавлоно Шарқавийга топширилади. Уч йўналиш уйғунлиги ҳам ул зот зиммасида бўлсин. Сўзим тамом. Машварат нима дейди?

Р а м. (*Ўртага чиқиб.*) Мақсадингиз буюк ва олижаноб. Тўрт тарафи тоғлар билан ўралган юртимизда ҳеч қачон дунёга йўл очилмаган. Бу оламшумул режа албатта жуда улкан куч-қудрат, сармоя ва усқуналар талаб қилади. Бизда эса буларнинг ҳеч бири йўқдир. Иложу имконни қайдан топамиз, подшоҳим?

Ф и к р а т. Иложу имкон топилади. Улуғ подшоҳ бобом Саид Музаффар Законинг ёзиб қолдирган мактубларида бу режа баён қилинган ва сармоя белгиланган. Шимолдан ва ғарбдан усқуналар етиб келажақдир. Биз улар билан тенглик ва тенг манфаатдорлик тамойилига кўра муносабат қилажакмиз. Сизлар иш тадорикини кўринг. Буёғини Мавлоно Шарқавий билан бизга қўйиб беринг.

М и к о и л. Денгизга йўл очишнинг ўзи бўлмайди. Бизда на муҳандис, на бир тошкесар бор. Нима қиламиз?

Ф и к р а т. Хавотир бўлманг. Мағрибия юртдан озиқ-овқат, анжомлар ортилган кема аллақачон йўлга чиққан. Бугун эрта етиб келади. Юздан ортиқ мутахассис бор. Ҳатто ошпазгача бўлади. Одамларингиз ишлик, маошлик, уй-жойлик бўлади. Машварат тамом.

Қоронғулик чўкади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ МАНЗАРА

Тун. Шам ёруғида Фикрат мактуб ёзмоқда.

Ф и к р а т н и н г о в о з и

Мен подшоҳман, дунёда кам мендек бадавлат
Лекин менга нимадир бу давлату савлат?
Юрагимда ёлғиз сен бор, танҳо соғинч бор,
Дафтар-дафтар хат ёзишдек битта овунч бор.
Шўрлик онам... она ҳоли не кечар менсиз.
Оҳ, у менсиз ўртанади, мен эса сенсиз.
Орзум битта, юртга қайтсам, ишлаб, уй қурсам,
Сўнг машина олиб сени миндириб юрсам...
Кеча ажиб бир туш кўрдим...

(Саид Музаффар Зако сиймоси пайдо бўлади.)

Сизмисиз, бобо?

Сизни бир бор гўдак хаёл тумани аро
Кўрган эдим. Туморингиз бўйнимда ҳамон.

С а и д М у з а ф ф а р

Мен бобонгман, болам, сенга ёр бўлсин худо.
Амалларинг хайридир, кўриб турибман,
Ёнингдаман, гайбдан сени қўллаб юрибман.
Ёр юзига чин ҳадисни илк бор тарқатган
Ал-Бухорий бобонг руҳи сени қўлласин.
Маърифатнинг уммонида кенг қулоч отган
Ал-Хоразмий бобонг руҳи сени қўлласин.

Нил устига Миқёс қуриб шуҳрат таратган
 Ал-Фарғоний бобонг руҳи сени қўлласин.
 Арабларга араб тилин ёзиб ўргатган
 Замаҳшарий бобонг руҳи сени қўлласин.
 Самарқандда Гури Мирда дуода ётган
 Соҳибқирон бобонг руҳи сени қўлласин.
 Насли уч юз йил Ҳиндистон тахтин тебратган
 Мирзо Бобур бобонг руҳи сени қўлласин.
 Сен шу зотлар авлодисан, болажон, билгин,
 Не иш қилсанг аждодинга муносиб қилгин.

Ф и к р а т

Узр, бобо, аслим билмас нодон эканман,
 Элга доим, менинг бобом — батрак, деганман.
 Наслимиз ким?

С а и д М у з а ф ф а р

Бизлар асли Шаҳрисабздан,
 Ҳиндистонлик Мирзо Ғолиб аслида биздан.
 Бухорода Мир Арабда таҳсил олганман,
 Мадрасада сўнг мударрис бўлиб қолганман.
 Авлодимиз Баҳовуддин зотига туташ,
 Зарур бўлди насабимни батрак деб аташ.
 Мухторият ҳаракати бўлгач тору мор,
 Сафдошларим бари бўлди қирғинга дучор.
 Навбат менга етганини англаганим он
 Оиламни олиб кетдим Самарқанд томон.

Қўлида ёш боласи билан Саид Музаффарнинг хотини пайдо бўлади. Саид
 Музаффар унга мурожаат этади

Энди ҳижрон вақти етди, бу масканда қол,
 Бир кунингга яратарсан, мана буни ол.

Халтача беради.

Элга айтки, сенинг эринг Ҳайдарқул батрак,
 Чўпон бўлиб тоққа кетган бедому дарак.
 Бу — фарзандинг келажаги учун кераклир,
 Унутмаки эринг етти пушти батракдир.

Аёл кўздан йўқолиб, Саид Музаффар яна Фикратга мурожаат қилади.

Жонни асраш бўлган эмас асло матлабим,
 Уйлаб эдим уруғ-аймоқ, наслу насабим.
 Мен ватандан кетганим йўқ, кетдим тузумдан,
 Лекин тузум айғоқчиси тушди изимдан.
 Бўлганимда Истанбулда мударрис, имом,
 Жазирада шайхурраис ва шайхулисло
 Соя каби қувди, қатлим муқаррар бўлди,
 Саид Ашраф исмим Саид Музаффар бўлди.
 Яширдию Жабалия тоғлари мени,
 Тарк этмади ватан ҳажри доғлари мени.
 Умид қилдим, истиқлолга етарманми деб,
 У дунёга шукр ила тинч кетарманми деб.
 Бундай кунга мен етмадим, сен ет, болажон,
 Озодликнинг боғларини сайр эт, болажон.

Мен тилаган ўша боғнинг гунча гули бўл,
Ўзга юртда шоҳ бўлгунча юртинг қули бўл.

Сукут.

Шарқдан қуёш чиқар, олам нурга бўлар фарқ,
Оламга кўз очиб қара, уйғонмоқда Шарқ!
Бу уйғониш замирида бир ҳикмат ниҳон:
Тамадунлар камолида нурланар жаҳон.

Саҳна ичида саҳна. Тўғон ва йўл қурилишида одамлар ғайрат билан ишламоқдалар. Узоқда гўзал водий манзараси.

Ф и к р а т н и н г о в о з и

Халқ бирлиги тоғларни ҳам қулатади,
Халқ бирлиги саҳроларни гуллатади.
Оламда ҳеч ўзи келмас бойлик, неъмат,
Бахтнинг ота-онасидир меҳнат, меҳнат.
Улкан тўғон бўлаётир тоғда бунёд
Довонларда тош кесмоқда минглаб Фарҳод.
Уммонда илк Жабалия кемалари,
Булар бари Тинчлик, дўстлик мевалари.

Саҳна айланади ва янги манзаралар, янги иншоотлар намоён бўлади. Тасвир ва мусиқа воситасида вақтнинг ўтиши кўрсатилади ва аввалги саҳна, мактуб ёзиб ўтирган Фикрат кўринади.

Беш йил ўтди. Йигирма беш йигит ёшимда
Оқ толалар пайдо бўлди ғариб бошимда.
Ҳар юмушнинг юз ғавғоси, муаммоси бор,
Ҳар тадбирнинг минг савдоси, можароси бор.
Тинч-осуда ичолмайман бир коса ёвғон,
Подшоҳларга осон тутган энг содда нодон.

Сукут.

Мен бу юртда қололмасман, ўз ватаним бор,
Қолдириб ҳам кетолмасман, вазият душвор.
Ҳозир кетсам ҳозирдаёқ тўхтайти қуриш,
Тошу чўқмор қурол бўлиб, бошланар уруш.
Халқ бўлакча, удум бўлак, фёъл-рафтор бўлак,
Кўникмоқдан бошқа яна нима бор бўлак?
Ўрганиб ҳам қолдим етти ёт ўғайларга,
Меҳр кўйдим қора-қура болакайларга.
Жовдираган кўзлар нажот истаб қарайди,
“Бизни ўтга ташлаб кетманг”, дея сўрайди.
Тандир юртнинг оташига ўзни ётибман,
Икки ўтнинг ўртасида куйиб ётибман.

Сукут.

Беш йил ўтди. Қалб Малоҳат дер, висол излар,
Лекин буйга етгач, уйда ўтирмас қизлар.
Балки тўйинг ўтган, йўқман фикрингда асло.
Мен учун сен — хаёлимда яратган Лайло.
Севмасанг ҳам олмас эдим сендан кўзимни,
Хурсанд қилиб юрар эдим доим ўзимни.

Англадимки, ҳаёт бўлак, ҳаёлот бўлак,
Энди мен ҳам осмонимдан тушмогим керак.
Бир ҳинду қиз кўп тикилар менга не учун,
Ўзимга бир савол берсам вақтидир бу кун.
Мен бу юртда хизматимни адо этарман,
Балки қизни ватанимга олиб кетарман.
Балки мен ҳам бу тупроқда бахтим ахтариб,
Бобур каби, Фурқат каби ўтарман ғариб...

“Не наво соз айлағай” кўшиғи янграйди.

Узоқда соғиндим сени, ватаним,
Кўнглим таскин топди наволарингдан.
Керакмас тахту тож, жавоҳир менга,
Нафас олсам басдир ҳаволарингдан.
Гулшанингдан айру бўлмайин, ҳатто
Чақир тикан ўсган саҳроларингдан,
Ватан, сеникиман, битта болангман,
Бириман юз минглаб фидоларингдан.

Ғамом.

Иброҳим ҒАҒУРОВ

Азал майнинг мазаси

Ўшал майнинг мазаси
Юрак-бағрим қон қилди.

Ясавий

БОҒ ВА ҲАЁТ САЙИЛЛАРИ

2000 йил 3 март, жума. Соат 16. 30.

Эркин Воҳидов билан Навоий боғини кездик. Шоир бир жойда узоқ қадалиб ўтиришни хушламайди. Диққинафас бўлиб кетади. Унинг ўпкаси ва юрагига очик, тиниқ сарин тоза ҳаво керак. Қадалиб ўтириш деганда, фақат шахмат бундан истисно. Шоир шахматни беҳад севади. Шахмат унинг жон-дили. Шахматга берилганда қадалиб беш-олти соатлаб қимирламай ўтирганини билмай қолади. Вақт ўтгани, эрта кечиб кеч кирганини фаромуш қилади. Гоҳо бундан юраги қаттиқ толиқади. Узоқ ўтириб, мириқиб шахмат ўйнаган кезлари кечалари уйқуси қочиб, мижжа қоқмай тонг оттирганини айтади. Шахмат комбинациялари миясига қаттиқ ўрнашиб қолади ва ўйинлар, уларнинг ечимлари, яна эҳтимол тутилган йўллар унинг хаёлида тўхтовсиз давом этади. У шахмат ўйнаганда комбинацияларга ортиқ даражада берилиб кетади. Осон ўйин, осон йўлларни ёқтирмайди. Доим муттасил равишда кутилмаган ўйин, кутилмаган комбинация топишга уринади. У мактабда ўқиб юрганда, математика, физика фанларига жуда қизиқар, ўқувчи бўлишига қарамай, уста математик эди. Энг мураккаб масалаларни ҳам кўп уринмаёқ ечиб ташларди. Мана шунинг билан бирга унда кучли мантикли фикрлаш қобилияти ўса бошлаган эди. Унинг муҳокамаларида худди математика масалаларини ечгандай, доим мантиқ кучли бўларди. Кутилмаган нарсалар ва кутилмаган ечимларни топишга жуда ишқивоз эди. Математикага, қийин масалаларни ечишга қизиқишининг замирида ихтирочиликка интилиш ётарди. У шоир бўлмаганда, қайси бир соҳада бўлмасин, албатта, ихтирочи бўларди. Бу аниқ. Унинг сўзга, бадиий шоирона сўзга муносабатида ҳам тўла маънода ихтирочилик туради. Тилдаги ҳар бир сўзнинг ўз маъно уйи бор. Бу уйда сўзнинг одамлар билан биргаликда қандай йўл босиб ўтгани, маъно диёрларида қандай меҳнат қилганлари, ўзгарганлари, товланганлари, ёнганлари, куйганлари акс этади. Эркин Воҳидов сўзнинг замирига қарайди. У шахматга қанчалар берилган бўлса, мумтоз адабиётимиз, айниқса, Навоий, Лутфий, Атоий, Саккокий ғазалларини ҳам шунчалар севади, ғазалларни жон-дили билан таҳлил қилади. Одамлар билан учрашганда, суҳбатларда уларнинг ғазалларига мурожаат қилади, тушунтиради, ғазалнинг санъати, сеҳрини, фасоҳатини ўша фасоҳатга яқин тил билан очади. Бу ғазаллар худди унинг табиатига, иккинчи табиатига айланиб кетгандай таассурот қолдиради. Чамаси, мумтоз ғазал унинг руҳоний дунёсида жуда катта ўринни ишғол қилади. У ўз ҳаётини мумтоз ғазаларсиз тасаввур этолмайди. Ғазал таҳлил қилганда худди ўз ҳаётининг энг мазмундор лаҳзаларини бошидан кечираётгандай бўлади. Унинг учун шахмат ўйинлари қанчалар сув-ҳаводек бўлса, мумтоз ғазал таҳлиллари ҳам ана шундай сув-ҳаводек зарур. Балки шахматдан ва ўйинлар таҳлилларидан анча ортиқроқ ва баландроқдир. Шахматда у комбинацияларнинг мағзини чақади. Жаҳон гроссмейстерларининг маҳоратларини таҳлилдан ўтказади. Жуда кўп чиройли ўйинларни ёдида сақлайди. Унинг ақли закийлиги ва синчковлиги билан ажралиб туради. Эркин Воҳидов, Мамажон Муҳиддинов,

Улуғбек Элбеков, Акрам Тошхўжаев каби йирик шахмат усталари билан кўп партиялар ўйнаган ва ютгани ёки ютқизгани, дуранг натижаларга эришганидан қатъи назар, бу кучли шахмат заковатига эга ҳарифларининг таҳсинларига, эътироф ва эҳтиромларига кўп бор сазовор бўлган.

Бироқ... 2000 йилнинг 3 мартида бўлган суҳбатимизни ҳали бошламасдан туриб, ундан жуда узоқлашиб кетганга ўхшаймиз. Навоий боғига ҳам илк баҳор аста ўз ҳукмини ўтказга бошлаган. Навоийнинг атрофидаги бодомлар бўртиб гуллаган. Ҳаво сарин, бағоят юмшоқ. Бу Ўзбекистон ҳавосининг континентал юмшоқлиги — айниқса, баҳор кезларидаги юмшоқлиги одамга ипақдек ёқади. Шабадалар қайлардандир худди муждалар каби ёқимли эсади. Эркин Воҳидов шу вақтларда ўзининг тўрт томлик асарларини нашрга тайёрлаш, уларни “Шарқ” нашриётида чиқариш билан тигиз, банд. Унга ўгли Хуршид яқиндан ёрдам берапти. Энди китоб чиқариш, нашриётлар билан муносабатлар ўрнатишнинг ўзига яраша мураккабликлари юзага келган. Муаллиф ўз китобини нашр қилиш билан боғлиқ барча харажатларни ўзи қўтаради. Нашриётларнинг муаллифларга берадиган қалам ҳақи кулгили даражада оз. Фақат муаллиф ўз китобининг адади ҳисобидан қирқ-эллик нусха китобига эга бўлади, холос. То китобингиз чиққунча шартномада қайд этилган шартлар эскириб қолади. Янги қоидалар чиқади. Нашриётлар янги қоидалар асосида илгари тузилган шартномаларга ўзгаришлар киритмоқчи бўладилар. Бутўғри эмас. Вазиятдан қатъи назар, илгари тузилган шартнома шартлари бажарилиши керак. Бошқача шартлар қўйишга ўрин йўқ, — дейди вазминлик билан Эркин ака китоб чиқариш билан боғлиқ ишлар ҳақида. - Шартномага риоя этиш ҳуқуқий маданият деган нарсанинг биринчи шarti, — деб қўшиб қўйди у.

ЎЗ ҚЎЛИМИЗДА

2000 йил 29 феврал. Кабиса кун. Навоий боғи.

Юринг, бир айланайлик, - деб кўнгироқ қилди Эркин Воҳидов тушлик чоғи. — Айланиб турайлик. Ҳаво очик ва яшил.

Боғ жуда чиройли. Бодомлар оппоқ гуллаган. Гуллашга улгурмаган гунчалар қизариб бўртган. Дарахтларнинг новдаларида куртақлар тизилган. Хўтнинг муздек шабадаси эсади. Боғда боғбонлар имирлаб қолган. Тарвақайлаб кетган шох-шаббаларни бутаб текислашади, чуқурларни тупроқ тўкиб тўлдиретишади, қуруқ шохлар, қишдан чиққан хазон-хасларни ёқишади. Самбитдай-самбитдай ниҳол талабалар уларга ҳашар қилиб, қарашиб юришади. Кўл суви қуриган. Кўл бўйини айланган ҳиёбонда ёш-яланг йигит-қизлар сирлашади. Эркин Воҳидов бирдан сўраб қолди:

— Замахшарий ҳақида хоразмлик бир чўлоқ араб грамматикасини яратди, деган гап бор экан. Тарихий китобларда ёзилганми? Агар ёзилган бўлса жуда улуғ гап экан, — деди шоир хаёлга ботиб. — Илоҳий Қуръон яратилган тилнинг грамматикаси қоидаларини бизнинг ватандошимиз ёзганлиги, Хоразмнинг чекка қишлоғидан чиққан бола дунё ва ислом маданиятига шунчалар таъсир кўрсатганлиги, ўз ҳиссасини қўшганлиги халқимизнинг истеъдодидан дарак бермайдими? Кўлбўйи ҳиёбонида узоқ айланамиз. Оёқларимиз остида қишдан қолган, чинорлардан қиш бўйи туриб тўкилаётган сариқ йилтираган япроқлар шитирлайди.

— Европанинг боғларини жуда тоза сақлашади. Битта хазонни битта йиғиштириб олишади: Бир гугурт чўпи, бир сигарет қолди, бир парча қоғоз кўринмайди, ҳеч кимнинг хаёлига келмайди боғларни ифлослантириш. Ёзларини жуда ҳурмат қилишади. Булар ҳаммаси тўқчиликдан, тарбиянинг зўрлигидан. Мен бир нарсага амин бўлдим, — дейди шоир. — Халқнинг қорни тўқ бўлса, сира бўш турмайди, ҳамма ҳаётий зарур иш-юмушларини ўзи билиб қилаверади. Иш қилган сари кўнгли ҳам ўсаверади. Биласизми, оч қолса, бўш қолса, қилар ишини билмаса, унга қийин... бунда иллат-иллат деб қаралмай қўяди. Лекин оч қолмаслик ўз қўлимизда.

2000 йил 4 март. Шанба.

— Одам ўз тақдирининг эгаси, ўз қисматининг ҳукмрони бўлиши мумкинми? - деб савол ташлайди суҳбатга Эркин Воҳидов ва яна давом этади: — Одам ҳаёт ҳолатларига ўз таъсирини кўрсата оладими? Бизнинг ҳар биримизнинг борлиққа ва борлиқ ҳолатларига таъсиримиз қанчалар? Қайси ҳадгача?

УЗР ПОЁНДОЗИ

Гулчехраҳоннинг опаси Ойпўлатхон ая қазо қилдилар. Ойпўлатхон ая ўқитувчи эдилар. Гапларни маънилиқ-маънилиқ, дона-дона қилиб гапирадиган кўркем аёл эдилар. Дўстлар билан фотиҳа ўқигани Юнусободга бордик. Эркин Воҳидов дўппи кийиб бел боғлаб маъракага келувчиларни кутаётган эканлар. Ойпўлатхон опа саксон бешни тўлдирган эдилар. Тешиққопқадаги хилхонага кўйишди. 2002 йил октябрининг еттинчиси эди. Ҳаво илиқ, мўътадил, ёқимли. Келди-кетдилар орасида келувчилар озайиб, ўзимиз ўтирганимизда Эркин Воҳидов ҳикоя қилиб берди:

— Опамизнинг эрлари 50-йилнинг бошида урушдан қайтгач, кўп ўтмай омонатини топширган эди. Опамиз икки фарзанд билан ёш қолдилар. Кейин турмуш қурмадилар. Гарновбоши, Себзор, Тахтапул бир-бирига туташ, кўшни Себзорда тут пишса, Гарновбошининг ҳовлисига тўкилади. Гарновбошида уйимизнинг эшиги Гулчехраларнинг ҳовлисига рўпарама-рўпара эди. Мен Гулчехрага уйланадиган бўлиб аҳд-паймонимиз пишди. Гулчехралар беш опасингил, жуда аҳил. Опа-сингиллар тўйнинг маслаҳатини қилишганда нечүкдир Ойпўлатхон опамиз қарши бўлибдилар. “ — Бу оила бизга тўғри келмайди. Муносиб эмас”, — дебдилар. Балки менинг етимлигим, кимсасизлигимни назарда тутиб шундай дегандирлар. Балки қуда-андачилик орзу-ҳавасларини қилолмаймиз, деб мулоҳаза қилгандирлар. Лекин тўйимиз ўтиб, бирин-кетин фарзандларимиз кўпайишиб, тилга кириб қолишганда, опа ҳар сафар мени кўрганларида, тўй-ҳашамларда хизматда бўлганимизда, оилавий гавжум йиғинларимизда доим ҳижолат чекиб узрхоҳлик қилардилар: — “Тўғри. Ўшанда мен рози бўлмай шундай деганман. Одам хом сут эмган банда, билмас экан. Мен нодоннинг ўша сўзларимни кечиринг-да ишқилиб, Эркинхон”, - деб узргузорлик қилар эканлар. Эркин акага эса бундай пайтларда Худо беради, лутф, ҳазил, зако қолқалари ланг очилади, мугойиба шоввалари ёқилади.

— Ўшандай пайтларда Ойпўлатхон опамизни ҳижолатдан чиқариш учун андақ ҳазил қилардим, - деб ҳикоя қилади Эркин ака. — Опажоним, ўшанда жуда тўғри айтган экансиз. Мени кўрини, неча йиллардирки, зулм остидаман. Бола-чақа қилдим. Уларни биргаликда вояга етказдик. Уй-жой солдик. Нима одамга орзу-ҳавас бўлса, кўрдик. Бўлмаса, девона бўлиб, шеър ёзиб, шунга маст бўлиб, шоирчилик қилиб юраверарканман. Ҳамон мана олаҳуржун бўйнимда... Ҳамон зулм кучайса кучаядики, асло қамаймайди... — деб ҳаммамиз ўтган гапларни эслашиб кулардик. Ойпўлатхон опа эса, ҳамон ўзларига ўша ўз гапларининг ҳовурини кечиролмас ва: — “Йўқ, Эркинхон, сиз доим ҳазиллашасиз-да. Ўша мен кўргурнинг сўзларини кечиринг-да, ишқилиб, мен не билибман. Гапларим беғараз эди. Кўксингиздан чиқариб юборинг...” — деб камоли узрхоҳлик қилардилар.

Ойпўлатхон опа Эркин акани улуғлаб “Эркинхон” дердилар. Буюк иззат қилардилар. Бу ҳикоямизнинг энг қизиқ томони яна шунда эдики, Ойпўлатхон опа Эркин аканинг онаси ва отасини ҳам жуда яхши билардилар. Эркин аканинг онаси Розияхон опа Себзорнинг 78-мактабида кутубхоначилик қилар, Ойпўлатхон опа эса шу мактабда ўқир, Розияхонга доим китобларни саранжомлашда ёрдамлашарди. “Розияхон опа оғир-босиқ, чаққон, озода, ҳар ҳунарга моҳир қиз эдилар, ҳамманинг ҳурматини қозонган эдилар”, деб хотирлайди Ойпўлатхон опа. Ойпўлатхон опа ўзининг жуда қимматли хотираларини кейинчалик дўстимиз адабиётшунос ва муаллим Раҳматилла Иноғомовга гапириб берганлар. Олим дўстимиз бу хотираларни ўзининг Эркин Воҳидовнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган “Шоирлик қисмати” деган қимматли фактлар, кузатишларга бой китобида қайд қилиб ўтган. Ойпўлатхон

опанинг эсдаликлари бор эканки, шоирнинг онаси ким, қандай аёл бўлганлиги, унинг шажарасини англаймиз, биламиз. Бўлмаса бу қимматли маълумотлар унут дарёсида йўқ бўлиб кетиши мумкин эди. Ижодкорни яхши билиш, тушуниш, англаш, тасаввур қилиш учун аввало унинг ота-онаси, қолаверса, аждодлари тўғрисидаги маълумотларни билиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Эркин Воҳидовни айтилик, “Нидо” достонидаги ота соғинчи, она ҳақидаги нолакор, бўзланган сўзлари ҳис қилиш, теранликларини, илдизларини тасаввур этиш учун албатта шоирнинг гўдаклик, болалик чоғларини, изтиробларга тўлиб-тошган армонларини билиш зарур. Ҳиссиётли шоирда эса бу армонлар бениҳоя чуқур, улар юракнинг тубсиз қаърларига қават-қават бўлиб чўкиб ётади. Шоирнинг ҳеч бир асари, ҳеч бир сўзи, балки ҳаётдаги барча қадамлари ушбу армондан узоқ эмас, холи эмас. Балки унинг шеър сўзи шу армонларнинг қудратидан туғилган, армонлар орқали унинг шеърини инсоний жиҳатдан бошқача бир юқори мақомда тушуниш мумкин. Қўпларимиз Навоийнинг онаси ким бўлган ва ҳатто унинг исми нима эди, нега бунини биз билмаймиз? Нега тарих гувоҳлик бермайди? Нега тарихчи боболар бундай нарсаларга эътибор бермаганлар? — деб довлáb, ҳатто ўзимизни тарихан ўкситилгандай сезамиз. Навоий онасидан нималар ўрганганлигини, онаси унинг тарбияси учун нималар қилганларини андаккина билсак эди. Навоий ўзининг бутун даҳоси билан наслларга янада бошқачароқ, янада яқинроқ бўлиб қолади. Таржимаи ҳолда гап кўп, бир эдарлар, жуда гап кўп.

— Ойпўлатхон опамизни Тешиққопқа қабристонига қўйдик, — деб ҳикоя қилади Эркин Воҳидов. — Бунини қарангки, онам ҳам шу ерга дафн қилинган.

Эркин ака шундай дейди ва кейин Европада, Англияда ўзи зиёрат қилган қабристонларни эслайди. “Англияда қабрларни жуда авайлашаркан, аждодларни эъзозлашаркан. Ҳатто илк ўрта асрлардан, тўққизинчи асрлардан буён черковларда кишиларни туғилган, ўлган саналари канда қилмай қайд этиларкан Шажараларнинг йўқолиб кетмаслиги насллар учун жуда муҳим. Одам ўзининг қаердан келаётганлигини билса, маърифатли инсон каби яшайди. Насл туйғуси одамзоднинг хатти-ҳаракатига маъни киритади. Ўз олдига мақсад қўйиб яшашга чақиради. Керак бўлганда, қўлайди, оғир пайтда беминнат мадал қўлини чўзади. Бизда ҳам ўзини таниган зиёли хонадонлар шажара сақлаган, етти бобо-момоси, пирларини билиш, улардан улги олиш одатга кирган. Лекин шажараси унутилиб кетган хонадонлар ҳам оз эмас. Аждодлар ҳаёти биз учун бебаҳо дорилфунун...”

Эркин Воҳидовнинг отаси Чўянбой Воҳидов 1912 йилда Олтиариқда туғилган. Онаси Розияхон 1916 йилда Тошкентнинг Себзор даҳасида дунёга келганлар. Эркин Воҳидов 1936 йил 28 декабрда дунёга келганда отаси ўқитувчи Чўянбой Воҳидов 24 ёшда, онаси Розияхон 20 яшар бўлган эдилар.

Гулчехраҳоннинг опалари, божалар Эркин Воҳидовни беҳад ҳурмат қилишар, эъзозлашарди. Ойпўлатхон опа шоирни ҳамиша куёв деб сийлаб, ҳар гал хориж сафаридан қайтганда оёқлари остига поёндоз солар, бошидан ширинлик сочқилар сочарди.

МАЙСАЗОРЛАР

Эркин Воҳидов ҳаёт ва турмушда ҳамма нарсаларнинг саранжом, ораста, кўркем, файзли бўлишини истайди ва доим шунга ҳаракат қилади, риоя этади. У болалигида тоғати Каримбой аканинг меҳрибон кучоғида ўсди, улғайди. Кейин университетни битириб, ношир бўлиб ишлаб мустақил ҳаётга қадам ташлади. “Палатқада ёзилган достон”нинг қалам ҳақиға мўъжазгина ҳовли-жой солди. Унинг ҳовлисига ўз даврининг барча машҳур кишиларининг пойқадами етган.

2003 йилнинг 20 октябрида боғда сайр қилиб юрардик. Куз ҳавоси ғоятда майин, саринлик одамга беҳад ҳуш ёқади. Боғнинг ўтлоқлари, майсазорлари ҳамон кўм-кўк. Кичкина моторча бетиним тариллаб ўсиб кетган майсазорни тарашлайди.

— Ҳовлидаги майсазор турибдими, Эркин ака? — сўрайман.

— Майсани бузиб гулзор қилдик. Майса тез ўсади. Тез-тез қирқиб туриш керак. Оворагарчилиги кўп. Бу йил гулзор қурдик.

Эркин Воҳидов ҳовлиси кўринишини доим ўзгартириб туради. Бир хилликни ёқтирмайди. Ранг-баранглик кўзни қувонтиради ва таассуротларни янгилайди, деб ўйлайди. Америкада овоз чиқармай ишлайдиган жуда ихчам майсақирқар кўрган эдим. Ҳавасим келиб олиб кетсаммикин, деб ўйландим. Кейин шу дунё океанининг устидан аллақандай майсақирқар кўтариб юраманми, деб олмамдим, дейди.

Кичкина ҳовлининг саҳнида гулхона жуда чиройли кўринади. Ёзу куз гуллар ранго-ранг очилиб ётади. Бизда гулхона дейишади. Ҳовлини бир кетмон бўйи чуқурлатиб майдалаб чошиб, элаб турли гуллар экилади. Яна шу чуқур ясаб гул экишни гулхона дейдилар. Ғафур Фулом гул ишқивози доим миллатни гулга қиёсан таърифларди: “Агарчи гулхонанг гиламдай кичик, аммо мазмунида ваган яширин...”

— Ғафур ака хўб ширинзабон шоир бўлган-да, — дейди Эркин Воҳидов жуда ширали бир нарса ҳақида гапиргандай бўлиб. — Сўз дунёси жуда бой, таъсирли. Қаранг, тилимизда — хона кўшимчаси қанчадан-қанча янги маъноли сўзларни ясайди. Халқ ҳатто жой номларини қўяди: Каллахона, Бўрихона... Ерни чуқурлатиб гулхона ясалади деганингизга марҳум кекса олим Лазиз Азизодани эсладим. Билардингиз-а, Лазиз Азизодани?

Мен бош силкидим: “ — Маҳалладош эдик”.

— Домла гул ишқибози эди, — деди гапини давом эттириб Эркин Воҳидов. — Ўша сизнинг маҳаллангизда домлани “гул жинниси” дейишаркан. Домла эллигинчи йилларнинг бошларида сургунлардан қайтгач, уйланиб “Мевазор” деган мавзеда кичкинагина ер олиб жой солган эди. “Мевазор” Тешикқопқага туташ. Домланинг ҳовлисида кафтдек келадиган чуқур қилинган гулхонаси бўларди. Анвойи гуллар ва ниҳоллар ям-яшил бўлиб ётарди. Домла бунга ҳам қаноат қилмай уйнинг кўча томонини ҳам чуқурлатиб қазиб гўзал гулзор қилиб қўярдилар. Унинг гулхонасидаги буталар қишда ҳам қор тагида кўм-кўк бўлиб яшнаб турарди. Домла сарв, зайтун, шамшод ниҳолларини жуда севарди. Домланинг уй тутишига, ҳамма нарсага шарқона улкан зиёли, олимнинг кўзи билан қарашига қойил қолар, ҳавасим келарди...

— У кишидай саранжом-сариштали одам камдан-кам бўлади, — дейман шоирнинг сўзларини тасдиқлаб. — Тартиб-интизомга қаттиқ риоя қилардилар. Битта япроқ тўкилса, битгалаб териб олар, бир ёввойи ўт чиқса, дарҳол юлиб ташларди. Қоғоз парчалари, сигарет қолдиқлари сочилиб ётса, тоқат қилолмасди. Домла узоқ йиллар сургунда юрган, сургун асоратлари феъл-атворига ҳам ўз таъсирини ўтказган, қизиққон, жўшқин, тез таъсирланадиган, дарров оловдай гуриллаб кетадиган киши эдилар. Кечалар бизникига чиқиб соат уч-тўртларгача ҳам шахмат ўйнардилар. Чайир, кучли, чиниққан киши эди. Домла кўркам, сочларини доим махсус тарашлаб юрар, қошлари теккис, чиройли, нафис, улкан саватдай сочининг фарқлари ой каби ярақлаб юрарди.

— Домла Шарқу Ғарб фалсафасини ва айниқса жадидлар дунёсини теран биларди. Мен бир қанча суҳбатларида бирга бўлиб, одамнинг бу қадар кўп нарса билишига ҳайратда қолганман. Яқинда қизлари Лазизани кўрдим. Худди домланинг ўзи, — дейди Эркин Воҳидов.

ЁРҒУТ

Эркин Воҳидов ҳаммавақт сўзга закий. Ички бир теранликда сўзлар олами яшайди. Сўзга бағоят хушёр. Сўзларнинг маъноларини қидиради. Худди миясида ноёб сўзларнинг маънолари ва келиб чиқишлари, илдишлари устида тинимсиз изланиш бораётгандек таассурот қолдиради. Унинг шоирона фаромушлиги машҳур. Табиатида ҳам аслан фаромушлик бўлса керагу лекин мен унинг фаромушлигини кўпинча сўзлар оламларида тўхтовсиз кезинишларидан бўлса керак, сўзлар уни хаёлпараст ва фаромуш қилган, деб юраман. Давраларда, суҳбатларда бирон сўз эътиборини тортса, дарҳол унинг мансабини қидира бошлайди. Шу сўз учраган шеърини парчаларни ўқийди. Кўпроқ Навоий, Лутфий, Атоийларга, қолаверса Фузулийга мурожаат қилади.

— Алихон Тўра Соғуний тоғам билан давра суҳбатлари қилишарди. Соғуний домла доим сўз қидирарди, сўзларнинг ноёб маъноларини даврадагиларга қизиқ-

қизиқ мисоллар келтириб тушунтириб ўтирарди. Мен тоғам боис улар давраларига кириб қолган кезларим бу сўз ҳақидаги суҳбатлардан жуда қаттиқ таъсирланардим. Мен ҳам сўз қидиришга ишқибоз эдим. Бу табиатимда бор эди.

Эркин Воҳидовнинг закий сўз қидириши давраларга ҳам таъсир кўрсатади. Олий Мажлис Кенгашларида баъзан тайёрланган қонунлар ва уларда қўлланган термин-истилоҳлар тўғрисида фикр бўлиб туради. Бир қонунда “Олтин пробаси” деган тушунча қўлланилган экан. Раис Эркин Ҳалилов “бу сўзнинг ўзбекчаси йўқми?” — деб сўраб қолди. Кенгаш аъзолари бош қашиб сукутга кетдилар. Эркин Воҳидов ҳам дарров бирон изоҳ топадиган одам, у ҳам кенг пешонасини қашиб ўтирди. Мен Эркин Воҳидов билан рўбарў ўтирар эдим. Жуда кескинлик билан Эркин акага энгашиб, “асллик даражаси” деб олса бўлмасмикан? — дедим. Шоирнинг кўзи чарақлаб кетди олтин топгандай.

— Ўзбеклар олтин билан кўп муомала қилганлар. Қонлар қазилган, тангалар зарб этилган, бу тушунча амалиётимизда бўлмаслиги мумкин эмас. Ростдан ҳам, нега асллик даражаси деб олмайлик, деди. Бу таклиф ҳаммага жуда маъқул келди. Ва “асллик даражаси” деган тушунча қонун матнига кирди. “МТ”¹ газеталари саҳифаларида асл сўзлар тарихи, ноёб шеваларимизда қўлланадиган, лекин ҳозирги умумхалқ жонли сўзлашувда кам ишлатиладиган сўзлар келтирилиб, маънолари изоҳланарди. Орадан бироз вақт ўтиб “МТ”да Жиззахнинг бир қишлоқи аҳолисининг муомала тилида мавжуд ноёб сўзларнинг айримларини лугат тарзида ёритилди. Унда “йорғут ёки ёргут” сўзи қайд этилган бўлиб, унинг изоҳида “проба” маъноси борлиги айтилган эди. “МТ”нинг шу сонини Эркин Воҳидовга ўқиш учун келтирган эдим. Эртасига у лугатни кўргани, “ёргут” сўзини учратиб ҳайратга тушганлигини сўзлаб берди. Кейин ҳам турли давраларда у бу ҳақда кўп гапириб юрди. Ўз хазиналаримизни билмаймиз, деб кўярди.

ШЕЪР БОҒИГА ЕТАКЛАГАН

Шоира Зулфиянинг саксон беш йиллиги арафасида ТВ бир кўрсатув қиладиган ва шоир ҳақидаги суҳбатларни у яшаган ҳовлида ёзиб оладиган бўлди. Шоира уйда унинг гўзал руҳи кезиб юргандай, ҳаммамиз шу руҳнинг таъсирида унинг асири мубталоси эдик. Ўртада танаффус бўлди. Бир пиёла кўк чой устида мен Эркин Воҳидовдан сўрадим: “Опа билан илк бор қандай учрашгансиз?” Эркин аканинг хаёли олтмишинчи йилнинг августига кетди. — Олтмишинчи йилнинг ёз пишиқчилигида Дўрмонда ёш ёзувчиларнинг семинари очилди. У пайтлар менга шундай туюлармиди ёки ўзи асли шундаймиди, семинарлар жуда қизгин ўтарди. Кўп катта ёзувчилар келиб ёшларнинг машқларини таҳлил қилиш асносида ижод сирлари устида сўз юритишар, бу суҳбат-таҳлиллар ниҳоятда мароқли бўларди. Шеърларим матбуотда кўзга ташлана бошлаган, радио, ТВда ёшлар ижодига бағишланган саҳифаларда қатнашардим. Мени ҳам семинарга таклиф этишди. Жуда кўп тенгқур қаламқашлар билан кўришдим. Уларнинг суҳбатлари қувноқ ва алангали эди. Бир маҳал арғувон остида сувнинг салқинида оҳиста суҳбатлашиб ўтирсак, дарвозадан икки чиройли ёзлик либосларга чулганган аёл кириб келди. Зулфия опани дарҳол таңидик. Опа оқ гўзал кўйлақда яна ҳам гўзал кўринардилар. Худди бу дунёнинг одамига ўхшамас, осмондан боғ кезгани пари тушгандай эди назаримизда. Мен аёл кишининг бунчалар кўркам ва басавлат бўлишини шунда кўргандим. Ҳаммамизни опанинг салобати босди. Жимиб қолдик. Баъзиларимиз юраги пўкиллаб боғнинг ичкарисига ўзини олди. Мен ҳам дик ўрнимдан туриб пича нарида қўл қовуштириб турдим. Опа ўша пайтда қирқ беш ёшларда эдилар. Айни дунё сўраб турган, шуҳрат пиллапояларидан жуда юксакларга кўтарилган чоғлари. Аёл ва инсон, ижодкор сифатида қамолга етган, унинг ўктам, фусункор нигоҳи ҳар қандай кишининг ақлини шошириб кўярди. Опа ҳамроҳлари билан арғувон остидаги шоғи кўрпачалар ташланган сўрига ўтирдилар. Сўри ҳам, боғ ҳам янада яшнаб кетгандай бўлди. Сўри устида босволди, бўриқалла қовунлар юмалаб ётарди. Опа бир гўзал табассум қилиб, бу қовунларни сўядиган шоввоз

¹“МТ” — “Миллий тикланиш”.

борми? — деб сўрадилар. Биз ёшлар кулишиб, дарҳол қовун сўйишга киришиб кетдик. Мен бир қизилуруқ қовунни паллаладим. Текис чиройли коса қилиб опа олдидаги оппоқ дастурхонга қўйдим. Опа қутилмаганда завқланиб сўрадилар: — Шеърни ҳам шундай чиройли ёзасизми, йигит? Мен изн сўраб шеър ўқидим. Ўшанда “Буюк ҳаёт тонги” чиқан, унга машҳур қўшиқчи шоир Туроб Тўла сўзбоши ҳам ёзган эди. Опа қарангим, ўқиган эканлар. Ҳамид Олимжоннинг руҳи сезилади, дедилар ва кўп яхши сўзлар айтиб алқадилар... Эркин Воҳидов ҳикоя қиляпти-ю, мен опанинг ажиб илтифотли инсон эканликлари ҳақида ўйлайман. Илтифотлари гоятда табиий ва гўзал назокатга чулганган бўларди. Кейин Эркин Воҳидов 1961 йилда “Теранлик” деб аталган шеърини қандай ёзганлигини эслади:

— Уша пайтда Сергей Есенин шеърларини ўзим учун таржима қилиб юрардим. талабаларни пахта теримига олиб чиққанларида меҳнатдан дам олган пайтларим ўзим тол-терақларнинг кузги салқинида сув бўйларида ёлғиз ўтириб “Форс тароналари”ни ўзбекчага ўгирганман. 1961 йилда Бадий адабиёт нашриётига ишга келдим. Бўлим мудир, таржимон Ҳусан Рўзиматов мендан таржималар қилиб беришимни сўради. Есенинни таржима қилганимни айтдим. С.Есенинни Зулфия опа таржима қилмоқчилар, ваъда берганлар. Олдиларидан ўтишимиз керак, деб опа билан учрашиб, бу гапни айтибди. Опа, ҳўб иш бўлибди. Эркин таржима қилсин, деб оқ фотиҳа берибдилар. Опани 60-йилдаги шу кўришим менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Мен Ҳамид Олимжон ва Зулфиянинг кўп шеърларини тўртинчи синфдаёқ ёдлаб олган, тилимга гоятда ширин туюлиб ҳадеганда ўқиб юрардим. Опани кўргач, фасиҳ сўзларини эшитгач, у ёдлаганим шеърлар янада бошқача кўрина бошлади. Рост, қандайдир бир сеҳр оламига чўмдим. 1961 йилда “Теранлик” шундай ёзилди. Кейин 75-йилда “Вафо” дostonи қозога тушди. Зулфияга бағишланган шеърлар ичида “Теранлик” Ғафур Ғулом, Ибройим Юсупов, Ойдин Ҳожиева шеърлари қаторида ўзгача бадий қиммат касб этади. 1970 йилда Эркин Воҳидов ҳассос “Қуёш маскани” дostonини яратиб унда, қуйидаги сўзларни эътироф тариқасида битган эди:

Мени шеър боғига етаклаган ким?
Бу чаман асrorин ким этди аён?
Оламдан мен фақат шодлик изладим,
Менга устоз бўлди Ҳамид Олимжон...

Худди мана шу гўзал сатрларнинг давомида шоир Есенин, Гёте, Фузулий Навоийни ўз устозлари каби тилга олади. Сўнг ҳар бир асаридида ўзининг ҳароратли, янгиликлар ва кашфиётларга интилувчи, кашфиётлар тили билан сўзлашувчи санъаткор шоир ва файласуф эканлигини шоғирдлик муҳаббати ва садоқати билан исботлаб борди.

БОБО БЎЛДИММИ?

26.05.2001 йил. Наманган. Поп. Ғурумсарой.

Эркин Воҳидов билан шеърят мухлисларининг катта учрашуви бўлди. Одамлар илгари дала шийпонларида, сарҳовуз бўйларида бўлган учрашувларни эслашади. Дилларда ўша учрашувларнинг тотти қолган ва одамлар уларни соғинишади. Уларда не-не гўзал қўшиқлар туғилган ва тилларга тушган.

— Кўпроқ учрашувлар ўтказинг. Сизларни кўриб қонимизга илҳом оралади, — дейишади Эркин Воҳидовга.

— Бобожон! Шоир бобожон! — болалар, гимназияларнинг ўқувчилари шоир ва унинг ҳамроҳларига кучоқ-кучоқ, гуллар тақдим этишади. — Сизни Навоий деб таниймиз, деб лутфлар қилишади. Ғурумсаройда бўлган, уларга ўз вақтида гоятда қадрдон бўлиб қолган Парда Турсун, Туроб Тўла, Йўлдош Шамшаров, Йўлдош Сулаймон, Эргаш Ёндош сингари қаламкашларни эслашади.

Эркин Воҳидов: — Ёшим олтмишдан ошди. Сочимда битта ҳам оқ тола бўлмаса ҳам, мени биринчи маротаба «бобожон» деб атаяпсизлар. Ғафур Ғуломни элликка чиқмасданоқ бобо деб чақира бошлаган эдилар. Шоир бундан ўша чоғлар кўп

фалсафий ўйларга толарди. Мени сизлар илк бобо дединглар. Мен ўзимни кишилик мақомини янги палласига киргандай сезяпман. Раҳмат! — деб айтган эди.

Бундай сериздиҳом учрашувларда шоир ўзини бениҳоя камтар тутишини кўп кузатганман. Шундай қилиб, у Фурумсаройда янги бўғиннинг бобо шоирига айланди. Шу эпизодни ўйлаб ўтириб ўша пайтдаги АҚШ Давлат котиби Мадлен Олбрайт хонимнинг бир гапи ёдимга тушди: «— Мен яқинда буви бўлдим. Буви бўлиш ота бўлишга қараганда анча осон эканлигини билдим...»

ШОИР ҚАДАМИ — БАРАКА

25.06.2002 йил. Самарқанд. Булунғур. Чаёнтепа қишлоғи.

Чаёнтепа Булунғурнинг бағоят баҳаво, бағирлик, боғ-роғлик дала-экинзорлик файзли маконларидан. Бу ерга мингдан ортиқ зариятлар, кўпни кўрган, меҳнатда хўб пишиган, елкалари тепадай-тепадай азамат кишилар, ранго-ранг кийинган гўзал қиз-жувонлар, кўзлари тийрак юлдуздай балқиб турган ёш-яланглар йиғилишдилар. Улар Эркин Воҳидов билан учрашувга келишган. Шоирни ўз яқин қадрдонларидай очиқ юз, самимий сўзлар билан кутиб олишади. Бағирларига босиб эъзозлашади. Журналист, ижодкор Абдурахмон Қодиров Эркин Воҳидов ижодини жуда яхши билади ва завқ-шавқ билан ҳамқишлоқларига ҳикоя қилиб беради. Фозил шоирнинг юртидан бўлган ёши тўқсон тўртдан ўтган Мустафокул ота бийрон-бийрон қилиб донишмандона сўзлар айтади:

— Бойимиз бойдай, бобойимиз бободай, ёшимиз ёшдай бир элмиз, — дейди Мустафокул ота Эркин Воҳидовга қарата: — Сиз бизни ўзбегим, деб алқадингиз. Ҳақиқатан ўзбек деса асл ўзбекдаймиз. Ўзбекман. Саккизта келин туширганман. Отамнинг отаси юздан анча ошган эди. Отам ҳам ундан қолишмади. Умр берди Худо. У ҳам тўқсон еттига кирди. Мана мен ҳам ота-боболар ёшини кўзлаб турибман, — деб ҳаммани кулдириди. Азамат толлар билан қуршалган қатга ҳовузнинг сувини ёз шабадаси елпитади. Дарахтлардан тўкилган япроқларни ҳовуз четига суриб йиғади. Тиниқ сув жимир-жимир қилади. Узоқларда саф тизган улкан кўктерақларнинг миллионлаган оқ-кўк япроқлари шоир ўқиётган «Нидо» достонига, сара газалларга чапак чалаётгандай бўлади. Ёш хонанда Салимахон Абдурахмонова «Ёшлигим сен...»ни айтганда одамлар ўринларидан камоли завқланиб туриб кетадилар. Шеър, шоир, халқнинг шеърхон юраги туташиди. Буларни ҳеч қачон бир-биридан ажратиб бўлмайд!

— Сиз келган ерга албатта барака ҳам келади. Тез-тез келиб туринг! — дейишади булунғурликлар шоирни ҳеч қўйиб юборгилари келмай.

ТАРИХИ УЗУН ШЕЪРЛАР

8-9 январ 2000 йил. Фарғона. Қўқон.

Муқимийнинг 150 ва Чархий домланинг 100 йилликлари анжуманларда нишонланди. Тошкентдан Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Йўлдош Сулаймон, Анвар Обиджон, Иқбол Мирзо, Ҳожиакбар Шайх, Икром Отамурод, Салим Ашур, Абдуқаюм Йўлдош сингари талай адиблар боришган эди. Эрталаб нонуштани чинор тагидаги чорбоғчада қилдик. Эркин Воҳидов одатдагидай ҳикоя қилиб ўтирар, кимдир гап орасида «Ўзбегим»дан сўз очди. «Шуни қандай ёзгансиз? Дастлаб қандай фикр келган?» — деб ёш ёзувчиларга хос қизиқиш оҳангида сўради. Эркин Воҳидов табассум қилди. Одатдагидай бажонидил самимий суҳбатга киришди:

— Ҳа-а-а... бунинг тарихи узоқ... «Ўзбегим» бошидан кўп ишларни ўтказган. Сизларга биттасини ҳикоя қилиб берай... Етмишинчи йилдамикин, Москвада «Дружба Народов» журналининг давра суҳбати бўлди. Сергей Баруздин, Александр Межиров, А.Фирсов сингари таниқли шоирлар қатнашди. Мажлисларимизда бир комсомол шоири гап орасида: «Ўзбекистонда «Я — узбек» деган шеър ёзилганмиш. Бошқа миллат вакиллари бундан ўзларини жуда ноқулай сезишаётганмиш. Бу қандоқ бўлди?» деб қаҳрга миниб гапириб қолди. Мен ўзимни танитиб ўтирмадим-да, унга шундай жавоб қилдим: — Мен рус шоири бўлиб туғилмаганимга афсусланаман. Рус шоири бўлганимда ўз ватанимни

истаганча куйлаган бўлардим Есенин ёки Пушкин каби. Ҳарҳолда ҳеч ким менга дашном бермас эди. Нега, Алес Адамович ёки украин Иван Драчми, Павло Мовчанми мен — белорусман, мен — украинман деб ёзса, буни дарҳол бошқача тушунтирадилар ва талқин қиладилар, бошқа миллатлар бундан хафа бўладилар деб, шоирни таъна-маломатга кўмиб ташлайдилар? Ҳолбуки, шоир ўз халқини куйламаса, ифтихор туймаса, у — шоир эмас, — дедим.

Сергей Баруздин, Александр Межиров сўз олиб сиёсатдонлик қилган шоирни қаттиқ койишди. Адамович жўшиб сўз айтди. Комсомол шоири ўтиролмади. Чиқиб кетди. Ўша мажлисда бўлган гап тезда Москва адабий давраларига ёйилиб, мени танитган бўлди. Сергей Баруздин Ҳиндистон сафарига мен билан борди. Роберт Рождественский дала ҳовлисига тақлиф қилди, Юлиан Семёнов Афғонистонга борадиган ёзувчилар делегациясига мени ҳам қўшди. Римма Казакова, Андрей Дементьевлар билан дўстлашиб қолдик. Буни қарангки, Ўшандан кейин мени мамлакат бўйлаб ва чет элларга халқаро анжуманларга тез-тез юборишадиган бўлди. Кейин Тошкентда ўша журналнинг кўчма йиғилиши бўлди. У бадий таржима ва сўзма-сўз таржима масаласига бағишланган эди. Миллий адабиётлардан рус тилига қилинадиган таржималарга катта эътибор қаратилди. Мен ҳам мавзу бўйича сўзга чиқдим.

— Москва слезам не верит, Москва верит подстрочникам, — дедим. Сўзма-сўз таржималарнинг асл нусхалардан жуда узоқлигига тўхталдим. «Дружба народов» журнали мен айтган фикрни катта умумий сарлавҳага чиқариб, қандай сўзлаган бўлсам, ўзгартирмай шундай ҳолича берди.

«Ўзбегим»нинг тарихи шунақа узун. Қасидани куйга солиб айтмаган хонанда, ҳофиз қолмади. Дастлаб ҳали у билмасдан бурун Фахриддин Умаров Хоразм ва Қорақалпоғистонга поездда қилган сафаримиз чоғида ўзи куй басталаб куйлади. Кейин Умар Отаев, Шерали Жўраев ва бошқа кўплар айтишди. Ҳаммасининг ўз дostonи бор. Ҳатто ўша пайтнинг партия номенклатураси қисти-бастига олганда Фахриддин Умаров «Ўзбегим»ни бошқа айтмайман», деб тилхат ҳам берган экан, ўз гапига қараганда. «Ўзбегим»нинг тарихини қисман Раҳматилла Иноғомов «Шоирлик қисмати» китобида ёзиб ўтган...

МИЯГА ВАЗИФА БЕРИШ

30.03.1999 йил.

Шоир тўқсонинчи йиллар арафасида тез-тез касалга чалинмоқда. Мартнинг охирлари эди. Уни кўргани бордим. У бироз ўзини олдирган, синиқ ним табассум билан қарши олди.

— Бот-бот шамоллаб қоляпман. Ўзимни беҳол сезаман. Ҳадеганда ўтиб кетмаяпти. Хорижга сафар қилганимда Сеулда врачларга учрашдим. Анча суҳбатлашиб текиришди. Пневмония деб хулоса чиқаришди. Тошкентдаги шифокорларнинг кўп йиллик муолажалари ва ташхислари тасдиқланди. Ташхис аниқ бўлгач, касалдан тўқсон фойиз тузалдим деяверинг, деб кўнглимни кўтаришди. Ҳақиқатан ташхис кўйишда гап кўп экан. Балки тиббиётнинг ҳамма гағи ва фойдаси аниқ диагноз кўйишда экан. Аниқ ташхис беморни хотиржам қилади. Унинг кўз ўнгида тузалиш йўллари очилади. Бизнинг шифокорларимизда андиша ва эҳтиёткорлик жуда кучли. Бу анъанага айланиб кетган. Кўпинча очигини айтмай, «Узингизга қаранг» дейиш билан чекланишади. Хориж шифокорлари эса бемор билан очиқ-ойдин гаплашишади, очиқ-ойдин нималигини айтишади.

— Мияга кам деганда тўқсон ёшни кўзлаб дастур ҳамда вазифа бериб қўйиш керак, — дедим. — Мия шу вазифа ва дастурни организмнинг барча узвларига маълум қилади ва шунга яраша тадбир кўради. Касал миядан бошланади. Миядан тузалади.

— Ҳақиқатан, мияни бекорга подшоҳ демайдилар. Вужуднинг ҳукми миянинг ихтиёри ва иродасида.

Шу кунлар шоир уч жилдлик асарларни саралаш, тайёрлаш устида ишляпти. У ҳар бир жилднинг тарихи, мундарижаси ва композициясини сўйлаб берди: Ўша «Муҳаббат» сайланмасида тўғри йўл топганмиз. Бу сайланмаларда ўша йўлни бойитиб давом эттираммиз.

У Давлат бадиий адабиёт нашриётида ишлаб юрган кезлари янги шеърлар китобининг ҳажмини ярим табоққа кўпайтириш илтимоси билан Ҳамид Фулом ҳузурига кирганини эслади: — Эркинжон, ярим табоқ деб ўтирмайлик, барча ёзган нарсаларингизни тўплаб, тартибга келтириб олиб келинг. Чиқарамиз. Ҳозир поэзиянинг вақти, — деб айтди у киши. Бир неча вақт Гулчеҳра билан ўтириб шеърларни тартибга келтирдик. Гулчеҳра машинкалади. Нашриётга олиб бордим. Ҳамид Фуломнинг тавсияси билан бу илк сайланма «Муҳаббат» деган ном остида олтмиш минг нусхада тезда босилиб чиқди. Китоб кўз очиб улгурмай тарқалиб кетди. Ҳақиқатан ўша пайтда шеърятга катта ташналик бўлган эди. Илк сайланма шоирнинг қирқ ёшни тўлдирган кунда унга ҳам, миллионлаб шеърят мухлисларига ҳам муносиб совға бўлди. У 1986 йилда нашр этилган «Муҳаббатнома» ва «Садоқатнома» деб аталган икки жилдлик етук сайланмага дебоча бўлди. Бу китоблар босилиб чиққанда катта миқёсларда Евтушенко, Вознесенский, Ўлжас Сулаймонов, Иван Драч, Алес Адамович, Белла Ахмадулина сингари номдор шоирларнинг китоблари каби узоқ янграган, жаранглаган эди. Бу шарафли садолар — шеърятнинг жонбахш садоси ҳамон ўчмаган, ҳамон дунёга чин шеър нималигини аңлатиб таралиб туради.

ШЕЪРИЯТ МАЙИ

23.05.2001 йил. Боғ. Тошкент.

Ҳазрат Навоий ўзи ҳақида асарларида кўп ажиб гувоҳликлар айтиб ўтган. Шулардан бири:

Зотимдан чун майи азалий чошнаси бор

Ҳар сори маст қўл солиб андоқки токмен...

Чошни — луғатларнинг тушунтиришича, бир нарсанинг белгиси, мазаси, таъми, хусусияти... «Токнинг қўли» деган иборани Навоий бу ерда биринчи бора қўлаган. Токнинг новдаси шу қўллари билан дуч келган нарсага қаттиқ ёпишади, уни тутади ва кейин зўрласангиз ҳам қўйиб юбормайди. Токнинг қўллари то ўзи ушлайдиган бир нарсани топгунча ҳавода ўсиб енгил шабадада ҳам маст каби тебраниб туради. Ва шу тебранган алфозда тутқич қидиради. Навоий ток қўллариининг тебраниб туришини маст одамнинг чайқалиб, гандирақлаб туришига ўхшатади. Маст одам галдиратиб йиқилмаслик учун ушлаб тутиб оладиган бир нарса қидиради. Одамзот яратилиши ва Яратган муҳаббатидан азал маст. Одамнинг қонида шу азал муҳаббатнинг мастлиги доим бор. Навоий уни азал майи деб атайди. Бу таърифлаб бўлмайдиган гўзал ва фусункор бир субстанция бўлса ажабмас. Навоий ўзининг шоирлигини шу азал майи қонида мавжудлигидан, унга бирон сония тинчлик бермаслигидан деб билади.

Ҳар бир одам токнинг қўллари каби ўсиш, униш иштиёқида суянч, таянч қидиради. Таянч излашда воқеалар яралади, дунёга келади.

Майнинг гўзал кунларидан бири эди. Шоир доимгидай фикр ва донишмандлик кайфиятида шундай ҳикоя қилади:

— Бир пайт эсингизда бордир, Никита Хрущев Москвада катта бир йиғинда Евтушенколарни уриб қолди. Анча шов-шув бошланди. «Мушт кетди» дарров Ўзбекистонга ҳам етиб келди. Илгарироқ ёшлар шеърятга ҳақида гап борганда «Фузулий ҳайкали қошида» шеърини тушкун деб Ёзувчилар уюшмасида танқид қилинган эди. Комсомол ва партия пленумида Рафиқ Нишонов ўзбек адабиётида пессимистик асарлар пайдо бўляпти, деб менинг номимни ҳам пессимистлар қаторида кистириб ўтган эди. Ушанда эсингиздами «Лола», «Фунча» каби ғазаллар ёзилган, улар ҳам «Фузулий»га қўшилиб тушкунликда айбланганди. Гапларнинг айланишини қаранг.

1966 йилда Фафур Фуломга ниҳоят «Шум бола»нинг иккинчи китобини илҳом билан ёзаётган эди. Уни кўпинча ёзувчи дўсти Аҳмад Шораҳмедовга оғзаки айтиб ёздирарди. Фафур Фулом ҳикоя мисоли селдай ёғилиб келарди. Бу талантнинг қудратига қойил қолмай илож йўқ. XX асрда ҳеч кимда бунчалар яратувчи талант бўлмагандир, деб юраман. Фафур Фулом ҳаммамизга жуда қаттиқ ва давомли таъсир қўрсатган. Бир кун нашриётнинг ишлари юзасидан Фафур Фуломнинг ҳовлисига бордим. Фафур Фулом атрофида анча-мунча одам, Шум боланинг ҳикояларини завқ-шавққа тўлиб айтиб ўтирар, тинмай қаҳқаҳа

янграрди. Ғафур Ғуломнинг атрофига одамлар қайда бўлмасин, худди оҳанрабодай йиғиларди. У ҳаммани ўзига машғул қиларди. Азалий бир ҳикоячи эди. «Шум бола»нинг янги тўлдирилган нашри бизнинг ёшлар нашриётимизда босилиши мўлжалланган эди. Мени кўриб Ғафур ака алқади. Чехраси ёришди. Ва дарҳол нимадир эсига тушди:

— Пессимистик шеърлар ёзаётган экансан. Ҳаётда ҳали нимани кўриб улгурдинларки, пессимистик шеърлар ёзсанг. Роҳат қилиб, ўйнаб-кулиб, ишқбозий бўлиб юрибсанлар-ку, укам. Бизнинг бошимизга тушган нарсаларни сўрама ва соғина кўрма. Ғафур акангман. Жувонмарг бўлиб кетманлар, эҳтиётингни қилиб юринлар, деб айтяпман-да...» — деб оталарча бизни койиган бўлди. Ўша пайтда у бундай гапни айтиши, бизни огоҳликка чақариши жуда табиий, кўпни кўрган-билган инсоннинг гаплари эди. Рағгим бироз оқариб кетдимикин, кейин Ғафур ака елкамга уриб юпатди: «Ўсиб унинглар деб айтаман-да...» — деди.

Сўнг «қаерга келган эдик» деб Шум боланинг Эски шаҳардаги саргузаштларини давом эттирди.

Эркин Воҳидовга ўша йиллар «эҳтиёт бўлинг», «сизни эҳтиёт қиламиз-да», «эҳтиёт қилишимиз керак» деган гаплар кўп айтиларди. Сал кейин Рафиқ Нишонов шоирни бир қовун сайида кўриб: «Сизни, Эркинжон эҳтиёт қиламиз-да...» — деган эди. Эркин Воҳидовни эҳтиёт қилиш, айниқса «Ўзбегим» ва ўткир ҳажвий асарлар бирин-кетин майдонга чиққанда, айниқса, қайта қуриш ва мустақиллик арафасидаги ўта мураккаб йилларда турли-туман шаклларда кўп намоён бўлаверади. Совет мафкураси «эҳтиёт қилиш»нинг узлуксиз принциплари, доғули йўлларини ишлаб чиққан эди. Шоир уларнинг барини тўла тарзда бошидан кечирди. Улар ўз ўрнида алоҳида ҳикоялар ёзишни талаб қилади...

Бу ерда эса, «Жаҳон адабиёти» ўқувчиларига шоирнинг «Тахт ва бахт» деб аталган янги асари тақдим этилган бир дамда завқли ўқиш онларига ҳамроҳ бўлиб, ўз ҳикоямизга нуқта қўямиз.

Николай БЕРДЯЕВ

Жамият ҳаётида сўз ва воқелик

I

Сўз кундалик ҳаётимизда қудратли куч ҳисобланади, ҳатто сеҳри бор қудратга ўхшайди. Сўзлар бизни сеҳрлаб қўйган. Кўп жиҳатдан биз сўзлар оламида яшаймиз. Сўз ўзининг мазмун-маъносидан қатъи назар, мустақил равишда онгимизга таъсир қилади. Биз сўзларнинг ҳақиқий моҳияти хусусида ўз-ўзимизга ҳисоб бермаёқ, улардан фойдаланишга ва тинглашга ўрганиб қолганмиз. Сўзларга кўр-кўрона ишонамиз ва беҳад эътиқод қўйганмиз. Айни дамда мен сўзнинг жамият ҳаётидаги ўрнини назарда тутиб гапиряпман. Зеро, жамият ҳаётидаги нисбий нарса одатдаги ибораларга айланар экан, баъзан деярли мутлоқ ҳукмрон бўлиб олади. Сўз-ёрлиқлар — мустақил ижтимоий кучдир. Сўзлар одамни гоҳ руҳлантиради, гоҳ ўлдиради. Адашмасам, Теккерей¹ шундай деган эди: “Эркакларни иш ўлдиради, аёлларни эса — сўз”. Бироқ эркаклар ҳам баъзан хотинларга яқин келади, уларни ҳам сўз ўлдиради. Омма сўзга эргашади. Ҳар қандай ташвиқот кўп жиҳатдан сўз қудратига, сўз сеҳрига

асосланади. Одатда, иборалар омманинг ҳис-туйғуларига мослаб ишлатилади. Бир турдаги омма учун “сўл” иборани тилга олиш керак бўлса, бошқасига “ўнг” иборалар тортиқ этилади. Саф-сатабозлар қайси сўздан қандай фойдаланишни яхши биладилар. Сўз йиғинларидан оғирлашиб кетган “Сўл”, “ўнг”, “Радиқал”, “Реакцион” ва бошқа шунга ўхшаш кўплаб сўзлар жамият ҳаёти учун қанчалик аҳамият касб этишини, қанчалик таъсир қилишини кўрсангиз эди... Биз ана шундай сўзлар сеҳрига тушиб қолганмиз ва бу каби ёрлиқларсиз жамият миқёсида деярли фикрлай олмаймиз. Ҳолбуки, кўп сўзларнинг ҳақиқий вазни салмоқли эмас, уларнинг мазмуни борган сари энгиллашиб бормоқда.

Жамиятнинг мулоқот нутқида реалистик сўзлар эмас, номинализм, яъни, қалбаки сўзлар ҳукм сурмоқда. Баъзан қулоғимизга шундай гаплар чалинади: “У жуда радикал одам, унга овоз беринг”. Аслида мазкур “радикал” — оқловчи, йилига 2000 руб. маош оладиган, ҳеч нарсага ишонмайдиган,

¹ Теккерей, Уильям Майкис (1811-1864) — англис ёзувчиси.

Бердяев Николай Александрович (1874—1948) рус файласуфи, персонализм вакили. 1900 йилларга қадар бир муддат марксизм ғоялари таъсирида ҳам бўлган. Бироқ, “марксизмнинг нимага қодирлигини” кўргач, ундан воз кечган. 1922 йилда собиқ СССРдан чиқариб юборилган. 1924 йилдан Францияда яшаган. “Путь” (“Йўл”) журналини нашр этган.

Бердяев таълимотига кўра шахс тушунчаси жуда кенг қамровли. Унингча, шахс инсон қобилиятининг бутун маънавий-руҳий устунни, инсонни ижод ва озодлик билан боғловчи ягона марказ сифатида тушунилади. Н. Бердяев ғоялари француз экзистенциализми ва персонализми, шунингдек, 1960-70 йилларда Франциядаги “янги сўзлар” оқимининг ижтимоий-фалсафий концепцияси ривожига чуқур таъсир кўрсатган. Унлаб китоблар муаллифи.

ҳеч нарсанинг фарқига бормаидиган, лоқайдлиги ва масъулиятсизлигини ўша “радикал” ибора билан хаспўшлаб юрадиган одам бўлиб чиқади. Одамнинг жамоатчилик ишига қанчалик яраши ёки ярамаслиги нисбий ва мутаассиб ибора ортида қолиб кетади. Умуман, бизда фазилатли шахслар кам қадрланади, ижтимоий ҳаётнинг аҳамияти улар билан белгиланмайди. Шу боис бизда бутунлай ижтимоий ёлгон мартаба, табиатан эмас, сўз қудрати билан ясалган номлар сероб. Сўзларнинг фаолиятсизлиги, уларнинг нисбийлиги ҳақиқий характерларни кўришга халақит беради. Жамият ҳаётида шахсий характерларни табиий саралаш, умуман ёки деярли содир бўлмайди. Давлат ичида эса яроқсиз ва нуқсонли характерларга ишқибозлик аниқ-тиниқ сезилиб туради. Бизда ўз қарашларига эга иродали одамларни нисбий иборалар ёрдамида бориб турган мутғаҳамга айлантириш, уларнинг акси бўлган кимсаларни эса шон-шухратга буркаш ҳеч гап эмас. Ҳаммасидан ҳам мустақил, ўз фикрига эга, ҳеч бир қолипга сиғмайдиган одамларга кун йўқ. Бизда кўпинча одамларни “реакционер”, “консерватор”, “оппортунист” ва бошқа шунга ўхшаш ёрликлар тақаш билан ўлдиришади. Ҳолбуки, улар ортида одатдаги ўлчовлар билан аниқлаб бўлмайдиган, ўйлагандан анча мураккаб ва ўзига хос шахс, ҳодиса яширинган бўлиши мумкин. Бошқа бир лагерда эса қарама-қарши сўзлар ёрдами билан ўлдиришади. Шу боис омма сўз ва ёрликдан ўтақаси ёрулгудек кўрқади.

Одамларнинг жуда катта қисми воқелик ёхуд моҳият билан эмас, балки, нарсаларнинг ташқи жиҳати билан яшайди, фақат бир устқурмани кўради ва ҳар бир одамни ташқи кўринишига қараб баҳолайди. Рус зиёлиларининг жуда катта қатлами қандайдир уйдирма сўзлар ва устқурманинг сароблари таъсирида яшайди. Ҳукмрон фаолиятсизлик ҳақиқатан ҳам даҳшатли. Агар одатий, ўрганиб қолинган ҳукмрон фаолиятсизлик мезонлари майда манфаатли кишилар доирасида юқори бўлса, тушунарли ва кечирарли эди. Бироқ зиёлилар ўзларини фикр ва зиё тарқатувчи деб билишади, шунинг учун ҳам улардаги бундай фикр дангасалиги ва бўшангликни,

бундай одатийликка, мияга ўрнашиб қолган юзакиликка нисбатан қулликни кечириб қийин. Воқелик билан яшаш қийин. Бунинг учун мустақил ишлаш қобилияти, мустақил тажриба, мустақил фикр зарур. Уйдирмалар, сўзлар ва нарса-ҳодисаларнинг зоҳири билан яшаш эса осон кечади. Кишиларнинг катта бир қисми бошқалар томонидан тайёрланган сўз ва ўлчовларга ишонади, ҳаётини бегона тажрибаларга қуриб яшайди. Бундай кишилар энди ўзларининг ҳақиқий тажрибаларини ҳаётнинг туб моҳиятини белгилловчи сўзлар билан боғлай олмайди. Сўзлар ўз тажрибасига ва ўз фикрига, ўз маънавий ҳаётига эга бўлганлар учунгина ҳақиқий мазмун касб этади. Мана шу сўзларнинг ўзи фаолиятсиз, одатан ва тақлидан ҳаёт кечирувчилар учун номинал-қалбаки, номигагина ва мазмунсиз бўлиб қолаверади. Бундай ҳол кўпинча ўзгалар тажрибасидан ҳаддан ортиқ озикланувчи диний ақидапараслр ҳаётида ва шунингдек, ёдлаб олинган партиявий шиорлар, қоида ва сўзлар ҳар қандай хоҳиш-истаксиз равишда ўйланмасдан такрорланаверадиган ижтимоий ҳаётимизда ҳам кўпроқ учрайди. Инсон ҳаётининг ҳақиқий мазмунини англашни истамайдиган сиёсий шаклбозлик ҳам ана шу заминда етилади. Ҳолбуки, ижтимоий ҳаётдаги барча нарсалар — бир тийинга қиммат умумий принциплар, шакл ва сўзларда эмас, балки, куч-қудратда, руҳнинг бардамлигида, одамлар ва жамият характери ва уларнинг иродаси, ижодий тафаккурида мужассам топади. Ҳолбуки, энг муҳими ва аҳамиятлиси — ўзида тўғри келган мазмунни яширган ёки мазмун-моҳиятдан бутунлай мосуво бўлган ташқи шакллар эмас, балки одамлар, тирик жонлар, жамият асосининг бўлақчаларидир. Ҳамма нарсалар ажойиб қоидалар ва сўзларгагина қурилган демократик республиканинг ҳолига вой. Бундай республика энг ачинарли қуллик ва зулмга маҳқумдир. Бу аллақачон европалик кишиларнинг аччиқ тажрибасидан маълум бўлиши ва бизни тенглик, биродарлик ва озодлиқ каби соф ташқи шакллар ва ажойиб ибораларга ишонмасликка ўргатиши керак эди. Ҳар қандай социалистик тузум ҳам ана шу даражада расмий,

ана шу даражада номигагина бўлиб чиқиши мумкин. Шу боис ҳам биз ўз иродамизни ҳақиқий озодликка, жамият ҳужайраларининг қайта тикланишига, қадриятларни ботинан юқори поғоналарга кўтаришга қаратишимиз керак. Мана шу ички жараён халқ иродасининг ҳақиқий мазмуни ва йўналиши билан боғлиқ ҳолда жамият қурилиши ва ижтимоий тизимнинг ташқи жиҳатдан ўзгаришига олиб келиши шубҳасиздир.

II

Кўпчилик Рус жамиятининг мусибати етарли даражада либерал ёки радикал эмаслигида деб ўйлайди ва жамиятнинг анъанавий маънода сўлга бурилишидан кўп нарсани кутади. Бу ерда ҳам сизнинг пешонангизга битилган сўз ва қоидалар ўз ҳукмини ўтказиб турибди. Бизнинг жамиятимиз — либерал ва сўл жамият, бироқ бу либерализм ва бу сўллик кучсиз, у асосан қарши туриш кайфияти ва қаҳр-газабидагина ифодаланади Россиянинг мусибати — жамият учун ҳеч бир ўзгаришларсиз қўпайиши мумкин бўлган “сўллик”нинг етишмаслигида эмас, балки, Россиянинг ҳақиқатан ҳам тубдан ўзгариши учун тарихан даъват этувчи чин инсонларнинг етишмаслигида, ижтимоий ҳужайраларнинг ёмонлигида, рус иродасининг бўшлигида, ижтимоий ўз-ўзини тарбиялаш ва тартибга чақиришнинг сустигида. Рус жамиятига характерлар, ўзини ичдан англаб етиш қобилияти етишмайди. “Муҳит” рус кишининг тезда жонига тегади, негаки, у ҳар қандай ташқи реакцияларга тез берилувчандир. Яъни қайта уйғонаётган Россия учун “радикаллар” ва “сўлчилар” бутунлай ярамайдиган матоҳ бўлиб қолиши мумкин. Сўз бирикмаларига маҳлиё бўлмаслик лозим. Муҳими ва аҳамиятлиси — сўзамол шиорлар ва мавҳум сиёсий тушунчаларда эмас, балки инсоннинг ўзи қандайлигида, халқнинг ўзи қандайлигида.

Масалан, бизнинг “ўнглр” ҳақиқий консерватизм учун яроқсиз матоҳ бўлиб чиқди. Улар кўп жиҳатдан муайян қадриятларни ҳимоя қилишдан кўра, уларни барбод

этишди. “Ўнг”ларнинг ватан-парварлик, миллий ва давлатчилик ҳақидаги сафсаталари фақат қуруқ гапдан иборат бўлиб қолаверди.

Бизнинг “ўнг” доираларимиз том маънодаги давлат тафаккури ва миллий онгдан бутунлай маҳрум. Бундай онгни алоҳида кишиларда учратиш мумкин, лекин ижтимоий қатлам ва гуруҳларда эмас. Том маънодаги консерватизмнинг бутунлай йўқлиги — Россиянинг пешонасидаги тамгадир. Ҳали “сўл” Россия етилмасдан туриб “ўнг” Россия чирий бошлади. Бизда барча нарсалар жуда кечики келади. Ва биз ўтиш даврини, аллақандай икки ҳукмронлик ўртасида бўлганидек, узоқ бошдан кечирамиз.

Россия учун аввало маънавий-радикал ислоҳот лозим, ҳаёт манбаларининг ўзида диний қайта уйғониш зарур. Бироқ, афсуски, диний қайта уйғониш ҳам ўзаки ва номигагина бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Диндорлар орасида ҳам сўз ҳукмрон: “Православ”, “Сектант”, “Янги йўналишдаги христиан” ва бошқа ёрликлар аллақачон ўзининг ҳақиқий вазнига номуносиб маъноларни касб этган. Россияда бизга ташқаридан “православ” бўлиш анчадан буён диний ҳаётни заҳарлаб келмоқда. “Ўнг” доираларнинг диний иборалари қачонлардан бери айниб, кўнгилни ағдарадиган даражада икки-юзламачилик ва мунофиқликка ботган. Айни пайтда бизга ташқаридан келтирилган ва номигагина ижтимоий ҳаётга тикиштирилаётган аллақандай “сўлчи” диний онг ҳам ёрдам бермайди. Халқ ҳаётининг энг чуқур ҳужайраларида ботинан қайта уйғониш содир бўлиши керак. Ва мен шундай бўлишига, рус халқининг маънавий тирик эканига ва унинг буюк келажаги борлигига ишонаман. Олашовур замонлар ўтади. Юздаги пардаларни олиб ташлаш ва нарсасизликнинг ҳақиқий моҳиятини, ҳақиқий юзини очиб пайти келади. Бизнинг буюк маънавий вазифамиз — сохталиқдан ростгўйликка ўтиб, сўз сеҳридан халос бўлишдир. Сўз қаршисидagi жасорат — энг буюк фазила. Бундай жасоратнинг энг яхши жиҳати ҳамма замонларда ҳам ростгўйлик бўлиб келган. Ростгўйлик туйғуси — халқнинг буюк туйғусидир.

Бизнинг гап-сўзларимизда, қоида ва ўнг, сўл ва ўрта каби тушунчаларимизда эса нисбий ёлгонлар ва чириндилар ҳаддан ташқари тўпланиб қолган. Ростдан ҳам бизнинг олдимизда буюк бир инқилоб — ёлгон ва сохта, бўш ва пўкак сўзлар, қоида ва тушунчаларни ағдариб ташлашдек, — буюк бир инқилоб яшаш вазифаси турибди. Одамларни лутфангина баланд кўтарадиган ва ерга уришни яхши кўрадиган ёрлиқлардан кўрқмаслигимиз керак. Сўз ортидаги ҳақиқатни кўра билишимиз зарур. Ана шу “кўр кўзнинг очилиши” кўпгина ярамас ва қадрсиз нарсаларни кўришга олиб келади. Шу йўл билан мустақил ижтимоий характер тарбия топади ва мустақил ижтимоий фикр юзага келади.

III

Уруш фожиаси сўзомолликка чек қўйишга имкон бериб турибди. У ҳақиқатни юзага чиқармоқда ва фаолиятсизликка барҳам бермоқда. Жумладан, ўнг бюрократлар шу пайтгача ўзининг сохта ва пўкак бўлган миллий-давлатчилик ваъзалари билан яшаб келган эди. Шу кунларда бу ошкор бўлиб қолди. Ёлгонга барҳам берилди. Ким ватанини ростдан-да севади ва унга хизмат қилишга тайёрлиги шу кунларда маълум бўлиб қолди. Миллатчиларнинг сўзлари ҳам тарих тарозусига солиб кўрилди. Утган қишдан бошлаб бизда, Россияда ўз-ўзини танқид қилишга қарши бўлган, масъулиятсизлик ва мақтанчоқликка етакловчи кайфият — сохта ватанпарварлик кайфияти юзага келган эди. Бу кайфият бировларда бирмунча юқори пардаларда диний-славянофил ибораларини таъмирлашда ифодаланган бўлса, бошқаларда бирмунча пастрок оҳангларда миллий-давлатчилик ибораларида акс этади. Бироқ бу кайфиятлар воқеалар гирдобиди йўқ бўлиб кетди. Бу йил ёздан (1914-1915 йй. назарда тутилмоқда — тарж.) ҳақиқий, соғлом ватанпарварлик сезилмоқда, ҳар доим ўз-ўзини танқидга муҳтож бўлган ижтимоий масъулият ҳисси сезилмоқда. Сўз ва риёга воқелик қарама-қарши қўйилмоқда. Мавжуд нарсаларни сўзамоллик билан илоҳийлаштирувчи

ва ҳақиқатдан кўрқадиган нотавон ватанпарварлик аччиқ ҳақиқатнинг кўзларига кўрқмай қарай биладиган, унда ифодаланган нарсаларга хизмат қила оладиган соғлом ватанпарварликка ўз ўрнини бўшатиб бермоқда. Воқеалар кўнгилсиз ва оғир бўлишига қарамай, нафас олиш энгиллашди. Ҳақиқатни айтиш ва ҳақиқат ишларига даъват қилиш мумкин бўлиб қолди. Бир пайтлар юзага келган одамни бўғувчи муҳитда фақат бир ёлгон сўзлар жаранглар, фақат сохта ғоявийлик гуллаб-яшнаган эди.

Сўзнинг сохта ҳукмронлигига барҳам бериш учун сўз эркинлиги зарур. Эркисизлик муҳитида пўкак сўзлар гуллаб-яшнайдилар ва уларни инкор этиб бўлмайди. Сўз, аслида, илоҳийдир, ана шу илоҳий қудрат фақат эркинлик муҳитидагина намоён бўлади. Сўз ҳақиқати сўз риёсини фақат курашларда махв этади. Эркисизлик “сўл” пўкак иборани ҳам, “ўнг” деган пўкак иборани ҳам бир хил озиклантиради. Сўзни суистеъмол қилишга, сўзнинг айнишига қарши курашнинг ягона йўли мутлоқ сўз эркинлигидир.

Фақат эркин бўлгандагина тўғри сўз ёлгон сўз устидан, воқелик риёкорлик устидан галаба қилади. Сўз эркинлиги сўзларни табиий танлашга, ҳаётий ва ҳақиқий сўзларнинг яшашига омил бўлади. Ёлгон ва пўкак сўзлар гарчи овоз чиқаришда давом этса ҳам, аммо, зулм ва босим муҳити пайтида бўлганидек обрўга эга бўлмайди.

Сўзга кўпроқ ихтиёр бериб кўринг — дарҳол жамият ҳаёти устидан сўз ҳукмронлиги тўхтайдилар: сохта сўзни рост сўз махв этади. Эркинлик масъулиятга етаклайди. Эркисизлик ҳамма нарсани емиради. Сўз моҳиятининг тикланиши, сўздан тўғри, ҳақиқий маънода фойдаланиш жамиятимизнинг биргина радикал жома ёки ёпинчигинигина алмаштиришига эмас, балки ҳақиқатан ҳам унинг қайта тугилишига, ўз ҳужайраларини янгиллашга олиб келади. Сўз ҳукмронлиги ташқи ҳукмронлик эди. Биз эса ўз ботинимизга назар ташлашимиз керак. Бўтун ҳаёт зоҳирдан эмас, балки ботиндан, ташқи муҳитдан эмас, балки энг чуқур ички иродадан бошлаб белгиланиши зарур.

Демократия ва шахс

I

Бизда жамият асослари хусусида кам фикрлашади. Ҳай-фикримиз кундалик эҳтиёжлар билан банд ва мазкур эҳтиёжлар эртани ўйлашга халақит беряпти. Бироқ олдинда ҳаётимизни қайта қуриш вазифаси турибди, бунга биз ғоявий жиҳатдан тайёр бўлишимиз керак. Бизнинг ижтимоий ҳаракатларимиз ғоявий жиҳатидан ўта камбағал, улар асосан ўз-ўзидан маълум нарсалар устида фикр юритишади. Жумладан, демократик фикр ва ғоя ҳам рус зиёлилари, илғор рус жамоатчилиги томонидан шу пайтгача ўз-ўзидан маълум ҳақиқат сифатида қабул қилиб келинди. Улар томонидан демократия ғояси ҳеч қачон бутун мураккаблиги билан тасаввур этилмаган, танқидий назар билан қаралмаган. Жамият ва давлат ҳаётидаги зулм ва ёлғон фикримизни ўтмаслаштириб ташлаган. Зулмга тўла ҳаётимизга нимаики қарама-қарши бўлса, ўша нарса биз учун эзгулик ва нурафшон бўлиб туюлаверган. Озгина мураккаб ҳар қандай ижтимоий фикр биз учун тушунарсиз, ўринсиз ҳисобланиб, шубҳа остига олинган. Бизникилар фақат содда ва енгил масалаларни яхши кўради. Фарбда эса демократия муаммоси ва унинг шахс проблемасига муносабати аллақачонлардан буён мураккаб тарзда қўйиб келинади. Фарбни бу мураккабликка ҳаётий-тарихий жараён олиб келди ва кўп нарсани муаммога айлантди. У ерда кўпгаб сиёсий шакллар синаб кўрилган ва сиёсий фикр “қозони”нинг таги кўриниб қолганини ҳам сезиб бўлишган. Биз руслар, буюк зўравонлик остида яшаганимиз учун ҳам сиёсий қурилиш борасида жуда кам нарса биламиз. Тўғри, ҳаёлан биз гўё ўта кескин сиёсий ва ижтимоий таълимотларни бошдан ўтказгандек бўламиз, ҳатто вақти-вақти билан ўзимизни анархизмни ҳам босиб ўтгандек ҳис қиламиз. Бироқ мазкур ўта кескин сиёсий ва ижтимоий таълимотлар Россияда ҳамма вақт содда ва жўн тарзда фикрланган. Демократия ғоясини ҳам ана шундай содда ва жўн равишда қабул қилдик. Зулм ва ҳақсизликка ўрганиб қолган кўпчилик

руслар учун демократия буюк эзгуликлар олиб келувчи, шахсни озод қилувчи қандайдир аниқ ва содда тушунча бўлиб туюлган. Биз, ҳатто, ўзимизнинг азалий ҳақсизликларимиз ўрнига келадиган демократиянинг айрим муайян ҳақиқатлари йўлида демократия ғояси наинки шахсни озод қилмайди ва унга ўз дахлсиз ҳуқуқларини ҳам бермайди, балки, шахсни бутунлайин эзади ва унинг мустақил турмушини тан ҳам олмайди, деган Руссо томонидан эълон қилинган ва Робеспьер амалга оширган таълимотни унутишга ҳам тайёр эдик. Ашаддий монархияда бўлганидек, демократия ичида ҳам давлат яккаҳоқимлиги бўлиши мумкин. Яккаҳоқимлик каби халқ ҳокимияти ҳам шахсни ажралмас ҳуқуқларидан маҳрум этиши мумкин. Халқ ҳокимияти шаклидаги буржуа демократиясининг табиати ана шундай. Айни пайтда, Маркснинг социал демократияси ҳам шахс эркинлигига кам таъсир қилади ва у билан ҳисоблашиб ўтирмайди. Социал-демократларнинг қурултойларидан бирида пролетариат агар ўзининг туб манфатларига зид бўлса, шахсни ажралмас ҳуқуқларидан, масалан, эркин фикрлаш ҳуқуқидан маҳрум этиши мумкин, деган мулоҳаза айтилганини яхши биламан. Бундай вазиятда пролетариат ўзига қурбонлик талаб қилувчи аллақандай яккаҳоқим сифатида намоён бўлади. Биз давлат ва жамиятнинг чекланмаган ҳокимияти қолдиқларини ҳамма жойда учратамиз. У нафақат яккаҳоқимлик пайтида, шунингдек, давлатни кўпчилик бошқарганда ҳам манамен деб ўзини кўрсатаверади. Чекланмаган ҳокимият ҳис-туйғуси ва кўникмалари демократияга ҳам ўтган ва у барча демократик инқилобларда ҳукмрон бўлган. Фарбни аллақачонлардан буён том маънодаги қадриятларга хавф солувчи демократиянинг яккаҳоқимронлигидан озчилик ҳуқуқлари ва шахс ҳуқуқларини ҳимоялаш масаласи ўйлантормоқда. Демократик ғоянинг яккаҳоқимронлигини биз қабул қила олмаймиз, у бошқа бир ғоялар билан чегараланиши лозим. Оломоннинг мағзи тўқ индивидлар тақдирига, шахс тақдири,

миллат тақдири устидан танҳо ҳукмронлигига йўл қўйиб бўлмайди. Халқ иродасини мустақил шахсларга, инсон қалбининг чексиз табиатига нисбатан ҳурмат руҳида тарбиялаш лозим. Халқ иродасини ҳар қандай йўналишдаги нимани хоҳласа шуни қилувчи, нимани истаса бериб, истамаса маҳрум этишни даъво қилувчи расмий-пуч оломон ҳукмронлиги иродаси - кўпчилик иродаси сифатида қабул қилиб бўлмайди. Демократияда озод инсон стихиясини талаб қиладиган ўзига хос ҳақиқат, инсон ва инсониятга хос ички бир устуворлик мавжуд. Бироқ, демократия, маънавий қадриятлар ва мақсадлар билан боғлиқ бўлиб, у кишини руҳлантириши керак.

II

Демократия ғояси ғарбнинг илгор кишилари қатламининг диний ва фалсафий қарашлари сийқалашган, инсон маънавияти ўз ботиний илдиларидан узоқдашган бир тарихий даврда намоён бўлди ва шаклланди. Инсон жамиятга қарам бўлиб қолди. Жамият эса инсон руҳи, шахснинг маънавий ҳаёти ва умумбашарий руҳ, самовий ҳаётдан узиб ташланди. Инсон ташқи жиҳатдан, бор-йўғи жамоатчилик муҳитини белгилайдиган ижтимоий негиз сифатида тан олинди. Айни пайтда жамият умумбашарий бутунликдан, самовий ҳаётдан ажратиб қўйилгани ва жамиятнинг амалда тугган ўрни ўта ошириб-тоширилгани боис инсон ва борлиқнинг руҳий ҳаётига алоқасиз, мавжуд ижтимоий тузумнинг мутлоқ оқилона тузулганини эътироф этишгагина қаратилган пуч таълимотлар юзага келди. Маънавий-диний асосга эса демократия эмас, балки, реформация жамоаларида диний виждон эркинлигини ифода этувчи инсон ҳақ-ҳуқуқлари декларацияси эга бўлган. Бироқ инсон ҳуқуқлари декларацияси демократик инқилоблар, оммавий-ижтимоий ҳаракатлар пайтида ҳаётга жуда оз тадбиқ этилган ва манфаатпараст жамоатчилик томонидан қисиб қўйилган. Россияда демократия ғоясини қўллаш позитивистик ва материалистик онг ҳамда кайфиятлар таъсирида амалга оширилган бўлиб, у инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги идеалистик

ғоядан узиб қўйилган эди. Бизда ижтимоий-тенглик ҳақидаги баландпарвоз жазава ҳар доим шахс эркинлиги ҳис-туйғусини бўғиб келган. Шахс эркинлигини қарор топтириш эса шахс мажбуриятлари ва шахс масъулиятини қарор топтириш билан руҳий ва маънавий жиҳатдан узвий боғланмаган эди. Бор-йўғи қуруқ даъволардан иборат пуч ижтимоий муҳит назарияси тантана қиларди. Шахс ижтимоий ҳаётга жавобгар бўлган ижодкор сифатида тан олинмасди. Янги турмуш шахсдаги ижодий ўзгаришлардан, халқнинг иродаси, онги маънавий қайта тугилишидан эмас, балки, яланг ўша ижтимоий муҳит ўзгаришидан, жамият ташқарисидан кутилар эди. Бизнинг социал-демократик таълимотларимизда халқ ва шахс характери умуман ҳисобга олинмайди.

Демократия ғояси бизда шунчаки тўғридан-тўғри ва жўн шаклда қабул қилингани бир қатор ахлоқий муаммоларни келтириб чиқарди. Умумий мазмундаги социал демократик идеология шахсдан, инсон маънавиятидан масъулиятни олиб ташлади. Шахснинг мустақил бўлиш фазилаидан ва унинг ажралмас ҳуқуқларидан маҳрум этди. Фақат масъулиятли одамгина — озод, озод одамгина — масъулиятли. Бизнинг социал демократик идеологиямизда бутун масъулият ва бутун эркинлик оломонга берилган. Калтакдай тўғри демократик метафизика шахс ва миллий қайта тарбияни, характерлар яратишни, жамоат иродаси тарбиясини, ички руҳий-маънавий жараённи гўё талаб қилмайди. Ана шу асосда ижтимоий муҳитга нисбатан даъвогарлик туйғуси, ҳаётнинг бутун бойликлари четдан келади деган орзу-умидлар тарбияланиб келинди. Бутун ҳаёт ботинга эмас, зоҳирга қаратилган. Бу тоифадаги демократик метафизика оммани сиқштиришга, тарғиботга, ижтимоий ҳаётда инсон омилнинг тубдан, ичдан ўзгартиришни назарда тутмайдиган ёт кўринишларга алоҳида аҳамият берилди. Шу тариқа ҳаёлда бутунлай усти ялтироқ ўзгаришлар яратилади. Бу ҳеч бир нарсанинг моҳиятига етмасдан ундан фойдаланиш, яъни истезъмолчилик нуқтани назаридир. Ишчи ёки деҳқонларнинг инсоний ўзгариши, уларнинг обрў-эътибори, фазилатлари, ҳар доимги руҳий куч-қувватларининг такомиллашуви муҳим

бўлмай, балки, шундай ҳолатларга солинадик, бундай вазиятда уларнинг муайян ҳаракатлари, албатта, ўз манфаатларидан келиб чиқиши шубҳасиз. Шунинг ўзи демократик тамойилнинг ахлоқий жиҳатдан айнигандир. Ва бу ўзининг яроқсиз меваларини бера бошлади. Мен ҳамма вақт ўзида айрича бир ростгўйлик ва ҳақиқатни жамлаган талаблар ва вазифалардан иборат нодемократик дастурни эмас, балки, сийқаси чиққан демократик руҳни, ботин устидан зоҳир, тарбия устидан ташвиқот, масъулият устидан дағдаға, сифат устидан сон, озод руҳ бунёдкорлиги устидан оломонни тенглаштириш механикаси устун турувчи одатдаги ижтимоий метафизика ва ахлоқни назарда тутяпман.

III

Мавҳум, бирон-бир чегарани билмайдиган демократия инсон руҳи билан, шахснинг маънавий табиати билан муроса қилолмайди. Бошдан оёғигача зоҳирга қаратилган бундай назарий-мавҳум демократия руҳига ҳар доим бутунлай бошқа, инсон ва инсониятнинг чинакам руҳини, шахс руҳи ва халқ руҳигина қарши тура олади. Демократик ислоҳотлар ҳақиқатига бутунлай қарама-қарши бўлмаган мазкур руҳ шахс ва жамиятни, ирода ва онгнинг ботинан қайта тарбиялашни талаб қилади. У жамият тақдирини инсон шахси, милаат, инсоният, коинотнинг ботиний оламига боғлиқ деб билади. Мазкур руҳ инсонларни беихтиёр қўшилишига эмас, ҳақиқий бирлашишга даъват этади. Социал бунёдкорлик ижодий руҳни талаб этади, бу эса ижодкор шахсиз амалга ошмайди. Утакетган демократик метафизика ижодий руҳга қарши бўлиб, у иш-ҳаракатдан бор-йўғи миқдорни, сон жиҳатдан тақсимотни билади, холос. Шахс иқтидорини тан олмайди. Шу тариқа шахсларни маънавий жиҳатдан танлаш, шахс иқтидори ва истеъдодига, унинг яроқли ёки яроқсиз экани каби саралаш аҳамияти йўққа чиқади, жамият тақдирига нисбатан шахс зиммасига масъулият юкланмайди. Аксинча, шахс тақдири, унинг яроқли ёки яроқсиз эканини аниқлаш масъулияти хўжақўрсинга

таркиб топган жамоатчиликка, ижтимоий муҳитга юклаб қўйилади. Бироқ инсон куч-қудрати тўла ифода этилган, халқ характери тўла мужассам бўлган, ҳақиқий халқ бошқаруви шахс ва халқнинг ўз-ўзини тартибга солиш, ўз-ўзини тарбиялаш, иродани чиниқтиришни назарда тутати. Ҳақиқий халқ бошқаруви жамият тақдирига жавобгарликни инсонга ва унинг куч-қудратига, халққа юклаши лозим. Бироқ халқ шакл-шамойилсиз нарса эмас, халқ ўз характерига, фикрлаш ва ирода интизомига эга бўлган, нима қилаётганини яхши биладиган жонли бутунликдир. Шундан кейингина демократия шаклланган халқ характери, тарбия кўрган шахс, миллий туриш-турмушида ўзини англай оладиган кадрият сифатида намоён бўлади. Демократия халқнинг уюшган ва инсоний табиатидан ташқаридаги имкониятлари, унинг ўз-ўзини бошқаришга, ҳукмронлик қилишга бўлган қобилиятидир. Ўз устидан ҳукмрон бўлган кишигина ҳукмронлик қила билади. Шахсни ва миллий ўз-ўзини бошқара билмаслик, бетартиб турмуш ҳар вақт ҳам истибдод йўли бўлиб, наинки демократияга тайёрлайди, балки, уни йўққа чиқаради. Демократияни барини элиш вазифаси – айнан миллий характер яратиш вазифасидир. Ижтимоий онг, ижтимоий ирода шахсни чиниқтиришга қаратилиши лозим. Худди мана шу йўналиш бизда бутунлай йўқ. Демократия кўпинча тесқари тушунилади ва унинг ўз-ўзини ичдан бошқара билиш қобилияти, халқ ва шахснинг характерига боғлиқ эканини билмаймиз. Шунинг ўзи бизнинг келажакимиз учун катта ҳавф. Рус халқи ҳақиқий ўз-ўзини бошқаришга ўтиши лозим. Бироқ бу ўтиш инсон омилнинг сифатига, барчамиздаги ўз-ўзимизни бошқара билиш қобилиятимизга боғлиқ. Бу – инсонга, шахсга, унинг ҳақ-ҳуқуқи, табиатан ўз-ўзини бошқара билиш руҳига нисбатан ҳурматни талаб қилади. Ўз-ўзини бошқара билиш қобилиятини ҳеч қандай сунъий зўриқиш билан яратиб бўлмайди. Фаразли ва жаҳл отига минган ашаддий оломон на ўзини ва на бошқаларни бошқара билади. Оломон, омма демократия эмас. Демократия бетартиб кўпчиликнинг

қандайдир тартибга тушган сифатга айланишидир. Биринчи навбатда одам ва халқ ўзига-ўзи хўжайин бўла билиши лозим. Рус демократиясининг камчиликлари бизнинг куллигимиздан мерос қолган бўлиб, улар ўз-ўзини бошқариш амалиётида тузатилиши зарур. Ижтимоий ҳаёт асоси сифатида мана шундай шахсий, руҳий-ижодий бошланишни илгари суриш энг кам индивидуализмнинг белгисидир. Руҳан кучли жамият шахс ва миллат характерининг ботиний фаоллиги орқали юзага чиқади. Гап нафақат инсон қалби, шахсияти ҳақида, айни пайтда одатдаги демократик ўйинлар ҳам ҳисобга оладиган жамиятнинг қон томири, миллатнинг қалби ҳақида ҳам бормоқда. Мавҳум демократизм формализмдан бошқа нарса бўлмай, халқ иродаси, халқ қалби, халқ фикри мазмунини билишни ҳам истамайди, унинг учун номигагина халқ бошқаруви муҳим. Бироқ халқ иродаси — мазмуни энди маълум руҳий йўналишга эга ботиний, маънавий мазмун касб этади. Ва ана шу демократик формализмга халқ иродаси ва ўзини англаётган халқ онгини, унинг завқ-шавқини қарама-қарши қўйиш ўта муҳим. Ушандай тақдирдагина демократия ҳақиқати, инсонни ўз-ўзини бошқариш

ҳақиқати, руҳий ҳақиқат, шахс ва халқнинг маънавий қадриятлари билан кўшила олади. Доим “ур-ҳо-ур”ни келтириб чиқарадиган эски хатоларни такрорламаслик, алақандай боши берк кўчага кириб қолмаслик учун биз бунга бор кучимиз билан тайёргарлик кўришимиз керак. Демократия, аслида, ўз гоёсига кўра табақалар ва синфий имтиёзлар, жамиятдан ташқаридаги оқсуяклар билан эмас, балки, инсон шахси ва миллат табиатининг чексиз ҳуқуқлари, ҳақиқий сифат ўзгаришлари билан чегараланиши лозим. Миллат руҳи демократияга кўра чуқурроқ бўлиб, уни ана шу руҳ бошқаради. Ҳокимият барчага баравар бўлолмайди. Ҳокимиятни буюк масъулиятни ҳис эта оладиган ва ўзларига буюк вазифаларни мақсад қилиб олган энг яхши, истеъдодли шахслар бошқариши зарур. Бу ҳокимият халқ ҳаётининг энг ичкарисидан етишиб чиққан, ташқаридан, бировлар томонидан тиқиштирилмаган, балки ўзининг халқпарварлик иқтидорига эга бўлиши лозим. Демократиянинг кучи муглақ чексиз ҳукмронлик бўлмай, у ўзи ўртага қўйган жиҳатлар билан чеклаб турилади. Бошқача айтганда, демократия миллатнинг ўз-ўзини бошқара олиши демакдир.

*Русчадан
Ёқубжон ХҲЖАМБЕРДИЕВ
таржимаси.*

Александр РЕКЕМЧУК

Мумтоз адибга тақлид

“... **А**гар роман бўлмаса, мемуар бўлмаса, унда ҳозир нима ёзаяпман ўзи? Парчалар, хотиралар, бўлақлар, мулоҳазалар, сюжетлар, очерклар, қайдлар, кўчирмалар...”

Аммо, барибир, ҳозир ёшим бир жойга бориб, жар ёқасига келиб қолган пайтимда тонга қадар оғир мушоҳадалар қуршовида изтироб чекиб имирсилганимга қарамай, ўзим ёки ўзгаларнинг хотирасидан олинган аянчли синиқлар воситасида мангуликка дахлдор, мисли йўқ замон ва макондаги бўшлиқни тўлдиришга мадорим етмайди”.

Бу — Валентин Катаевнинг “Хотира чечаклари” дан.

Ана кўрдингизми, муаллиф ёрилди, кимга виждонсизларча тақлид қилиб келгани, кимнинг изидан бориб ўз насрий асарларини ясаб юрганини ниҳоят тан олди, ахир у аввалроқ нега эсламаган эди! — деб истеҳзо қилади ўқувчи.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам мўлжалга урилди: парчалар, хотиралар, бўлақлар, сюжетлар, қайдлар, кўчирмалар...

Яна бу ёғи ҳам ашёвий далиллардек айнан мос қелади: Одесса, ундан кейин, қарасанг, ҳаммаси Катаев юрган йўллар: Киев, Харьков, Москва.

Майли шундай бўлақолсин.

Аммо мен Катаевни бутунлай бошқа баҳонада эслаяпман.

70-йилларнинг бошларида ёши катта ўртоқлар Катаевни Москва ёзувчилар уюшмаси раҳбариятига ўтишга кўндиришни менга топширишди. Мен уюшма котибларидан бири эдим.

Биз кўнғироқлашдик, Марказий Адабиётчилар уйида, тамошабинлар зали орқасида, юқоридаги кенг йўлак охирида жойлашган ташкилотимизнинг хонасида учрашишга келишдик.

Топширилган вазифа ўта нозиклигини сезиб турсам-да, кўнглимнинг бир четида машҳур адиб катталиқ қилганимни кечиради деган умид бор эди.

Табиатан тили заҳар ва чўрткесар, ҳеч кимни, ҳатто энг яқин кишиларини ҳам аяб ўтирмайдиган бу одам негадир менга оталарча меҳрибонлик кўрсатиб, илтифот билан муомала қилар, очикчасига мулојим суҳбатлашар, юмшоқ оҳангда юракдан гаплашар эди, ҳолбуки, мен ундан роппа-роса ўттиз ёш кичик эдим.

Наҳотки бир китобхон сифатида унга қўйган меҳримни кўзларимдан илғаб олган бўлса?

Мурғаклигимдаёқ она шаҳримдан жудо қилишиб, ўзга шаҳарларга олиб кетишгани туфайли менда Одесса ҳақида ғира-шира ва узук-юлуқ хотира синиқларигина қолган эди, уларни болалик пайтимда Валентин Катаевнинг “Оқариб кўринар бир елкан” китоби орқали ўзим учун қайта кашф қилганман.

Мен романдаги ёш қаҳрамон Петя Бачей ва унинг қадрдон дўсти, боши очик Гаврик билан бирга Ланжерон ва Фонтанкаларда, Дерибасов, Гимназия, Куликово майдони ҳамда Яқин тегиримон, Молдаванка ва Переселда сайр қилган эдим.

Ўз ихтиёри билан таслим бўлган ва Констанцадан Севастополга шатакчи кемада арқон билан судраб келтирилган жанговор “Потёмкин” броненосецини гўё кўзим билан кўргандек бўлганим сира эсимдан чиқмайди.

Күкимтир бақлажонларга тўла саватчалар ортилган дилижонларда Аккерман қирғоқларига саёҳат қилганларим.

Бадиқчилар билан куйиб-пишиб савдолашаётган Стороженко хонимнинг: “Бичоқлар қани? Нега уларни кўрмайпман? Балки кўлимда ушлаб турганим шудир? Бу бичоқ эмас, илонбошга ўхшайди-ку!” — деган сўзлари ҳамон қулоғим остида жаранглаётгандек туюлади.

Яна мен “Потёмкин” даги матрос Родион Жуковнинг жазавага тушиб: “Минорадагилар, ўт оч!” деб қичқирганини эшитаман. Яна мен соябон остида ўтириб, күкимтир, яшил ва оқ мойбўёқларда Лермонтовнинг оқ елкани кўтарилган балиқчилар қайиғини чизаётган рассомни аниқ кўраман.

Ўн яшар болалик пайтимда Катаев китобидан топиб олганим бу образлар хайратдан катта очилган кўзим қорачиғига бир умр муҳрланиб қолди.

Ҳозир ҳам у, буларни батафсил ёзган ёзувчи, бу образларни кўзларимдан бамайлихотир ўқиб, кинояли табассум билан кузатиб турганга ўхшайди.

Энди мақсадга ўтайлик.

Мен унга котибиятга ўтиш тўғрисидаги кўпчиликнинг таклифини етказар эканман, ўзимдан ҳам ишончли далиллар кўйиб қўйдим: Валентин Петрович, Ёзувчилар уюшмасидаги раҳбарлик ўринларини эгаллаб олиб, истеъдодсизлигини амал ҳукмронлиги билан ниқоблаб юришларга чек қўйишимиз керак... Валентин Петрович, Ёзувчилар уюшмасида раҳбарлик ўринларида турадиган киши истеъдодига яраша обрў орттириши, устозлик тажрибасига эга бўлиши керак!

Мана шундай баландпарвоз оҳангда гап бошлаб, бирдан нафасим ичимга тушиб, жим бўлиб қолдим.

У илк марта менга бегона кўз билан — бўйи ниҳоятда баланд эди, — юқоридан пастга қаради, юпқа лабларини қимтиб, ашаддий душмандек қаттиқ тикилди. Ниҳоят, лаблари қимирлади.

— Кулоқ солинг, Рекемчук... Мени ўн беш дақиқалик умрим қолган.

Нима деяпти? Мен қотиб қолдим, нимага шама қилаётганини англаб, музлаб кетдим. Ёши етмишдан ошганига қарамай, у жуда бақувват эди, эгилиб, юзимга яқинланди-да, гапини секин яқунлади:

— Ана шу ўн беш дақиқада ҳам фақат ёзмоқчиман!

Бурилиб, эшикка қараб юрди. Биз негадир ўриндиққа ўтирмасдан тик туриб гаплашмоқда эдик. Чамамда, у қандай таклиф бўлишини аввалдан сезиб, гапни қисқа қилишни мўлжаллаб келган эди.

Мен эса хона ўртасида лол туриб қолдим, вужудим мажақлаб ташлангандек эди, довдираган, аянч аҳволда, уятдан ўзимни йўқотган ҳолда, — “Муқаддас булоқ” ва “Хотира чечаклари”нинг муаллифига — Буниннинг ўзи оқ фотиҳа бериб адабиёт даргоҳига йўллаган валломат одамга сафсата сотиб, беҳуда бошини қотирганимни айти шу дақиқада англаб етдим.

Қандай даҳшат, — мен айти Бунинни Москва котибиятига ишга таклиф қилгандек бўлибман-а!

Катаев эшик дастасини ушлаган дамда негадир ҳаяллади, бир муддат тўхтаб тургач, орқасига қайтди.

У қўлини елкамга қўйиб жуда осойишта гапирди, энди овозида бояги қаттиқ оҳанг йўқ эди:

— Кулоқ солинг, Рекемчук... Мен отангиз билан прапорчиклар билим юртида бирга таълим олганман.

Шундай деб чиқиб кетди.

Мен орқасидан югуриб чиқишим, қувиб етиб, тўхтатишим, йўлига етиб олиб, оёқларини ўпишим, — ўзимни не қўйга солиб бўлса-да, эвини қилиб, ҳамма нарсани — майда-чуйда тафсилоту деталларгача сўраб-суриштиришим, айтиб берган гапларини эслаб қолишим, хотирамга ишонмасдан, ёзиб қўйишим ва шу қайдлар асосида мушоҳада юритиб, уларни воқеалар ипига тизиб, олтин ҳал билан мармарга битилгандек қилиб, ҳаётдан бемаврид кўз юмиб, номсиз кетган отам ҳақида китоб яратишим лозим эди.

Аmmo мен бегона хона ўртасида ерга қоқиб қўйилгандек қаққайиб турардим. Довдираб, анграйиб қолган, чалғида ўриб ташлагандек эдим...

Орадан кўп йиллар ўтгач, бу учрашув ҳақида унинг ўғли Павлик Катаевга ҳамда Валентин Петровичга жудаям яқин бўлган ва унга Валюн деб бемалол

муружаат қила оладиган дўстларига гапириб берганимда, улар: балки “юнкерлар билим юртида” деб айтгандир, деб қайта-қайта сўрашди. Ҳақиқатан ҳам у, илк ҳикояларига қараганда, Одессадаги юнкерлар билим юртида ўқиган эди.

Аммо мен Катаев: “Кулоқ солинг, Рекемчук... Мен отангиз билан прапорчиклар билим юртида бирга таълим олганман”. — деб айтганини аниқ эслаб қолганман.

Аммо, барибир, Валентин Петрович кейинги кунларда Москва ёзувчилар уюшмаси котиби бўлишга розилик билдирди. Чамаси, навбатдаги суҳбатни мендан кўра талабчанроқ раҳбарлар ўтказган бўлса керак. У ва бир неча ёзувчи котибиятга сайланди.

Котибият мажлисларидан бирида исёнкор кўшиқчи-шоир Александр Галичнинг таъзирини бериб, ёзувчилар уюшмасидан чиқариш масаласи муҳокама қилинганда, тўртта котиб: Агния Барто, Алексей Арбузов, Валентин Катаев ва мен шоирни ёқлаб овоз бердик.

Барибир уни ҳайдашди.

Кейинчалик у кўпчилик орасида, саҳнада гитара чалиб, кўшиқ айтган пайтларида мамнуният билан бизнинг номимизни тилга олиб юрди...

Катта шов-шувга сабаб бўлган бу воқеага доир барча тафсилотларни, худо ёр бўлса, китобимда ёзиш ниятим бор. Унда Галич хорижга кетаётиб яқин дўсти, киноактриса Марина Фигнерга нималар дегани, у ҳузуримга келиб бу гапларни менга етказганда ҳам хурсанд бўлганим, ҳам ваҳимага тушганларим, Лубянкадан берилган буйруққа мувофиқ КГБ нинг “диссидент”лар билан шугулланувчи думларидан бири тўрталамизни қандай таъқиб этганини батафсил ҳикоя қилиб бераман.

Юқоридаги “ўн беш дақиқалик умрим қолган” деган сўзларида унинг табиатига хос олифталик бор эди. Шундан кейин ҳам у жуда узоқ бўлмаса-да, анча умр кечирди. Хотирам панд бермаган бўлса, 1974 йилда суҳбатлашган бўлсак, Валентин Петрович шундан ўн икки йил ўтгандан кейин - 1986 йил март ойида вафот этди.

Аммо мен шахсан ўз қулоғим билан эшитган ўктам жумланинг: “Ана шу ўн беш дақиқада ҳам фақат ёзмоқчиман!” — деган иккинчи ярми бамисоли башорат бўлиб чиқди.

У катта қийинчиликлар билан: “Синган ҳаёт ёки Обероннинг Сирли мугузи”, “Скулянадаги қабристон”, “Менинг олмос гулчамбарим”, “Вертер ёзилган эди”, “Ўсмирлик романи”, “Қуриган соҳил”ни ёзди...

Буларнинг деярли ҳаммаси “Новый мир” саҳифаларида босилиб чиқди, мен эса айти шу кезларда журнал таҳририяти аъзоси эдим ва бу асарлар саҳифаланаётган пайтдаёқ ўқишга муяссар бўлардим.

Бир кун наср бўлимидагилар ҳозиргина Катаев келиб кетгани ва гап орасида мени сўраб, янги нарсамни ўқидимикин, деб суриштирганини айтишди. Гап “Ўсмирлик романи” устида бормоқда эди. Мен, албатта, ўқидим деб жавоб бердим. Хўш, қандай экан? Ҳар галгидек, ўқиб роҳатландим, унинг насрини яхши кўраман... Ундай бўлса, дейишди менга, қарияга кўнғироқ қилиб, шахсан фикрингизни билдириб қўйинг. У, айнан, сиз ўқидингизмикан, деб қизикди...

Аммо мен кўнғироқ қилмадим.

Бу билан ўзимни ўлимга ҳукм этган эдим, гарчи турли баҳоналар тайёр турганига қарамай, бу хатти-ҳаракатим қатл ҳукми билан тенг эди.

Кейин нима бўлди?

Кейин “Вертер” пайдо бўлди.

Валентин Катаевнинг “Вертер ёзилган эди” қиссаси “Новый мир”да 1980 йилда босилиб чиқди. У яратган асарлар орасида балки энг ёрқини шу бўлса ажаб эмас. Ва албатта, энг кўп жанжал кўзғатгани ҳам (ҳар қалай у ҳаммани карахт қилиб қўйган эди) шу асар эди. Қизиги шуки, журналнинг ана шу йиллардаги бош муҳаррири Сергей Наровчатова ҳам матн ёқмаган эди ва у таҳририят бир тўхтама келолмай турганда, одатдагидек, уни МКга, Сусловнинг ўзига олиб борган дейишади. У ёқдан эса ҳеч қутилмаганда “Босилсин!” деган буйруқ берилди. Бугунги кунда хатто бу гапнинг тўғрилигига ҳам ишониниш қийин: таҳрир ҳайъати қарши, МК эса тарафдор. Ўша пайтда ҳақиқатан ҳам шундай бўлган эди.

Яқиндагина, янги аср бошларида – 2003 йилда Катаевнинг сараланган бир жилдлик насрий асарлари чоп этилди. У, айнан “Вертер” билан очилади.

Китобда танқидчи хоним Наталья Ивановна ёзган сўзбоши ҳам бор. Бу танқидчига хоҳлаган ёрлиқни ёпиштириш мумкин, аммо уни либерализм етишмаслигида айблаб бўлмади.

У бугун ўша пайтда нима бўлгани ҳақида ёзади: “... Катаевни мутлақо ўз одами деб ҳисоблаб келган либерал жамоатчилик “Вертер”ни такаббурлик билан рад этиб, ёзувчини ҳиёнаткорликда айблади”. Сўнг бу жиноят таркиби нимадан иборатлигини тушунтириб беради: “... У ўзи мансуб бўлган ва бирга улғайган жамоатчиликнинг фикри билан ҳисоблашмади. “Вертер” орқали олтмишдан ошганларнинг башарасига туфуриб, большевизмни бутун вужуди билан ёмон кўришини очиқчасига исботлаб берди. Яхудийликда гумон қилмасликлари учун (у ҳаётининг охиригача одессаликларга хос шевадан қутулмади) антисемитизмни ёқлаб келган Катаев бу асарида ўз қарашларини юзсизлик билан инкор этди”.

Қиссани ўқиганимда маъюс, дилни хуфтон қиладиган шаккок туйғулар қуршовида қолганимни яхши эслайман. Куракларимнинг ўртасидан муз чиқиб кетган эди. Қўрқувдан юрагим дукиллаб ура бошлаганди. Ҳа, у ҳеч қачон бундай ёзмаган эди! Ҳатто “Менинг олмос гулчамбарим” ҳам бу асар олдида хира тортиб қолади...

“Унинг лақаби Қўрқмас Наум эди.

Гараж ёнидаги устунга осилган хира чироқча уни юқоридан ёритиб турарди. У оёқларини кериб, қўллари чарм курткасининг орқасида, ҳукмрон қиёфада атрофга боқар эди. Жингалак сочли бошида мовут юлдузли будённийча қалпоқ...”.

“Чанг босган қалпоқли комиссар”ларни эсладингизми? Мен ҳам эсладим.

“... У айни шу қиёфада яқиндагина инқилоб содир бўлган Урги дарвозаси ёнида турар ва юзлари сопол товоққа ўхшайдиган икки сартарош юнг қирқадиган қайчи билан шаҳарга кириб келаётган одамларнинг кокилини қандай кесаётганини кузатар эди. Кокил - ағдарилган феодализмнинг рамзи эди...”

Бу кокиллар чоғроққина гарамга айлангани ҳақида у яна шундай ёзади: “Кесилган кокиллар – ислохотлар меваси эди”.

Муаллиф асар қаҳрамони Қўрқмас Наумнинг ўзига ҳам бу баландпарвоз ибора – “ислохотлар меваси” жуда ёқиб қолганини таъкидлайди. У Мўғулистондан Москвага қайтганидан кейин “Пегас кошонаси” да бу сўзларни айтиб беришини ва қўрқиб кетган имаженистлар не қўйга тушишини тасаввур қилиб, роҳатланар эди.

Бугун биз ҳам “ислохотлар меваси” деган сўзларни эшитганда қўрқиб кетамиз.

Йўқ, бу гаплар Чубайс ҳақида эмас. У пайтларда буларни ким ўйлаган дейсиз?

Аммо Катаев бу учқур иборани бошқа бир машҳур шахс эътиборига қаратади.

“... Балки уни Лев Давидович¹ хузурида ишлатишга тўғри келиб қолар. Унга роса манзур бўлар эди-да, бундай иборалар унинг жони-тани-ку!”

Қисса бутунлай – бошидан то охиригача отишлар, отилишлар ҳақида.

“... Энди у маузерини сабрсизлик билан ўйнатиб, тўрталаси – собиқ губчека раиси Макс Маркин, Ажал фариштаси деб ном олган тезкор бўлим бошлиғи, қочиб кетган юнкернинг хотини эканини яшириб юрган фоҳиша аёл Инга, ўнг эсер, савинковчи, муваққат ҳукумат аъзоси бўлган Серафим Лось деган кимсаларнинг ечинишлари ва кийимларини қўқ карнайгул билан номозшомгуллар очилиб ётган гулзор четига қўйишларини кутиб турарди”.

Қисса охирида қўрқмас Наумнинг ўзини ҳам отиб ташлашади.

У кўпириб кетган лаблари билан жаллодларнинг этигини ўпиб, шафқат қилинлар деб ялинади, аммо уни ҳеч ким қутқара олмас эди, чунки у қувгиндаги Троцкийнинг Ралекка ёзган хатини чегарадан олиб ўтаётганда ашъвий далил билан қўлга туширилганди.

Сўнгги далил муаллиф Қўрқмас Наум қиёфасида машҳур Яков Блюмкинни назарда тутганига шубҳа қолдирмасди.

¹ Л.Д.Троцкий назарда тутилмоқда. – *Тарж.*

Асар охирида отилган, аммо мўъжиза юз бериб, ўлмай қолган бир маҳкумнинг онаси ёзган хат келтирилади. У ўгли тирик қолганидан беҳабар ҳолда ўлими олдидан бир варақ қоғозга: “Ҳаммангизга лаънатлар бўлсин!” деб дил фарёдини ёзиб кетади.

Мен ҳозир ҳам бу асарни қайта ўқиб, моҳиятини теран англаган ҳолда ундан кўчирмалар олар эканман, ўзимни-ўзим саволга тутаман: шу пайтда унинг рад этишга бизни, шахсан мени ким мажбур қилган эди?

Бирдан нега мажбур бўлганимни англаб етаман: у ниҳоятда яхши ёзилган асар эди.

Бундай асарларни бадном қилиш учун яҳудийлик ёрлиғи ёпиштирилса бас, шунинг ўзи кифоя қиларди. Баъзи асарлар, балки Сусловнинг рухсати биланми, босилиб турар эди. Аммо улар, очигини айтганда, ёмон, жуда расво ёзилган бўларди. Ана шу расволиги туфайли улар муаллифларини шарманда қилди.

Бундай асарлардан жирканиб, чангдан, куядан, чириган нарсалардан ҳазар қилгандек, қўл силтаб кетиш мумкин. Кейин қўлингни совунлаб ювиб қўя қоласан.

Валентин Петрович ўз китоблари ана шундай чириган нарсалар ёнида туришини хоҳлармиди? Йўқ, албатта.

У бошқа мақсадга — бор ҳақиқатни яширмасдан, бўяб-бежамасдан ёзишга ўзини бахшида этган эди.

Аммо сўз жуда қудратли куч, кези келганда табиат кучларидек — хавфли.

У фақат ўз оҳангини кўшган эди. Бирдан ҳамма оҳанглар аралашиб кетди.

Катаевнинг “Вертер”ини асло рад этиб бўлмади... Унинг бор айби шу холос.

Бундан ташқари, у пайтда — 70-йилларнинг охирида биз бундай жасоратга тайёр эмас эдик, ёқмаган нарсага туфуриб, қўлимизни артиб кетаверардик.

Кимлардадир жасорат етарли бўлгандир, аммо менда бундай журъат йўқ эди.

Шундай қилиб, журналда “Вертер” босилиб чиққандан кейин таҳририятдагилар Валентин Петрович Адабиётчилар уйидаги очиқ айвонда — ёз пайти эди — зиёфат беради, деб айтиб қолишди.

У ҳаммани, шу жумладан, қарши турганларни ҳам тақлиф қилган эди!

Аммо биз, қаршилик кўрсатганлар, бормасликка қарор қилдик. Иккиюзламачилик қилмаслик учун. Бормаймиз — вассалом.

Энди мана бу тасодифни қаранг: мен шу куни ёзувчилар клубида эдим — қаергадир боришим, нутқ сўзлашим зарур эди, шошиб ҳовлига чиққанимда ҳеч кутилмаганда бино муъолишида Катаев билан тўқнашиб қолсам бўладими?

У чехраси очилиб, оталарча меҳрибонлик билан қорайган қоқ суяк бармоқларини елкамга қўйди.

— Демак, барибир, келибсиз-да?

— Йўқ, келмадим, — гулдирадим мен, — бир жойга тез боришим керак эди.. Бу ерга тасодифан келиб қолдим.

— Аммо... фикрингизни ўзгартирарсиз? — у кўзларимга тик қаради.

— Йўқ-йўқ, кечирасиз, Валентин Петрович.

— Қулоқ солинг, — деди у, — у ерда яхши ичимликлар, лаззатли таомлар бўлади.

Нозик жойимни яхши билар эди.

— Йўқ-йўқ, — дедим мен. — Катта раҳмат. Аммо боролмайман... Хайр!

Сўнг чопиб кетдим.

Албатта, у хафа бўлди.

Шунинг учун ҳам қўнғироқ қилишга журъат этмагандим.

Йигирма йил ўтгандан кейин, одатдаги сешанбалардан бирида насрдан машгулот ўтказиш учун Адабиёт институтига йўл олдим.

Ҳикоя ёзаётганда биринчи ва учинчи шахс нутқидан фойдаланиш, — бу ёшлар учун ҳамиша муҳим, — ҳақида сўзлашни кўзда тутган эдим, бирдан Валентин Петрович умрининг охирида ёзган “Ўсмирлик романи”да бу мавзуга доир жуда самимий ва таъсирли саҳифалар борлигини эслаб қолдим.

Унда шундай ёзган эди: “... Унинг (менинг) юраги жуда тоза ва маъсум эди. Агарда қиз яқиндан танишиб олиб, сўзларига қулоқ солса, эътибор бериб қараса, ҳеч шубҳасиз уни (яъни мени, гарчи мен ўзимни назарда тутаятган бўлсам ҳам, роман учинчи шахс номидан ёзилган) яхши кўриб қолишига у (яъни мен) қаттиқ ишонар эди”.

Ҳозир мазкур парчани китобдан кўчириб олдим.

Аммо шу куни қўлимда ҳеч нарса йўқ эди. Мумтоз адибдан олинадиган мисол ҳар жиҳатдан беками кўст бўлсин деб қутубхонадан китобни олишга қарор қилдим. Машгулот бошланишига эса саноқли дақиқалар қолган эди. Институт қутубхонаси ертўлага жойлашган. Тўсиқ оша қараб, биринчи курс талабаси Егор зинадан шошиб чиқиб келаётганини кўриб қолдим.

Мен йигитни чақирдим.

— Менга қара ... Марҳамат қилиб, қутубхонага киргин-да, Валентин Катаевнинг “Ўсмирлик романи”ни сўраб ол. Менга ёзиб қўйишсин.

Ёқимтой йигит (зиёли оиладан чиққанлиги шундоқ кўриниб турибди) туфлисини тарақлатиб, чўнтагидан ён дафтарчасини чиқарди ва қайта сўради:

— Ким деб айтдингиз?

— “Ўсмирлик романи”.

— Буни билдим... Муаллифнинг фамилияси...?

— Валентин Катаев, — такрорладим мен, юзимга иссиқ қон қуюлиб келди.

— Катаевни билмайсанми ҳали?

— Биринчи эшитишим, — тан олди у.

Беихтиёр пастга тушиб уни ертўлада ўз қўлим билан бўғиб ўлдирай деб зинага бир қадам кўйдим.

Аммо шу дақиқада Егор Адабиёт институтида шартнома асосида ўқишини эслатдим ва ҳамма шартномачилар бўғиб ўлдирилаверса, институт хароб бўлишини ўйлаб, ўзимни босдим.

Бундан ташқари девордаги электрон соат бир сония кечикканимни кўрсатмоқда эди.

— Катаев Валентин Петрович, — деб қайта эслатдим ва нафасимни зўрга ростлаб, зинадан юқорига қараб юрдим.

Бундай ҳодисага ҳам ажабланмайдиган бўлиб қолдик.

“Катаевнинг сўнги асари “Қуриган соҳил” (1986) танқидчиликда деярли сезилмади”. “XX аср рус ёзувчилари” номли салмоқли биографик луғатда шундай ёзилган.

“... Ҳозир деярли унутилган Валентин Катаев”, — деб лоқайд қайд этди “Литературная газета”.

Мен орадан шунча вақт ўтиб, ҳамон ўша ҳодиса ҳақида ўйлайман: “Ўсмирлик романи” “Новый мир”да босилгандан кейин уни ўқиган-ўқимаганим билан у нега бунчалик қизиқди экан?

Ҳа, шубҳасиз ўқиган эдим, унинг хотираси олдида, ўзимнинг олдимда виждоним пок.

Нега у айнан мени ўқишимни хоҳлаган эди? Унга бу нима учун керак бўлди? У ерда нима бор эди? Нима?

*“Литературная газета”нинг
2006 йил, 27 сентябрь - 3 октябрь
39-40-сонидан олинди.*

*Русчадан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси.*

Очилмай қолган Ғунчалар

ҲОЗИРГИ АФҒОНИСТОН АДАБИЁТИГА БИР НАЗАР

1978 йил савр ойида ва ундан кейин Афғонистонда рўй берган воқеалар бу мамлакатдаги кўҳна адабиётнинг кейинги 20-25 йиллик қиёфасига, мазмун ва бадиий-эстетик тажрибасига ўз таъсирини ўтказиб, ҳамон ўз асоратини кўтариб келмоқда.

Адабиётда инқилоб деб аталмиш бу воқеалардан кейин вужудга келган вазият, адабий жараён, унинг муаммолари, бу адабиётнинг савияси, йирик намояндаларининг ижоди, асарлари таҳлили, умуман, охириги 20-25 йил орасидаги адабиётнинг назарий, маърифий жиҳатлари ҳозирча на Афғонистоннинг ўзида ва на ундан хорижда кенг қамровли таҳлилий ифодасини топгани йўқ. Тўғри, Савр воқеаларининг дастлабки йилларида Афғонистон адабиётида вужудга келган вазият ҳақида баъзи бир мулоҳазалар, айрим назарий фикрлар мавжуд. Булар тожикистонлик олим Х. Асоев, москвалик афғоншунос А. С. Герасимова ва бошқаларнинг 80-йилларда ёзган айрим тадқиқотларида қисман ўз аксини топган. Бу ишларда Афғонистоннинг ўша давр адабиёти, дунё адабиёти харитасида пайдо бўлган янги, ёш инқилобий, халқчил адабиёт сифатида ўз баҳосини олган эди.

Аммо 90-йиллардан кейин босилиб чиққан афғон олим ва адибларининг баъзи бир рисола ва мақолаларида мамлакат адабиёти тўнтариш арафасида катта ва интенсив тараққиёт босқичига кириб бораётган эди, аммо советлар тажовузидан сўнг у инқирозга юз тутиб, тезда ўтмишга айланди, совет босқини даврида яратилган ва “инқилобий” деб аталган адабиёт эса, фақат сиёсат учун, “қўлбола” маҳаллий коммунистик режимни қўллаб-қувватлаш учун ёзилган асарлар мажмуидан иборат сохта адабиётдир, деган бироз жўн, бирёқлама баҳосини ҳам олди.*

Лекин масалага чуқурроқ ва ҳолисона ёндашадиган бўлсак, ўша “инқилобий” тўнтариш туфайли Афғонистон адабиёти тарихи саҳифасида анчайин янги давр бошланганлигининг, қисқа вақт ичида янги-янги жанрлар, услубий йўналишлар пайдо бўлгани, кўплаб янги ёш шоирлар ва адиблар майдонга кириб келганлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди.

Бу даврда ҳикоячилик ва “янги, тоза, эркин” шеър ҳамда янги пайдо бўлган замонавий публицистика “инқилобий” адабиётнинг том маънодаги минбарига айланди. Шу билан бирга мумтоз адабиётнинг ғазал, рубоий, қасида, муҳаммас каби шаклларида ҳам “инқилобий” мавзу, янги замон оҳанглари баралла янгради. Умуман Савр инқилоби ва унинг шиорлари адабиётда мавжуд бўлган барча шеърий ва насрий жанр ҳамда турларнинг бош мавзуси бўлиб қолди. Адабиётнинг асосий қаҳрамони сифатида меҳнаткашлар вакиллари, заҳматкаш инсон, “инқилоб” идеаллари учун фаол курашчи образи майдонга чиқди. Адабиётда “революцион тематика, Савр инқилоби” мадҳияси, мамлакатда давом этаётган “синфий кураш” муаммолари Мухтор Жўбин, Спужмай Зарёб, Раззоқ Руҳин, Бобо Кўҳий, Маҳбуб Сангар, Фозилхон Ҳроз, Абдусалом Осим, Ашраф Азимий, Раҳимқул Чўлоқ, Ковун Тўфоний, Олим Ифтихор, Бабрак

* *Андзур Заррин*. Савр фожеасида маданият, адабиётлик ва озодлик (пушту тилида). Пешовар, 1993 йил.

Арганд, Лимар каби ўнлаб ёш шоир ва ёзувчи, драматургларнинг ҳикоя ва шеърларида, публицистик мақолалари ва пьесаларида ўз аксини топди. Бу мавзуга ўрта авлодга мансуб бўлган ва ўз ижодини Савр воқеаларидан анча илгари, 50-60-йилларда бошлаган шоир ва ёзувчи, драматургларнинг, жумладан, Абдулла Бахтонай, Зиё Қоризода, Муҳаммадин Жвок, Абдулқодир Абҳар, Хугёнай, Ажмал Хатак, Фаус Хайбари, Носир Таҳури, Раҳнавард Зарёб, Амин Афғонпур, Акрам Усмон, Куҳбобо ва бошқаларнинг асарларида ҳам кенг ўрин берилди. Улар Савр воқеаларининг моҳияти ва идеалларини, унинг меҳнаткашлар, оддий инсонлар ҳаётидаги аҳамиятини бадиий сўз билан ифодалашга, янги деб эълон қилинган тузумнинг “ҳаётбахш” самараларини тушунтиришга, куйлашга ҳаракат қилдилар.

Шундай қилиб, Савр воқеалари туфайли адабиётнинг ижтимоий вазифаси тамомила ўзгаргандек кўринди, унда асрлар давомида эзилган, мазлум, меҳнаткаш инсоннинг манфаатлари, қарашлари, интилиш ва орзу-умидлари етакчи тамойилга айлангандек бўлди. Бу “инқилобий” адабий жараёнга йўлбошчилик қилиш эса Сулаймон Лойиқ, Дастагир Панжширий, Борек Шафеи, Асадулло Ҳабиб каби Савр воқеаларига қадар халқ орасида шуҳрат топган, таниқли, халқпарвар, шоир ва адибларнинг зиммасига тушди.

Айтиш лозимки, “инқилобий” адабиётнинг ilk намуналари 50-60 йиллардаёқ асосан Нур Муҳаммад Тарақий ва ана шу тўрт шоир ва ёзувчининг ижодида кўринган эди.

60-йиллардаёқ истеъдодли шоир Сулаймон Лойиқ ўзининг бир шеърда Афғонистоннинг барча халқ ва элатларига қарата шундай хитоб қилган эди:

Қулдек яшаётган,
Ватандошим ҳей,
Бас, кўзни очингиз, уйғонингиз,
Сизни деб, дарёдир кўзда ёшим-ей,
Сизга садқа бўлмоқ, мен учун ҳавас.
Келинг, бирлашайлик, яқдил бўлайлик,
Куллик заңжирларини парчалайлик шарт.
Чиркин зиндонларга ваҳшат солайлик,
Тубдан кўпорайлик шаҳдли ва жўмард!..*

(Муҳаммад АЛИ таржимаси).

С. Лойиқ Апрель воқеаларини етук шоир ва ёзувчи сифатида кўтиб олди. Унинг Савр воқеаларининг дастлабки кунларидаёқ Афғонистонда яшаётган барча халқ ва элатларни “инқилобий” галаба билан таъриқлаб ўзининг машҳур, “Эй, янги аср шамоли!” шеърини ёзиб, бу шеърда куйидагича хитоб қилган эди:

Қулоқ беринг эй, паштун, ўзбек,
Баланд тоғлик хазоралар ҳам!
Туркман, тожик, энди келди эрк!
Келди энди ҳурлик чинакам!
Аҳли афғон, жам бўлингиз, жам! **

(Муҳаммад АЛИ таржимаси).

Савр инқилобининг иккинчи йили, яъни 1980 йилнинг охирларида мамлакат адабиёти тарихида биринчи марта тараққийпарвар ёзувчилар Уюшмаси ташкил этилди ва унинг биринчи раиси қилиб йирик шоир, ёзувчи ва адабиётшунос олим, Савр воқеаларининг оташин куйчиси Асадулло Ҳабиб сайланди.

Тез орада бу Уюшма ўз сафида икки юзга яқин шоир ва ёзувчиларни бирлаштирди. Уюшма Низомида таъкидланишича, у ихтиёрий ташкилот бўлиб, асосий мақсади АДР ёзувчилари ва шоирлари ижодини “янги, илғор” тузум тараққиётига, халқ инқилобига сафарбар этиш, ёзилажак асарларнинг гоёси ва мавзу йўналишини инқилобга тўсқинлик қилаётган ички ва ташқи душманлар

* Сулаймон Лойиқ. «Тоғ кўшиги». Тошкент, 1981 йил.

** Ушча китоб. 15-24 бетлар.

кирдикорини, реакцион, аксилинқилобий моҳиятини фош этишга қаратишдан иборатдир. Шунингдек Низомда сўзнинг жанговорлиги, адибнинг ижтимоий фаоллиги ва меҳнаткашлар олдидаги масъулиятини ошириш, ёш ижодкорларни зарарли мафкуралардан сақлаш, инқилоб йўлига ўтган ҳар бир ёзувчи ва шоирни маънавий ва моддий рағбатлантириш, ҳалигача ўзини четга тортаётган ёки қотиб қолган шакллар, ишқий ва маиший мазмундан бўлак мавзуларни ёритишни истамаётган адибларни янги адабиёт намояндалари сафига тортиш ва уларнинг тажрибаларини янги адабиёт учун хизмат қилдириш каби вазифаларга ҳам катта эътибор берилган эди.

Уюшма ўз фаолиятида миллий ёш адабиётларни қўллаб-қувватлаш ва рағбат топишига ҳам катта куч сарф этди. Маълумки, 1978 йилгача Афғонистонда ёзма адабиёт фақат икки тилда, яъни пашту ва дарий (ёхуд форсий – кобулий)да мавжуд эди. Бошқа тилларда, жумладан, ўзбек, туркман, хазора, балуж каби тилларда ёзма адабиёт у ёқда турсин, бирон-бир газета ёки журнал, китоб чоп этилмади. Мактаб ва олий ўқув юртида, давлат муассасаларида дарслар ва муомалалар фақат дарий ва паштуда олиб борилар эди. Бошқа кам сонли элатлар ўзларининг орзу-умидлари, истак-армонлари, гўзалликка бўлган муносабатларини оғзаки ижод орқали баён қила олар эдилар, холос. Улар учун газета, китоб, радио ўрнини халқ оғзаки ижоди дostonлари, эртаклари, шеър ва лапарлари, куй ва қўшиқлари, мақол ва маталлари босарди. Албатта, бу халқлар ва элатлар орасидан ҳам талайгина истеъдодли шоир ва ёзувчилар етишиб чиққан бўлса-да, бироқ асарлари чоп этилмагани сабабли, уларнинг шеърлари ва дostonлари кўпроқ дўкон ва бозорларда, халқ йиғилишларида ўқилар ёки қўлёзма ҳолида қўлдан-қўлга ўтиб юрарди. Ўтмиш мумтоз адабиёти вакиллариининг асарлари билан ҳам бу халқ ва элатлар шу тарзда танишардилар.

Қисқаси, Савр воқеалари жараёнида пашту ва дарий адабиётлари сафига бошқа миллий тилларда ҳам қайта туғилаётган ёки янгидан вужудга келаётган ёш адабиётлар келиб қўшилдилар.

Ёзувчилар уюшмаси мамлакат адабиёти материали асосида тамомила янги, илмий адабиёт назарияси ва танқиди, Афғонистон адабиёти тарихи муаммоларини ҳал этиш борасида ҳам бир қанча вазифаларни белгилади.

Шу ўринда яна бир муҳим жиҳатни эслатиб ўтиш керак. Адабиётшунослар олдида Савр воқеаларидан олдинги адабиётга, бой мумтоз адабий меросга муносабат масаласида долзарб муаммолар вужудга келган эди. Инқилобнинг дастлабки йилларида маданий меросга нисбатан нигилистик муносабатда бўлиш ҳоллари ҳам кўринди, ўтмиш адабиёти ўз аҳамиятини йўқотди, деган фикрлар ҳам айтилди. Лекин кўпчилик олим ва адиблар, маданият арбоблари маданий мерос масаласида тўғри, илмий йўл тутиш лозимлигини таъкидладилар, мумтоз адабиёт намуналарини танқидий кўриб чиқиш, унинг ҳаётбахш, халқчил, юксак инсонпарвар ғояларини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш керак деган тамойилни ёқладилар.

Шу билан бирга Ёзувчилар уюшмасининг саъй-ҳаракати билан 80-86-йиллар давомида ўнлаб шоир ва ёзувчиларнинг Савр воқеалари мавзусига оид шеърый ва насрий асарлари, адабий-танқидий, публицистик мақолалари тўпламлари, қиссалари кўп нусхаларда босилиб чиқди. Шунингдек, Уюшма томонидан куннинг долзарб мавзулари билан боғлиқ: “Дўстлик кўприги”, “Қизил фавворалар”, “Инқилоб садоси”, “Тинчликнинг оқ қабутарлари”, “Мушоира” каби бир неча йирик шеърый тўпламлар чоп этилди, кўплаб адабий симпозиум, конференция, семинарлар ўтказилди, халқ йиғилишларида кўпроқ ёш шоирлар иштирокида инқилобий шеърят кечалари уюштирилди.

Хукумат ва Ёзувчилар уюшмаси ташаббуси билан “Хуросон”, “Адаб”, “Пашту”, “Адабиёти мардўм”, “Миллатҳоёе биродар” каби кўплаб янги адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий журналлар ҳам чоп этилди. Инқилобий ҳукумат ва уюшма адиблари ўз ижодида совет мавзуси, совет халқлари билан дўстлик ва биродарлик мавзуларининг ёритилишига алоҳида эътибор берди. Совет адабиёти, хусусан, рус адабиёти намуналари кўплаб пашту ва дарий тилларига таржима қилинди. Бу ишда Совет Иттифоқида жорий этилган “Прогресс”, “Радуга” ва “Новости” нашриётларининг ҳиссаси катта бўлди. Қобул китоб дўконлари совет бадий, ижтимоий, сиёсий адабиёти намуналари билан тўлдириб ташланди.

Мамлакатда алоҳида болалар адабиёти ҳам шакллана бошлади. Шунингдек, бошқа кўпгина адабий-ташкилий ишлар амалга оширилди.

Аммо шунга алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу адабий ҳаракатчилик, адабиётни “инқилобий” ўзгаришга йўналтириш ва бошқа барча маданий-маърифий ишларнинг сарчашмасида бош “тадбиркор” — собиқ шўролар мамлакатининг ҳарбий маслаҳатчилари турардилар. Бу маслаҳатчиларнинг бевосита кўрсатмалари, иштироки, аралашуви очиқ-ойдин эди. Уларнинг кўрсатмалари билан маҳаллий “қўлбола” раҳбарлар аста-секин адиблар ижодини қаттиқ назорат остига ола бошладилар. Адибларнинг ижоди инқилобга, янги инқилобий режимга, унинг сиёсатига бўлган муносабатига қараб баҳолана бошланди. Адиблар “инқилобий” ва «инқилобий» бўлмаган тоифаларга, гуруҳларга ажратиладиган бўлди. “Инқилобий” адиблар ёзган асарларнинг бадиий савияси қай даражада бўлишидан қатъи назар, қўллаб-қувватланди, тарғиб қилинди, китоблари эса тезда чоп этилди. Бу тоифа адиблар барча сиёсий, моддий ва маънавий имтиёзларни қўлга киритдилар, мамлакат маданиятининг йирик-йирик намояндаларига айландилар, мукофотларга сазовор бўлдилар.

Шу билан бирга, инқилобни ҳам, инқилобий адабий ҳаракатни ҳам тўла ҳазм қила олмаётган, яъни инқилобий шоир ёки адиб бўлолмаган баъзи бир тоифа адабиёт вакиллариининг қўллари, аксинча, аста-секин боғлана бошланди, уларнинг асарлари чоп этилмай қолди, улар турли хил моддий ва маънавий рағбатлантиришлардан маҳрум бўлдилар, таъйиқ ва таъқиб остига олиндилар.

Шу тариқа, қисқа вақт ичида адабиётда партиявий монополия ҳукмронлиги юзга келди. Бундай партиявий жаҳолат ҳамда мамлакатдаги Шўролар босқини, Шўро кўшинларига қарши тобора авж олаётган халқнинг озодлик кураши ва бошқа шунга ўхшаш кўп сабаблар боис тахминан 84-85-йилларга келиб байроқ кўтариб, жар солиб юрган “инқилобчилар адабиёти” ёнида аста-секин инқилобий бўлмаган, аксинча, унинг мазмун ва жўн бадиий ақидаларига қарши турган адиблар гуруҳи ва кейинчалик эса росмана Муқовимат адабий оқими вужудга кела бошлади. Бу оқимни асосан уч тоифа — гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ шоир ва адиблари ижодида кучли руҳий тушкунлик тамойиллари ўз аксини топди. Улар аввалбошданок инқилобий адабиётга ўз ҳиссаларини қўшмадилар ва ҳатто охир-оқибат умуман ижод қилмай қўйдилар. Бунинг ўзи ҳам янги режимга қарши ўзига хос қаршилик, норозилик ифодаси эди.

Иккинчи гуруҳ адиблари дастлаб “инқилобий” адабиёт яратилишига ўз асарлари билан ҳисса қўшдилар, инқилобнинг шиорларига ишондилар, умид боғладилар. Аммо ёзган асарларининг аксарияти юракдан эмаслиги сезилиб турар, бадиий савияси паст, ташвиқий асарлардан нарига ўтмас эди. Кейинчалик бу тоифа “инқилоб ичидаги адиблар” аста-секин Савр воқеаларини қаралиб, унинг мамлакат бошига солган беҳисоб фоживий оқибатларини танқид қилган асарлари, шеърларини қўлда кўчириб, тарқатдилар.

Жумладан, қуйидаги мисралар ўша 80-йилларнинг ўрталарида ёш шоир Афзал Такур томонидан ёзилган эди:

Сен бўлмадинг, мен бўлмадим барибир вайрон бўлди,
 Ҳақиқатни гапириш қийин (гирён) бўлди.
 Худоё, бу ватанда ҳар нарсдан кўра,
 Инсон қони арзон бўлди, арзон бўлди.
 Худо ҳаққи, ирғитинг мени ўлим чоҳига,
 Бу қарвон ахир қай тарафга равон бўлди?
 Эй ақд, ўзингни ўзинг асра бугун бу ярадор ватанда,
 Ўлим билан ўйнашиш бу ерда кўп осон бўлди...

Лекин бу тоифага мансуб баъзи шоирлар ўз шеърларида инқилобий ҳукумат ёки Шўролар босқини, мамлакатдаги бетўхтов қон тўкилиши, вайронагарчиликларга ўз муносабатларини очиқ-ойдин эмас, балки турли рамзлар ва истиораларга ўраб бердилар. Уларнинг асарларида кўпроқ «Эзоп тили» иш берди.

* *Рухий Муҳаммад Сиддиқ*. Паштун адабиёти тарихи (*пашту тилида*). Пешовар, 1999 йил. 197 бет.

Жумладан, собиқ Совет Иттифоқиға нисбатан «ағёр» (душман) «прадай» (бегона), «ајснабий», «фарангий», ҳатто «мўғул» каби сўзларни ишлатиш билан ўз мақсадларини маълум қила бошладилар.

Бу тоифа адибларнинг ҳатто ишқий-лирик шеърларида ҳам халқнинг дардини, юқорида айтилган «Эзол» сўзлар орқали берганлари маълум. Масалан, бир шеърда шоир ёрга мурожаат қилиб «Сенинг зулминг бошим узра қилич кўтариб турган мўғуликидан қолишмади» — деса, бошқа бир шеърда «ағёр», яъни душман — шўроларни назарда тутиб ёзди:

Эй боғбон, қара «ағёр» боғингда жам бўлди,
Улар сенинг боғинг гулларини бўлиб олмақда.

Бу оқим сафига шароит тақозоси билан аста-секин илгари «соф» инқилобий партиявий шоир ва адибларнинг кўпчилиги ўтганлиги ҳам маълум.

80-йилларнинг охирига келиб бу мамлакат ичидаги зўравонликка қарши адабий оқимнинг ана шу иккинчи гуруҳига мансуб кўпчилик ашаддийроқ намояндалари ўз асарларида очиқчасига Шўро босқини ва у қўллаб-қувватлаётган «қўлбола» ҳукуматга қарши халқ нафратини уйғотишга ҳаракат қилдилар. Улар мамлакат ичида туриб тобора очиқроқ ва изчилроқ тарзда ўз истеъдод ва ижодий қувватларини халқнинг оғир қисматини, атрафда ҳукм сураётган улкан ва беқиёс фожеани бадий талқин қилишга йўналтира бошладилар. Ватанпарварлик, халқ тақдири билан яшаш, сотқин режимга бўйсинмасликка, ўзга мамлакат босқинчиларининг ватанларида ҳукмдор бўлишига қарши чақирувлар шаклланаётган ушбу муқовимат адабиётининг асосий хусусиятларидан эди. Шоир ва адиблар Афғонистон адабиётида мавжуд бўлган поэзия ва прозанинг деярли барча жанр ва турларини ишга солдилар. Кичик ҳикоя ва новеллалар, публицистик мақолалар, сиёсий памфлетлар, хусусан, шеърый асарлар бу муқовимат адабиётининг овозига (қарнайига) айланди. Шеърининг анъанавий турларидан ғазал, қасида, рубоий, дoston, чорбайтлар қатори дарий ва пушту тилларида эркин, озод шеърнинг хилма-хил шакл ва турлари кенг ёйилди, тараққий этди. Бахтга қарши, ана шу иккинчи тоифа гуруҳ адибларининг зўравонликка қарши қаратилган асарларининг аксарият намуналари турли журнал ва газеталарда чоп этилган бўлиб, алоҳида тўплам сифатида босилганича йўқ. Аммо уларнинг бир қисми 1996 йили Саудия Арабистонида чоп этилган «Афғон ислом адабиёти», 1997 йил Деҳлида нашр этилган «Афғонистонда ҳозирги замон дарий шеърини», ҳамда 2003 йилда Эронда чоп этилган ёш афғон шоирлари шеърлари намуналаридан ташкил топган «Афғонистон гурбатда» номли китобларида келтирилади. Аммо мамлакат ичкарасида ривож топган муқовимат адабиётининг аксарият асарлари ҳозирча вақтли матбуот ва варақаларнинг саҳифаларида қолиб кетмоқда.

Юқорида зикр этилган муқовимат, яъни зўравонликка қарши адабиётнинг **учинчи гуруҳ** вакиллари Савр воқеаларининг дастлабки кунлариданоқ очиқдан-очиқ унга қарши чиқдилар. Шунинг учун уларнинг кўплари ватан ҳоини, жосус, халқ душмани сифатида мислсиз таҳқир, қийноқларга рўпару қилиниб, қамоқхоналарга ташландилар ёки ўлдирилдилар, қўлга тушмаганлари эса 80-йилларнинг бошларидаёқ ватанини ташлаб хорижий мамлакатларга муҳожир бўлдилар. Уларнинг баъзилари АҚШ, Европа, араб мамлакатлари, Россия, Эрон ва бошқа ерларга чиқиб кетдилар ва у ерда Афғонистон адиблари анжуманларини ҳам тузганликлари ҳақида маълумотлар бор¹.

Аммо бу адибларнинг каттагина қисми Покистондан паноҳ топди. Покистондан кўним топган Афғонистон адибларининг бир гуруҳи 1984 йилдаёқ зўравонликка қарши, яъни муқовимат адабий оқими намояндаларини бирлаштириш, уларнинг ижодий фаолият қилишларига имкон яратиш ва, энг муҳими, Афғонистонда кенг, бетўхтов давом этаётган хорижий ва ички душманларга қарши халқ озодлик курашини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш мақсадида 1985 йили Пешаворда «Озод Афғонистон Ёзувчилари уюшмаси»ни ташкил қилдилар. Бу Уюшма хорижда ташкил топган барча шу хилдаги уюшмаларнинг энг йириги ва фаоли эди. Уюшманинг асосчилари Кобули

¹ Бу учинчи гуруҳ адибларининг талайгина шеърлари ҳам юқорида зикр этилган «Афғон ислом адабиёти» ҳамда «Афғонистон гурбатда» номли тўпламлардан жой олган.

университетининг устозлари, Афғонистон Фанлар академиясининг таниқли олимлари, маданият арбоблари, таниқли ёзувчи, шоир, публицист, журналист, сиёсий арбоб, файласуф, тарихчилардан иборат эди.

Уюшмага 1985 йилдан то 2001 йилгача Афғонистон озодлиги учун толмас курашчи, Кобул университетининг профессори, ёзувчи-публицист Абдулрасул Амин раислик қилди. Уюшма пашту ва дарий тилларида ҳафталик «Вафо» газетасини, ойлик пушту тилида «Хилвоки» («Истиқлол») ва инглиз тилида уч ойда бир марта «Wifa» журналларини мунтазам чоп этиб борди. Ушбу газета ва журналлар ўз саҳифаларида Афғонистон адабиёти муаммоларига, муқовимат адабий оқимининг вакиллари асарларини чоп этишга алоҳида эътибор берди.

Уюшманинг асосий мақсади унинг Низоми-Асосномасида батафсил ёзилган эди. Асосномада Уюшманинг бош вазифаси — Афғонистонда хорижий мамлакатлар босқини оқибатида давом этаётган ички ва ташқи жанг, озодлик учун кураш шароитида босқинчи бегоналар ҳукмронлигини, давлат тепасида турган «кўлбола» ҳокимиятни бутун жаҳон олдида фош этиш, расво қилиш, мазлум халқни эса бир дақиқа бўлса ҳам озодлик курашидан толмаслигини таъминлаш учун ҳамма саъй-ҳаракатларни, имкониятларни ишга солишдан иборатдир, деб таъкидланди.

Кўриниб турибдики, Уюшма ёзувчилар номи билан аталса-да, унинг олдида қўйилган асосий мақсад гоёвий-сиёсий вазифалардан иборат бўлиб қолган. Албатта, Уюшма ўз фаолиятида биринчи навбатда адиблар қаламини ишга солди. Натижада унинг атрофига йиғилган ўнлаб адибларнинг курашаётган жафокаш афғон халқи ҳаётини, дард-аламларини, чет эл босқини ва бешафқат уруш оқибатида гурбатда қолган аҳолининг сарсон-саргардонлигини ёритувчи ўтли шеър, қисса, ҳикоя ва эссе, ҳозиржавоб публицистик асарлари, пьесалари, дostonлари дунёга келди. Дарҳақиқат, Уюшма ташкил этилган вақтдан бери яратилган асарлар жамланса, Афғонистон Муқовимат адабиётининг йирик ва ёрқин саҳифаси вужудга келади.

Бу саҳифани яратишда ўнлаб шоир ва адиблар фидойилик кўрсатдилар. Уларнинг орасида кекса ва ўрта авлодга мансуб Муҳаммад Раҳим Илҳом, Абдушукур Рашод, Муҳаммад Сиддиқ Рухий, Ажмал Хатак, Насрилла Хофиз, Саъдийдин Шпун, Партов Нодирий, Восиф Бохтарий, Раҳнавард Зарёб, Ҳабибулла Рафъи, Залмай Ҳиводмал каби шоир ва адиблар бор эдилар. Аммо бу муқовимат адабиётининг асосий вакиллари нисбатан ёнроқ шоир ва ёзувчилар, адабиётшунослар, публицист-журналистлардан иборат эди. Манбалар шунини кўрсатадики, хориждаги муқовимат шеърини ва насрининг энг фаол намояндалари қуйидагилардан иборат: Сиддиқ Ковун, Исҳоқ Нангёл, Аҳмадилла Тақий, Ориф Хазон, Барёлай Бажаурий, Заррин Андзур, Акбар Киригар, Афзал Такур, Алигул Пайванд, Абдулла Мхак, Латиф Баҳонд, Котиб Пацун, Холик Рашид, Абдулҳоди Ҳодий, Жаллот Ҳикматий, Пир Муҳаммад Карвон, Муҳаммад Амин Андиҳўйи, Абдулла Ғамхўр, Абдулборий Ғайрат, Дидорхон Аҳмадзўй, Жавҳарий, Абдулматин Таскин, Гул Зирк Дзадрон, Ғамгин, Муҳаммад Сиддиқ Исарлай, Шафақ Стунзай, Муҳаммад Юнус Холис, Турёлай Дзодзи, Қиёмуддин Кашшоф, Исо Муҳаммад, Муҳаммад Ориф Ғарвол, Саид Муҳаммаддин Хошимий ва бошқалар.

Юқорида зикр этилган бу шоир ва ёзувчилар умумхалқ фожиасини, унинг мислсиз ситамлари, ватандан қочиб ночорлик ва саргардонлик, қашшоқликда кун кечиршига маҳкум бўлган миллионлаб инсонларга ҳамдард бўлиш ҳамда босқинчи бегоналар, уларнинг маҳаллий қўлбола ҳукуматига беқиёс нафрат билан чиқишни ўз ижодининг бош мезони деб билди. Айни шу йилларда — бутун Афғонистон бўйлаб улкан вайронгарчилик ва юз минглаб инсонларнинг қурбон бўлишлари, бегоналарнинг ўзбошимчалиги авж олган паллада — шоир Абдулла Ғамхўр ўзининг “Қизил кун” марсиyasида қуйидаги мисраларни битди:

Халқийларнинг қизил байроқлари сўйласин,

Аслида (бу қизил байроқлар) тилкаланган бугунимиз қони фавворасидир.

* “Халқийлар” сўзи “инқилобий” ҳукуматни бошқарган Халқ Демократик партияси раҳбарларини аниқлатади.

Бу байроқлар бир парча латга эмас қизил рангга шимдирилган,
 Улар бозор ўртасида қилдираётган қонимиз фавворасидир.
 Ленинчилар—қонхўрлар бостириб кирдилар уйимизга,
 Натижаси—уйимиз қон, қишлоқларимиз, масжидларимиз қонга бўялди...
 Замин қон, осмон қон, девор ва ҳовлимиз қон,
 Қамоқхоналарда халқ қони сузиб юрибди.
 Бизнинг қонимиздан бўялди қонга уларнинг қўллари,
 Бизнинг гўштимиздан уларнинг тишлари орасидан қон сизар.
 Қонимиз улар ичаётган шароб ўрнигадир,
 Халқийларнинг баъзидаги қадаҳлари бизнинг қонимиз ила тўлдирилган...

Ушбу 30 байтдан иборат марсиянинг мағзи, бош томири “сурх—қизил” радифи билан боғлиқ. Шоир наздида бутун Афғонистон бўйлаб фақат бир хил ранг ҳукмфармодир. Бу тўкилаётган беҳисоб қоннинг рангидир. Қон тимсоли, мамлакатни қонга ботирилиши мавзуси бу шоирнинг ва бошқа кўпчилик шоирларнинг асарларида ўз аксини топган эди.

Албатта, ҳозирда Уюшмага аъзо бўлган шоир ва ёзувчиларнинг асарлари таҳлилига етарли имконият йўқ. Бу келажакнинг иши ва биз ўйлаймизки, Уюшма атрофида жамланган, ҳали кўпчилигининг номлари ҳам элга танилмаган бу фидокор, ватанпарвар ёзувчи ва ижодкорларнинг ҳаёти ва ижоди вақти келиб ёзилажак Муқовимат, яъни зўравонликка қарши вужудга келган адабиёт тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан жой олади. Ҳозирча шуниси маълумки, Уюшма томонидан ушбу адибларнинг баъзи асарлари алоҳида китоб шаклида нашр этилган. Жумладан: Муҳаммад Сиддиқ Псарлайнинг «Қизил гилам», Шафақ Стунзайнинг «Кулба ва сарой», Акбар Коригарнинг “Болалар қўшиқ айтганда”, Афзал Такурнинг “Доғ ва қўшиқ” ҳикоялари, Абдулла Мҳакнинг икки жилдлик новеллалари таниқли шоир ва ёзувчи Саъиддин Швуннинг «Аҷчиқ ёвнан» шеърлар мажмуаси, Пир Муҳаммад Карвоннинг «Шомдан шомгача», Исҳоқ Нангелнинг “Дарёлар ҳам ўлар экан”, Аҳмадилла Такилнинг “Тўзалликнинг бир они” номли шеърӣй тўпламлари ва бошқа ўнлаб шу каби шеърӣй ва насрий асарлар, адабий-танқидий, публицистик мақолалар мажмуалари чоп этилди.

Умуман олганда, Уюшма булардан ташқари, Афғонистондаги вазият билан боғлиқ ҳамда ссбиқ Шўролар Иттифоқига ва маҳаллий инқилобий ҳукуматга қарши қаратилган яна 60 дан ортиқ ижтимоӣ, сиёсий, тарихий китоб ва рисоаларни босиб чиқарди.

Уюшма уч йил аввал ўз фаолиятини тўхтатди ва унинг аксарият аъзолари—шоир ва ёзувчилар, ўз ватани — Афғонистонга қайтдилар. Лекин улар орасида ватанига қайта олмаганлари ҳам бўлди. Булар таниқли ёзувчи, филолог олим, академиклар Муҳаммад Раҳим Илҳом, Абдушукур Рашод, Муҳаммад Сиддиқ Рухий ва бошқалар Покистонда — Пешаворда вафот этиб, абадий ўша ерда қолдилар.

Савр воқеалари туфайли Афғонистон адабиёти катта фожиавий қисматни бошидан кечирди. Ҳозирги кунда, назаримизда, бу мамлакатда адабий жараён тўла қайта тикланганича йўқ. Лекин бунга уринишлар бор. Маълумотларга кўра, ёзувчиларнинг янги Уюшмаси ташкил топиш арафасида. Агар шу иш амалга ошса, бўлғуси Уюшма аъзоларининг аксарият қисмини афғоншунослар унун кам маълум бўлган ёки умуман нотаниш бўлган ёзувчи ва шоирлар эгалласа ажаб эмас. Ва маъна шу янги авлод ўтган асрнинг охириги 25 йиллик даврига оид Афғонистон адабиётининг, шу жумладан Муқовимат адабиётининг тарихини бошқа кўз, бошқача қараш ва мезонлар асосида яратиши муқаррар.

Абдурахим МАННОНОВ,
 филология фанлари
 доктори, профессор.

* Софий Муҳаммад Амон. Афғон ислом адабиёти (араб тилида). 1996 йил. 302-бет.

АТ-ТАНУХИЙ

Фаройиб воқеалар

Абу ал-Аббос Ҳибат Оллоҳ ибн ал-Мунажжим бобосидан эшитган бу воқеани менга гапириб берганди:

— Бир куни кўчадан ўтиб бораётган Ҳомид ибн ал-Аббосни қандайдир аёл тўхтатиб, камбағаллигидан шикоят қилди ва ўзи олиб келган арзномани топширди. Ҳомид ўтирди ва қоғозга имзо чекди, унга мувофиқ аёлга икки юз динар берилиши лозим эди. Хазинабон фақир аёлга шунча пул беришга оғринсиниб, унга икки юз дирҳам бермоқчи бўлди ва Ҳомиднинг фикрини сўради. Ҳомид Оллоҳнинг иродаси билан икки юз дирҳам ўрнига динар ёзибман деди ва лафздан қайтмаслигини айтди. Хазинабон вазирнинг буйруғини бажаришга мажбур бўлди, аёл икки юз динарни олди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Ҳомид ибн ҳузурига бир киши шикоят-ариза кўтариб келди. Унда айтилишича, бу киши ва унинг хотини илгари камбағал бўлган, кейин хотини вазирга мурожаат қилган, вазир унга икки юз динар берган, шундан кейин хотиннинг димоғи кўтарилиб, эрига сен билан ажрашман, талоғимни бер, деб эрига зуғум ўтказаетгани айтилган ва арз қилувчи вазирдан хотинини тарғибга чақириб қўйишни сўраган эди. Буни эшитиб Ҳомид кулиб юборди ва илтимосчига икки юз динар беришларини буюрди ва тайинлаб деди: — Унга бу пулни бериб айтинглarki, энди у бойликда хотинига тенглашиб олди, ажрашман деб хотини ортиқ унинг бошини қотирмасин.

Аризагўй пулни олди-да уйига қўйни-қўнжи пулга тўлиб қайтди.

* * *

Қози Абд ал-Воҳид ал-Ҳошимийнинг ўғли Абул Ҳасан Муҳаммад қози савдогарлар бошлиғидан кўп миқдорда пул олиб, қарзни тўламай юрган бир лашкарбоши тўғрисида менга айтиб берганди.

Бу ҳақда савдогарнинг ўзи мана бундай дейди:

— Ҳар сафар лашкарбошига мурожаат қилганимда дарвозаси тамбаланган бўларди, хизматкорлари мени ҳақорат қилиб жўнатишарди. Шунда мен халифа ал-Мутаидда мурожаат қилишга қарор қилдим. У билан яхшиликча келишиш учун ўрғага одам ҳам қўйдим, ундан ҳам натижа чиқмади. Мен Убайдуллоҳ ибн Сулаймонга ҳам ёрдам сўраб бордим, у ҳам ёрдам беролмади. Шунда биродаримдан бири деди: “Мен сенга пулингни қайтариб бераман ва халифага мурожаат қилишингга ҳожат қолмайди. Ҳозир эса, мен билан юр!”. Мен у билан жўнадим ва у мени ас-Сулас бозорига — тикувчи қария ёнига бошлаб борди. У асосан тикиш билан шуғулланар ё масжидда Куръон ўқиб ўтирарди. Биродарим унга воқеани гапириб берди ва лашкарбоши ҳузурига бориб ишни ҳал қилиб беришини сўради.

Биз ҳаммамиз биргаликда тикувчидан сал нарида истиқомат қилувчи лашкарбоши тамон жўнадик. Йўлда мен бироз орқароқда қолиб биродаримга дедим: “Сен бошоғриқ ишни бошлиб, манави қарияни аралаштириб хато қилдинг. Қарздорнинг уйига борганимизда биз билан кўшиб уни ҳам калтаклашадди. Ахир лашкарбошини, ҳатто вазир ҳам тартибга чақирмоқчи бўлди, аммо у парво ҳам қилмади. Келиб-келиб қаёқдаги бир тикувчининг арз-додига кулоқ солсинми?”

Гапларимни эшитган биродарим кулиб, жавоб берди: ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, сира ташвишланма, юра бер мен билан.

Лашкарбошининг уйига яқинлашганимизда, хизматкорлар қария тикувчини кўришлари билан унга ҳурмат-иззат кўрсатиб, унинг қўлидан ўпишга шошилдилар, аммо чол бунга рухсат бермади. Шунда улар сўрадилар: “О шайх, сени бу ерга нима бошлаб келди? Хўжайин бир ёққа кетган эдилар, агарда бирон-бир хизматинг бўлса, айт зудлик билан бажарайлик, йўқса, ичкарига кириб, хўжайиннинг келишини кутатур!”. Бундай қабул кўнглимни кўтариб юборди ва биз уйга кириб ўтирдик. Кўп ўтмай уй соҳиби пайдо бўлди, тикувчини кўриб, зўр ҳурмат билан кўришди ва деди: “Кийимимни алмаштиргунга қадар айт, не арзинг бор, қулоғим сенда”. Қария тикувчи унга менинг ишим ҳақида сўз очди. Шунда лашкарбоши: “Оллоҳ номи билан қасам ичиб айтаман, уйимда беш минг дирҳамдан ортиқ пулни йўқ. Ўша пулни олинлар, шунингдек, қолган қарзим бадалига гаров тариқасида отимнинг олтин ва кумуш анжомларини ҳам олинлар. Бир ой мобайнида қолган қарзимни узаман”. Мен жон-жон деб рози бўлдим ва қолган қарзга тенг келувчи от анжомларини келтирди. Мен буларни қабул қилдим, тикувчи ва биродаримни гувоҳ қилиб, қолган қарз эвазига берилган гаров бир ой мобайнида менда қолишини, муддат тугаши билан уларни сотиб, қарзни тўлалигича узишимни айтдим. Тикувчи ва биродарим келишувга қўл қўйдилар, биз тикувчи қариянинг уйига қайганимизда унинг олдига пулни қўйиб дедим: “О шайх, Оллоҳ сенинг қўлинг билан менинг мулкимни қайтариб берди ва мен мана шу пулнинг тўртдан бирини, учдан бирини ёки ярмини олсанг, беҳад хурсанд бўлар эдим”, “Сен — яхшиликка ёмонлик билан жавоб қайтаришга ҳаддан зиёд шошилаянсан, — деди у, — пулларингни қайтиб ол, сени Оллоҳнинг ўзи қўласин”.

Мен ундан яна бир илтимосим борлигини айтдим, қандай илтимос деб сўраган эди, мен не сабабдан бир қанча эътиборли кишиларнинг илтимосини ғазаб билан қайтарган лашкарбоши сенга кулоқ солди, тушунтириб бер, дедим. “Сен, — деди у, — истаганингни олдинг, модомики шундай экан, марҳамат қилиб тирикчилик ўтказишимга, ўз ишим билан шуғулланишимга халал берма!” Бироқ мен қайта-қайта илтимос қилгач, у менга шундай воқеани гапириб берди:

— Қирқ йил мен намозхонларга бошчилик қилиб, мана шу масжидда Қуръон ўқишни ўргатдим, тирикчилик учун тикувчилик билан пул топдим, бундан бўлак ҳунарим йўқ эди.

Бир куни, неча йиллар муқаддам, оқшом чоғи намоздан қайтарканман, мен уйи олдида турган қандайдир бир туркни кўриб қолдим. Шу пайт наридан бир соҳибжамол аёл ўтиб қолди, турк, афтидан маст эди, уни маҳкам ушлаб, уйига торта бошладим, аёл қаршилиқ кўрсатиб, ёрдам сўраб дод солди. Бироқ аёлнинг дод-войига қарамай, ҳеч ким ёрдамга келмади, аёл: “Агар уйимдан бўлак ерда тунасам ва бу уйга кирсам, ҳаммаси тамом бўлади, шарманда бўлман, турмушим бузилади, — деб доллар эди. Мен туркка яқинлашиб уни, тўхтатмоқчи бўлдим, аёлни қўйиб юбор, дея сўрадим, у эса, бошимга таёқ билан уриб, жароҳат етказди ва аёлни судраб уйига олиб кириб кетди. Мен уйимга қайтиб, жароҳатимдаги қонни ювдим ва маҳкам боғлиб, шом намозига йўналдим. Намозни ўқиб тугатар-тугатмас одамларга мана бундай сўзлар билан мурожаат қилдим: мен билан юринлар, анови, Оллоҳнинг боласи туркнинг ёнига бориб, аёлни қўтқармасак бўлмайди”. Ҳаммамиз ҳалиги уй ёнига келиб, шовқин кўтардик. Турк хизматкорларини эргаштириб чиқиб, бизга ташланди. Ҳаммамиз калтакландик, айниқса, мен ёмон калтак едим, ўлишимга бир баҳя қолди, қўшниллар мени уйимга олиб келиб қўйишди. Уйда ярала-

римни ювишди ва мен ухлаб қолдим, кўп ўтмай оғриқнинг зўридан уйғониб кетдим. Ўтган ишларни эслаб ётдим. Шунда ўзимга ўзим дедим: “Ҳойнаҳой турк тун бўйи ичкилик ичиб, вақт ўтаётганини сезмаган бўлса керак, агар мен одамларни бомдод номозига чақирсам, у тонг отибди, деб ўйлайди ва аёлни қўйиб юборди. Аёл эса, тонг отгунча уйига етиб олади ва бахтсизликдан қутулади, оиласи бузилишидан сақлаб қолинади”. Зўр машаққатлар билан мас-жидга етиб олдим ва мезанага кўтарилиб, азон чақира бошладим, кейин ўтириб, аёлнинг кўчага чиқишини кута бошладим. Агар аёл уйдан чиқмаса, турк дарҳақиқат тонг отганига шубҳа қилмаслиги учун намоз ўқишга қарор қилдим. Бир оз вақт ўтди, аёл ҳамон уйдан чиқмас эди, кўча машғала кўтарган пиёдалар ва суворийлар билан тўлиб кетган эди. Улар бор овозлари билан: “Азон айтган ким? Қани у? — деб қичқира эдилар. Аввалига мен жуда кўрқиб кетдим, нафасим ичимга тушиб кетди: кейин одамларга мурожаат қилиб, аёлга ёрдам беришларини сўрадим ва минорадан туриб “Мен азон айтдим, намозга мен чақиргандим!” дедим қичқириб. Улар: “Пастга туш ва амирал-муслимин қаршисида жавоб бер!” — дейишди.

Тамом бўлдим, деб ўйлаб улар ёнига тушдим, маълум бўлишича, булар шаҳар қўриқчилари гуруҳи экан. Улар мени халифа ал-Мутаид ҳузурига бошлаб бордилар. Халифани кўриб вужудимга титроқ туриб, қалтирай бошладим, бироқ у мени тинчлантириб сўради: “Не сабабдан муслмонларни бевақт намозга чақириб, безовта қилдинг? Бинобарин улар ишга олдинроқ қўл урадилар, рўза тутиши лозим бўлганлар эса, оғиз очар пайтида ўзларини овқат ейишдан тиядилар”. Мен дедим: «Агарда амир ал-муслимин ҳаётимни сақлаб қолишга сўз берсалар, ўзларига бор ҳақиқатни айтаман”. Халифа деди: “Сенинг жонингга ҳеч нарса хавф солмайди”. Шунда мен ўша турк ҳақида айтиб бердим ва баданимдаги жароҳат изларини кўрсатдим, шундан сўнг халифа фармойиш бериб, турк ва аёлни бошлаб келишни буюрди. Мени олиб чиқишди ҳамда маълум бир фурсат ўтгач, турк аскар ва аёлни бошлаб келишди. Ал-Мутаид содир бўлган воқеани сўради ва аёл мен айтганларимни такрорлади. Шундан кейин ал-Мутаид аёлни зудлик билан ишончли соқчилар ҳамроҳлигида уйига олиб боришни, эрига тушунтиришни, хотинига зулм қилмаслигини тайинлади. Сўнгра мени ҳузурига чорлади-да, туркка шундай саволлар берди: “Маошинг қанча?” Аскар “шунча”, деб жавоб берди. “Сенга қанақа озиқ-овқат беришади?” — “Шунақа-шунақа”. “Кўшимча даромадинг қанақа?” — “Шунақа-шунақа”. Шундан сўнг халифа аскарга текин бериладиган нарсаларни бир-бир санаб чиқди ва турк даромади жуда катта эканлигини тан олди. Шунда ал-Мутаид ундан сўради: “Қанча жорийан бор?” Турк айтди. Шунда халифа унга деди: “Наҳотки шунча канизак ва бойлик сенга камлик қилган бўлса? Нима учун сен Оллоҳга шак келтириб, ҳукмдоринг номига доғ туширдинг? Сен нафақат номақбул ишларни қилаяпсан, балки сени Худодан қўрқишга чақирган одамга ҳам тажовуз қилаяпсан!”. Аскар чурқ этолмай қолди. Шунда халифа қоп, келисоп, арақ ва кишан келтиришни буюрди. Аскарнинг қўл-оёғини боғлаб, оёғига кишан урдилар, сўнг қопга солиб, хизматкорларга келисоп билан уни уришни буюрди. Булар бари менинг кўз ўнгимда рўй берди. Олдинга аскар бақирди, сўнг овози ўчиб, жон берди. Халифа мурдани Дажла дарёсига ташлаб, туркнинг бор будини мусодара қилишни буюрди.

Сўнгра у менга деди: “Ҳой, қария, агарда сен бундан кейин ҳам катта ё кичик қонунбузарликнинг гувоҳи бўлсанг, уни дарҳол бас қилишларини талаб қил, борди-ю, гап у ҳақда кетаётган бўлса ҳам, у Бадрга ишора қилди, борди-ю, бошингга ташвиш тушиб, сенинг гапингга кирмасалар, у ҳолда азон айтиб одамларни намозга чорла, бу иккимиз учун ишора бўлади, мен эса, овозингни эшитиб, дарҳол сенга одам юбораман ва сенинг гапингни қайтаришга жазм қилган ёки сенга азият етказган ҳар қандай одамни худди мана шу аскар сингари жазолайман”.

Мен унга ташаккур билдириб, кетдим. Шундан сўнг олий табақа вакиллари ва хизматкорлари бу воқеадан хабар топдилар. Шундан бери бирор одам номаъқулчилик қилса дарҳол ал-Мутаидга мурожаат қиламан, маълум қиламан, олий табақа вакиллари гапимга қўлоқ солади, бирон марта бевақт азон айтмадим.

* * *

Бағдодлик бир мутаассиб беш юз қамчи зарба еб ҳам чурқ этмади. Орадан бир неча кун ўтиб, у безгак билан оғриб қолди. Азбаройи қаттиқ огриганидан, “Раҳм қил! Шафқат қил!” - деб бақираверди. Эртасига у билан зиндонда бирга ўтирган кишилар атрофига тўпланиб, дедилар: “Бу қанақаси?! Кеча беш юз қамчи еб ҳам миқ этмовдинг, бугун эса, арзимаган безгакдан дунёни бошингга кўтараяпсан?”

Шунда у жавоб берди:

“Қудратли ва буюк Оллоҳ юборган жазо ҳам буюк ва оғирроқ бўлади. Мен шунга чидай олмайман”.

* * *

Буюк соҳибқирон Амир Темури валломатлик — жанговарлик руҳида тарбияланган эди. Ориятни қўлдан бериш унинг учун ўлим билан баробар эди. У ҳайратомуз шону шавкатга эришганидан кейин ўтказган қурултойларида мудом кўйидаги нақлни такрорлар экан. Икки сайёҳ — бири араб, бири форсий, беҳудуд саҳрода адашиб қолибди. Форсий сувини ичиб тамомлабди, арабнинг кўзчасида эса бир култумгина оби-ҳаёт қолибди. Форсий офтоб тигида сулайиб, бутунлай мадори қурибди, ўлими муқаррар бўлибди. Сўнгги кучини йиғиб, ҳамроҳига дебди:

— Сен арабсан, халқингни олижаноб, деб эшитганман. Агар шу рост бўлса, сувингни менга бер, халқингнинг олижаноблигини кўрсат.

Араб бир зум ўйлаб қолибди-да, хуржинидан кўзачани чиқариб, уни ўлим билан олишаётган шеригига узатиб: “Халқнинг олижаноблиги олдида менинг ўлимим ҳеч нарса эмас. Мен бу удумга шак келтирмайман. Мана сув, ичақол” дебди.

* * *

Озарбайжон ва Фарбий Эронда (тўққизинчи аср) араб истибдодига қарши халқ ҳаракати кўтарилди. Исёнга Бобак ал-Хуррабий раҳбарлик қилади. Қўзғалончилар араб қўшинларини тор-мор келтириб, бугун Озарбайжон ва Фарбий Эронни ишғол этадилар. 833 йили Ҳамадон шаҳри яқинидаги жангда қўзғалончилар талофат кўрадилар. Манбаларда кўрсатилишича, бу жангда олтмиш миң киши ҳалок бўлган. 333 йили Бобак ва унинг тарафдорлари қатл этилади.

Бобак ал-Хуррабий билан Бобакнинг тутинган укаси ал-Мазёр мисли кўрилмаган қонли жангда душманга асир тушганларидан сўнг, уларни халифа Мутъасим ҳузурига олиб борадилар. Йўлда ал-Мазёр акасига шундай дейди:

“Бобак, сиз шу вақтгача ҳеч кимса қилмаган ишни қилдингиз, энди мислсиз матонат кўрсатинг!”

Бобак жавоб берди: “Сен ҳали менинг матонатимни кўрасан”.

Алқисса, бандиларни ал-Мутъасимга рўбарў қиладилар. Халифа кўз олдида уларнинг қўл-оёқларини чопиб ташлашни буюради. Жаллод аввал Бобакнинг ўнг қўлини чопиб ташлайди. Қон отилганда Бобак мутлақо таниб бўлмас ҳолга келгунча юзига қон сура бошлайди. Ал-Мутъасим Бобакдан нега бундай қилдинг, деб сўрайди. Бобак шундай жавоб беради: “Сен менинг қўл-оёғимни чопиб, ўлдиришни буюрдинг. Табиийки, қўл-оёғимнинг кесилган жойини куйдирмайсан, бошимни кесгунларича қони оқаверади. Кўп қон йўқотиб, рангим оқариб кетишидан кўрқдим. Одамлар бу ҳолни кўриб, мени кўп қон йўқотишдан эмас, ўлимдан кўрққанидан ранги оқариб кетди, деб ўйлаши мумкин. Шунинг учун рангим оқарганини ҳеч ким кўрмасин деб, юзимга қон суркадим”.

Бунга жавобан ал-Мутъасим деди: “Агар жинойтлари шу қадар оғир бўлмаганида, бундай матонати учун уни авф қилиш мумкин эди”.

Халифа жаллодга ўз ишини давом эттиришни буюрди. Аввал Бобакнинг қўл-оёқларини олиб ташлайдилар, кейин бошини танидан жудо қилдилар. Чопилган тан бўлақларини бир ерга тўплаб ёқиб юбордилар. Унинг тутинган укаси ал-Мазёрни ҳам шундай қилдилар. Жазо асносида ҳар иккиси ҳам бир он бўлсин нола қилмадилар.

* * *

Вазир Абу Муҳаммад ал-Муҳаллаби олиму фузалолар, адибу фақиҳлар даврасида ибратли воқеалар, қизиқ-қизиқ мутойиба эшитишни хуш кўрар экан. Бир сафар дастурхонга чил қуши келтирганларида амир ар-Расибнинг сафдошларидан бири қуйидаги ғаройиб воқеани ҳикоя қилиб берди:

— Бир куни мён амир хонадонига мукаллиф эдим. Унинг уйида меҳмонлар кўп бўлиб, улар орасида кўшни вилоят сардорларидан бири курд ҳам бор эди. Бу курд илгари йўлтўсарлик билан шугулланган, кейинчалик ар-Расиб унинг гуноҳидан кечиб, ўзига яқинлаштирган эди.

Шу орада дастурхонга каклик тортилди. Ар-Расиб улуглар одатига кўра битта какликни курднинг олдига қўйди. У эса какликка қараб кула бошлади.

Ар-Расиб гоят таажжубланиб, бунинг боисини сўради.

— Қароқчилик қилиб юрган кезларида тоғда йўловчиларни кутиб турардим, — дея сўз бошлади курд. — Бир ўзим бўлганим учун кимни тўнасам экан, деб ҳайрон бўлиб турган эдим, қарасам, қандайдир ўткинчи яқинлашиб келаверди. Мен унинг йўлини тўсиб, унга ҳамла қилдим. У қаршилик кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмай, бор-йўғини олгунимча жим қараб тураверди. Мен унга ечинишни буюрдим, миқ этмай итоат қилди. Ниҳоят кетишга шайланганида йўлда бирон кишини учратиб, ёрдам беришларини сўрайди, мен эса бир ўзимман, ушлаб олишлари мумкин, деган хаёлга бордим. Шунинг учун ниятим бузилиб, уни ўлдирмоқчи бўлдим.

— Барака топкур, — деди йўловчи ялиниб, — Орамиздан бирон гап ўтмади-ку? Олдиниға боримни тортиб олдинг, яланғоч қилиб ечинтирдинг, бу ҳам етмагандай, энди ўлдирмоқчиман, деганинг нимаси?

Мен унинг гапига эътибор бермадим, кўлларини боғлаб, боши узра қилич кўтардим. Бироқ у алланима қидиргандай атрофга аланглади ва .... ўтирган какликка қараб деди:

— Каклик, ҳой каклик, мени ваҳшийларча ўлдирганлари ҳақида Оллоҳ олдида гувоҳ бўл!

Мен бу гапга нарво қилмай, уни қилич билан чошиб ташладим. Кейинчалик бу воқеани унутиб ҳам юборгандим, бироқ ҳозир манави какликни кўриб, ўлиб кетган ўша аҳмоқни эсладим ва шунга қулдим.

Бу иқрорни эшитган амир ар-Расибнинг ғазабдан важоҳати ўзгариб кетди.

— Шубҳаланмасанг ҳам бўлади, каклик вазифасини адо этди. У дунёда Худо олдида жавоб беришдан аввал, бу дунёда ҳозир, шу ерда қилмишинга яраша жазо оласан. Мен аввалги кирдикорларингни кечирган эдим, лекин бу жинояти учун қатл эттираман!

Амир ар-Расиб қароқчинини худди у ўлдирган одамдай чошиб ташлашни буюрди.

* * *

Ал-Жулжи исми билан машҳур бўлган Хатиб Абу Аҳмад ал-Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Сулаймон шундай ҳикоя қилади:

— Ал-Аҳваз ҳокими Саҳлия ибн Баширга ёрдамчи бўлган вақтимда бир куни тунда туш кўрдим. Гўё мен чўлга чиқиб, баланд тоққа кўтарилибман, чўққиға чиқиб, кўлимни узатсам, Ойга етай, деб қолибди. Кўлимда таёқ бормиш. Таёқни Ойга санчиб, икки бўлак бўлгунча яна эгилибман. Кейин шу таёқнинг ўзи билан Ой ёнидан ўтиб кетаётган булутни тутиб олиб, у билан Ойни чаплаб ташлабман. Кейин дўстим кўриниб, нима қилаётганимни сўрабди. Мен Ойни сўйдим ва уни булут билан чаплаб ташладим, деб жавоб берибман.

Шу пайт уйғониб кетдим. Кўрган тушим мени ниҳоятда ҳайратга солди, шунинг учун тонг-саҳарлаб хатиб Абу ал-Ҳасан Аҳмад ибн Умар ат-Талаконий томон йўл олдим. У мени кўриб деди: “Кеча сени тушимда кўрдим” Бу ғаройиб тушининг таъбирини сўраш учун шу заҳоти сенинг ёнинга бормоқчи бўлдим. Мен дедим: “Мен ҳам кеча жуда ғаройиб туш кўрдим ва шу ҳақда гапириб бериш учун ёнингга келдим». У мендан қанақа туш кўрганимни сўради. Мен кўрган тушимни гапириб бердим: У деди: “Бу сени безовта қилмасин, сен Саҳлия ибн Башарнинг ўрнига ҳоким этиб тайинланасан ва тез кунда шу лавозимни эгаллайсан”. Мен ундан, буни қаёдан биласан, қанақа туш кўрдинг,

деб сўрадим. У шундай жавоб берди: “Кеча туш кўрсам, гўё бир форс билан суҳбатлашибман, суҳбатдошим пайғамбарнинг чаҳорёрларидан бири бўлиб туюлди. Ундан мен учун Оллоҳга ибодат этишини илтимос қилдим. У эса сўради: “Ҳа, нима ал-Жулчи сенинг дўстингни, йўқми?”, “Ҳа” — деб жавоб бердим. У: “Унга айт, ал-Аҳваз унинг васийлигига ўтказилди. У Оллоҳдан кўрқсин! Ва яна ўз хотинини ранжитмасин!” деди.

“Шубҳасиз, — сўзида давом этди дўстим, — кўрган тушингнинг таъбири шундай бўлади”. Мен дўстимдан бу туш ҳақида ҳеч қимга гапирмасликни сўрадим. Иккаламиз ажралишдик. Уйга қайтарканман, йўл-йўлақай хотинимни нима билан хафа қилган эканман, деб ўйлаб кетдим. Балки у канизак сотиб олганидан хафа бўлгандир, чунки бир канизак бир йилдан ортиқ бизниқанда истиқомат қиларди. Хотинимга нисбатан унга кўпроқ илтифот кўрсатардим. Мен канизакни дарҳол сотиб, пулнинг ҳаммасини хотинимга совға қилдим. Бу воқеадан тахминан бир йил ўтгач, вазир ибн Боқийя Изз ад-Давла билан Аҳвазга келди. У ҳарбий саркарда турк Бухтакин ва Саҳлия ибн Башарни зиндонбанд қилди. Кўп ўтмай, ҳарбий бошлиқни озод қилди ва унга ҳожиблик унвонини берди. Мен Саҳлия ибн Башарнинг ўрнини эгалладим.

* * *

Хурмат-этиборли мушкианбар фурушлардан бири кимдандир қарз бўлиб қолди. У дўконини ёпиб, уйда қамалиб олиб, Оллоҳдан мадад тилаганча илтижо қилишга тушди. Жума оқшоми у одатдагидай ибодат қилди ва мадад тилаб уйкуга кетди.

“Тушимда, — ҳикоя қилди у, — мен Пайғамбаримизни кўрдим. У зот менга дедилар: вазир Али ибн Исо ёнига бор, сенга тўрт юз динор берсин, деб буюрганимни унга айт, бу пулга сен ишингни ўнглаб оласан”.

Менинг эса қарзим олти юз динор эди.

Эртаси кун ишимга ишим дедим: “Пайғамбаримиз кимки мени тушида кўрса, мендан бўлак ҳеч қимни кўрмаган бўлади. Зеро шайтон мени қиёфамда кўришишга жазм қилолмайди, деб айтганлар. Шундай экан, вазир ҳузурига борсам нима бўлибди?”.

Мен Али ибн Исо ҳузурига йўл олдим, бироқ, саройга яқинлашганимда, мени киритмадилар. Мен вазир ёнига киролмай, қайтиш ҳақида ўйлаб ўтирганимда, унинг дўсти аш-Шафий чиқиб қолди. У мени озроқ танигани сабаб унга, бўлган воқеани гапириб бердим.

— “Қулоқ, сол — деди у, — вазир сени тонг саҳардан бери излайди. Сен ҳақингда сўраб-суриштирган эдим, натижа бўлмагач, сени топиб келиш учун чопарлар юбордик. Шу ерда бўл ва ҳеч қаёққа кетма” - у шундай деб саройга кириб кетди ва мени шу зоҳоти Абу Ҳасан Али ибн Исо ҳузурига чақирдилар. Вазир аввалига исмиمنى сўради ва мен унга жавоб бердим. Кейин у ал-Карҳада яшайсанми, деб сўради ва мен “ҳа” дея тасдиқладим. Шунда у деди: “Менинг ёнимга ўзинг келганинг учун сени Оллоҳ ёрлақасин, зеро, кеча оқшомдан буён ўзимга келолмайман. Сабаби, Пайғамбаримиз тушимга кириб, ал-Карҳада яшовчи мушк анбарфурушга тўрт юз динор бер, токи у ишларини юрғазиб олсин, деб буюрдилар. Мен кун бўйи сени изладим, бироқ ҳеч бир қимса сенинг қаёқдалигингни айтиб беролмади. Шундан сўнг у минг динор келтиришларини буюрди. Пулларни олиб келишди ва у деди: “Пайғамбаримиз амрига кўра, тўрт юз динорни олгин, қолган олти юз динор эса менинг совғам бўлсин”. “Вазир, — жавоб бердим мен, — Пайғамбаримиз совғасига ортиқ нарса қўшишни истамасдим. Зеро менинг ягона умидим ундадир”. Али ибн Исо сўзларимдан қаттиқ ҳаяжонга келди ва деди: “Тўғри айтасан. Қанча истасанг, шунча ол”. Мен тўрт юз динорни олдим ва қайтдим. Сўнгра мен бошимдан ўтканларни дўстимга сўзлаб бердим. Динорларни кўрсатиб, қарз берувчилар билан ҳисоб-китоб қилишини сўрадим. У шундай қилди ва улар уч йил қутишга рози эканликларини бироқ бир шартлари борлигини, яъни дўконни қайтадан очишимни сўради. Шунда мен уларга бутун қарзимнинг учдан бирини олиб туришларини сўрадим, мен улардан олти юз динор қарз эдим улрга икки юз динор бериб, қолган икки юз динорни савдони юрғазилшга сарфладим.

Шу тариқа мен қарздан қутулиб, аҳволимни яхшилаб олдим, бойлигим кундан-кунга оша бошлади.

* * *

Бу воқеани Абу ал-Ҳузайл сўзлаб берганди. Лашкарбоши Восиф — форс вилояти ҳукмдори бўлгач, Шерозда яшай бошлади ва бу шаҳар фуқаролари билан оддий ва самимий муносабатда бўлди. У ибрат олгулик тарзда ҳаёт кечириб, оддий кишиларга муҳаббат-эҳтиром кўрсатар, хасталар ҳолидан хабар олиб, жанозаларда иштирок этарди. Кишилар авваллари ундан донороқ ҳукмдорни кўрмаганларини эътироф қилардилар.

“Бир куни, — деди у, — мен Босифни бечора бир фақирнинг дафн маросимига отда, оқ салла, либосда келганини кўрдим. Уни бор-йўғи уч хизматкор кузатиб келганди. У халқ орасида, майитга жаноза ўқирди. Бу ерда бир тўқувчи бўлиб, ҳаммани кузатиб юрарди. Шу одам намоз пайтида Восифга яқинлашиб атайин, уни тирсағи билан кўкрагига итариб, сиқа бошлади. Восифнинг хизматкорларидан бири норози бўлди ва ҳалиги одамни четроққа сурмоқчи бўлди. Бироқ Восиф хизматкорга нафрат билан боққанини кўриб, кўрққа-писа ортига чекинди ва Восифни ҳалиги кўпол билан ёнма-ён қолдирди. Мен, Восиф четга сурилиб, кўпол билан намоз ўқиганини кўрдим.

* * *

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Таборий Абу Ҳусайн ибн ан-Насравайҳдан эшитиб, мана бу воқеаларни маълум қилди:

— Мен, — дейди, у — вазири аъзам ал-Мухаллаби қабулида эдим, шунда Жаъфар ибн Абд ал-Воҳид кириб келди. Ал-Мухаллаби уни қаҳр билан қарши олди ва беҳурмат муносабатда бўлди. Жаъфар ўтирди ва энги ичидан арзнома чиқарди. Мен ал Мухаллабининг юзидан аччиғи чиққанини ва норозилигини кўриб турардим. Шунга қарамай у қоғозни ўқиб, қўл қўйиб берди.

Жаъфар бирин-кетин аризаларни узатар экан, ал Мухаллабининг чиройи тобора очилиб бораверди. Барча қоғозларга имзо чекилдигач, Жаъфар чиқди. Шундан сўнг Абу Таммам аз-Зайнаби кирди, ал-Махаллаби уни ҳурмат ва тақаллуф билан кутиб олди.

Абу Таммам ал-Мухаллабига ариза узатди ва у қўл қўйиб берди. Абу Таммам шундан кейин ҳам кўплаб ариза узатди ва ҳар сафар имзо чекаётган ал-Мухаллабининг чеҳрасини ғазаб ва норозилик қоплай бошлади. Ниҳоят барча қоғозларга қўл қўйилгач, Абу Таммам уларни йиғиштириб, ўрнидан турди. Шунда ал-Мухаллаби менга қараб деди:

“Абу Ҳусайн, бу икки одам бир-биридан ниҳоятда фарқ қилади. Ибн Абл ал-Воҳид кирганида, мен уни совуқ кутиб олдим ва уни ҳайдаб солмоқчи ҳам бўлдим. Унинг қўлидаги биринчи арзногани ўқимай туриб, рад жавоб бермоқчи эдим. Бироқ, номани олганимда, у ўзи учун эмас, бошқа бир одам учун қайғураётганлигини кўриб қолдим. У — биров учун иззат-нафсидан кечиб илтимос қилаётганини кўргач, унданда муруватлироқ, бўлишга ҳаракат қилдим. Унга қандай муносабатда эканлигимни била туриб, у ўзгалар учун қайғуришни ўзига ор билмади. Агар мен хасислик қилиб, бажаришим мумкин бўлган ишни қилмаганимда, у мендан муруватлироқ бўлиб чиқарди. Мен бунга йўл қўя олмасдим ва шу сабабли арзнонамаларга қўл қўйдим.

Биринчи номадан кейин қолганларида ҳам унга муглақо алоқаси бўлмаган кишилар ҳақида ёзилганди. Шу сабабли ҳам мен унинг барча аризаларига сира иккиланмай қўл қўйиб бердим, зеро унинг қадри кўз ўнгимда ошиб, рад этишни лозим кўрмадим. Шундан сўнг бошқа одам кирди, сен кўрдинг, қариндошим бўлганлиги учун уни ҳурмат билан кутиб олдим. Бироқ, у узатган арзнонамаларнинг барисида ўз манфаатини кўзлаган экан. Аризага қўл қўярканман, навбатдаги арзномада бошқа биров ҳақида гап борса керак, деб умид қилгандим. Бироқ, барча қоғозларда фақат унинг муаммолари битилган экан. Унинг бу қилиғи менга ёқмади ва у инсон сифатида қадрини йўқотди. Шундай бўлса-да, қариндошлигимиз ҳаққи ҳурмати барча қоғозларига қўл қўйиб бердим.

Ўзини бундай тутаётган одамни қандай ҳурмат қилайин, ва аксинча, қадрни дақиқа сайин ошаётган кишига илтифот қилмай бўладими?

* * *

Отам кўп кишилардан эшитган бу воқеани менга айтиб беришича: Абу Юсуф машхур олимлардан — Абу Ханифа кўл остида ҳуқуқ илмини ўрганар эди. Ута қашшоқ бўлган Абу Юсуф аксарият кунини устози ёнида ўтказар, тирикчилик учун ул-бул топишга мулақо вақти бўлмасди. Оқшом тушганида у ғариб кулбасига қайтар, жиндак овқат билан кифояланарди. Бу воқеа узоқ вақт давом этди ва унинг хотини ўзини ўтга, сувга уриб, эри ва ўзини бир амаллаб тўйдириш гамида бўларди. Навбатдаги машғулотлардан сўнг оқшом уйига қайтган Абу Юсуф одатдагидай егулик сўраганида, тоқати тоқ бўлган хотини унинг олдига қозон келтириб қўйди. Қозон қопқоғини кўтарган Абу Юсуф, унинг ичида дафтарларга кўзи тушди, у ҳайрон бўлиб, бунинг сабабини сўради, хотини: кун бўйи дафтар билан шуғулланасан, шундай экан, кечки овқатга уларни еявер, деди.

Абу Юсуф йиғлаб юборди, овқат емай ухлагани ётди. Эртаси кун эса машғулотга бормай, уйга бирор егулик топиб келмагунча қайтмади.

Шундан сўнг ўқишга жўнади. Устози Абу Ханифа шогирдидан кечикиши сабабини сўради ва у бор ҳақиқатни айтиб берди. “Нима учун, — сўради Абу Ханифа, — сен бу тўғрида менга айтмадинг? Ёрдам берардим. Ҳечқиси йўқ, ташвишланма, тирик бўлсанг, билиминг туфайли ҳали писта-бодомли ҳолва ейсан”.

Абу Юсуф сўзлар экан, ҳақиқатан ҳам у кейин Халифа Хорун ар-Рашид саройида хизмат қилиб эътиборга тушгач, бир гал дастурхонга бодом солинган пистали ҳолва қўйдилар.

“Мен бу ширинликдан тотиб кўриб, — деди у, — Абу Ханифа айтган сўзларни эслаб кетдим, кўзларим ёшга тўлди. Хорун ар-Рашид ҳаяжоним боисини сўраганда, мен унга бу воқеани гапириб бердим”.

* * *

Ибн Аййаша менга шундай ҳикоя қилган эди:

— Мен, — деди у, — амир Хумайд ат-Туси жаноблари билан тушлик қилиб ўтирардим. Дастурхондаги қовурилган товукқа қўлимни ўзатиб, зумда фикримдан қайтдим, зеро бу вақтга келиб тўйиб қолгандим. Шу сабаб товукдан бир бўлак ҳам емадим. Тушлик тугагач, қўлимни ювиб, ташқарига чиқдим. Шу пайт қабулхонада шовқин-сурон эшитилди ва ҳўнграб йиғлаётган кишига кўзим тушди. У менга яқинлашди ва деди: “О, одам! Сен туфайли ҳаёти тортиб олинаётган кишига уни қайтариб бер! “Мен бу ўтинчининг сабабини сўрадим. У деди: “Мен Хумайднинг ошпазиман. Сен дастурхондаги товукқа қўл ўзатиб, ундан бир бўлак ҳам емадинг. Хумайд уни яхши қовурилмаган, дея гумон қилиб, мени ўлимга буюрди”.

Мен Хумайд ёнига қайтдим ва у мени кўриб деди: “Ошпазнинг ёнини оламан, деб овора бўлма, фойдаси йўқ!”. Мен дедим: “Амир жаноблари, нима демоқчи эканлигимни эшитсинлар, шундан сўнг нимани маъқул кўрсалар, қилсинлар!”. У сўзлашга изн берди.

Мен энг оғир қасамларни тилга олиб, товук яхши қовурилганлигини, қорним тўқлиги сабаб уни танавул қилмаганлигимни айтдим. Шундан сўнг ундан ошпазнинг қонидан кечини сўрадим. У деди: “Мен сен учун уни кечираман, бироқ шарти шуки, у қайтиб менинг уйимга қирмайди. Бизнинг нариги дунёдан умидимиз йўқ, бизга нақди яхши, Оллоҳ номи билан қасам ичиб айтаманки, уни заҳарлашларига йўл қўймаман!”.

* * *

Абу Муҳаммад ибн Ҳамдунадан эшитган мана бу воқеани менга отам айтиб берганди:

— Бир оқшом, — деди у, — ад-Мутаид билан маишат қилиб ўтирганимда, халифага нома келтирдилар. Уни ўқигач, халифа ичишни бас қилди ва унда бёсарамжонлик аломатлари кўринди. У — Убайдуллоҳ ибн Сулаймонга одам юборди ва зудлик билан уни бошлаб келдилар. Вазир “мени қамасалар керак”

деган фикрда, кўрқувдан титраб турарди. Халифа, Казвин шаҳри хуфиялари бошлиғи юборган мактубни унга иргитди, шаҳарга кириб олган дейлемит (тоғлик) кийимини ўзгартириб келганлиги маълум қилинганди.

Халифа Убайдуллоҳга зудлик билан қўшин бошлиғи ва хазинабонга нома ёзишни буюрди. Кескин, аччиқ руҳда ёзилажак номада келгиндини зудлик билан топиб қўлга олиш, акс ҳолда уларни ўлим кутаётганлиги баён қилиниши лозим эди. Шунингдек, улар дейлемитни топмагунча ўзлари гаровда ҳисобланишлари, шаҳарга ҳеч ким киритилмаслиги, ҳеч ким чиқарилмаслиги, бўлаётган воқеаларни янада сергаклик билан кузатиш буюрилган эди. Убайдуллоҳ ёзилажак мактубда шаҳарга халифа қўшин юбораётганлиги ҳам алоҳида таъкидланганди.

Убайдуллоҳ барча топшириқларни бажаришга ваъда бериб, кетишга чоғланди, бироқ, халифа унга жойидан қўзғалмасликни, номани ўз қўли билан битиб, унга кўрсатишни амир қилди.

Убайдуллоҳни жойига ўтказдилар ва ў қаттиқ ҳаяжонда мактубни ёзди ва халифага кўрсатди. Ҳукмдор кўнгли тўлғач, чарм халта келтиришларини буюрди, номани унга солиб, манзилга жўнатдилар.

Убайдуллоҳга эса, нома ортидан чопар юбориб, халифанинг фармони Нахраванга етган-етмаганлигини маълум қилишни ҳам буюрдилар. Шудан сўнг Убайдуллоҳ ўрнидан туриб кетди! Халифа эса, биз базм қилиб ўтирган хонага қайтди. Кўриниши анча ҳорғин эди ва аввал тўшака ётди, сўнг туриб, маишатни давом этдирди.

Мен ундан сўрашга изн сўрадим ва дедим:

“О, мўмин, мусулмонлар ҳукмдори! Сен бояги нома келгунга қадар вақтчилик қилаётган эдинг. Жавоб беришга шошилмай, эрталабгача сабр қилсанг бўларди. Бироқ сен базм, кайф-сафо қилишдан тўхтаб, вазираингни бевақт саройга чорлаб ташвишга солдинг, унинг оиласи, дўстларини кўрқитиб юбординг. Бу ишларни эрталабгача қолдирсанг ҳам бўларди-ку?”. “Ибн Хамдун, — жавоб берди у, — бу сенинг ишинг эмас, бироқ сенга гапиришга рухсат берган эканман, билиб қўй, — дейлемитлар энг ҳийлакор, зарарли, тошбағир кишилардир. Оллоҳ номи билан қасам ичиб айтаманки, уларни яширин Казвинга кириб олишлари мумкинлиги, кўплаб аҳолига ҳужум қилиши, чегарадаги бу шаҳарни босиб олиш хавфини кўриб, мен мамлакат тақдиридан ташвишга тушдим.

Шаҳарни қайта жанг билан қайтариб олиш учун, кўп вақт керак бўларди, бу эса, давлатни кучсизлантириб, завола топиши ҳеч гапмасди. Мен ўйладим, агар бу ишни бир соат бўлса ҳам орқага сурсам, вақтни бой беришим ва улар Казвинга йўл олишлари мумкин бўларди. Ва шубҳасиз, улар бу шаҳарни босиб олганларида, менга ҳужум қилиб, пойтахтни ҳам босиб олган бўларди. Шу сабабли мен, токи аксил чоралар кўрмагунча лаззатланишга ҳаққим йўқ, деб ҳисобладим. Шу сабабли эрталабгача кутмай, ҳаракатга тушган эдим“.

* * *

Зуннун ибн Мусо исмли ишончли киши менга ҳикоя қилиб берганди:

— Болалигимда, — деган эди у, — ад-Мутаддид Ахваз ерларига келган экан. Бир куни мен Маназир ноҳиясидаги Шантаф қишлоғидан Аскар Муқрамга йўл олдим. Эшакка миниб Аскар шаҳрига қовун согани борар эдим. Йўлда жуда кўп сарбозлар учради. Бироқ мен уларнинг кимлигини тушунмадим. Бир неча сарбоз менга яқинлашди ва улардан бири уч ёки тўртта қовунимни олғач, сарбозлар йўлига равона бўлдилар. Мен кўрқиб кетдим, йўқолган қовунлар учун ҳали жавоб беришимни ўйлаб, нола қилиб, йиғлашга тушдим. Бу вақтга келиб сарбозлар кўздан гойиб бўлган эди. Тўсатдан ёнимизга бошқа бир сарбозлар тўдаси яқинлашди, саф бошида бир чавандоз келарди. У тўхтади ва мендан сўради: “Бола, нима учун саннаб йиғлаяпсан?”. Мен бўлган воқеани айтиб бердим, у сарбозларига ўгирилиб деди: “Зудлик билан ўша одамни топиб келинглари!”. Афтидан зўравон узоқ кетмаган шекилли, зумда бошлаб келишди. “Бу — ўша одамми?” — деган саволга, мен “ҳа” деб жавоб қайтардим. Чавандоз уни қамчи билан савалашга буюриб, ўзи жазони кузатиб турди. Мен

эшак устида қотиб ўтирардим, қўшин ҳаракатдан тўхтаб қолганди. Чавандоз, қовунимни олиб қўйган сарбозни сўкишдан тўхтамас, уни ит, деб ҳақоратларди. Кейин сарбозни саволга тутди: “Хўш, бу қовунларни сотиб олишга ёнингда пулинг йўқмиди? Ё, бу қовунлар сенга ёки отанга тегишли эдими? Наҳотки, бу қовунни етиштиргунча, одам меҳнат қилгани, уруғ қадаб, суғориб, уруғ учун пул, солиқ тўлаганлигини унутган бўлсанг?” У савол беришдан тўхтамас, жазо давом этаркан, ҳалиги одам еган қамчи сони юзга етиб қолганди.

Шундан сўнг чавандоз ҳалиги одамни ўрнидан турғизишларини ва сарбозларга йўлга тушишни буюрди.

Шунда сарбозлар мени сўкишга тушдилар: “Наҳотки шеригимиз ҳузистонлик деҳқон учун юз қамчи еса, унга лаънатлар бўлсин!” Мен уларнинг биридан ҳалиги чавандознинг кимлигини сўрадим, у: амир Абу Аббос ал-Мутаддид эди, деб жавоб берди.

* * *

Аҳмад ибн ат-Таййибадан эшитиб, Абуд Ҳасан Аҳмад ибн Юсуф ибн ал-Бахл ат-Танухий менга шуларни сўзлаб берганди:

— Мен ал-Мутаддид саройида эканлигимда, кимдир эшик ёнига келиб қичқирди: “Керакди Мутаддияга”.

Бу ҳақда ал-Мутаддидга хабар берганларида, у деди: “Унинг ёнига чиқинглар ва у, сизларга гап нимадалигини айтсин”. Бироқ вакиллар қайтиб келиб дедилар: — у одам уларга жавоб беришга рози бўлмаганлиги, фақат мусулмонлар ҳукмдоригагина, гапиришни маълум қилдилар. Мутаддид жавоб берди. “Унга айтинглар, агар маслаҳатини қимматли ҳисобламасам, уни шафқатсизларча жазолайман!” Вакиллар яна ташқарига чиқиб, қайтишди, у одам шартга рози эканлигини билдиришди. Уни ҳузуримга олиб киришди ва у халифани шарафлади, халифа, маслаҳатининг маъноси қандай, деб сўради. У жавоб берди: “Мен афсун ўқиб, ҳар қандай заҳар таъсирини йўқота оламан”. Халифа чаён келтиришларини буюрди. Чаённи олдиндан тайёрлаб қўйганларидек, зумда олиб келишди. Халифа хизматкорларидан бирига ишора қилди, чаён уни чакди ва оғриқ зўрлигидан у қичқариб юборди. Ана шунда у чаён чакқан хизматкордан ниш изини кўрсатишни сўради, қиррасиз темир бўлаги билан заҳар тарқалаётган жойга суркашга ва “Оллоҳ номи билан” дея гап бошлади. Шундан сўнг у қандайдир афсун ўқишга тушди. У, хизматкор кўлидаги оғриқ йўқолганини, ёлғиз ниш изи сезилаётганлигини такрорлаб турди. Шунда ҳалиги одам нина сўради, уни олиб келишгач, нинани ниш ўрнига ботириб, қандайдир сариқ моддани чиқариб юборди. Шундан сўнг чаён чакқан хизматкор бутунлай тузалди. Ал-Мутаддид афсун сўзларини ёзиб олиб сақлаб қўйишни буюрди, ҳалиги одамни эса сахийлик билан мукофотлади.

* * *

Ибн Оббод ана шуларни сўзлаган эди:

— Ўша кўзи ожиз гадо — Қуръони Каримни барча ислом қоидаларига риоя қилган ҳолда ўқир эди. Унинг Қуръонни ухламасдан тун бўйи ўқиб чиқишини эшитган эдим. Ута қашшоқлигидан у кундуз кунлари хайр-садақа сўраб ўтирарди. Тиланчилик пайтида мудом сўфий шеърлари, нафсни тийиш ҳақидаги мисраларни такрорларкан, гадо улардан бўлак нарсаларни айтмаслигини билиб юрардим. Бир сафар унга дедим: “Қулоқ сол! Сен Қуръонни ёд биласан, бироқ хайр-садақа сўраётганда нуқул сўфий шеърларини қайтарасан, нима сабабдан бошқа кўзи ожизлар сингари Қуръондан оятлар ўқиб тиланчилик қилмайсан?”. У жавоб берди: “Йўқ, тиланчилик мақсадида Қуръондан ҳеч қачон фойдаланмайман”.

* * *

Абуд Ҳасан Аҳмад ибн Юсуф ал-Азрак менга шуларни сўзлаб берганди: Машҳур тилшунос, олижаноб ҳурматли зотлардан Абул Қосим Али ибн Азхар, у албатта ёлғон гапириб шаънига доғ туширмайди, хаж зиёрати вақтида Тоҳир

ибн Яхъё Алавийга ҳурматини изҳор этгани борганини айтди. Абул Қосим унинг ёнида эканлигида, бир одам пайдо бўлиб, Тоҳир ибн Яхъёнинг бошидан, қўлидан ўпиб, тавба-тазарру қила бошлади. Тоҳир ибн Яхъё деди: “Узр сўрашни бас қил. Мен ортиқ сендан аччиқланмаяпман, агар хоҳласанг, сен нега хузуримга келганингни ва нима сабабдан узрингни эшитмай туриб, кечираётганимни тушунтириб бераман”. Ҳалиги одам ҳайрон бўлиб, гап нимада эканлигини тушунтириб беришини сўради.

“Сенинг тушингга Пайғамбаримиз кирган ва у сени Мадинани зиёрат қилган чоғингда, менинг ёнимга келмаганлигинг учун койиган. Зеро, сен бир неча йил давомида Мадинага келар экансан, мени бирон маротаба ҳам зиёрат қилмадинг. Сен унга тавбангни қабул қилиш-қилмаслигимдан иккиланиб, ўйлаганингни айтдинг”. У сенга деди: “Мен Тоҳирга сенинг узрингни қабул этишни буюраман. Ўғлим, ҳеч нарсадан чўчимай, унинг ёнига бор”. «Мана, сен ёнимга келдинг ҳам». Ҳалиги одам деди: “Ҳамма нарса сен айтгандек бўлиб эди, аммо сен буларни қандай билдинг?” Тоҳир жавоб берди: “Пайғамбаримиз тушимга кириб, ўртангизда бўлган воқеани менга айтиб берган эдилар”.

* * *

Бу воқеани менга отам айтиб берган эдилар:

— Мен даставвал Асқар Мукрам, Тўстар, Жунижанур, Сус ва уларга қарашлик ерларда қозилик қилганман. Бу лавозимга мени қозикалон Абу Жаъфар Аҳмад ибн Исҳоқ тайинлаганди. Ўшанда мен ўттиз уч ёшда эдим. Абу Жаъфар — лавозим ҳақидаги ҳужжатни менга топширар экан, буюк ва ҳар нарсага қодир Оллоҳдан кўрқшни буюрди, вазифамга доир турли масъулаҳатлар, руҳий ва маънавий йўриқлар берди. У шунингдек, маҳаллий ҳукмдордан менга тегишли маошини беришларини буюрди. У билан хайр-хўшлашиб, ўрнимдан турдим ва кетишга чоғланганимда, у қайта ўтиришга буюриб, деди: “Сенга энг зарур нарсани айтишни унутибман”. Биз ўтиргач, у сўзида давом этди: “Сен ёш бўлсанг-да, анча эътибор қозонган, кўпгина билимларни эгаллаган йигит, қора кўнгилли, мавқеингга ҳасад қилувчи, чиқарган қарорингдан рози бўлмайдиганлар турли баҳоналар билан илтириб олишга ҳаракат қиладиган одамлар ёнига кетаяпсан. Улар сени ягона йўл билан, ёшлигинг ва тажрибасизлигингдан камситмоқчи бўладилар. Шакшубҳасиз улар ана шундай қиладилар ҳам. Агарда сен уларга ҳақиқатни айтсанг, улар ўзлари учун зарур бўлган нарсани билиб оладилар. Бироқ ёлгон ҳам гапириб бўлмайди. Шу сабабли сен ёшингни аниқ айтмаслигинг лозим, мабодо, бу ҳақда сўраб қолсалар: “Ҳали қирққа етганим йўқ”, деб жавоб бер. Бинобарин, ёшинг йигирмада ёки ундан ҳам камроқ бўлган тақдирда ҳам сен тўғри гапирган бўласан, бу рақамни айтиб, сен ўзингни хавфдан сақлагайсан. Зеро қирқ ёш бу — ҳаёт ва тажрибанинг чўққисидир. Аммо биронтаси ҳоли-жонингга қўймай, “қирққа неча ёш етмайди?” деб сўрайверса, сен: “Эсимда йўқ” деб жавоб бер.

Мен жўнаб кетдим ва саёҳат пайтида соқолимда битта оқ мўй пайдо бўлган экан. Мен ал-Аҳвазга етиб келганимда, ҳаддан зиёд қадрлайдиган соқолимни кўринарли қилиб тарашга ҳаракат қилдим. Мени — Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Мадан исмли ҳурматли киши кутиб олди, Абу Жаъфар бу кишига даромади мурувватли ишларга сарфланувчи муассасаларни назорат қилишни топширган эди. Абу Жаъфар унга мени ҳурмат ва эътибор билан кутиб олишни ёзиб юборган экан. У дарё бетига яқинлашиб, менга от олиб келди. Унда мен ўзим учун тайёрлаб қўйилган ётоғимга етиб олдим, шундан кейин ҳам у ҳар куни келиб хабар олиб турди. Мен ўз вилоятимга кетишга чоғланганимда, у менга деди: “Мен қози жаноблари фазилатларидан буткул ҳайратдаман, Оллоҳнинг ўзи уларни қўлласин. У кишининг ёшлари нечада? Шунда мен: “Абу Жаъфар берган масъулатни эслаб, дедим: “Ҳали қирққа ҳам тўлмаганман”, “Қирқ ёшга неча йил етмайди?” — қайта сўради у. Мен жавоб бердим: “Эсимда йўқ”. У — ҳақиқатда аниқ ёшимни унутиб қўйганимга шубҳаланмай, қайтиб савол бермади.

* * *

Турли одамлардан Асад ибн Жавҳарнинг эътиборли киши эканини эшитгандим. У юқори давозимларни эгаллаган, ўта бадавлат, шу билан бирга ниҳоятда хасис эди. Бир сафар у қўрғонларидан бирининг бошқарувчисига, икки юзта кампир жўнатишлар, деб ёзиб юборди. Бошқарувчи, кампирлар Асадга нима учун керак бўлиб қолганлигини тушунмай, бир қишлоқдан шунча кампир топиш, иложи бўлармикан, деб ўйлади. У топилган ёшу қари аёлларни тўплаб, уларнинг хошиш-истакларига қарамай, Асадга юборди, номада эса, икки юзта кампир юбориш ҳақидаги буйруқни олгани, бироқ шунча кампирни катта шаҳар ёки бир нечта қишлоқдан топиш мумкинлигини, шу сабабли имкон борица тўплаган кампирларни, хабарчи орқали маълум қилди.

Асад ибн Жавҳар мактубни ўқигач деди: “Уларни ошпазга беринг, шунчасини сўйиб, мана шунча овқат тайёрласин. “Сиз чиндан ҳам бу аёлларни ўлдиршни истайсизми” деб туриб олди. Бироқ уни шундай буйруқ бергансиз, деб ишонтирдилар ва у буйруқ ёзилган номани кўрсатишларини сўради, мактубни олиб келганларида у деди: “Албатта мен жаванмирик — (жўжа) ўрнига, жаванбират” (кампир) деб ёзиб юборибман. Аёлларга ул-бул бериб, уйларига жўнатиб юборинглар, бошқарувчисига эса, жўжа юборишини сўраб нома юборинглар”. Шундай қилдилар.

* * *

Асад ибн Жавҳарнинг ўтакетган зиқналигидан унинг ҳамтовоқлари ҳаминша азият чекиб келишини ҳамма биларди. У — уйига меҳмон таклиф қилар, уларни ўтқазиб дастурхон ёзарди. Ўтирганлардан бири лаззатли таомга қўл узатиши ҳамону, у меҳмонни тилка-пора қилиб ташлашга тайёр эди. Асад ибн Жавҳарнинг уйда меҳмонлар овқатдан сўнг қўлларини соқолларига артиб, шу билан таом емаганларини кўрсатиши одат тусига кирганди. Бироқ ундан сира қўрқмайдиган жинни бўлиб, у Асад ибн Жавҳардан ортиқча ийманиб ўтирмас, унинг ҳийлаларини меҳмонлар орасида зумда фош қилиб ташларди.

Бир сафар дастурхонга иштаҳа кўзгатувчи курка келтирганларида, жиян унга ташланмоқчи бўлди. Шу пайтда Асад жонҳолатда унинг қўлига чанг солди ва бақирди:

— Бахтиқаро, қўпол, тарбиясиз, оми! Наҳотки, шундай гўзалликни йўқ қилишга қўлинг борса?! Жиян жавоб берди: “Қабиҳ, зиқна, сенингча уни нима қилиш керак? Балки сен ундан гулчамбарак тўқиб, уни авлоднингга мерос қилиб қолдирмоқчисан ёки каттакон марваридга айлантириб, тақинчоққа кўз ўрнатиб кўз-кўз қилиш учун уй тўрига илиб қўярсан? Қасам ичиб айтаманки, куркани емасдан қўймайман!” Улар бир муддат бу куркани тортишдилар, ниҳоят йигитча тоғасига деди: “Уни сотиб ол!” “Нима билан?” — сўради Асад. “Узингни хачиринг билан” — жавоб берди жияни. “Розиман” — жавоб берди Асад. “Хачирга қўшиб, эгар билан жиловини ҳам берасан”. “Розиман”. Бироқ жияни ваъда қилинган нарсалар қўлга кирмагунча куркани қўйиб юбормаслигини айтди.

Хачир эгар жиловни олиб келиш учун қўлни юбордилар, уларни келтиришгач, нарсаларнинг барчасини ўз қўлига топширгач, йигитча куркани қўлдан қўйди. Овқатланиш тугади, хонтахтани йиғиштириб олдилар ва Асад ухлагани йўналди. Шундан сўнг жиян ошпаз ёнига бориб, курка ва хонтахтадан йиғиштириб олиб кетилган барча егуликларни келтиришни буюрди. Кейин у меҳмонларни қайтадан чақирди, сўнг дастурхон атрофига ўтириб, еб-ичиб, кетдилар. Шу тариқа жиян нафақат курка гўшти еб маза қилди, унга қўшиб эгар-жиловли хачирга ҳам эга бўлди.

Сўзлаб берувчининг айтишича, Асад ибн Жавҳар лаззатли таомларни унинг кўз ўнгида ёйишларига сира тоқат қилолмас, бироқ овқатларни олиб кетишлари ҳамону улар тўғрисида бошқа суриштирмас экан.

* * *

Бу воқеани менга устозим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ҳамид ас-Саймари гапириб берганди:

— Шаҳримизда, — ҳикоя қилганди у, — ўта художўй, намозхон, рўзани канда қилмайдиган бир аёл яшарди. Унинг ўғли сарроф бўлиб, ичкиликка муккасидан кетган, қимор ўйнашга ўта ишқибоз эди. Куннинг асосий қисмини у дўконда ўтказарди, оқшом тушгач, уйига қайтарди. Ҳамёнини онасига қолдириб, майшат қилгани қаҳвахонага йўл оларди.

Бир ўғри унинг ҳамёнини ўғирлашни ният қилиб, саррофнинг изидан уйига келди, ичкарига кириб, яшириниб олди. Ўғил, одатдагидек ҳамёнини онасига бериб, уни ёлғиз қолдирганча, майшат қилгани кетди. Она бор мулки ва ўғли ҳамёнини девори ковак дарахт билан қопланган темир эшикли хонада сақлашга одатланганди. Бу оқшом ҳам аёл одатдагидек ҳамёнини ишончли омборхонага жойлаб, ўзи эшик қаршисида овқатлангани ўтирди. Ўғри ўзича, аёл овқатланиб бўлгач, оғир тортиб, ухлагани ётади, мен эса омборхона эшигини очиб, ҳамён ва бошқа буюмларни оламан, деб ўйлаганди. Шу аснода аёл овқатланиб бўлиб, ибодат қилишга киришди, ўғри, у ҳойнаҳой ибодатдан сўнг ухлашга ётса керак, деб кута бошлади. Бироқ, ибодат шу қадар узоққа чўзилдики, ўғрининг сабри тугаб, тоқати тоқ бўлди. Вақт тун ярмига яқинлашгач, ўғри нима қиларини билмай, тонг отгунча ҳеч нарса ололмайман, деб ташвишга тушди. Ўғри уй бўйлаб тимирскланиб, кўзи ипак матога тушди, ён-атрофга алангларкан ловуллаб ёнаётган кўмирни кўрди, оловдан хушбўй ҳид таралмоқда эди.

Ўғри ипак рўмолга бурканиб, мушкни тутатди, сўнгра кампирни қўрқитиш учун бақириб зинадан туша бошлади. Бироқ кампир унча-мунчадан қўрқмайдиганлардан бўлиб, уйга ўғри кирганини зумда фаҳмлади. У сирбой бермай, ўзини қўрққанга солиб сўради: “Ким бу?”, Ўғри деди: “Мен Оллоҳнинг, яратувчининг элчисман. У — мени беадаб ўғлингни тартибга чақирши учун юборди”. Кампир ўзини қўркувдан ҳушини йўқотган кўрсатиб, хитоб қилди: “О, Жаброил! Оллоҳ номи билан ўтинаман, ёлғиз ўғлимга жабр қилма!”. Ўғри деди: “Мен унинг жонини олиш учун юборилмаганман!” “Унда нимага юборилгансан?” сўради кампир. “Унинг ҳамёнини олиб, — жавоб берди ўғри, — юрагини жароҳатлашим лозим. У айбини бўйнига олгач, ҳамёнини қайтариб бераман”. “Унда, нима учун юборилган бўлсанг, шуни бажар” — деди кампир.

Ўғри кампирга эшикдан узоқроқ туришни буюрди, сўнг, эшикни очиб, ҳамён ва бошқа нарсаларни олгани, ичкарига кирди. Ўғри нарсаларни йиғаётганда кампир эшик ёнига оҳиста яқинлашди ва тамбани тушириб, кулфлаб кўйди. Шу тариқа ўғри ўлим билан юзма-юз бўлиб қолди. Омборхонадан бирон бир тешик ёки дарз тополмагач, бўкирди: “Эшикни очиб мени чиқариб юбор, ўғрининг таъзирини бериб бўлдим”, — “О, Жаброил, — деб жавоб қилди кампир, — эшикни очсам, сен шуъланг билан кўзларимни кўр қилиб қўясанми, деб қўрқаяпман!” Бунга жавобан ўғри деди: “Кўр бўлиб қолмаслигинг учун, шуълам нурларини озайтираман”. Бироқ кампир унга жавоб бериб деди: “О, Жаброил, мадомики, сен Олам ҳукмдорининг элчиси бўлсанг, том орқали ёки қанотларинг учи билан деворни тешиб учиб кетишинг ҳеч гапмас. Кўзимни ҳавф-хатарга қўйишга мени мажбур қилма!”

Ана шунда ўғри, бир сўзли аёлга дуч келганини тушуниб, кечиришини сўраб ялина бошлади. Бироқ кампир унинг ўтинчлари бефойда эканини тонг отмагунча уни қўйиб юбормаслигини айтди. Аёл яна ибодат қилишни бошлади, ўғри минг ялиниб, ёлвормасин, жавоб бўлмади.

Эрталаб кампирнинг ўғли қайтиб келди, воқеани эшитгач, миршаббошини чақиртирди, сўнг эшикни очиб, ўғрини қўлга олдилар.

* * *

Бу воқеани хатиб Абуд Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Абу Муҳаммад ас-Сидқий сўзлаб берганди:

— Мен Мисрда ал-Котий исми шарифли машҳур табибни кўргандим. У ойига минг динор пул топарди, сабаби лашқарбошилар ва ҳукмдорлар унга доимий маош тайинлаганди, оддий авом халқ ҳам унга ҳақ тўларди.

У турар жойини бамисоли хасталар манзилгоҳига айлантирган бўлиб, бу ерда камбағалларни даволарди ва егулик билан таъминларди. Даромадининг асосий қисми мана шу ишларга сарфланарди.

Бир куни мисрлик олийтабақа амалдорлардан бирининг ўғли ҳушидан кетди. Мен ҳам шу воқеанинг шоҳиди бўлгандим. Табибларни, шу жумладан ал-Котийни ҳам чақирдилар. Ал-Котийдан бўлак ҳамма бемор ўлди, деган фикрга келди, мурдани ювиб, дафн қилишга тайёрланишди. Шунда ал-Котий деди: “Даволаш учун уни менга беринглар, агарда у тузалса, саз бўлади, бўлмаса, ўлимдан ёмонроқ воқеа рўй бермайди, зеро, уни ҳамма ўлган деб гумон қила-япти. Қариндошлари болани ал-Котий билан ҳоли қолдирдилар, табиб ҳузурига бир, иккита бақувват кул юборишни ва қамчи келтиришни сўради. Сўнгра болани ётқизиб, ўн бора қаттиқ уришни буюрди. Боланинг томирини силаб кўриб яна ўн қамчи уришни буюрди. Ундан кейин томир уришини текшириб кўриб, яна қамчилашни буюрди. Сўнг томирни ушлаб, бошқа табибларга деди: “Наҳотки ўлганларнинг томири урса?”

Улар жавоб бердилар: “Йўқ”. У — боланинг томир уришини текшириб кўринглар, деб маслаҳат берди. Улар дедилар: “Томир уриши тезлашди. Бола танасига яна ўн қамчи урилгач, томир уриши янада тезлашди, яна ўн зарбадан кейин ўликка жон кирди. Уни яна қамчилаган эдилар, бола бақариб юборди. Болани уришдан тўхтадилар. У ўтирди ва танасини силаб-сийпаб, оғриқдан ингради. У ҳаётга қайтмоқда эди. Ал-Котий боладан ўзингни қандай ҳис қилаяпсан, деб сўради. Бола ниҳоятда қорни очганини айтди. Шунда ал-Котий зудлик билан егулик келтиришларини буюрди, бола овқат егач, кучга кириб, тузалиб қолди.

Табиблар ал-Котийдан бу вазиятда шундай йўл тутиш кераклигини қаердан билдингиз, деб сўрадилар. У жавоб берди: “Бир гал карвон билан саёҳат қилиб борардим, бизга бир нечта бадавий араб ҳамроҳлик қилиб борарди. Улардан бири отдан йиқилиб, ҳушидан кетди. Одамлар уни ўлди дейишди, аммо бир шайх уни бор кучи билан калтаклашга тушди. Кучли зарбалардан кейин у ўзига келди. Шунда мен, беморни ураётганларида танасида иссиқлик пайдо бўлиб, ҳушсизлик ҳолатидан чақаришини англадим. Ҳалиги болани даволашда ҳам худди шундай йўл тутдим”.

* * *

Бағдодлик шоир Абул Муғира Муҳаммад ибн Ёқуб ибн Юсуф ал-Асади дўсти Абу Муса ибн Убайдуллоҳдан эшитган мана бу ғаройиб воқеани менга гапириб берган эди:

— Мен Рамлага кетиб борардим ва у ерга ҳамма ухлаб қолганда етиб келдим, шу сабабли қабристонга бурилиб, мақбаралардан бирига кирдим. Чарм қалқонни ерга тўшаб, қиличимни маҳкам ушлаганча ётдим. Мен тунни шу ерда ўтказиб, тонг отганда шаҳарга киришга қарор қилгандим. Бироқ мақбаранинг ичи ваҳимали бўлиб, уйқум қочиб кетди. Тўсатдан алланиманинг шитирлаши эшитилди. Мен улар ҳойнаҳой қароқчилар бўлса керак, деб ўйладим; улар кўпчилик бўлса, ҳужум қилиши мумкин деб чўчидим. Шу сабабли мен яширинган жойимдан чиқмай, қимирламай ётдим, кейин, кўрқувдан даг-даг титраб, мақбарадан бошимни чиқардим. Айиққа ўхшаган жонзотга кўзим тушиб, қайта яшириндим, у қаршимдаги мақбарага йўналди, атрофига айланиб, узоқ тикилиб тургач, сўнг ичкарига кирди. Бу нарса менга ғалати туюлди. Унинг ичкарида нима қилаётганига қизиқдим, у бўлса мақбарага кириб кетди, сўнг чиқди, бу ҳолат бир неча бор такрорланди. Шундан сўнг у яна мақбара ичига кириб, тупроқни кавлай бошлади. Шунда мен, бу ҳойнаҳой, қабр талончиси бўлса керак, деб ўйладим. Ер кавлашини кузатар эканман, унинг қандайдир темир асбобдан фойдаланаётганлигига ишончим комил эди. Узини мутлақо беҳавотир ҳис этсин дея, унга анчагача тегмай турдим. У каттакон чуқур кавлагач, қалқон ва қиличимни қўлга олиб, оёқ учига мақбара ичига кириб бордим. Сирли жонзот мени кўриб, қаддини ростлади, у юзимга урмоқчи бўлаётгандай, ҳамла қилди. Шунда мен қилич билан унинг қўлини шартта кесиб туширдим. Жонзот бақирди: “Оллоҳнинг қарғиши ургур, мени ўлдирдинг! — деди-да, сўнг қочишга тушди. Мен ортидан қувдим. Тун ойдин эди,

шарпа шаҳарга кирди, мен уни таъқиб этишда давом этардим. Уни тутиб олиш имкони бўлмаганидан, назарда қочирмасдан таъқиб этишда давом этардим. У бир неча кўчалардан ўтди, сўнг адашмаслик учун уларни ёдда сақлаб қолишга ҳаракат қилдим ва ниҳоят, у бир эшикка яқинлашди, эшикни очиб, ичкарига отилди ва тамбалаб кўйди. Мен ўша эшикка белги қўйиб ортимга қайтдим, ёдимда қолган жойлардан бир-бир ўтиб, ўша жонзотни учратган мақбарага етиб келдим. Мен у ердан унинг кесилган кўлини изладим, кўп ўтмай уни топиб, ой нурида кўриш учун ташқарига чиқдим. Озроқ қўймаланиб, кесилган кўлни темир асбобдан ажратдим, у темир кўлқоп бўлиб чиқди. Кесилган бармоқларда тилла узук ялтирарди. Бу аёл кўли эканлигини кўриб, қаттиқ хафа бўлдим, зеро бу кўл дунёдаги энг гўзал, майин, юмшоқ, дўмбоқ, нафис кўл эди.

Кўлни қондан тозалаб, аввал кирган мақбарага ухлагани кирдим. Эртасига шаҳарга бордим, кўчаларда қолдирган белгиларимдан, ўша эшикни топиб бордим. Мен одамлардан бу уйда шаҳар қозиси янашини билиб олдим. Одамлар тўпланди, кўп ўтмай кекса, кўринишидан анча ҳурматли киши чиқиб, бомдод намозини бошлади, сўнгра меҳроб ёнидаги ўз жойини эгаллади. Бу ҳолни кўриб, тунда кўрганларимни эслаб, қозининг хотини ва турмушга чиқмаган қизи борлигини билиб олдим. Қабрни қазий билан айнан унинг қизи шугулланишига шубҳам йўқ эди. Шунда мен қозига яқинлашиб дедим: “Оллоҳнинг ўзи сенга куч-қувват ато қилсин, сенга бир гап айтишим керак! Бироқ бу масалани сен билан ёлғиз ҳал қилмоғимиз лозим”. Қози ўрнидан турди ва масжид ичига кирди, мен унга эргашидим, ёлғиз ўзимиз қолгач, у гап нимадалигини сўради. Мен унга кесилган кўлни кўрсатиб, танияпсанми, йўқми дедим. У узок вақт тикилиб тургач, сўнг деди: “Бу кўлни таний олмаяпман, бироқ мана бу узуклар турмушга чиқмаган қизимга тегишлик. Айт, нима гап ўзи? Мен шивирлаб бўлган воқеани гапириб бердим, шундан сўнг у мени ўзи билан уйига бошлаб келди, ичкарига киргач эшикни тамбалади. Кейин патнисда олма келтиришларини буюриб, хотинини қақирди. Хизматкор хогинингиз, бегона одам бўлса ҳам кўри-наверайми, деб сўрапти деди. Қози жавоб берди: “У бу ерга чиқиб ёнма-ён ўтирсин, зеро бу шундай одамки, ундан асло тортинмайман”. Аёл рози бўлмади, шунда у “агарда чиқмасанг, сен билан ажралишга қасам ичаман” деди. Шунда аёл кўзи ёшга тўлиб, биз билан ўтирди. Ўз хотинига қизимизни бошлаб кел, деб буюрди. Шунда аёл деди: “Сен эсингни еб қўйибсан. Сенга нима бўлди ўзи? Мен қари аёлни шарманда қилганинг етмай, бокира қизингни ҳам уятга қўймоқчимисан? Бироқ қози қизимизни олиб кирмасанг ажралишаман, деб қасам ичди. Қизни бошлаб келдилар ва қози деди: “Ўтириб биз билан овқат егин!” Она қизини бошлаб кирди ва мен олтин динор қаби бебаҳо гўзал малакни кўрдим.

Шу кунга қадар, мен санамга ҳусну малоҳатда тенглашадиган, ўзга бир соҳибжамолни кўрмагандим. Фақатгина унинг ранги хаста олам сингари сўниқ эди. Мен бунга кеча оқшомги воқеалар сабаб бўлганлигини тушундим. Қиз чап кўлини яшириб, ўнг кўли билан овқат ея бошлади. Шунда отаси унга чап кўлини кўрсатишни буюрди. Қиз жавоб берди: “Бу кўлим қаттиқ шишиб кетганидан боғлаб қўйганман”. Бироқ қози гапида туриб олди. Хотини эса: отаси, қизинг билан қўшиб ўзингни ҳам шарманда қилма!” деди.

Шундан сўнг аёл қайта-қайта қасам ичиб, рост гапираётганини айтиб, деди: “Кечаги оқшомга қадар бу қиз билан ташвиш нималигини билмай келардим, бироқ кеча тун ярмида у ёнимга келиб деди: “Она, бирор нарса қилмасанг, ўлиб қоламан”. Мен ундан нима бўлганини сўрадим. У жавоб берди: “Менинг кўлим чопилган” — сўнг у қонга беланган кўлини кўрсатди. Мен юзимга уриб йиғлашга тушдим, бироқ, у мени тўхташиб деди: “Бақриб-чақириб отам ва кўшниллар олдида шарманда қилмай, менга ёрдам бер!”. Сенга қандай ёрдамлашимни билмайман, деб жавоб қилдим. У деди: “Ёғ қиздириб, кесилган жароҳатимни куйдир”. Мен шундай қилдим. Сўнгра мен ундан нима бўлганлигини сўрадим, Аввалига у қаршилик қилди, бор гапни отанга айтиб бераман, деб қасам ичганимдан кейин, у шундай деди:

“Икки йил муқаддам қабрларни қазий фикри миямга келганди. Мен оқсочимга эчки терисини сотиб олиб келишини буюрдим, сўнг ўзимга иккита темир кўлқоп ясаб олдим.

Сизлар уйкуга кетганда мен кўча эшигини очардим, оқсочимга эшикни тамбаламай, йўлакда ётишни буюрардим. Сўнгра эчки терисини ёпиниб, қўлқопни кийиб, менга кўзи тушган одам, эчки, деб ўйласин учун тўрт оёқлаб юришни машқ қилдим. Мен қандай аслзода ўлгани, қаерга дафн қилинганлигини аниқлаб, қабристонга йўл олардим, кийимимни ечиб, эчки териси тагига яширардим, уйга тўрт оёқлаб қайтардим, сўнг ечиниб, либосимни мурданинг кийимларига қўшиб оқсочга берардим, у махфий ерга яшириб қўярди. Шу тариқа уч юзга яқин кафан тўпланиб қолди, уларни нима қилишни билмасдим. Ғуристонга саёҳат ва шу сирли ишлар менга ҳузур бағишлар эди, бироқ нима учун бундай қилишимни изоҳлаб бўлмасди. Кеча тунда бир одам пайқаб қолиб, менга ҳужум қилди. У шу ерда ўтирган эканми, мақбарани қўриқлатган эканми гўрни кавлай бошлаганимда, у менга яқинлашди. Мен унинг юзига темир қўлқопим билан урмоқчи эдим, бироқ у қилич билан ҳамла қилиб, чап қўлимни чопиб ташлади”.

Мен қизимга дедим: “Ўзингни қўли шишиб кетганга сол, бир неча кун ўтгач, отанга қўлингни кесмаса бўлмайди, акс ҳолда захар бутун танасига ўтиб, қизинг ҳалок бўлади, деймиз. У рози бўлади ва биз сени қўли кесилган қилиб кўрсатамиз, шу тариқа бор воқеани яшираемиз”.

Биз шундай қарорга келдик, сўнгра қизим тавба-тазарру қилиб, бундан буён бу ишларни мутлақо қилмасликка сўз берди, мен оқсочни сотиб юборишга қарор қилдим, бундан буён қизим тунда нима иш қилаётганлигига бешъэтибор бўлмай, ўзим билан ёнма-ён ётишга мажбур қилдим.

Қози қизидан сен нималар дея оласан, деб сўради. У жавоб берди: “Онам бор ҳақиқатни айтдилар, қасам ичиб айтаманки, энди бундай номаъқулчиликни қилмайман”. Қози унга деди: Қўлингни чопиб ташлаган киши мана шу бўлади!” У қўрққанидан ўлиб қолай деди. Шундан сўнг қози, қаердан келганлигимни сўради. Мен Ироқдан келганлигимни айтдим. Бу ерга нима мақсадда келгандинг? — қайта сўради у. — “Тирикчиликка ул-бул топгани”, дедим.

У жавоб берди: “Сен тирикчилик ўтказиш учун маблагга эга бўласан ва улардан қонуна фойдаланасан, биз ўзига тўқ, Оллоҳ ҳимоясидаги кишилармиз ва бизни унинг ҳимоясидан маҳрум қилма. Қасам ичиб айтаманки, қизимнинг бу ишларидан беҳабар эдим. Қизимга уйланиб, менинг бойлигим эвазига мустақил бўлиб, мана шу уйда яшашга нима дейсан?”

Мен рози бўлдим, қози овқатни олиб кетишларини буюрди ва биз одамлар тўпланиб турган масжидга келдик.

У хутба ўқиди ва бизни эр-хотин, деб эълон қилди, сўнг жойнамоздан бош кўтариб, уйга келди. Мени қози қизи билан якка қолдирди ва биз эр-хотин бўлдик. Гарчи мен зўр бериб унинг эътиборини қозонишга уринсам-да, кесик қўли узра кўз ёши тўкиб, минг бор узра сўрасам-да, мендан нафратланишда давом қиларди. Узрларимни қабул этгандай бўлса-да, қўлини йўқотганлиги учун ғамгин эканлигини айтарди. Шу тариқа бир неча ой вақт ўтди. Бир куни ўрнимда ухлаб ётарканман, кўкрагимда оғир бир нарс турганлигини сезиб, хавотирда уйғониб кетдим. Мен тиззасини кўкрагимга қўйиб, бир тиззаси билан қўлимни босиб, қўлида устара ушлаб турган хотинимни кўриб қолдим. У мени бўғизламоқчи бўлиб турарди. Уйғониб кетганимни кўриб, довдираб қолди. Мен унинг чангалидан чиқишга уринсам-да, иложи бўлмади ва мен у сўнги зарба бериб қолишидан қўрқдим.

Шунда мен ортиқ қимирламай дедим:

“Аввал ул-бул дегинда, сўнг қиларингни қил. Нима сабабдан бундай қилмоқчисан?” У жавоб берди: “Наҳот сен, қўлимни чопиб ташлаб, менга уйланиб, шарманда қилгандан кейин ҳам қасосдан қочиб қутуламан, деб ўйлайсан? Оллоҳ номи билан қасам ичиб айтаманки, бундай бўлмайди!”

Мен жавоб қилдим: “Сен мени бўғизлай олмадинг, бироқ, сен бошқа бир жароҳат етказишинг мумкин. Аммо, мен ҳам чангалингдан чиқиб, томоғингни кесишим ёки бориб амалдорга кимлигингни етказишим мумкин. Сенинг биринчи жиноятинг ва бу иккинчиси ошқор бўлгач, оиланг сендан воз кечиб, ўзингни қатл этадилар!” У деди: “Нима ўйлаган бўлсанг қилавер, бироқ мен сени барибир сўйишим лозим, чунки иккимиз ҳам бир-биримиздан росмана кўрқамиз”. Мен ўйлаб кўриб, унинг чангалидан чиқа олмаслигимни ва у

шубҳасиз мени ўлдиршини тушундим. Шу сабабли айёрликни энг қулай чора, деб тушундим ва мен дедим: “Бошқача йўл тутсак бўлмайдами?” У мен нимани назарда тутганлигимни тушунтиришни сўради.

Мен дедим: “Кел, мен ҳозироқ сен билан ажрашаман, сен мени халос этасан ва мен бу шаҳардан жўнаб кетаман, бир-биримизни ортиқ ҳеч қачон кўрмаймиз. Сенинг сириг фош бўлмайди ва истаган одамнинг турмушга чиқасан. Қўлингни бўлса, шишиб кетгани учун кесиб ташладилар, деб айтасан”.

У сўради: “Сен шаҳардан кетишга ва мени фош қилмасликка қасам ичасанми?” Мен энг оғир қасамларни тилга олдим ва у мени қўйиб юборди ва тутиб олмасин, деб қочиб кетди ва устарани ташлаб юборди. Кейин у ёнимга қайтиб келиб, буларнинг ҳаммаси ҳазил эди, деб ишонтиришга уринди. Аммо мен унга дедим: “Энди сенга қўл теккиза олмайман ва эртагаёқ шаҳардан чиқиб кетаман”.

У бунга жавобан деди: “Афтидан сен ҳақиқатан айтганингни қилмоқчисан, Оллоҳ номи билан қасам ичиб айтаманки, сал бошқачароқ йўл тутганингда ўлишинг муқаррар эди”. Сўнг у ўрнидан туриб, қўлимга ҳамён узатди: “Мана, — деди у, — юз динар, харажатинг учун маблағ, талоқ хатини ёзиб, сирни фош қилмай, тезликда жўнаб қол!”

Эртаси эрталаб, мен қозига қизингиз билан ажралишдик, деб хат қолдирдим-да, жўнаб кетдим. Шу тариқа омон қолиб, уларни яна қайта учратмадим.

* * *

Бу воқеани менга Абу Муҳаммад сўзлаб берганди. Боғдод қозиси Абу Яҳъё ибн Мукаррам бу воқеани отасидан эшитиб, ўз навбатида унга айтганди.

— Мендан унча узоқ бўлмаган жойда, — ҳикоя қилганди у. — Абу Убайд исм-шарифли, ўқимишли, жуда кўп воқеаларни билгувчи шайх яшарди.

— У — Исҳоқ ибн Иброҳим ал-Мусабининг ҳамтовоғи эди. Унинг айтишларича, бир куни тун ярмида уни Исҳоқ ҳузурига чорладилар. Кетма-кет юборилган чопарлар бу ҳақда маълум қилишди.

Абубайд бу тақлифдан қаттиқ ҳаяжонга тушди, чунки Исҳоқнинг қаҳри ўта қаттиқ бўлиб, бесабаб қон тўкишдан тап тортмасди.

“Мен жуда даҳшатга тушдим, — деб ҳикоя қиларди у, — бирор кимса унга мен ҳақимда бўлмағур воқеаларни гапириб, таъбини хира қилмадимикан, жаҳли чиқиб, мени ўлдиртириб юбормасмикан — деб қаттиқ кўрқдим. Мен уйдан чиқиб, кўрқув ичида саройга йўл олдим, мени у хонадан бу хонага олиб ўтиб, аёллар бўлимига келиб тўхтадилар. Бундан яна умидсизликка тушдим. Мени мўъжаз хонага бошлаб кирдилар, кираверишда бўғиқ йиғи товуши эшитиларди. Исҳоқ курсида яланғочланган қилич ушлаб ўтирарди. Буни кўриб, баттар довдираб қолдим, бироқ шундай бўлса-да, салом бериб қаршисида тўхтадим. У деди: “Ўтир, Абубайди”. Бу сўзлар мени тинчлангирди ва мен ўтирдим. У менга бир неча қоғозни отиб юборди, улар ҳар тўрт кунда алмашиб турадиган шаҳар қўриқчилари бошлигининг маълумотномалари бўлиб чиқди. Аксарият хабарномаларда эркаклар билан ноъмақбул вазиятда қўлга олинган вазир, оддий амалдорлар, амир ва лашкарбошиларнинг қизлари қамалгани ҳақида хуфий хабар эди. Мазкур аёлларнинг барчаси ҳибсга олиниб, уларнинг ҳар бири бўйича махсус фармойишлар берилганди, мен дедим: “Барча маълумотларни ўқиб чиқдим, амир ҳазратлари менга қандай фармойиш берадилар?” У жавоб берди: “Бу аёлларнинг оталари — машҳурлик, эгаллаб турган лавозими, бойлиги жиҳатидан мендан анча устунроқ турадилар, бироқ уларнинг тақдирлари қандай бўлганлигини кўриб турибсан. Мен қизларим ҳам шу аҳволга тушиб қоладилар деб ўйладим, шу сабаб бешовини бир вақтнинг ўзида ўлдирिशга қарор қилдим, зеро, бундай шармандали аҳволга тушиб юрмайин. Бунга сен нима дейсан?”

Мен дедим: “О, амир, ушбу дамда қамоқда ўтирган кишларнинг оталари, уларни етарли назорат қилмаганлар, улар қизларига бойлик қолдириб, турмушга бермаганлар, ўз ҳолига ташлаб қўйилган қизлар йўлдан адашганлар. Агарда оталари қизларини ўзларига мос, тенг келадиган кишиларга узатганларида, бу воқеа рўй бермаган бўларди. Мен сенга фалончи лашкарбошини ҳузурингга чорлашини маслаҳат бераман, унинг бешта ўли бор, ҳаммаси келишган, тарбия кўрган йигитлардир. Беш қизингни ўша йигитларга никоҳлаб берсанг, ҳам

шармандаликдан, ҳам дўзах ўтидан қутуласан. Сен бунга нима дейсан?” У жавоб берди: “Абу Убайд, бу яхши фикр. Зудлик билан ўша лашкарбошига одам юбор ва сен айтганингдек бўлсин”.

Мен шу заҳоти ўша одамга чопар юбордим ва у тонг ёришмасдан ўғиллари билан етиб келди, уларни Исҳоқнинг қизларига бирваракайига уйлантириб қўйдим. Исҳоқ ҳар бир қизига беш минг динардан пул, турли мушк-анбарлар, от, хачир, қул берди. Куёвлар ўз улушларидан бир қисмини менга инъом қилишди. Исҳоқнинг жориялари бўлса, қизларининг ҳаётини сақлаб қолганим шукронасига ташаккур сифатида менга совға бердилар. Воқеа шу тариққа яхши хотималанди, саройдан уч минг динар, мушк анбар ва либос билан қайтдим. Абул Хусайн шуларни хабар қилганди: “Бу воқеани — деди у, — бағдодлик бир одам — тавба қилган ўғридан эшитиб ҳикоя қилиб берганди. У шуларни сўзлаганди:

— Бир маҳаллада бадавлат сарроф яшарди. Ўғрилар уни тўнашни мақсад қилишган бўлиб, буни қандай амалга оширишни билмасдилар. Кўпчилик муттаҳамлар жумладан мен ҳам бу ҳақда бош қотирардик. “Уни уйига қандай кирсак бўлар экан?” — сўрашарди улар. Мен жавоб қилардим: “Буни сизларга уюштириб бераман, бироқ, ундан кейин бўладиган оқибатига, жавоб бермайман. “Ичкарига кириб олсак бўлгани, — дейишарди улар, — бизга бошқа ҳеч нарса керак эмас”. Бир оқшом улар билан сарроф уйига йўл олдик, мен улардан бирига дедим: “Эшикни тақиллатиб, садақа сўрагин, чўри сенга ул-бул олиб чиққанда, ўзингни кўзи ожиз қилиб кўрсат ва орқага чекин, шунда у сен томондани юриб, эшикдан узоқлашади, сен эса эшикдан узоқроққа туришга ҳаракат қил, шунда мен чўрига билдирмай, ичкарига кириб оламан. У сен билан бўлиб турган пайт, ичкарида беркиниб оламан. У мен айтгандек қилди ва мен хожатхонага беркиниб олдим, чунки у йўлакда жойлашганди. Чўри қайтиб киргандан кейин, хўжайини деди: “Нима учун узоқ қолиб кетдинг?” У жавоб қилди: “Мен гадойга садақа бераётгандим”. Бу шунча узоқ вақтингни олмаган бўларди” — деди у. Қиз жавоб қилди: “Гадой эшикдан узоқда тургани учун, унинг ёнига боришга мижбур бўлдим”. “Уй эшиги ёнидан неча қадам узоқлашдинг?” Чўри жавоб қилди: “Анча-мунчагача узоқлашдим”. Уй эгаси уни қаргашга тушди ва сўнг деди: “Сен хатога йўл қўйибсан, бу бежиз қолмайди. Биронта адам уйимизга кириб олганига ишончим комил”.

Бу сўзларни эшитиб қаттиқ кўрқиб кетдим. Сарроф чўрисига калит келтиришини буюрди. У топшириқни бажаргач, сарроф ҳовлига олиб чиқадиган эшикни қулфлаб қўйди. Шундан сўнг у қизга деди: “Ана, энди талончи билганини қилаверсин”. Тўн ярмида ошналарим келиб хўштак чалдилар. Эшикни очдим ва улар йўлакка киришди, шунда мен бор воқеани гапириб бердим. Улар дедилар: “Биз лаҳм кавлаб, у орқали ҳовлига ўтамиз, иш битгач, улар мени ҳам ҳовлига бошлашди. Бироқ мен дедим: “Менга уй соҳиби ёқмаяпти ва мен бирор-бир кўнгилсизлик бўлишини сезиб турибман. Мен ҳовлига ўтмайман”. Улар мени кўндиришга роса уриниб дедилар: “Биз билан ҳовлига кирмасанг, сенга ҳеч нарса бермаймиз”. Мен уларга жавоб қайтардим: “Менга ҳеч нарсанинг кераги ҳам йўқ”.

Улар ҳовлига ўтишди, мен эса йўлакда қолиб, нима булаётганига қўлоқ сола бошладим. Ҳовлида зовур қазилган бўлиб, бу ҳақда сарроф уйдагилардан бўлак ҳеч ким билмасди, Улар имкон қадар унга яқинлашмасликка ҳаракат қилишарди. Зовур, уйни мана шундай ўғрилардан сақлаш учун атайин қазилганди. Унинг лози юпқа тахталар билан беркитилиб қўйилганди. Ўғрилар тахтага оёқ босиши ҳамано, чуқурга ағанаб кетишди. Зовур чуқур бўлгани учун ўғрилар ундан чиқа олишмади. Шовқин-суронни эшитган уй соҳиби: “Ана, йиқилиб тушишди” деб қичқирди. У ва хизматкорлари ўрнидан туриб, чапак чалганча ўйинга тушиб кетишди. Чўқмор олиб, ўғриларнинг бошига уришга тушдилар, ўғрилар дод-вой қилишди, мен омон қолганим учун Оллоҳга шукр қилдим. Ўғриларни зовурдан қандай чиқариб кўмганларини билмайман. Шу кундан эътиборан тавба қилиб, ўғриликни бас қилдим.

*Русчадан
Абдулла ИСОМИДДИН
таржималари.*